ब्रह्मविद्या BRAHMAVIDYĀ

THE ADYAR LIBRARY BULLETIN

THE ADYAR LIBRARY

Director : Dr. G. Srinivasa Murti, B.A., B.L., M.B. & C.M., Vaidyaratna

Jt. Director and Curator for Western Section :
A. J. Hamerster

Curator for Eastern Section :
Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.)

BRAHMAVIDYĀ

THE ADYAR LIBRARY BULLETIN

Editor : Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.)
Asst. Editor : A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T.

Rates of Subscription :

Life Subscription Rs. 100
or $ 50
or £ 10

	Per Annum	Single Copy
India & Ceylon	... Rs. 6	Rs. 2-8
U. S. A.	... $ 3	$ 1.25
British Empire	... Sh. 12	Sh. 5
Other Countries	... Rs. 9	Rs. 3-8

All Communications to be addressed to :

The Director,
Adyar Library,
Adyar, Madras S., India.

THE ADYAR LIBRARY BULLETIN—FEBRUARY 1939

ब्रह्मविद्या BRAHMAVIDYĀ

THERE IS NO RELIGION HIGHER THAN TRUTH

THE ADYAR LIBRARY BULLETIN

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

UNTO him who approaches in due form, whose mind is serene and who has attained calmness, the wise one teaches in its very truth that Brahmavidya whereby one knows the Imperishable, the Purusha, the Truth.

Vol. III, Part 1 17th February, 1939

CONTENTS

PAGE

The Occult Sciences. By Colonel Henry S. Olcott . . 1

Serial Publications :

Jīvānandanam of Ānandarāya Makhi. Edited by Vaidyaratna G. Srinivasa Murti, B.A., B.L., M.B. & C.M., and Vaidyaratna M. Duraiswami Aiyangar . . 9-16

Ṛgvedavyākhyā Mādhavakṛtā. Edited by Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.) . . . 337-416

The Sāmānya Vedānta Upaniṣad-s. Translated by T. R. S'rīnivāsa Ayyaṅgār, B.A., L.T., and Paṇḍit S. Subrahmaṇya S'āstrī, F.T.S. 1-16

Ālambanaparīkṣā and Vṛiti, by Diṅnāga, with the Commentary of Dharmapāla. Edited by Paṇḍit N. Aiyaswami Sastri 1-6

Ās'valāyanagṛhyasūtra with Devasvāmibhāṣya. Edited by Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.) . 57-72

Manuscripts Notes :

The Commentaries on the Aitareya Brāhmaṇa.—Dr. C. Kunhan Raja 17

The 'Nārāyaṇopaniṣad Bhāṣya', The Sandhyāvandana Bhāṣya by Tirumala Yajvan, The Kucara Grāma Dāna Patra, The Kṛṣṇa Caraṇa Paricaryā Vivṛti.—Dr. V. Raghavan 26

A Note on the Date of Kaus'ika Bhaṭṭa Bhāskara.—K. Madhava Krishna Sarma 31

Reviews 33

Our Exchanges 42

THE OCCULT SCIENCES[1]

By Colonel Henry S. Olcott

President of The Theosophical Society, 1875-1907

[library stamp]

In the tenth chapter of his famous work, entitled *An Enquiry Concerning Human Understanding*, David Hume attempts to define the limits of philosophical enquiry. So pleased was the author with his work that he has placed on record that with the "wise and learned"—a most necessary separation, since a man may be wise without being at all learned, while modern science has introduced to us many of her most famous men who, though bursting like Jack Bunsby with learning, were far, *very* far from wise—his (Hume's) postulate must be "an everlasting check to all kinds of superstitious delusions." For many years this oracular utterance was unquestioned, and Hume's apophthegm was laid, like a chloroformed handkerchief, over the mouth of every man who attempted to discuss the phenomena of the invisible world. But a brave Englishman and man of science—who, we are proud to say, accepted the diploma of our Theosophical Society—to wit, Alfred Russell

[1] A lecture delivered at Colombo, Ceylon, on the 15th June 1880. Reprinted from *The Theosophist* of August 1880 by courtesy of the Editor.

Wallace, F.R.S., has of late called Hume's infallibility in question. He finds two grave defects in his proposition that "a miracle is a visitation of the laws of Nature"; since it assumes, firstly, that we know *all* the laws of Nature; and secondly, that an unusual phenomenon *is* a miracle.

Speaking deferentially, is it not after all a piece of preposterous egotism for any living man to say what is, or rather what is *not*, a law of Nature? I have enjoyed the acquaintance of scientists who could actually repeat the names of the several parts of a bed-bug and even of a flea. Upon this rare accomplishment they plumed themselves not a little, and took on the airs of a man of science. I have talked with them about the laws of Nature, and found that they thought they knew enough of them to dogmatize to me about the Knowable and the Unknowable. I know doctors of medicine, even professors, who were read up in physiology and able to dose their patients without exceeding the conventional average of casualities good-naturedly allowed the profession. They have dogmatized to me about science and the laws of Nature, although not one of them could tell me anything positive about the *life* of man, in either the states of ovum, embryo, infant, adult or corpse.

The most candid medical authorities have always frankly confessed that the human being is a puzzle as yet unsolved, and medicine "scientific guess-work." Has ever yet a surgeon, as he stood beside a subject on the dissecting table of the amphitheatre, dared tell his class that he knew what *life* is, or that his scapel could cut away any integumental veil so as to lay bare the mystery? Did any modern botanist ever venture to explain what is that

tremendous secret law which makes every seed produce the plant or tree of its own kind? Mr. Huxley and his fellow-biologists have shown us protoplasm—the gelatinous substance which forms the physical basis of life—and told us that it is substantially identical in composition in plant and animal. But they can go no farther than the microscope and spectroscope will carry them. Do you doubt me? Then hear the mortifying confession of Professor Huxley himself. "In perfect strictness," he says, "it is true that we know nothing about the composition of any body whatever, as it is"! And yet what scientist is there who has dogmatized more about the limitations of scientific enquiry? Do you think that, because the chemists can dissolve for you the human body into its elementary gases and ashes, until what was once a tall man can be put into an empty cigar-box and a large bottle, they can help you any better to understand what that living man really was? Ask them; I am willing to let the case rest upon their own unchallenged evidence.

Science? Pshaw! What is there worthy to wear that imperial name so long as its most noisy representatives cannot tell us the least part of the mystery of man, or of the nature which environs him.

Let science explain to us how the littlest blade of grass grows, or bridge over the "abyss" which Father Felix, the great French Catholic orator, tauntingly told the Academy, existed for it in a grain of sand, and then dogmatize as much as it likes about the *laws of Nature!* In common with all other heretics I hate this presumptuous pretence; and as one who, having studied psychology for nearly thirty years, has some right to be heard, I protest against, and utterly repudiate, the least claim of our modern science to know all

the laws of Nature, and to say what is or what is not possible. As for the opinions of non-scientific critics, who never informed themselves practically about even one law of Nature, they are not worth even listening to. And yet what a clamour they make, to be sure; how the public ear has heen assailed by the din of ignorant and conceited criticasters. It is like being among a crowd of stock-brokers on the exchange. Every one of the authorities is dogmatizing in his most vociferous and impressive manner. One would think to read and hear what all these priests, editors, authors, deacons, elders, civil and military servants, lawyers, merchants, vestrymen and old women, and their followers, admirers and echoing toadies have to say—that the laws of Nature were as familiar to them as their alphabets, and that every one carried in his pocket the combination key to the Chubb-lock of the Universe! If these people only realized how foolish they really are in rushing in "where Angels fear to tread," they might somewhat abate their pretences. And if common sense were as plentiful as conceit, a lecture upon the Occult Sciences would be listened to with a more humble spirit than, I am afraid, can be counted upon in our days.

I have tried by simply calling your attention to the confessed ignorance of our modern scientists of the nature of life, to show you that in fact all visible phenomena are occult, or hidden from the average inquirer. The term *occult* has been given to the sciences relating to the mystical side of Nature—the department of Force or Spirit. Open any book on science, or listen to any lecture or address by a modern authority, and you will see that modern science limits its enquiry to the visible, material or physical universe. The combinations and correlations of matter under the

impulse of hidden forces, are what it studies. To facilitate this line of enquiry, mechanical ingenuity has lent the most marvellous assistance. The microscope has now been perfected so as to reveal the tiniest objects in the tiny world of a drop of dew; the telescope brings into its field and focus glittering constellations that—as Tom Moore poetically says—

> stand
> Like winking sentinels upon the void
> Beyond which Chaos dwells;

the chemist's balances will weigh matter to the ten-thousandth part of a grain; by the spectroscope the composition of all things on earth and suns and stars is claimed to be demonstrable in the lines they make across the spectrum; substances hitherto supposed to be elements are now proved to be compounds, and what we have imagined compounds are found to be elements. Inch by inch, step by step, physical Science has marched from its old prison in the dungeon of the Church towards its desired goal—the verge of physical nature. It would not be too much to admit that the verge has been almost reached, but that Edison's recent discoveries of the telephone, the phonograph and the electric light, and Crookes's of the existence and properties of Radiant Matter, seem to have pushed farther away the chasm that separates the confessedly Knowable from the fancied Unknowable. The recent advances of physical Science tend to mitigate somewhat the pride of our scientists. It is as though whole domains previously undreamt of were suddenly exposed to view as each new eminence of knowledge is gained; just as the traveller sees long reaches of country to be traversed upon climbing to the crest of the mountain that has been shutting him in a narrow horizon. The fact is that, whether

regarded from her physical or dynamical side, Nature is a book with an endless variety of subjects to be studied and mysteries to be unravelled. And as regards Science, there is a thousand times more that is occult than familiar and easy to understand.

The realization of this fact, both as the result of personal enquiry and of conversation with the learned, was one chief cause of the organization of The Theosophical Society.

Now, it must be agreed that, while the first necessity for the candid student is to discover the depth and immensity of his own ignorance, the next is to find out where and how that ignorance may be dispelled. We must first fit ourselves to become pupils, and then look about for a teacher. Where, in what part of the world, can there be found men capable of teaching us a part of the mystery that is hidden behind the mask of the world of matter? Who holds the secret of Life? Who knows what Force is, and what causes it to bring about its countless, eternal correlations with the molecules of matter? What adept can unriddle for us the problem how worlds are built and why? Can anyone tell us whence man came, whither he goes, what he is? What is the secret of birth, of sleep, of thought, of memory, of death? What is that Eternal, Self-existent Principle, that by common consent is believed to be the source of everything visible and invisible, and with which man claims kinship? We, little modern people, have been going about in search after this teacher, with our toy lanterns in our hands, as though it were night instead of bright day. The light of Truth shines all the while, but we, being blind, cannot see it. Does a new authority proclaim himself, we run from all sides, but see only a common man with bandaged eyes, holding a pretty banner

and blowing his own trumpet. "Come" he cries, "come, good people, and listen to one who knows the laws of Nature. Follow my lead, join my school, enter my church, buy my nostrum, and you will be wise in this world, and happy hereafter!" How many of these pretenders there have been; how they have imposed for a while upon the world; what meannesses and cruelties their devotees have done in their behalf; and how their shams and humbugs have ultimately been exposed, the pages of history show. There is but one Truth, and that is to be sought for in the mystical world of man's interior nature; Theosophically, and by the help of the "Occult Sciences."

If history has preserved for us the record of multitudinous failures of materialists to read the secret laws of Nature, it has also kept for our instruction the stories of many successes gained by Theosophists in this direction. There is no impenetrable mystery in Nature to the student who knows how to interrogate her. If physical facts can be observed by the eye of the body, so can spiritual laws be discovered by that interior perception of ours which we call the eye of the Spirit. This perceptive power inheres in the nature of man; it is his Godlike quality which makes him superior to brutes. What we call seers and prophets, and the Buddhists know as *rahats*, and Āryans as true *sannyāsis*, are only men who have emancipated their interior selves from physical bondage by meditation in secluded spots where the foulness of average humanity could not taint them, and where they were nearest to the threshold of Nature's temple; and by the gradual and persistent conquest of brutal desire after desire, taste after taste, weakness after weakness, sense after sense, they have moved forward to the ultimate victory of Spirit. Jesus is said to have gone thus apart to be tempted;

so did Mahomet who spent one day in every month alone in a mountain cave; so did Zoroaster, who emerged from the seclusion of his mountain retreat only at the age of forty; so did Buddha, whose knowledge of the cause of pain and discovery of the path to Nirvāṇa was obtained by solitary self-struggles in desert places. Turn over the leaves of the book of records, and you will find that every man, who really did penetrate the mysteries of life and death, got the truth in solitude and in a mighty travail of body and spirit. These were all Theosophists—that is, original searchers after spiritual knowledge.

What they did, what they achieved, any other man of equal qualities may attain too. And this is the lesson taught by The Theosophical Society. As they spurned Churches, revelations and leaders, and wrested the secrets from the bosom of Nature, so do we. Buddha said that we should believe nothing upon authority, not even his own, but believe because our reason told us the assertion was true. He began by striding over even the sacred Vedas because they were used to prevent original Theosophical research; castes he brushed aside as selfish monopolies. His desire was to fling wide open every door to the sanctuary of Truth. We organized our Society—as the very first section of our original by-laws expresses it—"for the discovery of all the laws of Nature, and the dissemination of knowledge of the same." The known laws of Nature why should we busy ourselves with? The unknown, or occult ones, were to be our special province of research. No one in America, none in Europe, now living, could help us, except in special branches such as Magnetism, Crystal-reading, Psychometry, and those most striking phenomena of so-called mediumship, grouped together under the generic name of modern spiritualism. Though the Vedas, the

Purāṇas, the Zend Avesta, the Koran and the Bible teemed with allusions to the sayings and doings of wonder-working Theosophists, we were told by every one that the power had long since died out, and the adepts vanished from the sight of men. Did we mention the name of Occult Science, the modern biologist curled his lip in fine scorn, and the lay-fool gave way to senseless witticisms.

It was a discouraging prospect, no doubt; but in this, as in every other instance, the difficulties were more imaginary than real. We had a clue given us to the right road by one who had spent a long lifetime in travel, who had found the science to be still extant, with its proficients and masters still practising it as in ancient days. The tidings were most encouraging, as are those of help and succour to a party of castaways on an unfriendly shore. We learned to recognize the supreme value of the discoveries of Paracelsus, of Mesmer and Von Reichenbach, as the stepping-stones to the higher branches of Occultism. We turned again to study them, and the more we studied, the clearer insight did we get into the meaning of Asiatic myth and fable, and the real object and methods of the ascetic Theosophists of all ages. The words *body*, *soul*, *spirit*, *Mokṣa* and *Nirvāṇa* acquired each a definite and comprehensible meaning. We could understand what the Yogi wished to express by his uniting himself with Brahma, and becoming Brahma; why the biographer of Jesus made him say, "I and the Father are one"; how S'ankaracārya and others could display such phenomenal learning without having studied it in books; whence Zarthust acquired his profound spiritual illumination; and how the Lord Sākya Muni, though but a man "born in the purple," might nevertheless become All-Wise and All-Powerful.

Would my hearer learn this secret? Let him study Mesmerism, and master its methods until he can plunge his subject into so deep a sleep that the body is made to seem dead, and the freed soul can be sent, wheresoever he wills, about the earth or among the stars. Then he will see the separate reality of the body and its dweller. Or let him read Professor Denton's *Soul of Things*, and test the boundless resources of Psychometry—a strange yet simple science which enables us to trace back through the ages the history of any substance held in the sensitive psychometer's hand. Thus a fragment of stone from Cicero's house, or the Egyptian pyramids; or a bit of cloth from a mummy's shroud; or a faded parchment or letter or painting; or some garment or other article worn by a historic personage; or a fragment of an ærolite—give to the psychometer impressions, sometimes amounting to visions surpassingly vivid, of the building, monument, mummy, writer or painter, or the long-dead personage, or the meteoric orbit from which the last named object fell. This splendid science for whose discovery, in the year 1840, the world is indebted to Professor Joseph R. Buchanan, now a Fellow of our Society, has just begun to show its capabilities. But already it has shown us that in the *Ākāsa*, or Ether of science, are preserved the records of every human experience, deed and word. No matter how long forgotten and gone by, they are still a record, and according to Buchanan's estimate, about four out of every ten persons have in greater or less degree the psychometrical power which can read those imperishable pages of the Book of Life. Taken by itself either Mesmerism, or Psychometry, or Baron Reichenbach's theory of Odyle, or Odic Force, is sufficiently wonderful. In Mesmerism a sensitive subject is put by

magnetism into the magnetic sleep, during which his or her body is insensible to pain, noises or any other disturbing influences. The Psychometer, on the contrary, does not sleep, but only sits or lies passively, holds the letter, fragment of stone or other object, in the hand or against the centre of the forehead, and without knowing at all what it is or whence it came, describes what he or she feels or sees. Of the two methods of looking into the invisible world, Psychometry is preferable, for it is not attended with the risks of the magnetic slumberer, arising from inexperience in the operator, or low physical vitality in the somnambule. Baron Dupotet, M. Cahagnet, Professor William Gregory, and other authorities tell us of instances of this latter sort in which the sleeper was with difficulty brought back to earthly consciousness, so transcendently beautiful were the scenes that broke upon their spiritual vision.

Reichenbach's discovery—the result of several years' experimental research with the most expensive apparatus and a great variety of subjects, by one of the most eminent chemists and physicists of modern times—was this. A hitherto unsuspected force exists in Nature, having, like electricity and magnetism, its positive and negative poles. It pervades everything in the mineral, vegetable and animal kingdoms. Our earth is charged with it, it is in the stars, and there is a close interchange of polar influences between us and all the heavenly bodies. Here I hold in my hand a specimen of quartz crystal, sent me from the Gastein Mountains in Europe by the Baroness von Vay. Before Reichenbach's discovery of the Odic Force—as he calls it—this would have had no special interest to the geologist, beyond its being a curious example of imperfect crystallization. But now it has a definite value beyond this. If I pass the apex,

or positive pole, over the wrist and palm of a sensitive person, thus, he will feel a sensation of warmth, or cold, or the blowing of a thin, *very* thin pencil of air over the skin. Some feel one thing, some another, according to the odic condition of their own bodies. Speaking of this latter phenomenon, *viz.*, that the odic polarity of our bodies is peculiar to ourselves, different from the bodies of each other, different in the right and left sides, and different at night and morning in the same body, let me ask you whether a phenomenon long noticed, supposed by the ignorant to be miraculous, and yet constantly denied by those who never saw it, may not be classed as a purely odic one. I refer to the levitation of ascetics and saints, or the rising into the air of their bodies at moments when they were deeply entranced. Baron Reichenbach found that the odic sensibility of his best patients greatly changed in health and disease.

Professor Perty, of Geneva, and Dr. Justinus Körner tell us that the bodies of certain hysterical patients rose in the air without visible cause, and floated as light as a feather. During the Salem-Witchcraft horrors one of the subjects, Margaret Rule, was similarly levitated. Mr. William Crookes recently published a list of no less than forty Catholic ecstatics whose levitation is regarded as proof of their peculiar sanctity. Now I myself, in common with many other modern observers of psychological phenomena, have seen a person, in the full enjoyment of consciousness, raised into the air by a mere exertion of the will. This person was an Asiatic by birth and had studied the Occult Sciences in Asia, and explains the remarkable phenomenon as a simple example of change of corporeal polarity. You all know the electrical law that oppositely electrified bodies attract, and similarly electrified ones repel each other. We say that we stand

upon the earth because of the force of gravitation, without stopping to think how much of the explanation is a mere patter of words conveying no accurate idea to the mind. Suppose we say that we cling to the earth's surface, because the polarity of our body is opposed to the polarity of the spot of earth upon which we stand. That would be scientifically correct. But how, if our polarity is reversed, whether by disease, or the mesmeric passes of a powerful magnetizer, or the constant effort of a trained self-will. To classify: suppose that we were either a hysteric patient, an ecstatic, a somnambule or an adept in Asiatic Occult Science. In either case if the polarity of the body should be changed to its opposite polarity, and so our electrical, magnetic or odic state be made identical with that of the ground beneath us, the long known electro-polaric law would assert itself and our body would rise into the air. It would float as long as these mutual polaric differences continued, and rise to a height exactly proportionate to their intensity. So much of light is let into the old domain of Church "miracles" by Mesmerism and the Od discovery.

But our mountain crystal has another and far more striking peculiarity than mere odic polarity. It is nothing apparently but a poor lump of glass, and yet in its heart can be seen strange mysteries. There are doubtless a score of persons in this great audience, who, if they would sit in an easy posture and a quiet place, and gaze into my crystal for a few minutes, would see and describe to me pictures of people, scenes and places in different countries as well as their own beautiful Ceylon. I gave the crystal into the hand of a lady, who is a natural clairvoyant, just after I had received it from Hungary. "I see," she said, "a large, handsome room in what appears to be a castle. Through an open window can be seen a

park with smooth broad walks, trimmed lawns, and trees. A noble-looking lady stands at a marble-topped table doing up something into a parcel. A servant man in rich livery stands as though waiting for his mistress's orders. It is this crystal that she is doing up, and she puts it into a brown box, something like a small musical box." The clairvoyant knew nothing about the crystal, but she had given an accurate description of the sender, of her residence, and of the box in which the crystal came to me. How ? Can any of the self-conceited little people, who say smart little nothings about the absurdity of the Occult Sciences, answer ?

Reichenbach's careful investigations prove that minerals have each their own peculiar odic polarity, and this lets us into an understanding of much that the Asiatic people have said about the magical properties of gems. You have all heard of the regard in which the sapphire has ever been held for its supposed magical property to assist somnambulic vision. "The sapphire," according to a Buddhist writer, "will open barred doors and dwellings (for the spirit of man); it produces a desire for prayer, and brings with it more peace than any other gem; but he who would wear it must lead a pure and holy life."

Now a series of investigations by Amoretti into the electrical polarity of precious stones (which we find reported in Kieser's *Archia*, Vol. IV, p. 62) resulted in proving that the diamond, the garnet, the amethyst, are —E, while the sapphire is +E. Orpheus tells how by means of a load-stone a whole audience may be affected. Pythagoras, whose knowledge was derived from India, pays particular attention to the colour and nature of precious stones; and Apollonius of Tyana, one of the purest and grandest men who ever lived, accurately taught his disciples the various occult properties of gems.

Thus does scientific inquiry, agreeing with the researches of the greatest philosophers, the experiences of religious ecstatics, continually—though, as a rule, unintentionally—give us a solid basis for studying Occultism. The more of physical phenomena we observe and classify, the more helped is the student of occult sciences and of the ancient Asiatic sciences, philosophies and religions. The fact is, we, modern Europeans, have been so blinded by the fumes of our own conceit that we have not been able to look beyond our noses. We have been boasting of our glorious enlightenment, our scientific discoveries, our civilization, and our superiority to everybody with a dark skin, and to every nation east of the Volga and the Red Sea, or south of the Mediterranean, until we have come almost to believe that the world was built for the Anglo-Saxon race, and the stars to make our bit of sky pretty. We have even manufactured a religion to suit ourselves out of Asiatic materials, and think it better than any religion that was ever heard of before. It is time that this childish vanity were done away with. It is time that we should try to discover the sources of modern ideas; and compare what, we think, we know of the laws of Nature with what the Asiatic people really did know, thousands of years before Europe was inhabited by our barbarian ancestors, or a European foot was set upon the American continent. The crucibles of science are heated red-hot, and we are melting in them everything out of which we can get a fact. Suppose that, for a change, we approach the eastern people in a less presumptuous spirit, and honestly confessing that we know nothing at all of the beginning or end of Natural Law, ask them to help us to find out what their forefathers knew. This has been the policy of The Theosophical Society, and

it has yielded valuable results already. Depend upon it, ladies and gentlemen, there are still " wise men in the East," and the Occult Sciences are better worth studying than has hitherto been popularly supposed. (The lecture was loudly applauded, and at the close, a vote of thanks was, upon the motion of Mr. James, Science Master in the Colombo College, adopted.)

MANUSCRIPTS NOTES

By C. Kunhan Raja

THE COMMENTARIES ON THE AITAREYA BRĀHMAṆA

By

i. Govindasvāmin
ii. Bhaṭṭabhāskara
iii. Ṣaḍguruśiṣya

The commentary on the Aitareya Brāhmaṇa by Sāyaṇa is available in print. Besides this now well-known commentary there are three more commentaries on the Aitareya Brāhmaṇa. Transcripts of these works are available in the Adyar Library. Similar transcripts are kept in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras.

i. *Commentary by Govindasvāmin.* The manuscript of this work is complete for the forty adhyāyas. It covers about 4500 Granthas. The work begins with some benedictory verses :

> yenādhikārthetaraśabdajalpana-
> praśokataptāmbumanaḥprasādinā
> adṛṣṭapūrvāśrutir abhyudīritā
> tam aitareyam śirasā nato'smy aham

Then there is an apology :

> sarvajñenāpi yat kartum aśakyam tat punar mayā
> alpajñenāpi sammohāc chraddhayā ca cikīrṣyate

Then there is some information about the author :

> ātmajenāravindāyā viṣṇoḥ saṅkṛtijanmanā
> govindenaitareyasya vyākhyānam kriyate 'dhunā

After this there are a large number of stanzas which give the content of the Brāhmaṇa and the section is called Bhāṣyārthasaṅgrahakārikā. The section begins :

kvacid vidhiḥ pras'aṃsā ca keṣu cid vidhir eva ca
keṣu cit stutir eva syād evam nindāniṣedhayoḥ

brāhmaṇāmnāyasāmarthyād gavāmayaniko vidhiḥ
dvādas'āhavidhir vā syāt prasaṅgad anyad ucyate

yad vāgniṣṭoma ukthyas' ca ṣoḍas'ītyādikalpanā
ā caturviṃs'ad ity asmāt prāyaṇīyo vidhīyate

eṣa evātirātraḥ sann ante tūdayanīyabhāk
agniṣṭomas tathokthyas' ca ṣoḍas'y apy atra kalpitā

sātraprakṛtibhūtatvāt saṃsthāntaram anādṛtam
caturviṃs'am ahaḥ pas'cā . . . .

. . . .
yad vābhijidvis'vajitau tad yad ity atra nirdis'et

ṣoḍas'o 'bhiplavaḥ pas'cān māsakḷptis tataḥ parā
triyaho 'bhiplavaḥ pūrvaḥ svarasāmāna eva hi

ayanena gavām ukte ādityāṅgirasām tataḥ
divā kīrtyam aharmadhye dvayor api ca pakṣayoḥ

bharatadvādas'āhas tu gāyatryā stūyate tataḥ
dvādas'āhapras'aṃsā ca vyūḍhatā ca tathocyate

pṛṣṭhyas' ca ṣaḍahaḥ pūrvas tryahas' chandomasaṃjñitaḥ
vis'vajic cāpi ṣaṣṭhaḥ syād apivākyam ataḥ param

tad etad das'arātram syād vyūḍhas'chandobhir uttaram
prāyaṇīyodanīyābhyām dvādas'āho bhaviṣyati

samūḍhadvādas'āhasya kḷptir atra na vidyate
ākṣīḍhaiḥ ṣaḍahais' caiva gavāmayanam āpyate

etāvat sātrahauntrākhyam yajñagāthā prakīrtyate
prāyaṇīyas' caturviṃs'aḥ pṛṣṭhyo 'bhiplava eva ca

abhijitsvarasāmāno viṣuvān vis'vajit tathā
chandomā das'amañ cāhur uttaman tu mahāvratam

iti prasiddhahautrasya s'eṣartvigviṣayāḥ kriyāḥ
ā triṃs'ādhyāyanirvṛtter agnihotrapurassarāḥ

agnihotram svatantram syād vyāhṛtipraṇavātmake
brahmatve tasya nirdes'o vyāhṛtīnām pras'aṃsayā

brahmagrāvastutis' caiva subrahmaṇyasya cottarāḥ
s'astriṇām hotrakāṇāñ ca satre vais'eṣiko vidhiḥ

unnīyamānasūtrāṇi pras'āstṛviṣayāṇi hi
ekāḥ prasthitayājyās tu gotrādīnām udīritāḥ

hotrā ha maitrāvaruṇo brāhmaṇācchaṃsy athāparaḥ
potā neṣṭā tathaivācchāvāko 'gnīt saptamas smṛtaḥ

etā hotrā iti proktās strīvat puṃvac ca kutracit
kartṛkālaviparyāsād devatādes'ayor api

lakṣaṇāguṇavṛttyā ca codyānām uttaram tataḥ
aṣṭānān tāyamānānām hotus' catvāry adhīmahe

adhyāsañ cāpy atipraiṣam tārkṣyam yājatavedase
ārambhaṇīyāḥ paryāsāt tadvato 'har ahaḥ stutim

s'astriṇām hotrakāṇāñ ca tāyamānāny adhīmahe
stotriyān anurūpāṃs' ca pragāthāṃs tadvato 'pi ca

ārambhaṇīyāhar ahaḥ s'asye cāhīnasūktakam
mādhyandinīyas'astrāṇām kḷptim āhās'valāyanaḥ

ekaikasyartvijām eṣām sampātās tu trayas trayaḥ
sthāne cāhīnasūktānām navadhā ṣoḍas'e viduḥ

uttamasyātha pṛṣṭhyāhna ukthānām s'ilpakḷptayaḥ
vālakhilyā vṛṣākapyaḥ pra va ity evayāmarut

s'ilpāni vikṛtāny āhur eke tv api tu tāny api
dvipadāstutyupādhitvād vikārasyānyathāpi ca

nityas'ilpam idam proktam vis'vajic ca tayor yadi
dvipadāstutyupādhitvād agniṣṭomāntatāpi ca

ūrdhvam ārambhaṇīyābhyas' s'ilpāny avikṛtāni ca
acchāvākas tu taddes'e dyaur na yaḥ sūktabhāg bhavet

ekāhasūktopacayam s'aṃsanena giro viduḥ
dīkṣato 'pavratādes'aprasaṅgāt pas'ubhaktayaḥ

tadvyāpattinimittārthaprāyaś́cittaprasaṅgataḥ
bhāgitvāc cāpi sarveṣām iha naimittiko vidhiḥ

uktatvāt sarvavarṇānām aviś́eṣeṇa karmaṇām
naimittikaprasaṅgena rājanyasya vidhīyate

rājanyasya viś́eṣo 'yam ā brāhmaṇasamāpanāt
athābhiṣecanīyasya ś́aunaś́ś́epo vidhīyate

brahmatvam yajñadīkṣāyām kṣatram āpnoti tāvatā
varṇadvayasamāveś́āt kiṅ katham vā virodhiṣu

ity etat sarvam adhyāye catustriṃś́e nirūpitam
vṛddhiḥ kṣatrasya somena phalair āhutibhakṣaṇe

stotraś́astre ca tasyokte abhiṣekavidhiḥ punaḥ
indrasya cābhiṣekasya praś́aṃsā tadvidhiḥ paraḥ

itihāsāḥ purākalpā nārāś́aṃso 'tha gāthikāḥ
praś́nasyottararūpeṇa padyagāthāḥ prakīrtitāḥ

karmāṇi yābhiḥ kathitāni rājñām
dānāni coccāvacamadhyamāni
nārāś́aṃsīr ity ṛcas tāḥ pratīyād
yābhis stutir dāś́atayīṣu rājñām

paurohityavidhānan tad abhidhāne ca paś́cimaḥ
saṃkṣiptam aitareyasya brāhmaṇasyārthavastu yat

brāhmaṇānukrameṇaiva gatārthasya samāsataḥ
ś́uddhānuparamād vyastavyācikhyāsā vijṛmbhate

dīkṣā ca dīkṣaṇīyā ca dīkṣāyās sthāpanāni ca
yājyānuvāke saṃyājye viś́eṣaphalasammite

Here there is the colophon: iti aitareyabrāhmaṇabhāṣye govindasvāmini bhāṣyārthasaṅgrahakārikā samāptā.

There are many mistakes in the manuscript and as such in some places it is difficult to reconstruct the correct reading.

The commentary is called Govindasvāmin as well as the author of the commentary. In all the colophons, we see the expression aitareyabrāhmaṇabhāṣye govindasvāmini and not govindasvāmikṛte. As a matter of fact, in many other places, the term used is not bhāṣya but vyākhyāna. The term bhāṣya is

found in the colophon at the end of the seventh adhyāya and the eighth adhyāya. At the end of the third adhyāya the colophon says: aitareyāraṇyavyākhyāne instead of aitareyabrāhmaṇavyākhyāne. This must be a scribal error either in this transcript or even in its original. At the end of the thirtieth adhyāya there is the colophon: ity aitareyabrāhmaṇavyākhyāyām govindasvāminyām triṃso 'dhyāyaḥ. The colophon at the end of the work is: ity aitareyabrāhmaṇabhāṣye govindācāryapraṇīte govindasvāmini catvāriṃs'o 'dhyāyaḥ samāptaḥ.

Thus the name of the commentary is govindasvāmin after the author, who is Govindācārya. The commentary is styled as a bhāṣya, as a vyākhyāna and as a vyākhyā; and according as the term is vyākhyā in the feminine gender or vyākhyāna or bhāṣya in the neuter gender, the name appears as govindasvāmin or govindasvāminī.

The commentary is complete. But there are some breaks in the middle. The commentary starts from the very beginning and goes on to the middle of the eleventh adhyāya (in the middle of the 8th section). Then there is a long break. This is on Page 227 in the transcript in the Library. Then on the same page begins the commentary on the beginning of the ninteenth adhyāya. Then the transcript proceeds right up to the thirty second adhyāya. In the middle of the adhyāya there is again a break. In the middle of the commentary of the second section in that pañcikā the manuscript breaks and the verses found in the beginning of the work from the benedictory one up to ātriṁs'ādhyāya are repeated. Then the commentary continues. This repetition is on Pages 507 to 510. There is a small break in the middle of the story of S'unas's'epa; but this is a very small break. Except for these breaks the work is complete.

The work begins, as has already been stated above, with a large number of stanzas. In the beginning of the chapters also there is a stanza. The second adhyāya begins:

> prāyaṇīyā tadaṅgam yad devatādy adhyagīṣmahi
> tathaivodayanīyā ca tadvis'eṣās' ca kalpitāḥ.

Third adhyāya begins:

somapravahaṇīr agnimanthanīyā ṛcaḥ punaḥ
ātithyā ca tadaṅgāṇi tṛtīyādhyāyacodanāt

Fourth adhyāya begins:

abhiṣṭavopasattānūnaptṛyāpyāyananihnavāḥ
kalpitā gharmasambhārā vratopāyanam eva ca

Fifth adhyāya begins:

rājakrayabrāhmaṇalagnam ādau
vahnipraṇītipratipādikās' ca
tathā havirdhānavivardhanārthā
agnes' ca somasya ca yā ṛcas syuḥ

Sixth adhyāya begins:

yūpo 'tha yūpāñjanam āpriyas' ca
paryagnyupapraiṣam athādhrigus' ca
pas'oḥ puroḍās'avidhir manotā
vanaspatiḥ ṣaṣṭha iḷāstutis' ca

Seventh adhyāya begins:

paryagnyāder vis'eṣāṃs' ca stokāḥ svāhākṛtir api
vapāñ cādhīyate prātaranuvākavidhis tataḥ

Eighth adhyāya begins:

aponaptrīyataccheṣā upāṃs'vādigrahā api
savanīyāḥ puroḍās'āḥ pavamānāya sarpaṇam

Ninth adhyāya begins:

ṛtuyājā dvidevatyās tadvis'eṣā iḷāstutiḥ
tūṣṇīṃs'aṃsapras'aṃsā ca navamādhyāyacodanāḥ

Tenth adhyāya begins:

āhāvam nividam sūktam acchāvākasya codanāt
yajamānapunarjanma bruvate 'thādhidaivatam

Eleventh adhyāya begins:

ekādas'e 'tha praugapras'aṃsā
tato vaṣaṭkāram anustutiñ ca

tatkartur ātmany anumantraṇañ ca
tato nivitpraiṣavis'eṣam āhuḥ.

At the end of the eleventh adhyāya, there is no colophon. The manuscript breaks in the middle of the adhyāya. Usually when an adhyāya begins, there is the statement like : govindasvāmi-bhāṣye das'amo 'dhyāya ārabhyate. But here there is no such thing; the break is also not noted in the manuscript. There is a stanza which must be the beginning of the ninteenth adhyāya :

jyotiṣmatyo bharato dvādas'āho
dikṣākālo yājanam pās'ukañ ca
vyūlhachando dvādas'āhapras'aṃsā
pṛṣṭhānāñ ca chandasāñ ca prakḷptiḥ

From the middle of the eleventh adhyāya to the end of the eighteenth adhyāya there is a break. The twentieth adhyāya begins :

bhinnāny āhur devatāstomasāma-
chandāṃsy āhus tasya tasyāpi ṣaṭtvam
vidvadvākyād uttarasyāḥ samānam
svā svā . . . . . . hassu

siddhāntas'āstrāṇi ṣaḍ eva hotrāṇy
ājyena sūktam . . . .
niṣkevalye stotriyaḥ pṛṣṭhayonir
yonisthāne svas' ca sāmapragāthāḥ

tārkṣyam sūktāt pūrvam atyetu nitye
svāt svāt sūktāj jātavedasyam anyat
chandomānam vais'vadevān purastād
āyāhīmān babhrusūktāni caiva

rathantaram ayugmam syād bṛhatsāmetarad bhavet
vairūpādi dvitiyam syāt tṛtīyādiṣv anukramāt

athendrapūrvo nihavaḥ pragātho
dhāyyās' ca tārkṣyās' ca samānam ahnām
svam svan tathā jātavedasyam agre
chandoma ādya . . . . . . tṛtīyaḥ

There is no verse in the beginning of the twenty-first adhyāya, nor in the beginnings of the twenty-second, twenty-third and twenty-fourth adhyāyas. The twenty-fifth adhyāya begins:

athāgnihotram payasaḥ pras'aṃsā
  taddohanāpattiṣu niṣkṛtis' ca
tasya pras'aṃsāpy udite ca homo
  brahmartvijo vyāhṛtayo 'py adhītāḥ

Twenty sixth adhyāya begins:

grāvastotoṣṇīṣasamāveṣṭitamūrdhā
  mantrair arbudasūktam vipṛṇakti
kiyato 'bhiṣṭavanīyāḥ katham etāḥ
  subrahmaṇyāhvānam iti pravadanti

Twenty seventh adhyāya begins:

prātaḥsavanikas'astrāṇy anurūpo
  yasmin . . . . stautyastuvate stotriya eṣaḥ
ārambhākhyā āvapanīyāḥ paris'iṣṭā
  ūrdhvam tasmāt svād atha paryāsatṛcās' ca

Twenty eighth adhyāya begins:

pras'āstusūktāny unnayanārthāny anusavanam
  hotrādīnām prasthitayājyā api sapta
kartṛchandodaivatayogasya ca codyād
  gauṇyā vṛttyā lakṣaṇayā vā parihāraḥ

There is no stanza at the beginning of the twenty-ninth adhyāya. The thirtieth adhyāya begins:

. . . . . . retaḥ prāptijanmapratiṣṭhā
  kḷptim s'ilpair yajñasaṃskārarūpam
agniṣṭome s'ilpas'astraprakḷptim
  nārās'aṃsyādy āha kuntāpas'astram

There are no stanzas in the beginning of the remaining adhyāyas of the work. In the commentary on the Aitareya Brāhmaṇa by Sāyaṇa there are similar verses in the beginning of the adhyāyas. The verses are mostly identical. But the verse given in the commentary of Govindasvāmin in the beginning of the second

adhyāya is given in the beginning of the third adhyāya in the commentary of Sāyaṇa. This shift is found throughout. There are many places where there is no verse in the commentary of Sāyaṇa while there is a verse in the commentary of Govindasvāmin. In some cases the reverse also happens. In some places there is a verse in both the commentaries; but the verses are different in the two commentaries. On account of this variation I have given all the verses here that are found in the manuscript of the commentary of Govindasvāmin.

After the colophon at the end of the fortieth adhyāya, there is a verse which runs:

> badhvā mudrāṅ kareṇa tribhir api nayanaiḥ kvāpi pas′yat prabhāta-
> pronnidrāmbhojalīlaiḥ kimapi ca manasā vastutattvam vivicyat
> pas′callambaiḥ kapardaiḥ kṣaṇarucikapis′air indulekhāsanāthair
> vyākhyāvyāpāras′āli pradis′atu manasas′ s′uddhim ais′am vapur vaḥ.

Then there is another work in the original from which the transcript was made. This last verse must have been written by the scribe who wrote the original from which the transcript was prepared for the Adyar Library. It is not the composition of Govindasvāmin the author of the commentary.

The manuscript bears the shelf number XXXVIII—G. 3. In the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, their transcript is described under R. No. 3806. The original is a palm leaf manuscript in Malayalam characters belonging to the Naduvil Matham, Trichur, Cochin State.

I will add further details about this commentary after giving a general description of all the three commentaries.

(To be continued)

MANUSCRIPTS EOTES

BY DR. V. RAGHAVAN

THE 'NĀRĀYAṆOPANIṢAD BHĀṢYA'

On p. *32b* of the Adyar Catalogue, I, is found the entry "नारायणोपनिषद्भाष्यम्—माधवाचार्यकृतम् XXX. G. 14." This MS. was examined by me, with a view to find out who this author Mādhava was, whether he was Māyana Mādhava, the elder brother of Sāyana, or Cāvuṇḍa Mādhava mantrin (the author of the Sūta-samhitā-tātparyadīpikā and the Governor of Goa) or Sāyana Mādhava, the son of Sāyana and the author of the Sarvadars'ana-saṁgraha. On examination, however, I found that the author is none of these. The MS. represents Sāyana's Bhāṣya on the Nārāyaṇa or Puruṣasūkta Anuvāka, the Nārāyaṇīya or the Yājñikī Upaniṣad and the Mantras to Rudra and Jātavedas,—all forming part of the Taittirīyāraṇyaka. Portions of the MS. were also compared with the printed text of the Sāyana bhāṣya on the Taittirīya Āraṇyaka in the Ānandās'rama Series: There were a number of very minor variants, most of which agreed with the 'क' readings noted in the footnotes in the Ānandās'rama edn.

THE SANDHYĀVANDANA BHĀṢYA BY TIRUMALA YAJVAN

The same codex above noted (XXX. G. 14) contained an unidentified gloss on the Sandhyāvandana mantras, which has not been noticed also in its proper place on p. *33b* of the Adyar Catalogue, I. The work opens thus:

सन्ध्यावन्दनमन्त्राणां वेदभाष्यानुसारतः ।
क्रियते बालबोधार्थं भाष्यं तिर्मलयज्वना ॥

This shows that the work is identical with D. No. 2883 in the Madras Government Oriental MSS. Library (Descriptive Catalogue, V, pp. 2130-1). From another MS. of this same work in the Madras Government Oriental MSS. Library, Triennial Catalogue R. No. 2258*b*, we come to know the following details of our author, Tirumalayajvan :

Tirumala belonged to the family of one Mādhava Somayājin and was the son of one Malluyajvan. Tirumala was a Sarvatomukhayājin.

"इति श्रीमाधवसोमयाजिकुलावतंस मल्लुयज्वतनयेन तिरुमलसर्वतोमुखयाजिना विरचितं सन्ध्यावन्दनमन्त्रभाष्यम् संपूर्णम् ।" (Madras. Govt. Ori. MSS. Lib. Trien. Cat. R. No. 2258*b*).

At the end of the MS. there is the informing post-colophon scribal note that on the Sandhyāvandana, there are the Bhaṣyas of S'aṅkara, Kṛṣṇa Paṇḍita and S'rīdhara, but that Tirumala's is the easy commentary. There are a large number of MSS. of Kṛṣṇa Paṅdita's Bhāṣya; Adyar Catalogue, I, p. 15*b*, and the Mysore Catalogue, I, p. 18, notice MSS. of S'aṅkara's commentary, but the S'rīdharīya Bhāṣya mentioned seems to be rare.

The Other Works of Tirumala and the works of his father and grandfather.

The Madras Government Oriental MSS. Library contains MSS. of some other works of our Tirumala also. R. No. 2148 is Tirumala's Āpastambas'rautamantrabhāṣya. R. Nos. 1664 (a) and 1966 (a) are MSS. of Tirumala's Dars'apūrṇamāsamantrabhāṣya. From the introductory verses in the latter work we learn that his father Mallayjvan wrote:

1. a Ṭikā on the Tattvacintāmaṇyāloka (of Jayadeva-Nyāya)

2. „ „ „ Tattvaviveka (Nṛsimhās'ramī-Advaita)
3. „ „ „ Kaiyaṭa, *i.e.*, Kaiyaṭa's Mahābhāṣya-pradīpa (Vyākaraṇa).

यत्पित्रा तु कृता टीका मण्यालोकस्य धीमता ।
तथा तत्त्वविवेकस्य कैयटस्यापि टिप्पणिः ॥

that his grandfather, not named, wrote :

1. a Dars'apūrṇamāsa mantrabhāṣya like that of Tirumala;
2. a Kṛṣṇābhyudaya kāvya, and
3. a treatise on the Prābhākaramīmāmsā probably called

Gurumatānuvāda.

पितामहस्तु यस्येदं मन्त्रभाष्यं चकार च ।
श्रीकृष्णाभ्युदयं काव्यमनुवादं गुरोर्मते ॥

And that Tirumala himself wrote :

1. a Ṭīkā on the Mahābhāṣya called Anupada, and
2. a Ṭīkā on the Sandhyāvandana for the Vaiṣṇavas, (which is the work we noted first), besides the two other works, the Āpastambas'rautamantrabhāṣya and the Dars'apūraṇamāsa mantra bhāṣya.

टीका चानुपदाख्या हि महाभाष्यस्य धीमता ।
सन्ध्यावन्दनमन्त्राणां वैष्णवानां च सा कृता ॥

THE KUCARA GRĀMA DĀNA PATRA

On p. 25*a* of the Adyar Catalogue, II, is found the interesting entry " कुचर ग्राम दानपत्रम् (राजवंशावलिः) माधवाचार्यकृतम् ", 8. H. 37. On enquiry it was found that this MS., as well as the other historical record noted on *ibid.*, p. 26*b*, s'ilās'āsana patrikā, 8. H. 36, was lost.

What this Kucara grāma dāna patra is, is however learnt from the Journal of the Bombay Branch of the R.A.S., IV, Old Series, pp. 97-116, where this inscription of which the Adyar MS. is a copy, is edited. The inscription is dated in A.D. 1391. It was issued during the time of King Harihara II of Vijayanagar. The donor is the Mādhava mantrin, the governor of Goa, who wrote the Tātparya dīpikā on the Sūtasamhitā. The donation is of the village of Kucara, renamed after the governor, as Mādhava pura, to 24 scholars. The grant refers first to King Saṁgama, Bukka and Harihara; then to Mādhava's capture of the Aparānta territory from the Turuṣkas and his establishing Hinduism in those parts; to Mādhava's reign as Governor of Goa; and then to Mādhava's death and his successor, Narahari, son of Brahmarasa and Mambāmbikā, elder brother of Bhāskara, pupil of Vidyās'aṅkara and of the Ātreya gotra.

From this we are able to know that Mādhava, the author of the Sūtasamhitā vyākhyā, died in or about A.D. 1391. We have inscriptions of Mādhava with the dates A.D. 1344, 1347, 1368 and 1384.

THE KṚṢṆA CARAṆA PARICARYĀ VIVṚTI

In the Vrata Section we find in the Adyar Catalogue, I, p. 161*b* a work called Kṛṣṇa caraṇa paricaryā vivṛti, with an index attached to it. The Catalogue gives Vidyāraṇya Tīrtha as the author.

On examination I find both the work and its index to be not MSS, but litho-prints produced at Kās'ī.

Rajendralal Mitra's Notices describe Vidyāraṇya Tīrtha's Kṛṣṇa caraṇa paricaryā vivṛti, No. 2260. See Aufrecht also, 1, p. 119*b*. This Vidyāraṇya Tīrtha was of Benares and was

perhaps the same as the Guru of Vis'ves'vara datta or Devatīrtha-svāmin who wrote the Sāṃkhyataranga, etc. and passed away in Benares in 1852. (Aufrecht, Ī, p. 588*a*). Hall says he knew Devatīrtha (p. 2, Hall's Index).

The MS. noticed by Rajendralal Mitra contains only the last part of the material contained in the Adyar codex titled Kṛṣṇa caraṇa paricaryā vivṛti. On examination, I find the following to be the contents of the Adyar copy. It is true Vidyāraṇya Tīrtha's work is only the Kṛṣṇa caraṇa paricaryā vivṛti, a gloss on a Kṛṣṇa Caraṇa paricaryā. The work, the whole of it, was printed at Benares by the order of the Kās'ī King, Nārāyaṇasimha. The date in chronogram given at the end evidently means A.D. 1830. Vidyāraṇya Tīrtha's gloss has a verse on this King, at the end.

At the instance of the Kās'ī King Nārāyaṇasimha, one Cidghana wrote the work called Paddhati; one Hariharānanda wrote the Paddhati paricaryā. Both these writers seem to be the pupils of one Vis'ves'varayati. In the Paddhati paricaryā we find dealt with Dharma, classification of Literature, Vedānta, yati-ācāra, worship of Rāma and Kṛṣṇa, devotion, etc.

This codex does not contain any of these sections completely. On p. 72, the Paddhati paricaryā ends abruptly. Then worship of Rāma is taken up and this ends abruptly on p. 12. Then follows the incomplete Rādhāmādhava pada paricaryā. The Kṛṣṇa stotra from the Gopālatāpanī is found here and the Bhāgavata is also deified here. Then starts Kṛṣṇa caraṇa paricaryā vivṛti by Vidyāraṇya who mentions the Guru Umārāma Paṇḍita. There is first a resume of the books of the Bhāgavata, and within it, a resume of the Rāmāyaṇa.

Therefore, this Vidyāraṇya Tīrtha, of the last century should not be confused with the celebrated Vidyāraṇya.

MANUSCRIPTS NOTES

A NOTE ON THE DATE OF KAUS'IKA BHAṬṬA BHĀSKARA

By K. Madhava Krishna Sarma

In most of the available MSS. of Bhaṭṭa Bhāskara's Jñānayajña on the Taittirīya Brāhmaṇa, the colophon at the end reads :

एष निष्पावके शाके कु(कौ) शिकान्वयजन्मना ।
भट्टभास्करमिश्रेण ज्ञानयज्ञः प्रवर्तितः ॥

निष्पावक is the name of a plant (Phaseolus radiatus) called Anumulu in Telugu, and as Anumula (genitive) still obtains as a family name in the Telugu country, Burnell infers that Bhaṭṭa Bhāskara was a Telugu Brahmin. (Cat. of the Tanjore Library, p. 7). Shama Sastri and others interpret निष्पावके शाके as 'in the S'āka year 1410' (A.D. 1489). (Vide Shama Sastri, Upodghāta to the T.Br., p. 4 ; Bhagavaddatta, a History of Vedic Literature, Vol. II, pp. 43-47 ; Seshagiri Sastri, Report for 1893-94, pp. 3-4). But as this date is inconsistent with the tradition which assigns Bhaṭṭa Bhāskara to the latter half of the 10th century and as Bhaṭṭa Bhāskara is quoted by Mādhava who flourished about the middle of the 14th century, Seshagiri Sastri in his Report for 1893-94 suggests the alteration of the expression निष्पावक to निष्पापक, the latter being rendered=S'aka 1110 (1189 A.D.)—a date which roughly agrees with the known chronological datum and tradition. "Unless such a correction is made" observes Seshagiri Sastri "the stanza becomes unmeaning ; for what is meant by saying that Bhatta Baskara composed the Bhāṣya 'in the plant phaseolus radiatus,". Professor Keith accepts this date and says that "it must be regarded as realy proved". (See Cat. of the Sanskrit MSS. in the Library of the India Office, Vol. II, Part I, No. 4399).

Though Seshagiri Sastri's suggestion is a plausible one, he is not able to support it by MS. evidence. I find that the colophon in one of the MSS. of the Adyar Library (XXII-H-51) contains the clear reading निष्पापके. The MS. is at least a century old. It seems that व in lieu of प in certain MSS. is a scribal error (as both of them are somewhat alike in Telugu and Grantha).

If the reading contained in the MS. of the Adyar Library be the correct one, the date of Bhaṭṭa Bhāskara is settled beyond doubt. Though there are some MSS. which read लोके instead of शाके (Madras 189, Adyar XXXIV,C.5, etc.,), it has to be noted that these are comparatively very few and this reading (लोके) calls for some investigation before it can be accepted. The variant एष निष्पादशाखोऽयं found in the MS. of the A.S.B. (No. 456) neither conforms to the metre nor makes any sense. It is undoubtedly a scribal mistake. There are also a few MSS. which substitute प्रकीर्तित: for प्रवर्तित: the former not making any important difference in the sense.

It has thus to be stated that in the light of the reading found in the MS. of the Adyar Library and the available chronological data (Vide Bhagavaddatta, ibid.) which point out that Bhaṭṭa Bhāskara cannot be later than the 12th century, the obinion of Shama Sastri, Vaman Sastri and some others cannot be accepted.

REVIEWS

Krishnaswami Aiyangar Commemoration Volume, Published by a Committee, 1936. Price Rs. 10.

This Commemoration Volume of essays and papers written by the friends, pupils and admirers of Dr. S. Krishnaswami Aiyangar was presented to him on the occasion of his Sixty-sixth birthday in appreciation of his services to the study of South Indian history. Dr. Krishnaswami Aiyangar occupied the Chair of Indian History in the University of Madras for fifteen years and retired from the services of the University in 1929. A chronological bibliography of his writings is supplied at the end of the volume as an Appendix. While the bulk of his writings are scattered over the learned journals of the day he has published over a dozen books in his own name. The *Journal of Indian History* is run on his personal responsibility. As the Editor of the Madras University Historical Series, his Introductions to them form a part by themselves. It is but fitting that a scholar of his standing should receive the homage of his friends and co-workers. This is not the first occasion when such appreciation has been shown in India. We have the Commemoration Volumes of Sir R. G. Bhandarkar, Sir Asutosh Mukherji, Pandit Madan Mohan Malaviya and others which have led the way on earlier occasions. A similar volume with the name of Professor S. Kuppuswami Sastri was published from Madras, only recently. (See Vol. I. part 3 of our Bulletin pp. 99—101. for a review of this volume).

This volume represents a collection of papers specially written for the purpose and published by an Editorial Committee consisting of Professors V. Rangacharya and C. S. Srinivasachari with

Mr. V. R. Ramachandra Dikshitar. The papers are arranged in six sections. The Editors have also added a short and informing sketch of the career of the Professor and of his work in the various spheres of activity. This is followed by *Appreciations* from Dr. V. Swaminatha Aiyar, Principal Tait of the Central College, Bangalore, Sir Shafat Ahmad Khan and Mr. Sardesai.

In the section on General Indian History, Dr. Bhattacharya of Baroda leads, writing on the *Royal Prerogative in Ancient India.* The list of prerogatives are merely catalogued quoting passages in support of the prerogatives stated. Dr. Charpentier, writing on the *Sasanian Conquest of the Indus Region* tries to clear the obscurity shrouding a clear understanding of the connection of the Indus region with the Persian kingdom. He sums up his views regarding the rise and fall of the Sasanian dominion in Western India in page 17. They are by no means conclusive, as expressed by the author himself in his concluding remarks, as part of the evidence depends for corroboration from Greek literature not well-known to the author. Dr. A. K. Coomaraswami writes on *Vedic Monotheism* and points out that the views of Edgerton that " Everything contained in at least the older Upaniṣads, with almost no exceptions, is not new to the Upaniṣads, but can be found set forth, or at least very clearly foreshadowed in the older Vedic texts." As Bloomfield has pointed out " the *mantra* and the *Brāhmaṇa* are for the least part chronological distinctions; that they represent two modes of literary activity and two modes of literary speech which are largely contemporaneous." Dr. Coomaraswami further states that it is precisely this fact of the Vedic incantations being liturgical that it makes it unreasonable to expect from them a systematic exposition of the philosophy they take for granted (p. 24). In the Brāhmaṇas, in the Upaniṣads, in the *Gīta* and even in Buddhism nothing but an ultimate recension of what had already been taught always is found. (p. 25). The *Satiyaputra of As'oka's Edict II* discusses the question of identity, extent and location of the country named. Mr. Govind Pai concludes that so long as the southern limits

of the As'okan Aparānta could not be fixed with exactness it is hardly possible to be exact as to the province or provinces that were contained in the Satiyaputra Edict II. He is sure about one point and that is that Satiyaputra included South Kanara (p. 47).

Dr. Shama Sastri's paper on the date of the *Arthas'āstra* re-examines the position from internal evidence as compared with the passages of the *Vedāṅgajyotiṣa* and comes to the conclusion that it is a work of the pre-Christain period and belongs to the epoch of the commencement of the Mauryan period B.C. 327 to 330 (p. 136). Sardesai emphasizes on the importance of the Poona Residency Correspondence to complete the information to the historian as they contain much invaluable material. The paper on the *Blanks in Middle Indian History* is stimulating and a problem for the historian to solve. An interesting remark makes Mahākāla of Ujjain as established by the Scythians. *Recent Advances in Indian History and Historiography* by Dr. Venkatasubba Sastri of Mysore surveys the position from 1919 with the publication of the *Oxford History of India* by Vincent Smith. The date is a convenient point from which to look backward and forward. The period of individual research as represented in the works of Professor Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar and Dr. Krishnaswami Aiyangar and others who were conducting research in addition to teaching students for the Degree courses of the University, is followed by collective work from that date. A change in the spirit of the people for whom books on Indian History are intended and the work in India by Indian scholars is now bearing fruit.

The second section devoted to South Indian History contains thirteen articles. Of these *Irai, Iraikāval and Iraiyili* of by Professor Nilakanta Sastri discusses the exact significance of some land revenue terms so often mentioned in the inscriptions. The article on the poets of the Diṇḍima family has not used all the available material on hand as the Descriptive and Triennial Catalogues of the Government Manuscripts Library have not

been laid under contribution. Paṇḍit Raghava Iyengar brings out interesting inferences on the comtemporaneity of Jñānasambandar and Tirumaṅgai Ālvār. The title of *mehan* was common in the Pallava family and therefore Vairameha need not necessarily be identified with Dantivarman Pallava or his Rāṣṭrakūṭā grandfather Dantidurga. It is quite likely that *Vairamehan* referred to by the Ālvār is Nandivarman Pallavamalla who might have had the name as one of his many titles. It is significant to note that the stanzas praising the Pallavas should have been placed together in the *Periya Tirumoli.*

The section on Religion and Philosophy has six papers for its share; that on Language Learning and Literature, fourteen; on Art and Archaeology, ten; and the last section on Greater India, three papers. Professor Suryanarayana Sastri discusses the special contribution of the Tamil genius to the philosophy of S'aivism. The Kālī cult in Kerala is explained as being based on the legend of the destruction of Dāruka an asura of great prowess by Kālī as the daughter of S'iva. Dr. B. C. Law writes on South India as a centre of Buddism and the interesting data furnished may with profit be used in reconsidering the date if the *Maṇimekhalai.*

Professor Subrahmanya Sastri, writing on the *Rāmāyaṇa,* is of opinion that the view of the Indologists in holding the epics as containing large accretions which were not present in the original work, cannot be taken at its face value. The tradition as recorded in the south, records all the 24,000 verses, also preserving the tradition of the recital of the *Rāmāyaṇa* by Kus'a and Lava before S'rī Rāma for twenty-five days. He therefore concludes that the original *Rāmāyaṇa* contained the 24,000 verses in seven Kāṇḍas.

Dr. Kunhan Raja's observations on the view of Itsing attributing the *Vākyapadīya* to Bhatṛhari clears a mystery and is a plausible explanation causing confusion in the minds of foreigners.

The Editors deserve to be congratulated for bringing out this useful collection of essays and in overcoming the many difficulties that confront a person in editing a heterogenous collection of this

character. Useful notes and suggestions are added here and there by the Editors, just to draw the attention of the scholars.

A. N. KRISHNAN

Vaḍamozhi S'ruti S'ūkti-Mālai of Haradattācārya with the Commentary of S'ivaliṅga Bhūpati, with the Tamil rendering of the work by Sabhāpati Nāvalar, Crown 8vo. Pp. 45, 270 and 59. Edited by V. Chidambararamalingam Pillai, Published by The S'aiva Siddhānta Nūrpatippu Kazhakam, Tinnevelly and Madras.

The *Srutisūktimālā* of Haradattācārya is an important work expounding the principles of S'avism in the form of a stotra praising Lord S'iva. The book under review was published in 1924 as No. 47 of the S'aiva Siddhānta Nūrpatippu Kazhakam. The Tamil rendering of the work by Sabhāpati Nāvalar, which forms the latter part of the book, was published as No. 40 of the same series.

Some previous editions of the work may be noted in this connection. A Kannaḍa version of the work was published in 1914. A nāgari version of the text alone with a Marathi *anuvāda* was also printed in 1907. The publication of the commentary and the text together must be considered as a laudable enterprise on the part of the Publisher. Being a work of great importance to the votaries of Tamil S'avism in South India along with the *Hariharatāratamya* of the same author, it may be considered as a service to the S'aivites who could not get a copy of the work.

The Tamil Introduction running to forty-five pages comprises a short life of the author, his devotion to Lord S'iva and the miracles which he performed during the course of a lifetime. The life of the saint illustrates what a *bhakta* of his type with that unshakable faith in his Deity could accomplish by the powers that he develops in himself. Without going into the minute details it may be said that there is nothing which could not be accomplished

and what is more, the goddess of wealth will be prepared to follow the direction or person shown by such a devotee. Such instances are to be found in the lives of the saints of all religions.

The philosophy of S'avism as represented in this book of one hundred and fifty verses presents a close resemblance to the philosophy of the S'rīvaiṣṇavas except that it substitutes S'iva for Viṣṇu in the important places of dispute. The entire text of the Veda is authoritative by itself and helps in the proper understanding of the Supreme Soul. It is divided into *Mantra*, *Vidhi* and *Arthavāda* vākyas. The word *Īs'vara* being applicable to Lord S'iva both by derivation and usage indicates the supreme position of Lord S'iva. The whole of the world depends for its existence on this *Īs'vara* who is no other than Lord S'iva. The view of the Sāṅkhyas that the *prapañca* does not depend for its existence on Īs'vara and the contention of the Yoga school that Īs'vara is a part of the *prapañca* are not acceptable. The authority for the supreme position of Lord S'iva is derived from the *pas'uniyojana* and the *s'ims'umāras'iras*, where all the other devas are considered to be the parts of the body of the primeval fish. Howevermuch a thief may glory in having stolen a *kirīṭa*, no sane person would consider the *kirīṭa* as his personal property, as it can belong only to a king. Similarly, other gods would dislike to displease Lord S'iva by accepting the *pūja* performed, as it can be meant only for Lord S'iva. The word Rudra in the *Prātaragni sūkta* is explained as indicating Agni and the derivative name is accounted for by the story of Agni's *rodana*.

The six great guṇas of *Ais'varya*, *Vīrya*, *Jnāna*, etc. can belong only to S'iva and are called by the name *bhaga*. He who has the *bhaga* is *bhagavān*. This position is supported by quoting texts from the *Atharvas'iras* and the *S'vetās'vataropaniṣad*. The purport of the *Nārāyaṇopaniṣad* is only the worship of S'iva and the *antarātmā* of Nārāyaṇa is only S'iva.

The greatness of S'iva is further established by pointing out that Nārāyaṇa is *Vis'va* while S'iva is *vis'vādhika*; Nārāyaṇa is *yāga*, S'iva is *yagādhipa;* Nārāyaṇa is the *nimittakāraṇa* of

Mūlaprakṛti while S'iva is *Mūlaprakṛti* itself. Hence, the difference between the two is great. It is *stutivāda* when Nārāyaṇa is called *visvapati*. Thus *upāsanā*, the *upāsaka* and the object of *upāsanā* are identical with Virūpākṣa; this is explained in the *Nārāyaṇopaniṣad*.

Lord S'iva is the *adiṣṭana devatā* of the Gāyatrī and the *Āditya maṇḍala*. The supreme position of Rudra as the *yāgapati* is based not only on the *Yajurveda* but on the authority of the *Ṛgveda* as well. The *pariṣecana* after the offering to Rudra in the sacrifices is explained as being due to a desire to place him not on the same level with other gods, but on a higher level. In the same way, the injunction not to take the food offered to Lord S'iva is explained as based on a similar injunction which lays down that no brahmin should take his leavings. The *mūlavākya* cited here cannot bear the sense, as it has been interpreted to mean, that the leavings of the person have become *ucciṣṭa* and the comparison of the *nivedana* to S'iva to this is not happy.

The authorities to be accepted for proper conduct are the Vedas and the S'aiva Āgamas. It is not necessary to enter into the question of the Vedas being either eternal or made by the Lord. The omission by the *Gṛhyasūtrakāras* to mention *S'ivapūja* is compared to the omission of the mention of the *Yajnopavīta* and hence need not be made much of. Nor the omission of the same in the *Smṛtis*, to be taken account of.

The other arguments make an attempt to meet the points raised against the acceptance of S'iva as the Supreme Being such as the *brahmahatyā doṣa* consequent on the cutting of one of the five heads of Brahma by S'iva. The editor has taken care to cite in the footnotes the *mūlavākyas* upon which he has found support for the text. In many cases the texts so cited can not bear the meaning given by the editor. Great care has been lavished in bringing out this important work. But the Sanskrit text printed shows stops where not needed. These mistakes, it is expected, will be remedied in a future edition of the work.

A. N. KRISHNAN

S'rī-vidyā-saparyā-paddhati, compiled by Brahma-s'rī N. Subrahmaṇya Ayyar, President-founder, S'rī Brahma-vidyā-vimars'inī Sabhā, Madras, 1938.

The Brahma-vidyā-vimars'inī Sabha, Madras, which appears to have been founded very recently deserves to be congratulated for the vigorous work it has been doing in the propagation of knowledge relating to the Brahma-vidyā by means of holding discourses and bringing out rare works on the Brahma-vidyā, one of its latest publications being the *S'rī-vidyā-saparyā-paddhati* a compilation by the President-founder of the Sabhā bearing on the ritual relating to the Navāvaraṇa-pūjā which is for the first time published free from all errors that had crept into the MSS., the subject being a recondite one taxing the capacity of Copyists of MSS. with meagre attainments. All the available South Indian MSS. have been used in the preparation of the work and a number of explanatory diagrams included for the benefit of worshippers. A foreword in English by Rao Bahadur Dr. M. Subrahmaṇya Ayyar and a learned Introduction in Saṃskṛt from the pen of S'rī C. S'aṃkara-rāma S'āstrī, M.A., B.L., who has edited the work, deal with the importance to be attached to the Upāsana of the Devī. The bare texts of the Lalitā-sahasra-nāmāvalī, the Ās'caryāṣṭottara-sahasra-nāmāvalī, the Lalitā-tri-s'atī-nāmāvalī, the S'rī-sūkta, the Durgā-sūkta, the Trī-puropaniṣad, the Devy-upaniṣad, the Bhāvanopaniṣad, and the Bahv-ṛcopaniṣad have also been appended to the volume, with a beautiful colour plate of S'rī Kāñcī Kāmākṣī and a diagram of the S'rī-cakra. Worshippers of the Devī will find in this a very useful publication.

S. SUBRAHMANYA SASTRI

S'rī Lalitā-tri-s'atī-stotra with Candrikā, a commentary in Tamil—by Brahma-s'rī N. Subrahmaṇya Ayyar, President-founder of the S'rī Brahma-vidyā-vimars'inī Sabhā, Madras, 1938.

The author has set forth in a learned Introduction the genesis of the strotra elaborately dealing with the potency of the S'rī-vidyā,

explaining the tradition with copious extracts from the Upaniṣad-s and glosses thereon by reputed commentators and from the works of S'rī S'aṃkara Bhagavat-pāda, S'rī Vidyāraṇya and others and winds up recounting the circumstances under which S'rī Haya-grīva initiated Sage Agastya into the mysteries of the S'rī-vidyā at Kāñcī-kṣetra. The attempt of the author in writing out the commentary in Tamil on the Three-hundred names of the Devī comprised in the Stotra, basing it on the sublime Bhāṣya in Saṃskṛt by S'rī S'aṃkara Bhagavat-pāda for the delectation of the devotees of the Devī so exquisitely brought out by the Bhagavat-pāda in his Bhāṣya, is highly commendable and worthy of the President-founder of a Sabhā which has been founded chiefly for the purpose of expounding the profound secrets of the Brahma-vidyā which is verily identical with the S'rī-vidyā of the *Samaya* cult. The *Kāmākṣī-mātṛkā-stava*, a hymn of Fifty-one stanzas composed by the author, is also included in the volume, from the perusal of which it will be found that the author is gifted enough in writing Saṃskṛt verse, evidently drawing his inspiration from his Guru, S'rī Guhānanda-nātha of S'rī Badarikās'rama.

T. R. SRINIVASA AIYANGAR

OUR EXCHANGES

The Adhyātma Prakāśa.

The Āndhra Sāhitya Pariṣat Patrikā.

The Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute Poona.

The Annals of Oriental Research, Madras University.

The Archiv Orientální.

The Aryan Path.

The Bhārata Dharma.

The Bhārata Mitra.

The Buddha Prabhā, Bombay.

The Bulletin of the Museum of Fine Arts, Boston.

The Bulletin L'Ecole Francaise D'Extréme Orient, Hanoi, Indo China.

The Bulletin of the New York Public Library.

The Cochin Government Archæologist, Trichur.

The Director of Archæology, Nizam's Dominions, Hyderabad.

The Director of Archæology, Baroda.

The Eastern Buddhist, Japan.

The Federated India, Madras.

The Hindu, Madras (Sunday Edition).

The Indian Culture, Calcutta.

The Indian Historical Quarterly, Calcutta.

The Indian Review, Madras.

The Indian Social Reformer, Bombay.

The Inner Culture.

The Jaina Antiquary.

The Jaina Gazette, Ajitashram, Lucknow.

The Journal of the American Oriental Society, New Haven, Conn., U.S.A.

The Journal of the Āndhra Historical Research Society, Rajahmundry.

The Journal of the Annamalai University, Annamalinagar.

The Journal of the Benares Hindu University.

The Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Patna.

The Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Town Hall, Bombay.

The Journal of the University of Bombay.

The Journal of the Greater India Society, Calcutta.

The Journal of Indian History, Mylapore, Madras.

The Journal of the K. R. Kama Oriental Institute, Bombay.

The Journal of the Madras Geographical Association.

The Journal of Oriental Research, Mylapore, Madras.

The Journal of Parapsychology, Duke University Library, Durham, North Carolina.

The Journal of the U. P. Historical Research Society, Lucknow.

The Kalaimagal.

The Karnāṭaka Historical Review, Dharwar.

The Karnāṭaka Sāhitya Pariṣat Patrikā.

Le Monde Oriental, Uppsala, Sweden.

The Maharaja's Sanskrit College Magazine, Mysore.

The Mīmāmsā Prakāśa, Poona.

The Missouri University Studies.

The Mysore Archæological Series.

The Nāgarī Pracāriṇī Patrikā, Benares City.

The New Indian Antiquary, Poona.

The New Review, Calcutta.

The New Times and Ethiopia News.

The Oriental Literary Digest, Poona.

The Philosophical Quarterly, Amalner.

The Poona Orientalist.

The Prabuddha Karnāṭaka, Mysore.

The Progress To-day, London.

The Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore.

The Rama Varma Research Institute, Trichur.
The Religions, London.
The Review of Philosophy and Religion.
The Saṃskṛta Ratnākara, Jaipur.
The Saṃskṛta Sāhitya Pariṣat Patrikā, Calcutta.
The Sentamil, Madura.
The Shrī, Kashmir.
The Suddha Dharma, Mylapore.
The Theosophical World, Adyar.
The Theosophist, Adyar.
The Udyāna Patrikā, Tiruvadi, Tanjore District.
The Vedanta Dipika, Sri Vaishnava Siddhanta Prachara Sabha, Ltd., Madras.
The Vis'va-Bharatī Quarterly, Shantiniketan.
The World-peace, Calcutta.
The Z. D. M. G.

THE VISVA-BHARATI QUARTERLY

Founded by—RABINDRANATH TAGORE

Edited by—K. R. KRIPALANI

THE LEADING JOURNAL OF ART, LETTERS & PHILOSOPHY

Pandit Jawaharlal Nehru writes :

" I consider the ' Visva-Bharati Quarterly ' a journal of literary and artistic merit and look forward to getting it."

Mr. Earnest Rhys (Editor, Everyman's Library) writes :

" I should love to pay a very cordial critical tribute to the ' Visva-Bharati Quarterly," which seems to me the most original and vitally interesting of all our contemporary publications that deal with the arts and letters."

Yone Noguchi writes :

" One of the best magazines in the world."

Price per issue : Rs. 2/- (3s. 6d.)
Annual subscription : Rs. 8/- (14s.) post free.

Printed and published by C. Subbarayudu, at the Vasanta Press, Adyar, Madras.

MORALITY AND PANTHEISM

[*Reproduced from* "The Theosophist," *Vol. V. No. 2. November 1883, edited by H. P. Blavatsky, With the kind permission of the Editor.*]

QUESTIONS have been raised in several quarters as to the inefficiency of Pantheism (which term is intended to include Esoteric Buddhism, Adwaitee Vedantism, and other similar religious systems), to supply a sound basis of morality.

The philosophical assimilation of *meum* and *teum*, it is urged, must of necessity be followed by their practical confusion, resulting in the sanction of theft, robbery, etc. This line of argument points, however, most unmistakably to the co-existence of the objection with an all but utter ignorance of the systems objected to, in the critic, as we shall show by and bye. The ultimate sanction of morality, as is well-known, is derived from a desire for the attainment of happiness and escape from misery. But schools differ in their estimate of happiness. Exoteric religions base their morality, on the hope of reward and fear of punishment at the hands of an Omnipotent Ruler of the Universe by following the rules he has at his pleasure laid down for the obedience of his helpless subjects; in some cases, however, religions of later growth have made morality to depend on the sentiment of gratitude to that Ruler for benefits received. The worthlessness, not to speak

of the mischievousness, of such systems of morality, is almost self-evident. As a type of morality founded on hope and fear, we shall take an instance from the Christian Bible. "He that giveth to the poor lendeth to the Lord." The duty of supporting the poor is here made to depend upon prudential motives of laying by for a time when the "giver to the poor" will be incapable of taking care of himself. But the *Mahabharata* says that, "He that desireth a return for his good deeds looseth all merit; he is like a merchant bartering his goods." The true springs of morality lose their elasticity under the pressure of such criminal selfishness, all pure and unselfish natures will fly away from it in disgust.

To avoid such consequences attempts have been made by some recent reformers of religion to establish morality upon the sentiment of gratitude to the Lord. But it requires no deep consideration to find that in their endeavours to shift the basis of morality, these reformers have rendered morality entirely baseless. A man has to do what is represented to be a thing 'dear unto the Lord' out of gratitude for the many blessings he has heaped upon him. But as a matter of fact he finds that the Lord has heaped upon him curses as well as blessings. A helpless orphan is expected to be grateful to him for having removed the props of his life, his parents, because he is told in consolation that such a calamity is but *apparently* an evil, but in reality the All-Merciful has underneath it hidden the greatest possible good. With equal reason might a preacher of the Avenging Ahriman exhort men to believe that under the apparent blesssings of the "Merciful" Father there lurks the serpent of evil. But this gospel has yet to be preached.

The modern Utilitarians, though the range of their vision is so narrow, have sterner logic in their teachings. That which

tends to a man's happiness is good, and must be followed, and the contrary to be shunned as evil. So far so good. But the practical application of the doctrine is fraught with mischief. Cribbed, cabined, and confined, by rank materialism, within the short space between birth and death, the Utilitarians' scheme of happiness is merely a deformed torso, which cannot certainly be considered as the fair goddess of our devotion.

The only scientific basis of morality is to be sought for in the soul-consoling doctrines of Lord Buddha or Sri Sankaracharya. The starting point of the "pantheistic" (we use the word for want of a better one) system of morality is a clear perception of the unity of the one energy operating in the manifested Cosmos, the grand ultimate result which it is incessantly striving to produce) and the affinity of the immortal human spirit and its latent power with that energy, and its capacity to co-operate with the one life in achieving its mighty object.

Now knowledge or *jnânam* is divided into two classes by Adwaitee philosophers,—*Paroksha* and *Aparoksha*. The former kind of knowledge consists in intellectual assent to a stated proposition, the latter in the actual realization of it. The object which a Buddhist or Adwaitee Yogi sets before himself is the realization of the oneness of existence and the practice of Morality is the most powerful means to that end, as we proceed to show. The principal obstacle to the realization of this oneness is the inborn habit of man of always placing himself at the centre of the Universe. Whatever a man might act, think or feel, the irrepressible "I" is sure to be the central figure. This, as will appear, on the slightest consideration, is that which prevents every individual from filling his proper sphere in existence, where he only is exactly in

place and no other individual is. The realization of this harmony is the practical or objective aspect of the GRAND PROBLEM. Practice of morality is the effort to find out this sphere; and morality indeed is the Ariadne's clue in the Cretan labyrinth in which man is placed. From the study of the sacred philosophy preached by Lord Buddha or Sri Sankara *paroksa* knowledge (or shall we say *belief*?) in the unity of existence is derived but without the practice of morality that knowledge cannot be converted into the highest kind of knowledge or *aparoksha jnānam*, and thus lead to the attainment of *mukti*. It availeth naught to intellectually grasp the notion of your being everything and Brahma, if it is not realized in practical acts of life. To confuse *meum* and *teum* in the vulgar sense is but to destroy the harmony of existence by a false assertion of "I," and is as foolish as the anxiety to nourish the legs at the expense of the arms. You cannot be one with ALL, unless all your acts, thoughts and feelings synchronise with the onward march of nature. What is meant by the *Brahmajnāni* being beyond the reach of *Karma*, can be fully realized only by a man who has found out his exact position in harmony with the One Life in nature; that man sees how a *Brahmanjnāni* can act only in unison with nature and never in discord with it: to use the phraseology of our ancient writers on Occultism a *Brahmajnāni* is a real "co-worker with nature." Not only European Sanskritists but also exoteric Yogis, fall into the grievous mistake of of supposing that, in the opinion of our sacred writers, a human being can escape the operation of the law of Karma by adopting a condition of masterly inactivity, entirely losing sight of the fact that even a rigid abstinence from physical acts does not produce inactivity on the higher astral and spiritual planes. Sri Sankara has very conclusively proved,

in his Commentaries on the *Bhagavat Gita*, such a supposition is nothing short of a delusion. The great teacher shows there that forcibly repressing the physical body from working does not free one from *vāsana* or *vritti*—the inherent inclination of the mind to work. There is a tendency, in every department of nature, of an act to repeat itself; so the *Karma* acquired in the last preceding birth is always trying to forge fresh links in the chain and thereby lead to continued material existence and that this tendency can only be counteracted by unselfishly performing all the duties appertaining to the sphere in which a person is born—that alone can produce *chitta suddhi*, without which the capacity of perceiving spiritual truths can never be acquired.

A few words must here be said about the physical inactivity of the Yogi or the Mahatma. Inactivity of the physical body (*sthula sarira*) does not indicate a condition of inactivity either on the astral or the spiritual plane of action. The human spirit is in its highest state of activity in *samadhi*, and not, as is generally supposed, in a dormant quiescent condition. And, moreover, it will be easily seen by any one who examines the nature of occult dynamics, that a given amount of energy expended on the spiritual or astral plane is productive of far greater results than the same amount expended on the physical objective plane of existence. When an adept has placed himself *en rapport* with the universal mind he becomes a real power in nature. Even on the objective plane of existence the difference between brain and muscular energy, in their capacity of producing wide-spread and far-reaching results, can be very easily perceived. The amount of physical energy expended by the discoverer of the steam engine might not have been more than that expended by a hard-working day-labourer. But the practical results of the cooly's work

can never be compared with the results achieved by the discovery of the steam engine. Similarly the ultimate effects of spiritual energy are infinitely greater than those of intellectual energy.

From the above considerations it is abundantly clear that the initiatory training of a true Vedantin Raj Yogi must be the nourishing of a sleepless and ardent desire of doing all in his power for the good of mankind on the ordinary physical plane, his activity being transferred, however, to the higher astral and spiritual planes as his development proceeds. In course of time as the Truth becomes realized, the situation is rendered quite clear to the Yogi and he is placed beyond the criticism of any ordinary man. The Mahanirvan Tantra says:

Charanti trigunatite ko vidhir ko nishedhava.

" For one, walking beyond the three gunas—Satva, Rajas and Tamas—what duty or what restriction is there? "—in the consideration of men, walled in on all sides by the objective plane of existence. This does not mean that a Mahatma can or will ever neglect the laws of morality, but that he, having unified his individual nature with Great Nature herself, is constitutionally incapable of violating any one of the laws of nature, and no man can constitute himself a judge of the conduct of the Great one without knowing the laws of all the planes of Nature's activity. As honest men are honest without the least consideration of the criminal law, so a Mahatma is moral without reference to the laws of morality.

These are, however, sublime topics: we shall before conclusion notice some other considerations which lead the " pantheist " to the same conclusions with respect to morality. Happiness has been defined by John Stuart Mill as the state

of absence of opposition. Manu gives the definition in more forcible terms:

Sarvam paravasam duhkham
Sarvamatmavasam Sukham
Idam jneyo samasena
Lakshanam sukhadukhyo.

"Every kind of subjugation to another is pain and subjugation to one's self is happiness: in brief, this is to be known as the characteristic marks of the two." Now it is universally admitted that the whole system of Nature is moving in a particular direction, and this direction, we are taught, is determined by the composition of two forces, namely, the one acting from that pole of existence ordinarily called "matter" towards the other pole called "spirit," and the other in the opposite direction. The very fact that Nature is moving that these two forces are not equal in magnitude. The plane on which the activity of the first force predominates is called in occult treatises the "ascending arc," and the corresponding plane of the activity of the other force is styled the "descending arc." A little reflection will show that the work of evolution begins on the descending arc and works its way upwards through the ascending arc. From this it follows that the force directed towards spirit is the one which must, though not without hard struggle, ultimately prevail. This is the great directing energy of Nature, and although disturbed by the operation of the antagonistic force, it is this that gives the law to her; the other is merely its negative aspect, for convenience regarded as a separate agent. If an individual attempts to move in a direction other than that in which Nature is moving, that individual is sure to be crushed, sooner or later, by the enormous pressure of the opposing force. We

need not say that such a result would be the very reverse of pleasurable. The only way therefore, in which happiness might be attained, is by merging one nature in great Mother Nature, and following the direction in which she herself is moving: this again, can only be accomplished by assimilating men's individual conduct with the triumphant force of Nature, the other force being always overcome with terrific catastrophes. The effort to assimilate the individual with the universal law is popularly known as the practice of morality. Obedience to this universal law, after ascertaining it, is true religion which has been defined by Lord Buddha "as the realization of the True."

An example will serve to illumine the position. Can a practical student of pantheism, or, in other words, an occultist utter a falsehood? Now, it will be readily admitted that life manifests itself by the power of acquiring sensation, temporary dormancy of that power being suspended animation. If a man receives a particular series of sensations and pretends they are other than they really are, the result is that he exercises his will-power in opposition to a law of nature on which, as we have shown, life depends and thereby becomes suicide on a minor scale. Space prevents us to pursue the subject any further, but if all the ten deadly sins mentioned by Manu and Buddha are examined in the light sought to be focussed here, we dare say the result will be quite satisfactory.

RIGHT ADJUSTMENT[1]

BY PROF. D. D. KANGA, M.A., I.E.S. (RETD.)

Changed Outlook of Science.

MAN is not a mechanical, chemical or electrical machine but "a philosophizing animal," [2] says modern science. This all-important change brought about in science today is to be seen less in its discoveries and inventions than in its altered outlook.

> The truly significant change in modern science is not to be found in its increased powers to aid man's progress, but in the change in its metaphysical foundations.[2]

Modern science is beginning to see that man is more than his body and brain, and that there may be other and subtler sheaths beyond the physical in which his consciousness works, and that all the outward activities of man have their origin in these subtler invisible sheaths. Hence it is worth while for us to know exactly what they are and how they can be cognized and utilized.

Consciousness Working at Different Levels.

The school of "level psychology" speaks of consciousness working at different levels, the lowest level being that of the physical body, the next higher being etheric.[3] Then there is consciousness working at the emotional,

[1] This article is a reprint of "Epilogue" to *Where Theosophy and Science Meet*, Part III, with some modifications.—[Editor].
[2] J.W.N. Sullivan, *Limitations of Science*, pp. 194, 196.
[3] "Etheric" is physical matter in theosophical literature, as distinguished from matter of the other subtler bodies which are not physical.

lower mental (concrete, analytical), higher mental (abstract, synthetic), intuitional and finally volitional levels. This is not all. It expresses itself at still higher levels. The consciousness works at all these levels but may be more active at one level than at another at any one time, depending upon a man's stage in evolution. It varies at different periods of a man's life; it varies in a community, a nation or a race at different periods of their growth. All pass through these different levels of consciousness. That is our common experience. It therefore follows that what may be good for the evolution of one man, community or race at one time is not necessarily good for the evolution of another man, community or race at the same time. We should try to understand this *principle of relativity* and thereby avoid many a pitfall. There cannot be an absolute rule of conduct for every man, woman and child in the world. This principle of relativity deserves to be borne in mind in every department of activity, in every branch of knowledge, in every walk of life.

Principle of Relativity.

Another principle which is working in life, and with which it is necessary for us to become familiar, is that there is nothing at rest in nature. There is motion, growth, everywhere; the evolution of form as well as of consciousness which we are witnessing is not static but dynamic. There is an urge within every one of us, within everything in the universe, to grow, to expand, to express, to unfold, to release. It may be likened to water seeking its own level in a closed system, rising to the height from which it came. There is something within the core of everything which ever tries to reach its source. The two processes of involution and evolution are going on side by

Principle of Dynamism.

Water Seeks Its Own Level.

side. Students of science are familiar with the phenomena of cyclic processes in nature,—as the cycles of water-vapour, oxygen-carbondioxide, nitrogen, etc.[1] Similarly there is a cyclic process in spirit descending into matter of different grades, beginning with the subtlest atomic matter of the cosmic plane and ending with the coarsest solid matter of the physical plane, then it ascends once again to the spiritual level. This is of course a great cycle, but there are smaller cycles within the larger cycle. What are the cycles in average and advanced humanity, is shown diagrammatically in the book mentioned in the footnote below.[2]

Law of Cycles.

When we study Theosophy and Science, we get a bird's-eye view of the grand process of evolution which is going on in the universe, and of which we form an active and a very important part. That is the value of the comparative study of Theosophy and Scince. Without this knowledge we should be groping in the dark. With this knowledge, life becomes intelligible and worth living; with this knowledge we begin to see the epoch-making events in our own life, as well as in the life-history of a community, a nation or a race, which may have taken place in the past and which may be happening now, in their proper setting, and thus give them their right values. With this knowledge comes understanding, and with the *practice* of this knowledge in the affairs of daily life comes wisdom. Then we learn how to adjust ourselves wisely to the different worlds within our small universe. As we begin to learn how

Bird's-Eye View.

Value of the Study.

Right Adjustment.

[1] See Part II, pp. 52-56 of *Where Theosophy and Science Meet*, edited by D. D. Kanga, for further illustrations.

[2] Ibid. p. 31.

to tackle the great problem of the riddle within us, how to harmonize the warring elements within us, how to unify our thought, emotion, speech and action, we also learn how to solve the most difficult problem that is agitating the statesmen of the world at the present day, namely, the right adjustment between the individual and society, between the individual and the State.

Lack of Harmony.

" Harmony in the physical and mathematical world of sense, is *justice* in the spiritual. Justice produces harmony, and injustice discord; and discord, on a cosmical scale, means chaos—annihilation." [1] It is the lack of harmony within that gives rise to the chaos without. The *without* is merely a reflection of the *within.* When harmony and peace are attained within, the individual of his own free will and accord will so adjust himself to society that the question of the exploitation of society for the benefit of the individual, and the other equally important question of the suppression of the individual in the interests of society, will never arise. There will be complete freedom of thought and self-expression for the individual. At the same time the interests of society will receive due consideration.

Individual and Society.

Self-imposed Discipline.

The law by which the individual governs himself will not be any man-made law imposed from without. He will be guided by a self-imposed discipline based on the laws of the Science of Life of which he has now a deeper understanding—the laws by which he governs himself will be love, co-operation, self-sacrifice and service, for he has now out-grown the " struggle for existence," which is only a half-truth.

[1] H. P. Blavatsky, *Isis Unveiled*, Part I, p. 330.

The question of adjustment requires further elaboration. The question of the relationship between the individual and society as also between the individual and the State, in economics, politics and government, the relationship between idealism and materialism, between reality and non-reality and between free will and determinism in philosophy, and that between the particle-theory and the wave-theory in physics—all these questions are after all one question, and are bound to arise and will have ever to be faced in one form or another. They are inherent in our constitution and in the constitution of the universe. Manifestation takes place when the equilibrium between these two primeval principles is disturbed. They are known as Purusha and Prakriti in the Sānkhya System of philosophy, and as twin-principles, eternally existing and working together, in the Zoroastrian religion. They are known as spirit and matter, life and form, in philosophy; and as energy and matter, positive and negative electricity, in science. These two principles are present everywhere, in God, in man, in atom. They have their root in the Logos and as they are unfolded, a manifested universe comes into existence; their interplay results in the drama of creation and evolution.

Primeval Principles.

God, Man, Atom.

This fundamental duality descends from one plane to another until we come to the physical plane, so that constituted as we are, this question of adjustment between these two principles is bound to arise in all stages of our growth.

What will help us to bring about as fine an adjustment as possible between these opposites? We should not forget that man is a miniature universe. Therefore, in order to procure

Man is a Miniature Universe.

an adjustment between man and the external universe, which is the same thing as between man and his environment (society or State) it is necessary, in the first place, to bring about that adjustment between these opposites within man himself; and man will not deliberately, consciously begin this work of adjustment until knowledge of his own constitution dawns upon him, until he has a knowledge of the purpose and goal of life. Once he has grasped the whole plan of creation and evolution, he finds it so enthralling and all-compelling that he henceforward resolves not to drift on the ocean of life, but to take his evolution into his own hands, and to become himself an active agent in the evolutionary process; and he voluntarily offers himself to undergo the necessary training and discipline for that purpose.

Plan Enthralling, All-compelling.

The beauty of this discipline is that a man who adopts it changes from being a selfish, exploiting individual to an unselfish one, willing to share whatever he has—knowledge, wealth, power, possessions—with others of whatever race or country, for the common good; in other words, he is now willing to serve and sacrifice. When a man reaches this stage in his evolution, then he insists less on his rights and privileges and more on his duties and responsibilities as a member of family, society or State, and he knows how to bring about a fine adjustment between his national and international interests. He will know how to combine with other individuals in a common policy for society, the State and the whole world. At this stage the way will become clear for the solution of the problems of poverty, unemployment and war.

Beauty of the Discipline.

National and International.

The Problem of the Individual.

The dominating factor discovered through this discussion is the importance of the problem of the individual. This must be tackled both from without and within. This does not mean that all the activities in which statesmen, scientists, engineers, economists and leaders of thought are engaged at present for the purpose of attaining a solution of these problems should await the solution of the individual problem. No, far from that. The problem must be attacked from all sides; we cannot afford to ignore any of its factors. These great problems cannot be solved by science alone, by religion alone, by metaphysics, philosophy or psychology alone. So, a correlation and synthesis of all these is necessary.

Approach from All Sides.

Correlation between Philosophy, Science and Religion

Tendency to Unification.

In the early days of the atomic theory it was supposed that the atoms of the 60 or 70 different elements then known existed in water-tight compartments, having no connection with one another. As our knowledge grew, we became aware that they had a family relationship with one another, and finally it became known that they were all derived from one source. This tendency to unification, of seeing the unity of life in the diversity of forms, is seen in all branches of science and philosophy. The very names of the new branches of science such as bio-chemistry, bio-physics, physical chemistry, astrophysics, etc., are significant. Nature is one organic whole, and the divisions of nature into different compartments are merely for convenience in study. The borderland phenomena cannot be investigated by the sciences alone, either single or combined, by philosophy or psychology alone, by

Borderland Phenomena.

religion alone. The time has now come when there should be collaboration not only amongst the scientists themselves, but also between scientists and philosophers, between scientists and psychologists, between scientists and doctors of religion, between scientists and occultists, and no less between Science and Theosophy. There is everything to gain and nothing to lose in this collaboration.[1] Recent world events emphasize the necessity for such collaboration, which would give us a deeper insight into the laws of nature and help us to base our conduct on these laws. What is happening at present in some countries[2] is an utter violation of the law of unity, a complete negation of the idea of brotherhood. Hence, the necessity of seeing the unity of life in the diversities of human races, and basing our policies on that knowledge, becomes self-evident.[3]

Necessity of Collaboration.

This deeper insight into nature's laws will help us to solve the complicated problems not only in the field of ethnology, but in all departments of human activities, in economics, politics and government, in industry and commerce, in education, etc.. This deeper insight will help us also to understand why the World Economic Conference held in London in 1933 proved abortive, why the League of Nations which was started with such high ideals has proved insufficiently strong. These facts make us realize once again the danger of ignoring and violating any important law of nature—either in our personal conduct or in the conduct and administration of government.

Deeper Insight into Nature's Laws.

World Economic Conference. League of Nations.

[1] *Current Science*, August 1938, p. 74.
[2] The persecution of the Jews in Germany and other countries.
[3] See the monograph on "Anthropology" in Part III, *Where Theosophy and Science Meet*, edited by D. D. Kanga.

The ignoring of one important factor, namely, that man is an immortal spiritual being working in his mortal bodies (mental, emotional, physical), has brought our present-day civilization almost to the verge of annihilation. Let us build anew our civilization on a spiritual basis, formulate once again our policies in all departments of life—a mighty task but a most glorious and worthy task—on this new basis, and we shall usher in an era of joy and peace and prosperity such as the world has never seen before. The *modus operandi* to reach the consummation—to proceed from the animal state, through the human, to the superhuman (for man is a strange combination of both)—is indicated in the shining lives of the great pioneers in the Science of Life who have trodden the path before us and reached the goal. They who were just like us at one time have, fortunately for us, shown the steps up which we may climb if we wish to reach the heights they have attained. These steps are such as would appeal to all thinking and earnest men and women. They are embodied by H. P. Blavatsky in "The Golden Stairs," but it requires a *daring* spirit to mount these stairs. Let us see what they are: "A clean life, an open mind, a pure heart, an eager intellect, an unveiled spiritual perception, a brotherliness for [all] . . . a willing obedience to the behests of TRUTH, . . . a courageous endurance of personal injustice, a brave declaration of principles, a valiant defence of those who are unjustly attacked, and a constant eye to the ideal of human progression and perfection . . . these are the golden stairs up the steps of which the learner may climb to the Temple of Divine Wisdom."

Spiritual Basis.

Modus Operandi.

Mounting the Golden Stairs.

Temple of Divine Wisdom.

So these golden rules are pre-eminently practical. They are simple, straight, direct, a distilled wisdom-essence of all knowledge and experience, and they touch us every moment in our daily life. To every spiritual reformer and pioneer, philosophy is neither an intellectual sophistry, nor a matter of belief, but *a life to be lived.*

Philosophy Not a Matter of Belief.

Nor is religion to him the mechanical performance of certain rites and ceremonies, nor attendance at a church or temple on a certain day of the week, but the actual living of a life of loving, self-sacrificing service. "True religion is revolutionary in character," says Radhakrishnan, and so it is. But this revolution is not against the State or Government. It is internal, within the man himself. This revolution will release the Divinity and the splendour of love and beauty within him, awaken his intelligence, rekindle the light of wisdom and truth which will enable him to know his rightful place in the scheme of the universe and to play his rightful part in society and the State.

True Religion Is Revolutionary.

MANUSCRIPTS NOTES

By C. Kunhan Raja

THE COMMENTARIES ON THE AITAREYA BRĀHMAṆA

(*Continued from P. 25*)

By

i. Bhaṭṭabhāskara.
ii. Govindasvāmin
iii. Ṣaḍguruśiṣya

ii. *The commentary of Bhaṭṭabhāskara.* The manuscript of this commentary is incomplete. The available portion covers a little less than four thousand Granthas. The beginning is missing. But the missing portion cannot be very long. This is how the manuscript begins:

> prakṛtāpekṣatvāt saumikyo devatāḥ. pariśaṃsanabhājor agnāviṣṇoḥ pradhānadevatāmadhyapātinya iti.

This is the commentary on the very first sentence in the Aitareya Brāhmaṇa which begins:

> agnir vai devānām avamo viṣṇuḥ paramaḥ. tadantareṇa sarvā anyā devatāḥ

But we do not know if there is any lengthy introductory portion. The transcript does not give any clue to the length of the missing portion. At least one leaf in the original must have been missing. Even then there is reason to take it that there must be some fairly long introductory portion.

The first two adhyāyas are complete. At the end of the first adhyāya there is the colophon:

iti s'rī bhaṭṭabhāskaraviracite ṛgvedabrāhmaṇabhāṣye prathamasyādhyāyasya ṣaṣṭhaḥ khaṇḍaḥ. prathamādhyāyas' ca samāptaḥ

At the end of the second adhyāya there is the colophon:

iti bhaṭṭabhāskaraviracite ṛgvedabrāhmaṇabhāṣye dvitīyasyādhyāyasya pañcamaḥ khaṇḍaḥ. dvitīyādhyāyas' ca samāptaḥ

Then the manuscript notes a break and what follows is given as the eighth khaṇḍa of the sixth adhyāya. But really there is no break. The commentary begins:

idānīm somakrayam vidhātum āha—prācyām vai dis'i—iti

This is the beginning of the third adhyāya. But the manuscript has:

atha ṣaṣṭho 'dhyāyaḥ. aṣṭamaḥ khaṇḍaḥ

The commentary on the third adhyāya goes up to that on imānhiyam which is in the thirteenth section of the first pañcikā or the second khaṇḍa in the third adhyāya. The manuscript reads:

imā yam ityādi. paridadhāti. anuvacanam samāpayed ity arthaḥ

Here there is a break. But the manuscript does not note any break here, except for a dotted line. Then what begins is the commentary on tam asyām anvāgacchan etc., which is towards the close of the eighth khaṇḍa of the sixth chapter. The commentary starts:

te devās tam medham asyām pṛthivyām anvagacchan. puruṣān
prati palāyamānam pṛthivyām upapadya parigṛhītavantam

From this point, the manuscript continues and the colophons are uniform at the end of the chapters. At the end of the eighth adhyāya there is the colophon:

iti bhaṭṭabhāskaramis'rayajvaviracite etc.

This is the expression used in all the subsequent adhyāyas. There is also the colophon at the end of the fourteenth adhyāya and the manuscript ends.

The commentary is fairly elaborate. Since neither the beginning nor the end of the work is available, no new information can be secured about the author nor of the work.

In the Adyar Library, the manuscript bears the shelf No. XXXIX-I-2. In the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, the work is described under R. No. 4354. The original is a palm-leaf manuscript in Malayalam characters and belongs to the Poomalli Mana, Chalasseri, S. Malabar.

iii. *Commentary by Ṣaḍguruś'iṣya.* The commentary is a rather elaborate one. The transcript is bound in four volumes. The first volume contains the commentary for the first ten adhyāyas. It covers nearly 2,500 Granthas. The second volume contains the eleventh and the twelfth adhyāyas and covers about 700 Granthas. The third volume contains the commentary from the thirteenth adhyāya to the thirty third adhyāya and covers about 4,200 Granthas. The fourth volume contains adhyāyas thirty-four to forty and covers about 1,400 Granthas. Thus all the forty adhyāyas together cover nearly 9,000 Granthas.

The beginning is missing. But it must be due to the top of the palm-leaf in the original being broken. It is certain that a whole leaf could not be missing. What begins is what is found in Ṣaḍguru's commentary on the Sarvānukramaṇī :

....

mahāvratañ copaniṣaddvayañ ca
māhāvratam sūtram āsām tṛtīyā
catvāriṃs'am brāhmaṇam vai cuturthī

sūtram pañcamy atra ṣaṣṭhī tu gṛhyam
s'ākalyam (lyā ?) syāt saṃhitā saptamīti
ityetad vai sapta vidyāmṛtākhyam
dattam svayam gurubhiḥ ṣaḍbhir etaiḥ

vedān aṅgopāṅgapūrṇāṃs tu vande
yajuḥsāmātharvabāhvṛcharūpān
teṣām pravaktṛn atha s'aunakâdīn
brahmādikā devatā brāhmaṇāṃs' ca

Here the first and half of the second verses are in the commentary on the Sarvānukramaṇī also. Then the introductory verses continue:

chandaḥṣāstram vyākaraṇam niruktam
s'ikṣā jyotiḥs'āsanam kalpasūtram
aṅgāni ṣaṇ nyāyavidyā purāṇam
mīmāṃsanam smṛtayas' cety upāṅgam

vināyako guhapriyo girīndrajes'anandanaḥ
surendravṛndavanditas tris'ūlapāṇir indubhṛt
s'rutīs tu gā rarakṣa yaḥ sa devakīsutaḥ prabhuḥ
samastalokalocanaḥ sa sūrya iṣṭipuṣṭidaḥ

praṇītabhāratāmṛtaḥ parās'arātmajo munir
varapradas smitānanaḥ s'ivābhiyogināmakaḥ
ime hi ṣaṭ prapāntu mām sadā namāmi tān aham
ime hi mām ayūyujan yathās'rutam vaded iti

These two stanzas correspond to another stanza in the commentary on the Sarvānukramaṇi, where the names of the six teachers are given.

tad aitareyakam mahat pravartyate yathāmati
yathās'rutam yathāsmṛtam mahātmanām prasādataḥ

There is only this half verse.

mahidāsaitareyarṣisandṛṣṭam brāhmaṇan tu yat
agnir vā iti hārabhya stṛṇute stṛṇute 'ntikam

catvāriṃs'ākhyam adhyāyās' catvāriṃs'ad iheti dhaṇ
pratāyate tasya vṛttir nāmnā caiṣā sukhapradā

govindasvāmikṛṣṇādibhāṣyadṛṣṭārthabhāṣiṇi
nāsyā vṛtter arthavattvam anuktārthopavarṇanāt.

Here he speaks of only Govinda and Kṛṣṇa as previous commentators and not Bhaṭṭabhāskara. From this silence we cannot conclude that Bhaṭṭabhāskara did not precede Ṣaḍgurusis'ya.

anuktānām abhāvena kintv ekatropadars'anāt

Perhaps one half-verse is missing. Then the verses continue in another metre.

nadyām kās'āḥ kaṇṭakā vṛkṣagulme
patratvacam s'āmbham ārāmades'e
taṭākādau puṣpajātam vicitram
taiḥ s'ekharaḥ kus'alair hy eva sādhyaḥ

In this verse the commentator illustrates how without any originality, without producing anything, by merely collecting together, some useful purpose can be served.

bhāṣyakārair brāhmaṇārthe vyākhyāte 'nyo vadet katham
samuddhūte mahāvātair mukhavātaḥ karoti kim

uktajñāne 'py as'aktānām anuktoktau tu kā kathā
na hy alabdhānugamanaḥ krodhārohāya roditi

uktoktira . . . satām doṣāya cāsatām
prakalpante bhāvabhedā bhāvā bhinnā bhavanti hi

jato govinda ity arthaḥ sadasadbhāvito yathā
mokṣayan narakāyāpi bhāvabhedāt prakalpate

kiñcid uktam . . . .
. . . . . khaleṣu satsv eva vṛttir eṣā pravartate

na hi bhikṣukasattvena sthālīnām anadhis'rayaḥ
na cāmayabhayāl loke tyajyate bhojanam . . .

. . . . . mṛgasaṅkheṣu poṣyate karṣakair yavāḥ
nā taraṅgān apohyaiva snāyate sāgare janaiḥ

na cāṅgulīnām pañcānām sāmyam āpādyate janaiḥ
vātsyāyanīye saty eva mokṣadharmaḥ pravartate

yeṣām eṣā sammatā syāt teṣām naiṣā pradars'yate
. . . nyavrataṅ kim sṛgālāṇām amato dakṣiṇānalaḥ

In these places there are many lacunae and the text is a little corrupt. It cannot be properly reconstructed.

kim vā kāmakrodhalobhāḥ sāstrāṇām pratiṣedhakāḥ
kim vā pipāsatām arthe svādutām eti sāgaraḥ

(To be continued)

MANUSCRIPTS EOTES

A NOTE ON THE TEXT OF THE TAITTIRĪYA ĀRAṆYAKA

By K. Madhava Krishna Sarma

The arrangement of the text of no other Vedic work is, perhaps, so uncertain as that of the Taittirīya Āraṇyaka. The disagreement among the available MSS. in this respect offers a problem which does not seem to yield to any easy solution. I give below some material collected by me in the course of my examination of the MSS. of the Adyar Library—with the hope that some future editor of this important Āraṇyaka may utilize it for his critical apparatus.

In the beginning of his commentary on the Yājñikī Upaniṣad, Sāyaṇa, by way of drawing attention to the uncertainty which exists as to the number of sections that should belong to it, mentions various recensions of this Āraṇyaka, namely, the Drāviḍa, the Āndhra, the Karṇāṭaka, etc., of which, hitherto, only the former two have come down to us, nothing (more than what the illustrious commentator says) being known about others. The Āndhra recension has been commented upon by Sāyaṇa and the Drāviḍa, by Bhaṭṭa Bhāskara. The text in the former has been arranged into 10 Prapāṭhakas in the following order.

(1) भद्रं कर्णेभिः
(2) सह वै देवानाम्
(3) चित्तिः स्रुक्
(4) युञ्जते मनः
(5) देवा वै सत्रम्
(6) परे युवाꣳसम्

} Āraṇyaka

(7)	शन्नो मित्रः	Upaniṣad
(8)	ब्रह्मविदाप्नोति	
(9)	भृगुर्वै वारुणिः	
(10)	अम्भस्य पारे	

The Drāviḍa version, in which Praps. 7-9 constitute one single Pras'na, counts 8 Pras'nas in the following order.

(1)	भद्रं कर्णेभिः	Āraṇyaka
(2)	सह वै देवानाम	
(3)	चित्तिः स्रुक्	
(4)	परे युवा ऽसम	
(5)	शन्नो मित्रः	Upaniṣad
	ब्रह्मविदाप्नोति	
	भृगुर्वै वारुणिः	
(6)	अम्भस्य पारे	
(7)	युञ्जते मनः	Āraṇyaka
(8)	देवा वै सत्रम्	

(Following the practice of modern scholars references are here made only to Sāyaṇa's text).

An inkling into the existence of more recensions :—

The existence of a third recension beside the above two, in which the text is divided equally between the Āraṇyaka and the Upaniṣad—the former being constituted by Pr. 1, 2, 4, 5, 6 and the latter, by the rest—is attested to by the following MSS.

Adyar 21. J. 40, 21. J. 41, 25. B. 15, 9. B. 27, 23. B. 16, 33. H. 7, and 8. H. 31 ; Madras 169 ; Mysore 163.

The arrangement of the text (especially the position of Pr. 6) in the folowing MSS. calls for some investigation.

Adyar 29. K. 32 : Pr. 1, 4, 5.
„ 29. K. 9 : „ 1, 2, 4, 5, 6.

Adyar 21. J. 44:	Pr. 1, 2, 3, 4, 10.
„ 27. C. 14:	„ 1, 2, 6.
„ 26. E. 32:	„ 1, 6, 4, 5.
„ 23. D. 28:	„ 1, 6. 7, 8, 9, 10, 4. 5,
Madras 178	„ 1, 2, 3, 7, 8, 9, 10, 4, 5, 6.
Mysore 165	„ 1, 6, 7, 8, 9, 10, 4, 3, 5, 2.
„ 168	„ 3, 7, 8, 9, 10, 5, 4.
„ 169	„ 3, 6, 4, 7, 8, 9, 10.

All these MSS. cannot be set aside as having been disarranged by copyists. Most of those belonging to the Adyar Library are written, each by a single hand, some also having been foliated consecutively. Hence the apparent disarrangement in any one of these is not due to the difference of hands that might have worked at it. If all this disagreement means anything, it is that there exist other recensions also (in which the position of Pr. 6 is perhaps quite different) beside those commented upon by Bhaṭṭa Bhāskara and Sāyana. Further research in this line may perhaps prove what these recensions are and how are they exactly constituted.

Considerable disagreement among MSS. exists also in the enumeration of the sections that belong to some of the Pras'nas. The Adyar Library MSS. supply the following instances.

The	index	to	Pr. 1	in Adyar	29. I. 17	counts	135	sections
„	„	„	„	„	29. I. 19	„	131	„
„	„	„	„	„	21. J. 37	„	„	„
„	„	„	3	„	29. I. 17	„	52	„
„	„	„	„	„	30. J. 35	„	„	„
„	„	„	„	„	33. L. 15	„	„	„
„	„	„	4	„	29. I. 17	„	94	„
„	„	„	„	„	21. J. 37	„	93	„
„	„	„	„	„	29. I. 19	„	„	„
„	„	„	10	„	33. H. 7	„	98	„

(Cf. the indices in the Mysore and Ānandās'rama editions; see also the foot-notes regarding these in the latter).

More interesting than all this is the disagreement which the MSS. show with regard to the S'āntipāṭhas that are now seen attached to the respective Pras'nas. It is really worth investigating whether most of the Pras'nas, namely, Pr. 2, 3, 5, 6, 8, 9 and 10, originally had any S'āntipāṭhas attached to them as such. A few MSS. of the Adyar Library (29. K. 9, 21. J. 37 etc.; see also the Ānandās'rama edition) repeat the S'āntis of Pr. 1 and 7—a fact which shows that they really form part of the respective Pras'nas and did not once have an independent existence as benedictions attached to either end. It may be noted that the editors of this work have in this repect followed the oral tradition rather than the MSS. The Drāviḍa recension, which is supported by the Taitt. Anukramaṇī, omits some of these S'āntis (see Burnell, Cat. p. 8*b*.) Some further research has also to be done in this direction. The instances supplied by the Adyar MSS. are the following.

MS.	Pr.	S'ānti.
29. K. 32	1	Not at the end.
29. J. 4	„	„
„	5	At neither end.
29. J. 3	„	„
29. I. 16	1	Not at the end.
„	2	At neither end.
„	3	„
„	5	„
„	6	„
29. I. 17	2	„
„	3	„
„	5	„
„	6	„
„	8	Only at the beginning.
„	9	At neither end.
„	10	„
29. I. 2	3	„

MS.	Pr.	Pr.
„	5	„
„	6	„
29. I. 16	2	„
„	3	„
„	5	„
„	8	Only at the beginning.
„	9	„
„	10	At neither end.
29. C. 29	4	Only at the beginning.
„	6	At neither end.
„	8	Only at the beginning.
„	9	At neither end.
„	10	„
21. K. 6	3	„
„	6	„
22. J. 44	2	„
„	10	Only at the end.

Lastly, I may draw attention to the indiscriminate use of the terms Āraṇa and Āruṇa made by the Madras and Tanjore Catalogues (see also the Grantha edition). Ignorant scribes very often confound between these to expressions and wrongly call the whole work Āruṇa. Though 'Āraṇa' is a contracted form of the word Āraṇyaka, 'Āruṇa' cannot, as the Tanjore Catalogue would have it (see Tanjore 876 etc.), be so. Strictly speaking, 'Āraṇa' is not a contracted form, but evidently a South Indian corruption of 'Āraṇyaka'. It is rarely found in North Indian MSS. The other term legitimately applies only to the first Praśna which was revealed to Aruṇas—sages of that name.

REVIEWS

S'rīmadbhāgavatam. Published by V. Ramaswami Sastrulu & Sons, 292, Esplanade, Madras, 2 Volumes. Pp. 189 and 1992.

S'rīmadbhāgavatam enjoys the unique privilege of intense cultivation by the paurāṇikas along with the *Rāmāyaṇa.* It is by far the most studied among the eighteen major puranas. The life of S'ri Kṛiṣṇa which forms the main theme of the book has an attraction which few avatāras of Viṣṇu have had. The result is a plethora of the editions of the *S'rīmadbhāgavata* ever since printing was started in India. It has been printed in all the scripts. The Brindāban edtion of the work contains about nine commentaries and runs into several volumes of full Quarto size. The popularity of the purāṇa can be judged from the number of commentaries which are still unprinted and are of great value. The avatār of Viṣṇu which gave the *Gītā* to the Hindu world and allowed the gopas and gopis of Gokulam to enjoy his company on terms of equality has a peculiar charm which only his ardent devotees can understand and appreciate.

The present text of the work presents a critical edition of the text alone in two volumes, volume one containing up to the seventh skandha and the second from the eight to the twelfth skandha. Mr. Ramachandra Dikshitar, Lecturer in the Department of Indian History, University of Madras, writing the *Foreword* has justly realized the responsibility of the Publishers in bringing out an edition of this type. The handy and attractive size of the book does credit to the Publisher.

The *Bhāgavatamāhātmya* which is usually found at the beginning of all editions of the work is not missed. The summary of the work in verses is an additional feature.

The *Siddhantacandrikā* (pages 108 to 129) in the introductory portion in the first volume attempts to meet some of the arguments advanced by the *S'āktas* as to which of the two *Bhāgavatas* should be entitled to the name—mentioned as one of the eighteen purāṇas of *S'rī Bhāgavatam*. Of the five points raised, namely:

1. that the *Bhāgavatam* was the work of Bopadeva, a great paṇḍit and contemporary of Hemādri for pleasing his patron and king;

2. that the style of the *Bhāgavata* is different from the other works of S'rī Vyāsa such as the other purāṇas and the *Mahābhārata*;

3. the dāna of the *S'rī Bhāgavata* placed on a lion on the *proṣtapadi pūrṇimā* to a *s'rotriya* can refer only to the *Devī Bhāgavata* as Nārāyaṇa is well-known as a Garuḍa-vāhana, the Lion been popularly associated with the Devī as her vāhana.

4. the victory of Viṣṇu over Vṛtra was due to the prasāda of Devī, who, out of grace, gave the head of a horse mentioned in the *Devī Bhāgavata* as a recognition of which Hayagrīva revealed the whole vidyā to Agastya;

5. the *Bhāgavata* was written after the composition of all the eighteen purāṇas, while in the lists of purāṇas, found in the purāṇas themselves, it is mentioned as the fifth purāṇa. Further, in the Upapurāṇas it is mentioned as the seventeenth. The *Bhāgavata* was composed after the *Mahābhārata* which was composed after all the eighteen purāṇas had been composed. Therefore this *Bhāgavata* cannot be one among the eighteen purāṇas.

Each one of these *pūrvapakṣas* is answered and the *Bhāgavata* is placed in its unwonted position of eminence. What Bopadeva did was to compose the *Bhagavatasaṁgrahārtha*, to enable Hemādri to hear the whole of the *Bhāgavata* in a short space of time. He wrote the *Bhagavatādhyayasāra* in a single day and gave it to his patron. The difference in style cannot be held as the only criterion of deciding the authorship of the work. On the other hand, it is an argument which can be turned against

the other side, easily. Poets have not been able to maintain the same style in their all their works uniformly. We may also add, that the nature of the subject matter and the feeling with which the work is written as additional contributory factors in the *format* of the style. Thirdly, the Lion is not an exclusive vāhana of the Devī. As the *Vaikhānasa Āgama Saṃhitās* have shown the Lion is placed as second in the list of vāhanas in the *Brahmotsava* festival of Viṣṇu. The version of the *Devī Purāṇa* is not acceptable as an authoritative interpretation, as the meaning of *Hayagrīva-brahmavidyā* does not mean the vidyā said to be revealed by him to Agastya but the whole range of knowledge and Revelation as saved by Hayagrīva from permanent destruction. The last argument is conclusively answered in the negative as being due to an imperfect understanding of the underlying principles of the purāṇas and the inability to bring together the various connected texts for a proper interpretation of the significance of the *Bhāgavatam.*

The make up of the work could have been made with better materials considering the importance of the work under review.

A. N. KRISHNAN

Guide to the Manuscripts Collections in the Government Oriental Mauuscripts Library Madras, by Vidyāsāgara Vidyāvācaspati P. P. Subrahmanya Sastri, B.A. (Oxon.), M.A. (Madras), Curator, Government Oriental Manuscripts Library and Professor of Sanskrit and Comparative Philology, Presidency College, Madras, 1938.

This short and informing guide of the Curator of the Government Library at Egmore is compressed into 11 pages of folio size and tries to give a *resumé* of the Library ever since its inception. The Curator divides the whole into five sections and in the first section describes the scheme of the cataloguing followed in Descriptive Catalogues of the manuscripts of that Library.

The distinction between the Descriptive and the Triennial series is marked by the year 1911 when the Triennial series were begun. The addition of the star mark indicating the availability of the works in print is a help to scholars as a labour-saving device.

In the short Introduction in the second section of the *Guide* Professor Sastri sums up the growth of the Library from 1800 A.D. when the Directors of the East India Company collected manuscripts rather sporadically. The main sources of the present Library are the two collections of Colonel Mackenzie and C. P. Brown, both of them servants of the East India Company, the former as an Engineer and the latter as a member of the Madras Civil Service. The East India House Collection was bought from Dr. Leyden the great traveller and linguist and was placed at the disposal of the Madras Literary Society for sometime. In 1847 it was transferred to the College Library in Madras. The Mackenzie collection is in three parts, one part in Madras, another at Calcutta and the third in the India Office.

At present, the Library has over 48,000 manuscripts in seven sections. Sanskrit claims the major share as there are over 34,000 manuscripts for that section alone. The Curator has also mentioned the completion of an *Alphabetical List* of the manuscripts which will be welcomed by students and scholars as a constant book of reference. The first part from अ to न has already reached us.

The third section explains in detail the scheme of the Descriptive and Triennial Catalogues and the section to which each part is devoted.

The list of books outlined by the Curator (some of which are already published by that authority) for the Madras Oriental Manuscripts Series, shows that the works are hitherto unprinted and of the first rank in merit. The *Nītimālā* of Narāyaṇārya was known only from quotations. Its availability in print will be appreciated. Venkatanātha in his *Nyāyasiddhañjana* refers more than once to the author of the *Nītimālā*.

The fourth and the last section, itself subdivided into four sub-divisions treats about the interesting specimens of manuscripts of literary and artistic importance. Of the eleven manuscripts selected in the first sub-division, each one represents a particular type. The oldest manuscript is dated about 1550 A.D. The *Local Records* constitute the most important section of the Historical Records section of this Library. The *Gangavaṃs'ānucarita*, an unpublished work of historical value, may be edited with profit.

A. N. KRISHNAN

The Discourses on the Pūrva-Mīmāmsā System by P. B. Sathe, B.A., LL.M., M.R.A.S., Royal 8vo., Published by the President of the Mīmāmsā Vidyālaya Committee, Poona.

The *brochure* under review has for its basis the discussions which the author had with Paṇḍit Waman Shastri Kinjavadekar, the soul of the Mīmāmsā Vidyālaya in Poona. The Hon'ble Mr. G. S. Khaparde writing the FOREWORD points out the need for the exact and scientific study of the *Mīmāmsā s'āstra.* "It is a philosophy of life complete in itself calculated to enable every individual to find out his *Dharma* and follow it intelligently to attain prosperity here and salvation hereafter."

Mr. Sathe does not go into the principles of the *Mīmāmsā s'āstra* or write an elementary treatise on the *s'āstra.* In his Introduction and the nine discourses that follow, he examines the preliminaries to the study of the *Mīmāmsā s'āstra.* The discussions contained have a value in that they try to meet the objections raised against the study of the *s'āstra. The Mīmāmsā s'āstra* is held to be auxiliary in the interpretation of the Vedic texts. As such, it is not likely to be of interest to others. Such objections are flimsy and are met by stating that even the interpretation of common conversational speeches involve certain principles which are common and yet are based upon the *s'āstra.* For example,

the interpretation of a particular sentence will depend upon the succeeding and previous sentences (context), the person who speaks that sentence, the time of speech, the mental equilibrium of the speaker and several other factors. Such an interpretation would reduce the *Mīmāmsā nyāyas* to the position of rules evolved from common-sense. It must be said that the rules of interpretation laid down by this *s'āstra* are intended to be universal in their application.

As stated by the author, the real need for the study of the *s'āstra* is felt when one tries to understand words which are used in more than one sense. Each word in a context must bear only one meaning. This may ultimately result in the increase of the vocabulary as that is object of the *s'āstra*.

The supreme importance of this *s'āstra* is that it stimulates the growth of wholesome thinking, even independent thinking—instead of stifling creative thought. The rules framed constitute *Dharma*. The *s'āstra* believes in the *pramāṇa* of the Vedas. It takes its principles from different sciences and teaches us to find out the essentials and the non-essentials.

To say that the this *s'āstra* is useful only to those who perform sacrifices is to miss the most important aspects of the subject. It is useful to the ordinary man in life. Its value to the lawyer is immense. The application of the rules of interpretation of the *Mīmāmsā s'āstra* to the *Dharmas'āstras* are so well-known that it is hardly possible to think of the latter without the former. If Hindu Law has suffered it is more from an ignorance of the rules of *Mīmāmsā* on the part of the lawyers and the judges.

To-day, there is a section of opinion that these rules of interpretation should no more be applied in the interpretation of Hindu Law texts. Such a view is based upon an inadequate comprehension of not only the *Dharmas'āstras* which constitute the entire text of the Hindu Law but an inadequate appreciation of the historical foundations of the Hindu social organisation, culture and significance. For over a century, our law has been administered

and interpreted by judges unfamiliar with the language of the country and of the texts, further handicapped by the fear of not dispensing justice to the parties.

This was followed by Indian judges whose knowledge of either Sanskrit or of that interpretative science of *Mīmāmsā* was not considerable. To add to these, the highest tribunal of Justice is still outside the country the majority of those on the bench not knowing the *Mīmāmsā s'āstra* or the texts of the Hindu Law in its original. The decisions of the Privy Council are consequently not strictly according to the law laid down by the *Dharmas'āstras* and interpreted by the commentators, applying the rules of interpretation. Other principles also have played a considerable part under the name of equity and good conscience. The net result of such an administration of the Hindu Law for over a century is that we have a body of law which is hardly recognizable as having been what it was. One can not express it better than in the words of Sir S. Varadachariyar : " The result of a century's administration of Hindu Law by British courts had been that such that, if to-day one or the other of the early *smṛtikartas* should come back into this country, he would hardly recognize in the present Hindu Law anything like what he gave to Hindu Society. For instance, the duty of saving the ancestors from *put* by discharging all his debts now was fulfilled by the creditor rather than by the son. Most of the laws of the *smṛtis* had already been put aside and a few rules of the hybrid type were now enforced as Hindu Law. What was once a logical system had been replaced by Strange and MacNaughton who were the *smṛtikartas* of the Hindu law of to-day."[1]

If the lawyers had been well-equipped with the knowledge of this *s'āstra* the state of our law would have been far different. One is reminded of the definition of a *Prādvivāka* in the *Dharmas'āstras* in this connection. A strict adherence to the qualifications laid down in the *Smṛtis* in the selection of advocates for practice in

[1] Lecture delivered by the Hon'ble Justice Varadachariyar on the occasion of the Golden Jubilee celebration of the High Court Advocates Association, Madras).

the courts of the country might have produced very different results. But we are still in the formative period of our existence on the political side and the diffusion of the knowledge of the *Mīmāmsā s'āstra* might still change the attitude of the sound lawyer.

Mr. Sathe justifies the foundation of the Mīmāmsā Vidyālaya in the following discourses and meets the various objections raised against holding the study of *Mīmāmsā* as essential. Apart from its utility to the lawyer, *Dharma* is discussed in this *s'āstra*. The diverse opinions held in this country on several problems in life have brought an anomalous state of things, absolutely lamentable. The Mīmāmsā Vidyālaya can help the public by training men of the right type to help in the performance of the *Dharma*. A proper study of the *Mīmāmsā s'āstra* would go a long way to help in the proper understanding of the *Dharma* to all concerned. *Mīmāmsā* does not agree in holding ĪS'VARA as the sole *phalapradātā*. Karma is the determining factor in the distribution of fruits (p. 26).

It has further been pointed out that analogies drawn from other systems of Law cannot apply on all fours to the Hindu Law. The points of view are necessarily different and must naturally depend for decision on rules relating to particular systems of Law. The rules of interpretation as furnished by the *Mīmāmsā s'āstra* have been accepted by the Privy Council in 22 Madras. Let us conclude with the remarks of the veteran scholar in *Mīmāmsā* Dr. Ganganath Jha that "Without a full grasp of principles evolved in the *Mīmāmsā s'āstra* no intelligent study of *Dharmas'āstra* is possible."

A. N. KRISHNAN

Sāgnicitsarvapṛṣṭhāptroyamayāga. Published by Mr. K. B. Lavate, M.A., LL.B., Sadashiv Peth, Poona 2.

This short pamphlet represents an appeal which was issued in 1934 for the performance of a *yāga* the name of which has been given as the title of the pamphlet itself. The appeal is signed by men of all classes and all professions are represented by their leaders.

Dr. S. K. Belvelkar of Poona has pointed out in a note, the desirability of helping such a laudable enterprise and has vouched for the integrity of those who were responsible for the performance of the sacrifice. The main aim of the pamphlet is to present to the public, the idea that the art of performing sacrifices is not completely extinct and that the knowledge of the *yajñas* and their performance deserve to be kept alive. The tabular list at the back-cover of the pamphlet gives the number and variety of the sacrifices performed or officiated by the chief priest who had agreed to perform the sacrifice described in the pamphlet under review.

The sacrifice itself is a difficult one to perform except with the mastery of the intricate details of the ritualistic literature pertaining to it. The estimated cost of the *yajña* has been shown at Rs. 15,248 approximately. The pamphlet is also intended to be a complete guide for future performances. As such, it gives an account of the details of the items to be performed, the number of *Iṣṭakas* and the list of *śastras* in the *prātas-savana*, *mādhayandina savana* and the *tṛtīya savana*, all in tabular form. The big plans illustrating the shape of the *cayana* in all the *prastaras* (at the end of the pamphlet) are worth notice. The value of this pamphlet to us lies not so much in the circulation of this pamphlet as in the actual performance of the sacrifice which must have been witnessed by a large gathering at Kurundwad. It still keeps alive the dying embers of a *śāstra* which has long been neglected and resucitates the knowledge of a ritualistic literature which had been relegated to the background. Even the performance of a mock-sacrifice for Dr. Martin Haug (the cost of which he undertook to pay for his editing the *Aitareya Brāhmaṇa*) has preserved for us details and considerable valuable information. More so, the performance of a sacrifice under living conditions by persons well-versed in the literature and competent to show the way to a discerning public desirous of cherishing Indian culture and its appurtenances.

A. N. KRISHNAN

Picture Album of the Practical Apparatus for the Scientific Study of Pūrva-mīmāmsā. Published by Waman Shastri Kinjavadekar, Superintendent, Mīmāmsa Vidyālaya, Poona 2. Price Rs. 2.

This album illustrating the various instruments and vessels used in the performance of sacrifices supplies a widely felt urgent need for such a book. It may be mentioned in passing that the Nirṇayasāgar edition of the *Prayogapārijāta* of Narasiṁha also gives illustrations of the vessels used for the *gṛhya* and other rites. There are also other works which have partially explained and supplied the diagrams of the vessels *Kuṇḍas* and instruments. But, the present album is a complete book which has condensed within its covers the figures of all the necessary items for a study of the subject of *Pūrvamīmāmsā.* And it has been rightly prescribed as a valuable work reference for the B.A. and M.A. examinations of the Bombay University.

Within the space of twenty-four pages of the size of a copy-book over 210 diagrams represent the whole collection. The explanation of the *ekādas'akapālasthāna* and the like, the lay out of the *yāgas'āla,* the actual places of the *gārhapatya āhavanīya* and *dakṣiṇā* fires, the place where the pas'u is to be tied, where the PATNĪ of the *yajamāna* was to take her place and the like; the *juhū,* the *upabhṛt,* the *ulūkhala, yoktra, prās'itraharaṇa, dohanapātra* in all its varieties, *mekṣaṇa, havaṇī* are all shown clearly. The Mimāmsā Vidyālaya deserves to be congratulated for having planned and brought out this very useful and important publication.

A. N. KRISHNAN

S'ilpas'rī edited by K. V. Ramachandran. Subscription: Rupees Four per year. 1939.

This is a monthly journal in Tamil, newly introduced to the public. Its scope is as wide as the word *Kāvya mīmāmsā* could contain or indicate. The sections represented in the Contents

include a variety of interests that gives credit to the management. At the present time, when the vernaculars of the country are getting their due share of importance, it is natural that the knowledge of the history and the Arts of the country should be widely circulated through the medium of such magazines, in popular and easy style. Only then can a proper understanding of the culturel bases of our civilization would be appreciated by the public.

The dissemination of the knowledge of historical and sociological facts through the translation of works on Indian culture in other languages is a laudable aim and deserves encouragement by the hearty co-operation of competent scholars in the field. In welcoming this first issue of the *Śilpasrī* issued in Thai as the *Poṅgal Veliyīdu* let us hope that the Editor and his collaborators of this magazine will be able to contribute to a revival of the study of Indian culture in the vernacular. We wish the *Śilpaśrī* a long and prosperous career.

A. N. KRISHNAN

A Practical Guide to Indian Yoga

PUBLISHED BY THE ADYAR LIBRARY

THE YOGA UPANISHADS

Literally rendered into English for the first time

BY

T. R. Srinivasa Aiyangar, B.A., L.T.,

AND

Pandit S. Subramanya Sastri

Price Rs 5.

Can be had of:

THE THEOSOPHICAL PUBLISHING HOUSE

Adyar, Madras, India.

OUR EXCHANGES

The Adhyātma Prakāśa.

The Āndhra Sāhitya Pariṣat Patrikā.

The Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute Poona.

The Annals of Oriental Research, Madras University.

The Archiv Orientální.

The Aryan Path.

The Bhārata Dharma.

The Bhārata Mitra.

The Buddha Prabhā, Bombay.

The Bulletin of the Museum of Fine Arts, Boston.

The Bulletin L'Ecole Francaise D'Extréme Orient, Hanoi, Indo China.

The Bulletin of the New York Public Library.

The Cochin Government Archæologist, Trichur.

The Director of Archæology, Nizam's Dominions, Hyderabad.

The Director of Archæology, Baroda.

The Eastern Buddhist, Japan.

The Federated India, Madras.

The Hindu, Madras (Sunday Edition).

The Indian Culture, Calcutta.

The Indian Historical Quarterly, Calcutta.

The Indian Review, Madras.

The Indian Social Reformer, Bombay.

The Inner Culture.

The Jaina Antiquary.

The Jaina Gazette, Ajitashram, Lucknow.

The Journal of the American Oriental Society, New Haven, Conn., U.S.A.

The Journal of the Āndhra Historical Research Society, Rajahmundry.

The Journal of the Annamalai University, Annamalinagar.

The Journal of the Benares Hindu University.

The Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Patna.

The Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Town Hall, Bombay.

The Journal of the University of Bombay.

The Journal of the Greater India Society, Calcutta.

The Journal of Indian History, Mylapore, Madras.

The Journal of the K. R. Kama Oriental Institute, Bombay.

The Journal of the Madras Geographical Association.

The Journal of Oriental Research, Mylapore, Madras.

The Journal of Parapsychology, Duke University Library, Durham, North Carolina.

The Journal of the U. P. Historical Research Society, Lucknow.

The Kalaimagal.

The Karnāṭaka Historical Review, Dharwar.

The Karnāṭaka Sāhitya Pariṣat Patrikā.

Le Monde Oriental, Uppsala, Sweden.

The Maharaja's Sanskrit College Magazine, Mysore.

The Mīmāmsā Prakās'a, Poona.

The Missouri University Studies.

The Monumenta Nipponica, Tokyo, Japan.

The Mysore Archæological Series.

The Nāgarī Pracārinī Patrikā, Benares City.

The New Indian Antiquary, Poona.

The New Review, Calcutta.

The New Times and Ethiopia News.

The Oriental Literary Digest, Poona.

The Philosophical Quarterly, Amalner.

The Poona Orientalist.

The Prabuddha Karnāṭaka, Mysore.

The Progress To-day, London.

The Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore.
The Rama Varma Research Institute, Trichur.
The Religions, London.
The Review of Philosophy and Religion.
The Saṃskṛta Ratnākara, Jaipur.
The Saṃskṛta Sāhitya Pariṣat Patrikā, Calcutta.
The Sentamil, Madura.
The Shrī, Kashmir.
The Suddha Dharma, Mylapore.
The Theosophical World, Adyar.
The Theosophist, Adyar.
The Udyāna Patrikā, Tiruvadi, Tanjore District.
The Vedanta Dipika, Sri Vaishnava Siddhanta Prachara Sabha, Ltd., Madras.
The Vis'va-Bharatī Quarterly, Shantiniketan.
The World-peace, Calcutta.
The Z. D. M. G.

THE VISVA-BHARATI QUARTERLY

Founded by—RABINDRANATH TAGORE

Edited by—K. R. KRIPALANI

THE LEADING JOURNAL OF ART, LETTERS & PHILOSOPHY

Pandit Jawaharlal Nehru writes:

" I consider the ' Visva-Bharati Quarterly ' a journal of literary and artistic merit and look forward to getting it."

Mr. Earnest Rhys (Editor, Everyman's Library) writes:

" I should love to pay a very cordial critical tribute to the ' Visva-Bharati Quarterly," which seems to me the most original and vitally interesting of all our contemporary publications that deal with the arts and letters."

Yone Noguchi writes:

" One of the best magazines in the world."

Price per issue: Rs. 2/- (3s. 6d.)
Annual subscription: Rs. 8/- (14s.)
post free.

Printed and published by C. Subbarayudu, at the Vasanta Press, Adyar, Madras

HOMAGE TO DR. ANNIE BESANT

या दिव्यश्रुतिसिद्धदर्शनवती या देववाण्यां रता
संपुष्येह तदुन्नतिप्रणयिनी तद्ग्रन्थशालां शुभाम् ।
लोकस्यास्य बहूपकारमतनोच्छ्रीज्ञानयोगिन्यसा-
वाचन्द्रार्कमिमास्समा विजयतां कीर्त्या वसन्ताम्बिका ॥

श्रीनिवासमूर्तिशर्मणः

May the glory of that great Jñāna-yoginī—Mother Besant—flourish mightily to the end of the time that the Sun and Moon last—She, who had a profound insight into the Divine Wisdom revealed in the sacred scriptures and was a great lover of the Divine Vāṇī (Saṁskṛt) in which the Ancient Wisdom is enshrined, and who rendered immense service to the world by promoting, among other things, this magnificent Library (The Adyar Library) to serve as the repository of the Literary works of that Divine language.

G. SRINIVASA MURTI

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥
यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥

Bhagavad-Gītā, II, 31—33.

There is nothing more welcome to a Kṣattriya than righteous war. Happy the Kṣattriyas, O Pārtha, who obtain such a fight, offered unsought as an open door to Heaven. But if thou wilt not carry on this righteous warfare, then, casting away thine own duty and thine honour, thou wilt incur sin.

THE GREAT WAR OF 1914—18 AS DR. BESANT SAW IT

[*Extracted by kind permission from Dr. Besant's Editorial Notes in " The Theosophist " of 1st October 1915.*]

FOR us, who are Theosophists, the War is but the inevitable forerunner of a great change in civilisation, the dying throes of a civilisation based on conflict, on competition, of which War is the supreme embodiment, the birth-throes of a new civilisation, based on peace, on co-operation, of which Brotherhood is the informing spirit. The old civilisation is going down in blood, as is fitting; for has it not been based on the oppression of the weak by the strong, the exploitation of the coloured races by the white ? Has it not had its base washed by the waves of poverty, of misery, of starvation, and has not every civilised country had its submerged classes ? Older civilisations perished by the practical denial of the Law of Brotherhood, and this is going the same way. But we can look beyond it to a fairer future ; the western sky is red with the setting sun of a dying civilisation ; the eastern sky is beginning to redden with the dawn of a New Day.

H. P. Blavatsky told us that the twentieth century would see the settling of many long-standing accounts between the Races, and in this, as in so many cases, her words are proving to be true. There is nothing to regret, Brothers, nothing to fear.

Our new year [the 1st of October] the birthday of our *Theosophist*, and by a curious coincidence, of its Editor, [*i.e.*, of Dr. Besant] is born amid the roar of cannon and the moaning of mutilated men. The science of 1915, like the science of thousands of years ago, has produced deadliest weapons of destruction. It has brought back the poison-vapour, which in the days of the Great War in India, on

Kurukṣetra, destroyed a whole regiment as it spread. It has brought back the "War of Eagles," in which air-ship battled with air-ship for the mastery. It has brought back the Greek fire, which scorched and slew. And so it must be; for each great Race must rival and overtop its predecessor in knowledge, and, until the social conscience has developed, knowledge may be turned to murder and torture as to the saving of life.

For humanity in warfare is based upon feeling more than upon logic; when Nations set out to murder each other, the fashion of the murdering depends upon the general level of humanity in the Nation in times of peace. The Nation in which the general level of humanity is low will use any method of destruction, careless of the agony inflicted so long as the enemy is slaughtered, and will hold that the more the agony, the more quickly is the enemy Nation likely to submit. Since victory is the aim, all means are justifiable, and the greater the "frightfulness" the nearer the victory.

Hence poison-gas, torpedoing without warning of passenger ships and merchantmen, burning the foe with liquid-fire in his trenches, the dropping of bombs on unarmed places—all are justifiable and right as means to speedy victory. To shrink from them is maudlin sentimentality, unworthy of a Nation in arms. As in vivisection, judicial torture, and other crimes, the end justifies the means; the stake, the rack, the boots, the lash, all were justifiable from the standpoint of mediaeval religion; why not in the twentieth century for the cause of our Lord God the State? There is no answer to this save that which comes from the higher moral law, and where that is not acknowledged, there pitilessness reigns supreme.

Many letters have come to me from members of The Theosophical Society, thanking me for resuming the outspoken

character of these monthly Notes. One correspondent may represent many:

> We are so glad that you are speaking freely in *The Theosophist* once more, and are deeply indebted to you for the light you have thrown on the principles underlying the great world-struggle in which we are engaged. We can endure trials and difficulties if we see, even dimly, the plan and purpose of life. You have enabled us to understand these things, and so we may remain calm and confident in the darkest hour, and continue to work with the courage of unshakable conviction.

One of the services an Occultist can render to the world is to use his fuller knowledge for the illuminating of problems which, in the reflected lights and inter-crossing shadows of this world, are obscure or distorted. But the clearer light of higher worlds, utilised to discern the one right path amid the many-branched paths of error, will often bring him into conflict with the ever-varying opinions of the day, and he will sometimes find himself in agreement with part of the views of opposing parties.

Thus, from the standpoint of the Occultist, the view that no peace must be concluded until the German Empire is so crushed that it cannot any longer menace the liberty and peace of Europe is true. To use the current phrase: "The War must be fought to a finish."

It is necessary for the ordinary non-religious man that he should feel anger against his enemy and be filled with detestation of brutality and tyranny, in order that he may face the hardships of long struggle, and have the strength of endurance to carry out this determination to the end. It is not therefore desirable to exhort him to love his enemy while he is engaged in the actual struggle. A comparatively small number of people, at the present stage of evolution, can love a man and strike him down at the same time. There are some who can do so, and they are of the salt of the earth. For the most part, the man who loves his enemy as he charges

down upon him with bayonet fixed would be a poor soldier. Every instinct of the civilised man revolts against the slaying of another, and he needs to feel anger, fury, tempestuous energy, in order to do his terrible work on the battle-field. But, when the charge is over and the wounded lie upon the ground, the bulk of average men recover from the brief madness of the struggle, and German, Frenchman, Englishman, lying side by side in helplessness, share their water, their morphia, try to bandage each other's wounds— anger is dead and brotherliness revives.

There are, unhappily, some, below normal evolution, who can rob and murder the wounded, who can mock at their sufferings when they are prisoners of War, refuse even "the cup of cold water," look upon the starving with pleasure, and strike the helpless. But these are not men, save in outward semblance. "They have assumed the human form too soon." They are wild beasts who snarl and snap, and the beast-nature glooms savagely through the thin covering of human appearance.

But while the Occultist acknowledges that, for the sake of the world, Germany must be rendered impotent for harm, he cannot hate. He knows that the divine Will in evolution must be done, and having learned that that Will is directing evolution to the shaping of Co-operative Commonwealths, linked into great Federations acknowledging International Law, he realises the absolute necessity of destroying autocracy, of substituting law for force, of maintaining the sacredness of a Nation's word, and the inviolability of a treaty until the signatories thereto have annulled it by common consent.

Germany has identified herself with autocracy, force, the permissibility of breaking her word, and of tearing up a treaty, if either proves to be a hindrance in the path to her own aggrandisement. These principles imply the recurrence of wars—she has provoked four in Europe during living memory—and they are incompatible with the coming

civilisation. She must therefore be deprived of the power of enforcing them, and the Occultist would deprive her of that power, not because he feels any hatred for her—he can feel only a profound pity—but because the divine Will in evolution is against her principles, and she, as their embodiment, must be taken out of the road. The best available means of taking her out of the way is the present War. Hence it must be fought till its object is accomplished.

When this is fulfilled, the Occultist finds himself in opposition to those whose determination to "fight to a finish" he has encouraged and applauded. Through this fierce day of War he is aiming to secure centuries of Peace. Hence he cannot applaud the proposals to make Germany a hated outcaste from the Family of Nations, to close the countries that are now at War with her against her entrance after Peace is re-established. When she is rendered innocuous, as she will be, then should she be helped back to her place among the Free Peoples, and not be embittered by ostracism. Hence the Anti-German League seems to me to embody a wrong principle, to be a perpetuation of National antipathies, to be of the same spirit as the "Hymn of Hate," the present German spirit, which is anti-human and degrading. Like the "Hymn of Hate," it is the offspring of the War, but is contrary to the gallant spirit of our soldiers. Cannot all emulate their forgiveness, their readiness to save a wounded foe? Germany will be sore wounded at the end of the War. The Red Cross should float over her, and under the Red Cross is protection.

* * * * * *

Some of my good friends wonder why I work in the political field, which for some years I left entirely. The answer must be a little bit of autobiography. I left it, because H. P. Blavatsky wished it. She thought, and thought rightly, that under the new conditions into which I entered when I

became her pupil in the Divine Wisdom, it was necessary for me to devote myself to the mastering of the Theosophical standpoint, to the adjustment of the focus of the mental and emotional eyes to the new Light. Socialist as she declared herself to be—of the Socialism of Love and not of hate—she would not have me teach Socialism, until I had seen how, in the age-long evolution of mankind, the Socialism of child-peoples, under an autocracy of Wisdom and Love, had necessarily passed away—exquisitely beautiful and happiness-giving as it was—to make way for the struggles, the antagonisms, the wars, in which adolescent Nations hewed their ways to Individualism and Self-reliance.

In the old Pythagorean way, she imposed on me silence on the subjects I cared for most, to which my public life had been devoted. She did well. For my old crude views were thrown into the fire of silence, and nothing was lost of the gold that they contained; that remained. She had learned in the wild days of the French Revolution the danger of such views among a people starving and ignorant, and she knew that in silence wisdom grows.

Gradually, over here in India, I studied India's past, and learned how great had been her people's liberty in ancient days. In the early nineties I saw the Panchāyat system at work, that I had read about, and found it wise. From time to time I gave a lecture on the problems of National life, and in England, now and again, I lectured on England's neglected duties to India, on the place of coloured races in the Empire, on their grievances, recalling old studies, when I had published a strong attack on England's dealings with India, the black story of Clive and Hastings, and the tyrannies and wrongs. Hotly had I written also on England and Afghanistan, protesting against the invasion and England's policy, against English policy in Egypt and towards Arabia. The study of those days remained, and laid the groundwork for the future.

For all the love for India, and the sympathy with her wrongs, and the knowledge of her sufferings, of her awakening in the eighties and her struggles, the work for her with Charles Bradlaugh, the meeting with the Congress deputation, and with Mr. Dadabhai Naoroji in his election fight—as he reminded me the other day—all this flowered when I first touched Indian soil into the intense devotion for the Motherland which has animated me ever since.

But all my first years of work went to the uplifting of eastern faiths, and especially of Hinduism—the work that had the honour of being condemned by Sir Valentine Chirol, as helping Nationalism—as indeed it did, for all great National movements in India are rooted in religion: as witness the religious movement before Shivaji and the Maratha Confederacy; and the Brahmo-Samaj, the Arya Samaj, The Theosophical Society, preparing the road for the National Movement, and the nourishing thereof by Svāmi Vivekānanda. Then came the educational work, and the lectures to the Hindu College students, and the inspiring of them with Patriotism, with devotion to the Motherland, the experience of the treatment of my Indian friends by Anglo-Indians, the meeting with Mr. Gokhale, the sad Viceroyalty of Lord Curzon, the shock of Surat, the wrath of my Bengali friends over the Partition and my sympathy with them, the anarchical troubles, the saving of boys from the police, and so on and on, till I knew the time had come for letting my tongue speak freely that which had been burning in my heart, and to which all led up—the Freedom of the Motherland, the dignity of an Indian Nation self-ruled. To have a share in the winning of that Freedom, a share however small—what greater gift could come into hands which fold themselves in the cry of homage: VANDE MĀTARAM.

EKĀGNIKĀṆḌA

PREFACE

The Ekāgnikāṇḍa with the commentary of Haradatta has been published in the Mysore Oriental Series as No. 28 in the year 1902, by L. Srinivasacharya. In the MS. of the work belonging to the Adyar Library, which bears the shelf-number 22. H. 28, the text of the work is different from what is found in the printed edition and also in other MSS. in the various Libraries. The difference is mainly in the arrangement of the text. In some places the text represented by this MS. looks like an abridged version of the text found in the printed edition. The text as found in the MS. is printed so that people interested in the subject may compare it with the text in the printed edition and in other MSS. The different recensions of the work, due perhaps to the difference in the S'ākhā to which they belong, have to be examined and fixed. The MS. is in Grantha. This contains only the first Pras'na. The writing is clear. The leaves are slightly damaged at the corners.

C. KUNHAN RAJA

A VARIANT VERSION OF THE EKĀGNIKĀṆḌA

EDITED BY K. MADHAVA KRISHNA SARMA

प्रसुग्मन्ता धियसानस्य सक्षणि वरेभिर्वरां अभिषुप्रसीदत। अस्माकमिन्द्रमुभयं जुजोषति यत्सौम्यस्यान्धसो बुबोधति। अनृक्षरा ऋजवस्सन्तु पन्था येभिस्सखायो यन्ति नो व (रेयम्) (leaf broken)[1] समर्यमा संभगो नोनिनीयात् सञ्जास्पत्यं सुयममस्तु देवाः। प्रजापतिस्त्रियां यश इति षड्भिरनुच्छन्दसम्। इडा देवहूरित्यन्तादनुवाकस्य। अभ्रातृघ्नीं वरुणापतिघ्नीं बृहस्पते। (l. b.) (इन्द्रा) पुत्रघ्नीं लक्ष्म्यं तामस्यै सवितस्सुव। अघोरचक्षुरपति घ्न्येधि शिवा पतिभ्यस्सुमनास्सुवर्चाः। जीवसूर्देवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे। इदमहं या त्वयि पति(घ्न्य) (l. b.) लक्ष्मिस्तां निर्दिशामि। मित्रोसि। एकमिषे विष्णुस्त्वान्वेतु द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वान्वेतु त्रीणि व्रताय विष्णुस्त्वान्वेतु चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वान्वेतु। पञ्च(पशु) (l. b.) भ्यो विष्णुस्त्वान्वेतु षड्रायस्पोषाय विष्णुस्त्वान्वेतु सप्तसप्तभ्यो होत्राभ्यो विष्णुस्त्वान्वेतु। सखासि सप्तपदा अभूम सख्यं ते गमेयं सख्यात्ते मा यो (षं) (l. b.) सख्यान्मे मा योष्ठाः॥ प्रथमः॥

कूर्चः। तत्सुकूर्चम्। राष्ट्रभृदस्याचार्यासन्दी मात्वद्योषम्। आपः पादावनेजनी द्वि(द्वि)षन्तं नाशयन्तु मे। अस्मिन्कू(न्कु)ले ब्र(ह्मव) (l. b.) र्चस्य सानि। मयि महो मयि भगो मयि भर्गो मयि यशः। मयीन्द्रिय वीर्यम्। अर्हणीया आपः। आम आगाद्वर्चसा यशसा संस(सृ)ज पयसा तेजसा च।

[1] L. b. will represent 'leaf broken' in the later portions of this paper.

तं मा प्रियं प्रजानां कुर्वधिपतिं(प) (l. b.) शूनाम् । विराजोऽसि विराजो दोह मम पद्याय विराज । समुद्रं वः प्रहिणोम्यक्षिता स्वां योनिमपिगच्छत । अच्छिद्रः प्रजया भूयासं मा परासेचिमत्पयः । उप(स) (l. b.) रणीया आपः । अ(मृ)तोपस्तरणमसि । अर्घ्यः । मधुपर्कः । त्रय्यै विद्यायै यशोऽसि यशसो यशोऽसि ब्रह्मणो दीप्तिरसि तं मा प्रियं प्रजानां कुर्वधिपतिं पशूनाम् ॥ द्वितीयः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । नेष्टाविद्धं कृन्तामि या ते घोरा तनूस्तया तमाविश योऽस्मान्द्वेष्टि यं(च वयं) (l. b.) द्विष्मः । यन्मधुनो (मधव्यं) (partly worm-eaten) परममन्नाद्यं वीर्यं तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेणान्नाद्येन वीर्येण परमोऽन्नादो मधव्योऽसानि । अपिधानीया आपः । अमृतापिधानमसि । (l. b.) गौः ? गौरस्यपहत-पाप्मापपाप्मानं नुद मम चामुष्य च । अग्निः प्रथमः प्राश्नातु सहि वेद यथा हविः । अरिष्टमस्माकं कृणोत्वसौ ब्राह्मणो ब्राह्मणेषु । गौर्धेनुभव्या । माता(रुद्रा) (l. b.) णां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रणुवोचं चिकितुषे जनाय मागा मनागमदितिं(तिं) वधिष्ट । पिबतूदकं तृणान्यत्तु । ओमुत्सृजत । भूतम् । सुभूतम् । भूतं सा (विराट्) (l. b.) तन्माक्षायि तन्मेऽशीयत तन्म ऊर्जं धाः । ओं कल्पयत । विराडसि विराडन्नं विराजो मयि धेहि ॥ तृतीयः ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्व (द्वान्) (l. b.) विश्वा अग्नेऽभियुजो विहत्य श(त्रू)यतामाभरा भोजनानि । अदितेऽनुमन्यस्व । अनुमतेऽनुमन्यस्व । सरस्वतेऽनुमन्यस्व । देव सवितः प्रसुव । स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । इन्द्राय(स्वा) (l. b.) हा । अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । युक्तो वह जातवेदः पुरस्तादग्ने विद्धि कर्म क्रियमाणं यथेदम् । त्वं भिषक् भेषजस्याधिकर्ता त्वया गाश्वान् (गा अश्वान्) पुरुषान् सनेमि स्वाहा । च (तस्त्र आ) (l. b.) शाः प्रचरन्त्वग्नय इमं नो यज्ञं नयतु प्रजानन् । घृतं पिन्वन्नजरं सुवीरं ब्रह्म समित् भवत्याहुतीनां स्वाहा । आनो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीता स उत्(द्)भिदः । देवा नो यथा समिद्वृधे सन्न प्रायुवो रक्षितारो

दिवे दिवे स्वाहा । विरूपाक्षमाविबाधिष्ठा मा विबाध विबाधिथाः । निर्ऋत्ये त्वा पुत्रमाहु स्सनः कर्माणि साधय स्वाहा । विरूपाक्षमहं यजे निजङ्घं शबलोदरम् । यो मायुं परिबाधते श्रियै पुष्ट्यै च नित्या तस्मै स्वाहा । या तिरश्चीनि पद्यसेऽहं विधरणी इति । तां त्वा घृतस्या(स्य) धारयाग्नौ संराधनी य(जे) (l. b.) स्वाहा । संराधन्यै देव्यै स्वाहा । प्रसाधन्यै देव्यै स्वाहा । भू स्वाहा भुव स्वाहा सुव स्वाहा भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा । अग्नये स्वाहा यमाय स्वाहा वरुणाय स्वाहा सोमाय स्वाहा सर्वेभ्य स्वाहा । आप्यायस्व समेतु ते विश्वतस्सोम वृष्णियम् । भवा वाजस्य सङ्गथे । सं ते पयांसि समुयन्तु वाजास्सं वृष्णियान्यभिमातिषाहः । आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमा निधिष्व ॥ चतुर्थः ॥

मम हृदये हृदयं ते अस्तु मम चित्ते चित्तमस्तु ते । मम वाचमेकमना श्रृणु मामेवानुव्रता सहचर्या मया भव मां ते मनःप्रविशतु मां चक्षुर्मामु ते भगः । मयि सर्वाणि भूतानि मयि प्रज्ञानमस्तु ते । मधु हे मध्वगाहे जिह्वा मे मधुवदिनी । मुखे मे सारघं मधु दत्सु संवननं कृतम् । चाक्रवाकं संवननं यन्नदीभ्य उदाहृतम् । यद्वित्तौ देवगन्धर्वौ तेन संवनिनौ स्वः । स्पृशामि ते ऽहमङ्गानि वायुरापश्च मा परः । मां चैव पश्य सूर्यं च मान्येषु मनः कृथा(थाः) (l. b.) सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददग्नये । रयिं च पुत्राँश्चादादग्निर्मह्यमथो इमा (माम्) (l. b.) सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति । तां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रगायामस्यग्रतः । गृभ्णामि ते सुप्रजास्त्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः । भगो अर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं (त्वा) दुर्गार्हपत्याय देवाः । परित्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि । धृषद्वर्णं दिवे दिवे भेत्तारं भङ्गुरावतः । अग्ने शर्धमहते सौभगाय । तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु । सञ्जास्पत्यं (सु) (l. b.) यममाकृणुष्व शत्रूयतामभितिष्ठा महांसि स्वाहा । सोमाय जनिविदे स्वाहा । गन्धर्वाय जनिविदे स्वाहा । अग्नये जनिविदे स्वाहा । कन्यला पितृभ्यो यती पतिलो (क) (l. b.) मव दीक्षामदास्थ स्वाहा । प्रेतो मुञ्चाति नामुतस्सुबद्धाममुतस्करत् । यथेयमिन्द्रमीढ्वस्सुपुत्रा सुभगा सति स्वाहा । इमां त्वमिन्द्रमीढ्वस्सुपुत्रां सुभगां (कु) (l. b.)

रु । दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि स्वाहा । अग्निरैतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यत (तां) (l. b.) यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदात् स्वाहा । इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः । आशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभि प्र (बु) (l. b.) ध्यतामियं स्वाहा । मा ते गृहे निशि घोष उत्थादन्यत्र त्वद्रुदत्यस्संविशन्तु । मा त्वं विकेश्युर आवधिष्ठा जीवपत्नी पतिलोके विराज पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमानां (स्वा) (l. b.) हा । अप्रजस्तां पौत्रमृत्युं पाप्मानमुतवाघम् । शीर्ष्णस्स्रजमि वोन्मुच्य द्विषद्भ्यः प्रतिमुञ्चामि पाशं स्वाहा । आतिष्ठेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव । अभितिष्ठ प्रतन्यतस्सहस्व पृतनायतः । इयं नार्युपब्रूतेऽग्नौ लाजानावपन्ति (न्ती) दीर्घायुरस्तु मे पतिर्जीवातु शरदः शतं स्वाहा । तुभ्यमग्ने पर्यवहन् सूर्यां वहतु ना सह । पुनः पतिभ्यो जायां (दा) (l. b.) अग्ने प्रजया सह । पुनः पत्नीमग्निरदादायुषा सह वर्चसा । दीर्घायुरस्या यः पतिस्स एतु शरदश्शतम् । विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव । अतिगाहेमहि द्विषः । यदस्य कर्म (णोऽ) (l. b.) त्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत् स्विष्टकृद्विद्वान् सर्वं स्विष्टं सु(हु)तं करोतु मे । अग्नये स्विष्टकृते सुहुत हुत आहुतीनां कामानां समर्धयित्रे स्वाहा । अ (दितेऽ) (l. b.) न्वमंस्थाः । अनुमते ऽन्वमंस्थाः । सरस्वते ऽन्वमंस्थाः । देव सवितः प्रासावीः ॥ पञ्चमः ॥

ये वध्वश्चन्द्रं वहतुं यक्ष्मा यन्ति जनां अनु । पुनस्तान्यज्ञिया दे (वा) (l. b.) नयन्तु यत आगताः । पूषात्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विनौ त्वा प्रवहतां रथेन । गृहान्गच्छ गृहपत्नी यथासो वशिनी त्वं विदथमावदासि । सुगं पन्थानमारुक्षमरि (ष्टं) (l. b.) स्वस्तिवाहनम् । यस्मिन्वीरो नरिष्यत्यन्येषां विन्दते वसु । या ओषधयो या वनस्पतयो या नद्यो यानि धन्वानि ये वना । ते त्वावतु वधु प्रजावतीं प्रत्वे मुञ्चन्त्वं (ह) (l. b.) सः । भद्रान् गृहान्सुमनसः प्रपद्येऽवीरघ्नी वीरवतः सुवीरान् । इरां वहतो घृतमुक्षमाणास्तेष्वहं सुमनास्संविशामि । इह गावः प्रजायध्वमिहाश्वा इह पूरुषाः । इ (हो) (l. b.) सहस्रदक्षिणो रायस्पोषो निषीदतु । नीललोहिते भवतः कृत्या सक्तिर्व्यद्यते (व्यज्यते) । एवन्तेऽस्या

ज्ञातयः पतिर्बन्धेषु बध्यताम् । ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवमसि ध्रुवत स्थितम् । त्वं (नक्ष) (l. b.) त्राणां मेध्यसि स मा पाहि पृतन्यतः । सप्तऋषयः प्रथमां कृत्तिकानामरुन्धती(तीम्) । ये ध्रुवतां ह निन्युः षट्कृत्तिका मुख्ययोगं वहन्तीयमस्माकमेधत्वष्टमीम् (मी ।) ॥ षष्ठः ॥

अग्ने व्रतपते त्रिरात्रमुपयमनं व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् । वायो व्रतपत आदित्य व्रतपते व्रतानां व्रतपते त्रिरात्रमुपयमनं व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्य(ताम ।) (l. b.) ऊर्जः पृथिव्या अध्युक्ति(त्थि)तो ऽसि वनस्पते शतवल्शो विरोह । त्वया वयमिषमूर्जं मदन्तो रायस्पोषेण समिषा मदेम । प्रजया त्वा पशुभिस्संसृजामि मासरेण सुरामिव । प्र.(जा) (l. b.) वती भूयासम् । प्रजया त्वा पशुभिस्संसृजामि मासरेण सुरामिव । प्रजावान् पशुमान्भूयासम् । अग्निर्मूर्धा भुवः । सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत । सौभाग्यमस्यै दत्त्वा(या) (l. b.) थास्तं विपरेतन । सं मा मनस्सं हृदयानि सं नाभिस्सं तनुस्सं त्वजः (चः) सं त्वा कामस्य योक्त्रेण युञ्जाम्यविमोचना ॥ सप्तमः ॥

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानो(य)स्मै त्वं सुकृते जातवेदः । अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकामः प्रपद्ये यास्यां पतिघ्नी तनूः प्रजाघ्नी पशुघ्नी लक्ष्मिघ्नी(जा) (l. b.) रघ्नीमस्यैतां कृणोमि स्वाहा । वायोः प्रायश्चित्त आदित्यप्रायश्चित्ते प्रजापतेः प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामः (प्र) (l. b.) पद्ये यास्यां पतिघ्नी तनूः प्रजाघ्नी पशुघ्नी लक्ष्मिघ्नी जारघ्नीमस्यैतां कृणोमि स्वाहा । हव्यवाहमभिमातिषाहं रक्षोहणं प्रतनासु जिष्णुम् । ज्योतिष्मन्तं दीद्यतं (पु) (l. b.) रन्धिमग्निं स्विष्टकृदमाहुवेमों स्विष्टमग्ने अभितत्प्रणाहि विश्वा देव पृतना अभिष्य । उरुं नः पन्थां प्रदिशन्विभाहि ज्योतिष्मद्धेह्यजरं न आयु स्वाहा । भू स्वाहा भुव स्वाहा सुव स्वाहा भूर्भुवस्सुव स्स्वाहा । अर्यम्णो अग्निं पर्यन्तु क्षिप्रं प्रतीक्षन्तां श्वश्वो देवराश्च ॥ अष्टमः ॥

उदीर्ष्वातो विश्वावसो नमसेडामहे त्वा । अन्यामिच्छ प्रभर्व्यं सञ्जायां पत्या सृज । उदीर्ष्वातः पतिप(व)ती(ति)ह्येषा विश्वावसुं नमसा गीर्भिरीट्टे । अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्तां स ते भा(गो) (l. b.) जनुषा तस्य विद्धि । प्रजापति स्त्रियां यशः । प्रजायै त्वा । जीवां रुदन्ति विमयन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुर्नरो वामं पितृभ्य य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः प(रि) ष्वजे ॥ नवमः ॥

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते यथाग्निगर्भा पृथिवी द्यौर्यथेन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्यथा दिशां गर्भ एवं (ग) (l. b.) र्भं दधातु ते । गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति । गर्भं ते अश्विनावुभावाधत्तां पुष्करस्रजौ । हिरण्ययी अरणी यं निर्मन्थतो अश्विना । तं ते गर्भं दधाम्यहं दशमे म (मा) (l. b.) सि सूतवे । नेजमेष परापत सुपुत्रः पुनरापत । अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमाधेहि यः पुमान् । अमूहमस्मि सा त्वं द्यौ रहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्त्वं तावेहि संभवाव सह रेतो दधावहै पुंसे पुत्राय वेत्तवे रायस्पोषाय (सुप्र) (partly worm-eaten) जास्त्वाय सुवीर्याय । अहं गर्भमादधामो(म्यो)षधीनामहं विश्वेषु भुवनेष्व(न्तः) (l. b.) अहं प्रजा अजनयन्मनी(नू)नामहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान् । तां पूषञ्छिवतमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति । यान ऊरू उशती विस्रयातै यस्यामुशन्तः प्रहरेम शे(फम्) (l. b.) ॥ दशमः ॥

यथा त्वं वनस्पत ऊर्जाभ्युत्थितश्शतवल्शो विरोहस्यैवं पुत्रैश्च पशुभिश्च सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम । यथा त्वं वनस्पते फलवानस्यैवं पुत्रैश्च पशु (भिश्च) (l. b.) फलवन्तो भवामि । ऊर्जस्वान् पयस्वान् पयसा पिन्वमानास्मान् वनस्पते पयसाभ्याववृत्स्व । ब्रह्मचारिन् किं पश्यसि । पुत्रांश्च पशूंश्च दीर्घायुत्वाय वर्चसे । प्रतियुतो वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः । एकादशः ॥

प्रवेधसे कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे । यतो भयमभयं तन्नो अस्त्ववदेवान्यजेहेड्यान् स्वाहा । ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहा कनिष्ठाय

स्वाहा कनिष्ठित्यै स्वाहा प्रतिष्ठाय स्वाहा प्रतिष्ठित्यै स्वाहा दम्पत्यै स्वाहा दम्पतये स्वाहायने स्वाहायतने स्वाहा सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा । तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि । तत्सवितुर्वरेण्यमिति । यत इन्द्र भयामहे स्वस्तिदा विशस्पतिः ॥ द्वादशः ॥

प्रजापते तन्वं मे जुषस्व त्वष्टर्देवेभिः सहसा म इन्द्र विश्वैर्देवैरराति-भिस्संरराणः पुंसां बहूनां मातर स्याम । गर्भो अस्योषधीनामिति तिस्रः । अस्मे देवासो वपुषे चिकित्सत इति चतस्रः ॥ त्रयोदशः ॥

धाता ददातु नो रयिम् । धाता प्रजाया उतराय ईशे । धाता ददातु नो रयिं प्राचीमित्यान्तमनुवाकम् । राकामहम् । यास्ते राके । यवोऽसि यवयास्म द्द्वेषो यवयारातीः । गायतम् । सोम एव नो राजेत्याहुर्ब्राह्मणीः । प्रजाः । विवृत्तचक्रा आसीनास्तीरेणासौ तव । विष्णोर्नुकं सूक्तम् ॥ चतुर्दशः ॥ हरि ओं प्रथमः प्रश्नः समाप्तः ॥

ओं भूः पुरुषमावाहयाम्यों भुवः पुरुषमावाहयाम्यों सुवः पुरुषमावाहयाम्यों भूर्भुवः सुवः पुरुषमावाहयामि । आपो हिष्ठा मयोभुव इति तिस्रो हिरण्यवर्णा इति चतस्रः पवा(वमा)नः सुवर्जन इत्येतमनुवाकम् । केशवं तर्पयामि नारायणं तर्पयामि माधवं तर्पयामि । गोविन्दं तर्पयामि विष्णुं तर्पयामि मधुसूदनं तर्पयामि त्रिविक्रमं तर्पयामि वामनं तर्पयामि श्रीधरं तर्पयामि हृषीकेशं तर्पयामि पद्मनाभं तर्पयामि दामोदरं तर्पयामि । विष्णोर्नुकं तदस्य प्रियम् । प्रतद्विष्णुः । परो मात्रया । विचक्रमे त्रिर्देव इति ॥ पञ्चदशः ॥ हरिः ओं प्रथमः प्रश्नः समाप्तः ॥

MANUSCRIPTS NOTES

VĀSIṢṬHA TATTVABODHINĪ, A COMMENTARY ON ABHINANDA'S LAGHUYOGAVĀSIṢṬHA BY RĀMA-BRAHMENDRA, PUPIL OF UPENDRAYOGIN

By Dr. V. Raghavan, M.A.

On Adyar Catalogue, II, App. p. vii*a*, we find a manuscript,—Vāsiṣṭha vivaraṇa by Ramendrayamin. This manuscript was examined by me. The commentary is on the Laghuyogavāsiṣṭha of Abhinanda; the author of the commentary is Rāmabrahmendra, pupil of Upendrayogin. The name of the commentary can be taken as Vāsiṣṭha tattva bodhinī, though the colophons uniformly, and rather clumsily, speak of the entire original work and its commentary together as 'Savyākhyāna Vāsiṣṭha tattva bodhinī'. On leaf 44 a we find this colophon:

इति श्रीपरमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीमदुपेन्द्रयोगिवर्यपूज्यपादान्तेवासि श्री रामब्रह्मेन्द्र योगिवर्येण विरचितायां सव्याख्यान वासिष्ठतत्त्वबोधिन्यां मोक्षोपाये वैराग्यप्रकरणे तृतीयः सर्गः ।

Two of the introductory verses run thus:

अनुसृत्य संप्रदायं पौर्वापौर्यं विचार्यं च ।
वाल्मीकिप्रोक्तवासिष्ठबोधिनीयं वितन्यते ॥
रामब्रह्मेन्द्रवर्येण तत्त्ववासिष्ठबोधिनी ।
क्रियते किल संसारनिवृत्त्यै स्वानुभूतये ॥

The commentary opens with a Maṅgala S'loka on Gaṇapati. The next verse salutes the teacher Upendra :

अफाललोचनान् लोके दक्षिणामूर्तिविग्रहान् ।
उपेन्द्रेन्द्रान् गुरून् वन्दे मम वाग्भूतिसिद्धये ॥

The third verse pays obeisance to God Dhakṣiṇāmūrti and the fourth to another preceptor of the author, Bodhendrayogin.

यत्पादपङ्कजपरागनिषेवणेन मूकोऽपि वाक्पटुरहो भवतीह नूनम् ।
तं बोधलोकसुखसीमविहारदक्षं बोधेन्द्रयोगिनमहं शरणं गतोऽस्मि ॥

Some more prayers follow ; the author seems to be a devotee of Goddess Mīnākṣī at Madura, to whom he addresses S'lokas at several places in the course of the commentary also.

This manuscript does not contain in full Rāmabrahmendra's commentary though a casual glance at the manuscript and its end will make one think that the commentary is available in full here. On leaf *56b*, the Mumukṣu vyavahāra prakaraṇa ends ; on l. 69, the Utpatti prakaraṇa beings, and on l. 110 a Rāmabrahmendra's commentary comes to an end abruptly. The portion of the Jñāna Vāsiṣṭha or the Laghu Yoga Vāsiṣṭha up to which this manuscript of Rāmabrahmendra's commentary extends is III. 6. 15. That the Vāsiṣṭhatattvabodhinī ends here is also shown by the rest of this side of the leaf and the reverse being left blank ; but the leaves are numbered continuously from here which would mislead a casual reader.

On l. 111, another commentary on the text is written. It begins at V. 6. 83. This commentary is the Saṃsārataraṇi of Mummaḍi deva, printed in part in the Nirnaya Sagar Press edition of the Laghu Yoga Vāsiṣṭha. This manuscript begins at line 2, (ओं)कारस्य etc., on p. 448 of the Nirnaya Sagar edition. The colophons in the remaining part of the manuscript call the commentary only Vāsiṣṭha vivaraṇa. On l. *254b* the commentary ends ; the colophon *had* been correctly given that there ended Mummaḍi's commentary. But some careless scholar or scribe has

superscribed over Mummaḍi's colophon, the colophon of Rāmabrahmendra, not understanding that, in fact, the commentary from leaf 111 onwards is Mummaḍi's, and not Rāmabrahmendra's.

Therefore, in this Adyar manuscript, we have the commentary of Rāmabrahmendra only up to III. 6. 15.

In the Madras Government Oriental Manuscripts Library, there is a manuscript of this Vāsiṣṭha tattva bodhinī by Ramabrahmendra, R. No. 3201. This manuscript was also examined by me. This is also an incomplete manuscript. We have in it the portion extending from VI (Nirvāṇa) 7—the Vetāla Upākhyāna—to the end. The commentary on VI. 7 opens with a salutation to the author's Guru Upendra. The Vetāla story ends on l. 6*b*. On l. 10*a*, VI. 8—the Bhagīratha story ends. The colophon to VI. 9, S'ikhidhvaja, is full mentioning the author and his Guru. The next colophon to the story of Mithyāpuruṣa wrongly calls the section 'Upas'ama.'

We do not get a full text by putting together even these two manuscripts; for we still lack manuscripts for part of Utpatti, for Sthiti and Upas'ama, and part of Nirvāṇa.

On p. 479*a*. of the first part of his Catalogus Catalogorum Aufrecht refers to a commentary on the Yogavāsiṣṭha by Rāmadeva in two manuscripts, Burnell 89*b* and Oppert II, 985. The Burnell manuscript which is described under No. 9465 of the new Descriptive Catalogues of Tanjore, turns out to be a manuscript of Mummaḍi's Samsārataraṇi. We are not able to know anything of the commentary of Rāmadeva in Oppert II (a Kāñcīpuram manuscript). We cannot yet identify our Rāmabrahmendra and this Rāmadeva.

Many quotations did not strike my eye in Rāmabrahmendra's commentary. There is little external evidence that I could gather to enlighten the personality of the author or his Guru. In Adyar itself there is a Brahmasūtravṛtti called Bhāṣyasārasaṅgraha (II. 133*b*, 27 D 27) of which the author is noted as Rāmabrahmendra sarasvatī. But he seems to be different from our Rāmabrahmendra,

since he mentions one Vāsudevendra pūjya pāda as his Guru in the colophons.

What can be said at the present stage of our knowledge is that Rāmabrahmendra is later than Mummaḍideva. A close study of Rāmabrahmendra's commentary proves this. Just as Mummaḍi, Rāmabrahmendra also opens his comments on each section with a list of the Ākhyānas in the section; but in this connection, Rāmabrahmendra is slightly more elaborate; he also adopts the verse here and in his metrical introduction, recapitulates the substance of the previous section and indicates the purport of the following section. Such metrical introductions are found at the beginning of the individual Ākhyānas also. For a considerable length Rāmabrahmendra goes his own way, but at some stage he begins to follow Mummaḍi's steps. He gets on by himself till the end of the Bhagīratha story in VI. 8 (l. 10*a* Madras Government Oriental Library Manuscript). From VI. 9, his commentary becomes a copy of Mummaḍi's, occasionally enlarged and occasionally compressed. This similarity towards the closing parts of the two commentaries might have led to the confusion in the last colophon in the Adyar manuscript.

If the Bodhendra saluted by Rāmabrahmendra is the celebrated Nāmasiddhāntin of Tanjore District, Rāmabrahmendra may be placed in the end of the 17th century.

The closing portion of the text of Abhinanda's epitome of the Yogavāsiṣṭha is a problem. In the Nirnaya Sagar edition of the Laghu Yogavāsiṣṭha the commentary marks the work as ending with VI. 10, 113, शिवं सर्वगतं शान्तम् etc. In the Adyar manuscript also the commentary ends here and the colophon appearing here marks the end of the text. But in the Nirnaya Sagar edition, we have some additional matter printed. The first bit of additional matter is one Anuṣṭubh, and three Vasantatilakas, marked as Ch. 16, verses 1-4, on a person mentioned as Hariharārya. *The Adyar manuscript does not contain these Hariharārya-verses.* After this, the Adyar manuscript has verses marked in the Nirnaya Sagar

edition as Ch. 16, verses 5-18 (pp. 834-5); after these verses, we miss in the Adyar manuscript verses 18-34 of the Nirnaya Sagar edition. Also Chapters 17 and 18 in the Nirnaya Sagar edition are absent from the Adyar manuscript.

The end of the Adyar manuscript is likely to mislead, for there we find a small portion of Mummaḍi's gloss on the portion VI. 9. 87-94 repeated, or perhaps written to fill the gap in the proper place.

How does the text end in the Madras Government Library manuscript where alone we have the closing part of Rāma-brahmendra's commentary? After the comments on VI. 15. 113, शिवं सर्वगतं शान्तम् etc., the colophon appears and the text ends with the two verses इत्युक्तवत्यथ मुनौ and अष्टादशेति (Ch. 16 s'lokas 5-6, of the Nirnaya Sagar edition). We have here neither the verses on Hariharārya nor the verses 7-18 mentioning Kashmir, etc., which latter are available in the Adyar manuscript also.

It is necessary to point out that the texts of the Laghu Yoga-vāsiṣṭha in the Adyar and the Madras Government Library Manus-cripts show a large number of different readings, though often of comparatively smaller importance. I could also note at one place in the Madras Government Library Manuscript that the text omitted about three verses found in the Nirnaya Sagar edition. If as Mr. Divanji has been saying in his articles on the Laghu Yoga-vāsiṣṭha, any one feels the need for a new critical edition of the Laghu Yogavāsiṣṭha, he can with profit use these manuscripts in the Adyar and the Madras Government Libraries.

REVIEWS

Philosophy of the Self; or a system of idealism based upon Advaita Vedanta by G. R. Malkani; The Indian Institute of Philosophy, Amalner, 1939.

Mr. G. R. Malkani the author of this book is the Director of the Indian Institute of Philosophy at Amalner and his name is well known among those who are familiar with modern philosophical studies in India. The Amalner Institute is doing good work in the field of philosophical studies and keeps up the study of a subject which is sorely neglected in the Universities. It is not meant that those who are in charge of Universities are averse to philosophy and place obstacles in the way of persons who desire to pursue the study of philosophy. The subject does not find favour among those who take to University studies and as such it occupies a subordinate place among the subjects that are provided for study in the Universities. The various so-called sciences, the professional subjects and Economics and other subjects which are supposed to have a greater utilitarian value, dominate the Universities. These latter subjects are supposed to solve the immediate problems of man and his life, and as such attract more people. Philosophy is kept at a distance as being of no immediate use for man and, being such, as a matter that can wait.

But the Amalner Institute is devoted for the higher study of philosophy, and the book under review forms a course of lectures delivered by the learned Director at the Institute in the year 1938 to 1939. The book consists of thirteen chapters and comprise twelve lectures delivered by the author. In the Preface the author

says that originally he had no intention of publishing a book, but that as time went on and arguments developed he began to feel some interest in publishing the lectures, in a book-form. The author has the good fortune of a very close acquaintance with both Indian and European philosophy. Indian philosophy is written in very difficult Sanskrit and those who know the original texts in Indian Philosophy do not have, as a general rule, the necessary acquaintance with modern Western philosophy. Those who know the latter do not have the necessary knowledge of Sanskrit and the original texts on Indian Philosophy. In the present case the author combines in himself the necessary qualifications to interpret Indian philosophy to modern world.

The general stand-point taken up in the book is that of the Advaita system of Indian Philosophy. But the attempt is not simply to interpret that system. The method of exposition is that of European philosophy.

There is an Introduction covering fourteen pages in which the author makes his position clear in respect of the subject. The author says therein: "The expression 'philosophy of the self' is used by us not with a view to discuss merely certain problems connected with the self. The expression is used by us in a more significant sense. It is used to bring out the most important character of ultimate reality. Ultimate reality must have the character of the self." A little later he says that what we actually know is not the real as it is in itself and this sets us the problem of the ultimate reality. This reality is indicated by certain character and the author enumerates some of them. 1. Ultimate reality must not be capable of being known as object. 2. It must be immutable. 3. It must be infinite. 4. It must be the repository of all value. Then he begins to present the general problem in the Introduction.

The subjects dealt with in the work are 1. The metaphysical problem. 2. From metaphysics to Epistemology. 3. Theory of knowledge. 4. Knowledge of nature. 5. Introspective knowledge. 6. Knowledge of other selves. 7. Reality as object. 8.

Selfawareness. 9. Grades of subjectivity. 10. States of consciousness. 11. Transcendental consciousness. 12. Immortality and 13. The individual and the absolute.

From the above list it will be found that the problem has been dealt with very thoroughly and minutely. It is not possible in a brief review like this to discuss the various problems from the point of view of the reviewer. It is not of great importance either, whether the reviewer agrees with the author's opinions or not. What is important is the method of dealing with the subject followed in the book. For consistency of thought, clarity of expression and the power of discriminating the essentials from the non-essentials, the book cannot be excelled. No one can come to a final conclusion on matters like what is discussed in the book and agreement on the opinions cannot be expected. The author has done his part with success by throwing light on a very obscure problem.

EDITOR

---

(1) *A Catechism of Enquiry.* (2) *A Catechism of Instructions.* Sri Ramanasraman, Tiruvannamalai, 1939.

These are two small booklets in English, being translations of original Instructions of Bhagavan Sri Ramana Maharshi. The price of the former is As. 4 or 8d. and that of the latter is As. 5 or 10d. The former covers 30 pages and the latter 44 pages. The booklets are published by Nirjanananda, the Sarvadhikari of the Asramam.

The former booklet contains a photo of the great Maharshi as he was nearly forty years ago, in the year 1901. The instructions contained in the booklet were written down by the Maharshi at that time, when he was observing silence, for the sake of his disciple Gambhiram Seshayya. The essence of the teaching is that one may attain perfect bliss by constant meditation on the self.

The book contains nine chapters and indeed the chapters are very short. The subjects dealt with in the chapters are: 1. Enquiry into the self. 2. Self-realisation. 3. The supreme being is the self. 4. Worship is only self-enquiry. 5. The nature of the individual self and of liberation. 6. The three states. 7. Discrimination between the seer and the seen. 8. Creation of the Universe, and 9. Renunciation.

The latter book contains the photo of the Maharshi as he is now. The original work was in Tamil, as is also the former book. There are four chapters in the book. 1. Upadesa or spiritual instruction. 2. Sadhana or practice. 3. Anubhava or experience and 4. Arudha or firm abidance. The book is in the form of questions by the disciple and replies by the teacher.

It will be against all rules of decorum and propriety if a reviewer starts expressing opinions on books of this nature. The author of the book is above all opinions. So what is profitable is to give some apt quotations from the books so that the readers of the review may have a glimpse of the contents of the books. The following is the opening of the second chapter of the catechism of Enquiry: "Because the individual self, which is only the mind, has lost its identity with the real self and has enmeshed itself in bondage, its search for the self, its own eternal primal nature, is like that of the shepherd searching for a lamb which all the time he bears on his shoulders." The following occurs in the same chapter a little later: "Just as a Brahmin actor does not forget his Brahminhood, whatever part he may be acting, so also a man should not confound himself with his body, but he should have a firm awareness of his being the self, whatever his activity may be." The following is from chapter five of the same book: "The veil of ignorance can never really hide the individual self. For how can it do so? Even the ignorant do not fail to speak of the 'I.' All the same, the veil hides the reality, 'I am the self' or 'I' as pure consciousness, and confounds the 'I' with the body, but still it cannot completely hide the self from being known."

The Catechism on Instruction begins thus:

Disciple: What are the distinctive marks of a *Guru* or Master that enable one to know and rocognise him as such?

Master: The *Guru* is one who at all times abides in the profound depths of the self. He never sees any difference between himself and others, and he is not in the least obsessed by false notions of distinction, that he is himself the enlightened one *i.e.*, has realised truth or is the liberated one, while others around him are languishing in bondage or immersed in cimmerian darkness of ignorance. His firmness or self-possession can never be shaken under any circumstances; and he is never perturbed.

In giving the above three small quotations I am not making a selection of what is more important in the book as distinct from what are of lesser importance. One can bite any portion of a sweet cake and the taste will be the same. I have given only a few samples, making the selections at random.

There is no new truth or philosophy in the teaching of Bhagavan Maharshi. Truth is eternal and we cannot have new styles in truth. Just as in the *Bhagavad Gita*, what is most important and what is most inspiring is the personality of the Teacher. Here is one who knows, who has experienced and who has realised what he is saying. It is the personality of the Teacher that inspires Sraddha in the reader. What is given in the book does not come from a mere intellect, is not the mere reproduction of the thoughts of another person. It is the expression of a real experience, coming from a soul that has realised Truth.

Philosophy that can satisfy a thirsty intellect there is in plenty. But Teaching that can sooth the soul there is little. It is this precious teaching that is contained in the two small books now under review. What it contains is not merely the teachings of a master as has been handed down and interpreted by generations of disciples but it is what a living teacher has to say about the soul and its nature. It is the direct gift of a living master to any disciple who wants to know.

Bhagavan Sri Ramana Maharshi and his Asramam at Tiruvannamalai, an ancient place of sanctity, have become centres of pilgrimage for those who are in search after truth. One cannot help it that the place also becomes a haunting place for those who are moved by mere curiosity and also by those who are actuated by baser motives of name and money. But the Great Maharshi is not affected by this latter aspect and he sits there in silence and gives his teaching to those who are in search after truth and light.

It is a matter of great rejoicing that his teachings are made available in a language known to the general public who are desirous of knowing what the Maharshi has to teach. It is hoped that more books of this kind will be made available for those who desire to have knowledge, rather than that people should be fed with interpretations of what the Maharshi has to say. At present there is much literature *on* the Maharshi's teaching; but we do not have the same amount of literature from which we can know the Maharshi's teaching itself. These two small booklets form a valuable addition to the few books that are already available.

EDITOR

The Mahayana Buddhism, a brief Manual by Beatrice Lane Suzuki, M.A. The Buddhist Lodge, London, 1938.

This is a very small handy manual dealing with the history and tenets of the Mahayana Buddhism. At the present there is no such book available. The author is the wife of Dr. D. T. Suzuki of Kyoto, who has himself written a book on the same subject called "Outline of Mahayana Buddhism." There is another book on the subject called "Introduction to Mahayana Buddhism" by Dr. McGovern. The latter is difficult and highly technical. Neither of the books is available in the market except as second-hand books and the prices are very high. Thus the new book of Mrs. Suzuki is a very welcome contribution to a subject where the literature available in a modern language is not particularly rich.

After a brief Foreword by the publishers in which they explain the need for the book and the general scope of the book, there is a short preface by the author and a fairly long Introduction by Dr. D. T. Suzuki, the husband of the author and a good authority on the subject. The Introduction contains a brief historical account of the Mahayana Buddhism, its Introduction into China and Japan and the adoption of the religion by the great Eastern peoples. He explains also the psychological reasons for the religion appealing to the Chinese and the Japanese.

The book contains seven chapters, each chapter being divided into smaller sub-sections. There is a bibliography at the end, a short glossary of Buddhist terms and also an index. In the first chapter which has the title—Hinayana and Mahayana—the author deals with the claim of Mahayana, the early history of Mahayana, its development and a more detailed considerations of the two great schools of Buddhism, namely the Mahayana and the Hinayana. The Characteristics of the Mahayana system are dealt with in the second chapter. She considers in detail causation, Karma, and non-ego, the Buddhist Doctrine of knowledge, Tathata (such-ness) and Nirvana, the three bodies of Buddha (the nirmanakaya, the sambhogakaya and the dharmakaya), Amida, Bodhisattva and Salvation. Later development of Mahayana is discussed in the third chapter and in the fourth chapter the author considers Mahayana practices, namely, priests, monks and nuns, laymen, services for the remembrances of the dead, meditation and religious festivals. In the fifth chapter the Mahayana literature is explained, giving an account of the various sutras like Prajnaparamita, Avatamsaka and Gandavyuha. In the sixth chapter extracts from the Mahayana Sutras are given. The seventh is the last chapter in which the author deals with persons reversed in Japanese Buddhism, Bodhi-sattvas revered in Japanese Temples, Buddhist ethics, Buddhist art and Animals in Mahayana Buddhism; then there are two section in which the author explains what Mahayana is not, and what it means to be a Mahayana Buddhist.

The book is written is a very easy and lucid style, avoiding technicalities as far as possible. The book is not meant as a scholarly production, but only as a small hand-book for the laymen. This serves the purpose very well. Personal preferences of the author cannot be avoided in a book of this sort. The author had been in Japan for a long time. She knows the Mahayana Buddhism and she has a special affection for it. But this does not lead to any special pleading or to unnecessary adverse criticism of the opposite schools. On the whole it must be said that the author has been very fair in her treatment of the subject.

There is the original Buddhism as taught by Buddha. Then a certain phase of the teaching was developed in the Southern countries, especially in Ceylon. The literature on this aspect of the Buddhist religion is mostly in Pali Language and many books in Pali have been edited and also translated. The phase of Buddhism current in the South is called the Thera Vada, or the system of the elders. Hinayana or the lower vehicle as applied to this phase of the religion is a term from the North, as opposed to the Mahayana or the great vehicle which signifies the phase of Buddhism current in Tibet, China and Japan, what many be called the northern Buddhism.

Hinduism has developed along various channels. So has Christianity. So also has what is called Buddhism. This is not a unitary religion. The different schools differ from one another on essentials. But there is a stock of common doctrines, as is the case with other religions.

The author sums up the main differences between the Hinayana and the Mahayana under the following headings :

1. The interpretation of Buddhahood. In Hinayana it is historical and ethical. In Mahayana metaphysical and religious.

2. The conception on non-ego. In Hinayana it is analytical and scholastic. In Mahayana it is experimental and intuitive.

3. The altruistic point of view of salvation of the Mahayanists compares with the individualistic view of the Hinayanas.

4. The lessening of distinction between monk and laymen in the Mahayana.

5. The comparative conception of Nirvana.

6. In Mahayana all may attain to Buddhahood, for all have the Buddha-nature and the desire for Bodhi.

7. Bodhisattva and Arhat ideals.

The points on which both the schools agree are given as:

1. The object of Buddhism is to get rid of delusion, obtain enlightenment and enter the world of the infinite and the absolute.

2. The world has no beginning and no end. All is explained by causation, but there is no first cause.

3. All things change, all is impermanent, all is transient. This is true not only of men but of all life, even that which seems most enduring.

4. There is no substantial entity known as the ego. As all is impermanent and transient, so there is no self or ego such as is popularly regarded as persisting behind consciousness.

5. The law of causation is universally valid in the moral world as well as in the physical world. Every cause has an effect.

6. Transmigration explains causation, and is due to Karma, and Karma is produced by the deeds in the life of birth and death; transmigration leads to suffering, as the four noble truths set out.

7. Delusion is the cause of suffering, which is universal.

8. Moral practices such as the eight-fold noble path and the paramitas are prescribed in order to remove delusion.

I have given the above quotation in order to show the clear and analytical way in which the subject is presented in the work.

The glossary in the book is extremely useful. The bibliography helps the readers to make further study of the subject and also to get fuller information on points in which he may be specially interested.

EDITOR

Gandhi Triumphant. The inside story of the historic fast, by Haridas T. Muzumdar. The Universal Publishing Co., New York, 1939.

The author of this work has written other works about Mahatma Gandhi, namely, Gandhi the apostle and Gandhi versus the Empire. The book deals with various current problems of a purely political nature. But transcending the political problems, there are in the life of Gandhi, as in the life of other great men, aspects of supreme importance to humanity at present and in the future. In the work at hand it is this fact that interests us. We are not dealing with politics in this periodical. The great Maharshis of ancient India who have handed down to us rich stores of religion, philosophy, ethics and law were not mere recluses confined to their forest dwellings and writing books on matters of which the ordinary men were indifferent. They were busy with solving the day-to-day problems that arose in the life of the nation in those days. This is the great value of the rich literature left to us by them. Similarly this work deals with certain events in the life of a great person of the modern age who is in the forefront of modern life, not merely of India but of all nations of the world. Mahatma considers fasts as a kind of prayer to god. He calls fast as the sincerest form of prayer.

The book contains much of controversial matter, many statements severely criticising men of position and responsibility and descriptions of many incidents that are only of a temporary interest. But there is one aspect, that is the greatness of the person dealt with in the book, on which there is no scope for a difference of opinion. We welcome the book from the point of view of those who value this aspect and who ignore the mere fleeting things in life.

EDITOR

The Ganges Calls Me. By Yone Noguchi, Tokyo, 1938.

The work is a collection of Poems by Yone Noguchi, the great Japanese poet of the day. He was in India a few years ago. He was in Visvabharati for some time and he visited many of the Universities and delivered lectures. The poet himself says, "The present book is my poetical harvest in India, which I recently visited by invitation of the Universities there." There is a small sketch of the poet by the great Indian Artist, Nanda Lal Bose. There is a design on the dust cover depicting a procession of elephants, camels and various musical instruments. This is by a young Japanese artist who was at that time decorating the temple walls at Saranath. There are a few other sketches by another young Japanese artist. But what is interesting to us is not the few sketches, but the poems themselves.

Some of the poems found in the present collection appeared in certain journals and are now reproduced. The London Mercury, the Visvabharati, the Modern Review and the Indian Review are the journals in which they had appeared. There are on the whole sixty six poems. All of them are short poems, covering only a few lines. The book is a rather small one, containing only eighty pages. There is no poem which covers more than two pages. Most of them cover only a page.

The poems cover a very wide field. There is a piece about Mahatma Gandhi. The Indian scenes, ancient Indian Art as preserved in Ajanta and Ellora, modern structures like the Victoria memorial in Calcutta, ancient monuments like Taj Mahal, various types of Indian men and women, high and low, the Kali at the Calcutta temple, scenes of ancient India arising in the poet's imagination as he views some of the survivals of ancient Indian religion and life in general, ancient cities like Sarnath and modern cities like New Delhi, these are some of the subjects of the poems.

The style and the rhythm of the poems are exquisite. The pen pictures are admirable. When we read the poems, we are lifted far above the ordinary things of life which we are accustomed to

see and we see ourselves in a new world, which, though always around us, we never till now saw. Although this is the first time that the poet saw India, he has caught the spirit of India and he is able to show us India as seen by real Indian eyes. To a great poet there is no such demarcation like India and Japan. To him the world is a unit and he views the world with the eyes of a man, not of an Indian or of a Japanese. Thus he is able to see India as it really is, and he is also able to present to the readers pictures of real India. The picture is not distorted by the medium through which the scenes are presented.

Whether he sings about the Bengal Woman (the first poem) or about the Lady of Benares, whether he sings of the Trimurti and the dancing Siva, he is able to give us a very clear picture in a few lines. He sings of the Ganges and the tropical sea. There is a poem about the mango tree. The Kanjinjinga, the dawn, the forest and the sacred cow have appealed to him and he has a poem on these subjects.

The Bengali Woman with "the little vermilion mark on thy brow, clad in Saree of pale blue, hemmed round with lines of gold." About the Indian dancer he writes:

> See how the snakes fit and coil.
> See how the threads entangle and fray—
> At bidding of rushing note of a drum, the dancer's hands and arms
> Exhaust their nerves . . .
> Her swarthy body (what a sinuous human vine)
> Breaks and dissolves into kaleidoscopic changes of form.

The following is about Kali:

> Be mad, be wild, Kali
> Blacken the sky, destroy the world, Kali,
> Slay all devils, build a mountain with their bones, Kali,
> Accept the goat, our humble offering, Kali,
> We squat on its running blood and kneel down to thee,
> But we are aware of a day when thy face becomes soft,

5

Holding a love *Swastika* in thine arms,
Peace in thine eyes,
Thou wilt embrace us and kiss us—
Then from thy hair singing water of the Ganges will flow and prepare with fertility a bath for us.

The following lines are from the poem on the tropical sea:

Oft departing from rest, the sea rises high and wild,
Attempting to reply to the aerial melody of the sky.
The sun sinks down in the west—
The moon climbs up the east.
We have to leave our strife and home-thought in the distance,
Trusting in God and in the Compass.
The speed of the ship is fast, pacing a phantom march.

I reproduce a few lines from the poem on the mango tree:

Walk on tip-toe, quietly, quietly,
Lest the tree may awake from its sleep.
I deem the tree an ascetic whose feet are deep in the earth;
The tree surrenders to sleep akin to passion,
Its body and soul are melted into a sensual light.

With the following quotation from the poem on the cow, I close the selection:

Seeing her in the backyard rich in the shadow of banyan trees,
I was pleased with the sight of maternal affection in rubbing
Her cheek against the calf's neck. The work finished, the cow
Has now lain down upon the sun-glossed grass, her eyes closed
In satisfaction and joy of release from her work.
A sparrow flew down to a humb of her back,
And began to peck at the gum of her eyes. Waking or sleeping
She let the bird have its own way—an incarnation of Parvati,
A symbol of love and mercy.

Noguchi is an Eastern poet, 'a mystic. His name has been known to the world as that of a great poet for nearly forty years. His poems are written in Japanese. But many of them are available in English translation. " Seen and Unseen, " " The Voice of the Valley ", " From the Eastern Sea ", " The Summer Clouds ", " The Pilgrimage"—these are some of his well known poems available in English. Many of his poems are still available only in the original Japanese.

EDITOR

History of Gujarat, by M.S. Commissariat, M.A., I.E.S. Longmans, Green and Co. Ltd., 1938.

This is the first of the two volumes of the History of Gujarat which the author has written. Only the first volume has been published, and it is hoped that the second volume will soon appear. In this work, the History begins from the year 1297 A.D. when Gujarat came under the Muhammadan rule and the first volume ends with the surrender of Gujarat to Akbar in 1573. The subsequent history till the end of the reign of Aurengazeb or perhaps a little later, as the author says in the Perface, will be dealt with in the next volume.

The material available for a comprehensive understanding of the history of India is at present very meagre. There are books and books. But still there is no book that deals with the subject with adequate thoroughness. The period to be dealt with is a long one, at least four thousand years, two thousand before the Christian era and two thousand after that. Perhaps the age preceding the Christian Era is much longer. The country is vast. One does not know if all that is commonly called Indian history is confined to the present political unit called India; or whether there was a greater India and if there was, what that greater India was. No one can dispute the influence of Indian civilization in regions beyond the present India, in ancient times. Attempts have been made to

show that the scenes of the Vedas and of the Puranas are not in India but far beyond its present borders. Words like Asuras and Panis, names of various Rishis and kings and various place-names occurring in Sanskrit Literature have been the subject matter of different kinds of investigations and even of speculations and much material has been collected to show their connection with lands far beyond the modern borders of India.

When we come to later times, Indian History splits itself into the histories of various parts of India, each having been a separate political and cultural unit for many centuries and each giving enough scope for a separate history. Elphinston has written about the Mahrattas. Tod has written about the Rajputs. The work under review is an attempt at presenting the history of Gujarat under the Muhammadan rule for about four centuries.

After a brief Preface by the author and an Introduction by Sir Denison Ross, the great authority on Persian, the work begins with an Introductory chapter in which the author traces the history of Gujarat from the earliest times to the Muhammadan period. The first chapter begins with the Muslim conquest of Gujarat and the fall of the Rajput Rule.

Then continues in thirty-nine chapters the history of Gujarat under the Muhammadan rule. There are two more chapters dealing with the Portugese and their rule over Bassein, the fortified island.

The book is a substantial volume of well over six hundred pages, well printed and beautifully bound. The Paper is good and the general appearance is very imposing. There are various maps and illustrations. The book is well worth the price of Rs. 22/.

The great increase in the materials for the history of Gujarat and the fact that no historical work of a sufficiently comprehensive or critical character for the post-Rajput period was available for the perusal of the educated public, or for consultation by officials stationed in various capacities in the districts of Gujarat, led the author over twenty-one years ago to attempt to fill up this

hiatus for at least the four centuries and a half during which the province was under Muslim sway, as the author says in the preface.

Perhaps it cannot be helped, as things are now, that there should be some relation between the subject of a work and the nationality, caste, creed or religion of the author, whenever a work of this nature is undertaken on matters connected with India. The author is a Muslim and he has undertaken to write about the Muslim period in the history of Gujarat. Non-Muslims in India may not have the necessary linguistic equipment for reading through and analysing the facts for the book, which are available mostly in Persian. But on a careful perusal of the work, I am satisfied that the author has been always guided by his historical sense and his religion has not in any way influenced his judgments. The work is the result of painstaking labour. The amount of matter amassed is something stupendous.

EDITOR

The Journal of the Sri Sankaragurukulam, Srirangam. Vol. I, No. 1, April 1939. Editor: Gurubhaktasikhamani- T. K. Balasubrahmanya Aiyar, B.A. Founder of the Sri Sankaragurukulam. Literary Advisor: Vidyasagara Vidyavacaspati P. P. Subrahmanya Sastri, B.A. (Oxon.), M.A., Curator, Govt. Oriental Manuscripts Library, and Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras. Annual subscription: Inland Rs. 6/; Foreign sh. 12/ both post free.

This is a new journal started at Srirangam by Mr. T. K. Balasubrahmanya Aiyar, whose contribution towards the enrichment of the published literature in Sanskrit is well know to all lovers of Sanskrit. On the literary side, he has the co-operation of Prof. P. P. S. Sastri of the Presidency College, Madras. The journal contains three original articles in Sanskrit. The first is a poem called Devistuti (Adoration of the Goddess) by the Sankaracharya of Sringeri Mut. The second is on Santiparamyamimamsa by Sri Sacchidananda Thirtha Swamigal of Mulbagal. The third is on

Sarvadarsananam Advaitamatanugunatvam (the various systems of philosophy follow the Advaita) by Venkatesa Sastri, Professor of Vedanta in the Jagadguru Vidyasthana, Bangalore.

Then there are various original works published. These publications will continue in the journal serially. The publications undertaken are:

1. Pancharatnakarikas by Sri Sadasiva, a poetic commentary on the Upadesapanchika of Sankarabhagavatpadacharya, edited by Mr. T. K. Balasubrahmanya Aiyar. This is No. 1 of the Srirangam Sri Sankaragurukula Series.

2. Nayamanjari by Appaya Dikshita.

3. Sastradipika of Parthasarathi Misra with the commentary of Appaya Dikshita called Mayukhavali.

4. Balabharata of Agastya Pandita with the commentary Manohara by Salva Timmaya Dandanatha.

The above three works are edited by Prof. P. P. S. Sastri and form volumes in Srirangam Sri Sankara Guru Kula Series and also in the Madras Government Oriental Manuscripts Series.

5. Kumarasambhava Champu of Sri Sarabhoja Maharaja of Tanjore edited by Mr. T. K. Balasubrahmanya Aiyar as No. 5 in the Srirangam Sri Sankara Guru Kula Series.

6. Damaruka of Ghansyama Pandita (alias Aryaka) edited by Prof. P.P.S. Sastri. This forms a part of both the Srirangam and the Madras Government series.

7. Sringaraprakasa of Bhoja Deva also edited by Prof. P.P.S. Sastri as a part of both the Srirangam and the Madras Government Series. This is followed by four Stotra works, namely, Sri Rajarajeswarimatrikamantrastava, Parvatyashtaka, two works called Haristuti by Srinivasa Kavi.

Two books have been reviewed in this issue, and then follow the Notes in which the promoters of the journal explain their object and the scope of the journal.

Both the original articles and the works undertaken for publication are weighty and valuable, and also show an excellent

variety. The Printing and get up of the journal leave nothing to be desired. We wish long life and all success to this recent-born brother of ours.

EDITOR

Ratnasamuccaya of Mehr Chand Lachhman Das, Lahore, August 1939. The firm of Mehr Chand Lachhman Das is well known to all Sanskrit Scholars. They have now published their catalogue of Sanskrit and Hindi Books made up to date. This is not a mere catalogue giving the name of the book and the price. It is something of a bibliography giving fuller information about works and authors. The work will be very useful to scholars and those in charge of Oriental Libraries. In my own research and in keeping the Adyar Library up to date in its stock of Oriental books, I have found the guidance of Mehr Chand Lachhman Das extremely helpful. We commend the book to all Sanskrit scholars and to those in charge of Oriental Libraries.

EDITOR

OFFICE OF THE PRIME MINISTER (BIKANER STATE)

NOTIFICATION

(Lallgarh, the 10th April 1939)

No. 18.—In order that the public at large may get the benefit of the rare works—religious, philosophic and scientific—to be found in the State Sanskrit Library, His Highness' Government have thrown open that Library to Research Scholars all over the Country. They will be welcome to examine the works contained in the Library (which has been catalogued but not yet printed) with a view to the publication of such works as have not yet been printed.

When such a work is found by the researchist and recommended for publication, it will be examined by a Committee formed in consultation with Pandit Madan Mohan Malaviya and Mahāmahopādhyāya Rao Bahadur Pandit Gauri Shanker Ojha.

On the Committee agreeing with the opinion of the researchist that the selected work is worth being published, the Government will arrange for its publication, at its own cost, as a volume of "The Ganga Oriental Series" for the publication of which the Government have sanctioned an annual expenditure of Rs. 5,000.

Scholars, who intend to take advantage of the scheme hereby notified, may apply for permission to the Director of Education, Bikaner, to work in the Library.

Should a scholar need an honorarium to enable him to carry on research, he should apply to the same Authority either during the period or at the end of his work. Such applications will be considered but it cannot be promised that every such application will be granted.

By Command,
K. N. HAKSAR,
Prime Minister.

OUR EXCHANGES

The Adhyātma Prakāśa.
The Amṛta Sandesh, Madras.
The Āndhra Sāhitya Pariṣat Patrikā.
The Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute Poona.
The Annals of Oriental Research, Madras University.
The Archiv Orientální.
The Aryan Path.
Berichte des asien arbeitskreises, Vienna.
The Bhārata Dharma.
The Bhārata Mitra.
The Buddha Prabhā, Bombay.
The Bulletin of the Museum of Fine Arts, Boston.
The Bulletin L'Ecole Francaise D'Extréme Orient, Hanoi, Indo China.
The Bulletin of the New York Public Library.
The Cochin Government Archæologist, Trichur.
The Director of Archæology, Nizam's Dominions, Hyderabad.
The Director of Archæology, Baroda.
The Eastern Buddhist, Japan.
The Federated India, Madras.
The Hindu, Madras (Sunday Edition).
The Indian Culture, Calcutta.
The Indian Historical Quarterly, Calcutta.
The Indian Review, Madras.
The Indian Social Reformer, Bombay.
The Indian Thinker, Trivandram.

The Inner Culture.

The Jaina Antiquary.

The Jaina Gazette, Ajitas'ram, Lucknow.

The Journal of the American Oriental Society, New Haven, Conn., U.S.A.

The Journal of the Āndhra Historical Research Society, Rajahmundry.

The Journal of the Annamalai University, Annamalainagar.

The Journal of the Benares Hindu University.

The Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Patna.

The Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Town Hall, Bombay.

The Journal of the University of Bombay.

The Journal of the Greater India Society, Calcutta.

The Journal of Indian History, Mylapore, Madras.

The Journal of the K. R. Kama Oriental Institute, Bombay.

The Journal of the Madras Geographical Association.

The Journal of the Madras University.

The Journal of Oriental Research, Mylapore, Madras.

The Journal of Parapsychology, Duke University Library, Durham, North Carolina.

The Journal of Sri Sankara Gurukulam, Srirangam.

The Journal of the U. P. Historical Research Society, Lucknow.

The Kalaimagal.

The Karṇāṭaka Historical Review, Dharwar.

The Karṇāṭaka Sāhitya Pariṣat Patrikā.

Le Monde Oriental, Uppsala, Sweden.

The Maharaja's Sanskrit College Magazine, Mysore.

The Mīmāmsā Prakās'a, Poona.

The Missouri University Studies.

The Monumenta Nipponica, Tokyo, Japan,

The Mysore Archæological Series.

The Nāgarī Pracāriṇī Patrikā, Benares City.

The New Indian Antiquary, Poona.

The New Review, Calcutta.

The New Times and Ethiopia News.
The Oriental Literary Digest, Poona.
The Philosophical Quarterly, Amalner.
The Poona Orientalist.
The Prabuddha Karṇāṭaka, Mysore.
The Progress To-day, London.
The Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore.
The Rama Varma Research Institute, Trichur.
The Religions, London.
The Review of Philosophy and Religion.
The Rural India, Bombay.
The Saṃskṛta Ratnākara, Jaipur.
The Saṃskṛta Sāhitya Pariṣat Patrikā, Calcutta.
The Sentamil, Madura.
The S'rī, Kashmir.
The Suddha Dharma, Mylapore.
The Theosophical World, Adyar.
The Theosophist, Adyar.
The Udyāna Patrikā, Tiruvadi, Tanjore District.
The Vedanta Dipika, Sri Vaishnava Siddhanta Prachara Sabha, Ltd., Madras.
The Vis'va-Bharati Quarterly, S'antiniketan.
The World-peace, Calcutta.
The Z. D. M. G.

Printed and published by C. Subbarayudu, at the Vasanta Press, Adyar, Madras.

Annamalai University Journal

PUBLISHED THRICE A YEAR

(Record of research work done in the University)

Annual Subscription: Rs. 7/- (Internal), Sh. 10 (Foreign)
Postage and V. P. Charges extra

Contributions, remittances, books for review, exchanges and correspondence regarding all matters may be addressed to

Dr. B. V. Narayanaswami Nayudu, M.A., Ph.D., B. Com., Bar-at-Law

Professor of Economics, and Editor,

Annamalai University, Annamalainagar

OTHER PUBLICATIONS

	Rs.	A.
Factory Labour in India	3	0
Bhoja Raja	1	8
Swarāmelakalānidhi	2	0
Navīnatarkam	2	0
Text and Commentary of Tattvavibhāvana by Paramesvara, a Commentary on Vācaspati Mis'ra's Tattvabindu	3	0
Sri Mukundamālā	3	0
Svarasiddhānta Candrikā	5	0
Acoustics	1	8

For copies apply to the Registrar, Annamalai University, Annamalainagar

THE NOBILITY OF WAR

Most Theosophists know, partly out of their own reading in the Science of Theosophy, and partly from Dr. Besant's statements in which they feel they have reason to repose faith, that war, however horrible its incidents may be, however great its devastation, is a divine event, sent into the world for the world's helping.

Those who do not know this will either regard war as an evil to be resisted at all costs—a very natural attitude—or will degrade the spirit of war by prostituting it to spoilation and to the commercial interests of the victors, as indeed happened during the war of 1914—18. Theosophists must give to war the nobility which is its real nature. They must constantly claim for it its high purposes. They must ceaselessly declare to the world the nature of the ends it has been sent to achieve. They must do all in their power to save war from degradation through the greed of man.

Theosophists must help those who have to bear the brunt of war to be very sure that in their sufferings, in their shatterings, in their face-to-face confrontations with death and torture, there is a great honour, a great blessing, and that verily may they count

themselves among the chosen of God, of the Divine Purpose, actively to participate in the rescue of the world from the darkness in which it is in danger of being enveloped.

It may be terrible to fight. It may be terrible to endure. It may be impossible not to be afraid, not to be so afraid that almost would o run away and hide from the horror of it all.

THE WORLD'S CHIVALRY

Yes, a thousand times yes. Yet each who fights, each who endures, each who is in mortal fear but does not run away, belongs to a splendid band within the great Order of the world's Chivalry. He or she has become a veritable knight in the cause of the peace, justice and happiness of the world. To such, be the issue death or broken life, happiness or loneliness, the end is a crown of victory.

It is, of course, a particular blessing that an individual should fight on the side of the Right. Then, indeed, is there in store for him a crown of victory, whatever its cost may be. But even if, through circumstances beyond his personal control, he must needs fight on the side of the wrong, if he be an honest and as chivalrous a fighter as he can, then too a crown may be his, for it is ever right to respond to the call of the Motherland. But there is a crown no less for him whose ardent convictions demand that he shall not take up arms, or in any other way take part in the war,

provided he be happy to suffer for his convictions, even unto martyrdom. It is best to be wise. But sincerity is also a pearl beyond price.

It is because there is so much suffering and misery associated with war that Theosophists must maintain the spirit of war at its highest level, disclose its noble aims, and show how if it be waged to noble ends it may give the whole world peace, justice and happiness. Thus do the suffering and the misery become worth-while. The fears of death melt away in the joys of fighting for the Right and for purposes of a grandeur and far-reaching blessing inconceivably wonderful and thrilling. And the suffering and misery are realized to be consecrated and dedicated, as is death itself, upon an altar of deep sacredness, fragrant with holiness.

Then indeed is it well said:

> Death is swallowed up in victory.
> O death, where is thy sting? O grave, where is thy victory?

To which may be added the fitting conclusion to these pregnant words:

> For God created man to be immortal, and made him to be an image of his own eternity.

How much the sooner is man moulded into the image of his own eternity as he happily and courageously surrenders the outer forms to the inner life, as he turns his back on the way of ease that he may tread the way which leads into a darkness illumined only by the Star of Conscience.

A Holy War

In this present war, for what has Poland been fighting? For what have Britain and France been fighting? For what is India being asked to fight?

Just to put an end to the evil lunacy of Hitler? Just to make Poland, Britain, France, safe against the growing rapacity of the Hitler spirit?

Yes, doubtless for these purposes. But for far more than these. This war is a holy war. It is a crusade of righteousness against the forces of cruelty. It is a world war, and the fighting in Europe is but a symbol of the actual clash everywhere between right and wrong, in the many garbs in which these opposing forces may clothe themselves.

Every man who takes up arms even in Europe alone, every woman who gives the services appropriate to her, every individual who plays his part, of whatever nature it may be, in this holy war, IS FIGHTING FOR THE RIGHT THROUGHOUT THE WORLD.

He or she is not just fighting for his or her country. Neither is he or she just fighting because the call has gone forth, and it has to be answered. Whether those who are taking part in the war know it or not, they are fighting for peace, for justice, for freedom, for compassion—for the happiness which comes from all these, and for a happiness which is not exclusively for one part of the world or for the human kingdom alone, but for all the world, and for every kingdom of nature in it.

How heartening it would be for all to know that the individual contributions of each, however apparently insignificant, however much apparently confined to the needs of some small purpose, are in very truth streams of strength pouring into every region where wrong is triumphing over wrong. The Theosophist knows that this is so. He knows that sacrifice and service anywhere are service and sacrifice everywhere. He knows that the whole world is everywhere lifted when it is sought to be lifted anywhere.

What the Allies may Achieve

It may be that statesmen feel unable to declare how widespread are the ramifications of the war. They may fear the consequences of declaring the truth, OR IT MAY BE THAT THEY DO NOT KNOW THE TRUTH, ONLY A FRAGMENT OF IT.

But the instructed Theosophist knows that if the Allied Nations will, if their wills be strong and not weak as were their wills in the last war, the clouds of wrong may be lifted from wheresoever they may have settled, and that the Sun of Peace and Justice and Freedom may shine forth upon the world through a cloudless sky.

Not only from Europe shall the clouds of injustice be lifted—from Austria, from Czechoslovakia, from Poland. They shall be lifted from Abyssinia and from Albania. From India shall be lifted the clouds clinging about her unfree stature. From China

shall be lifted the dark clouds of Japanese rapaciousness and terrorism.

And more than this. This war shall mark a turning-point away from cruelty everywhere and from ugliness everywhere. Everywhere our younger brethren in every sub-human kingdom shall begin to cease to be subject to the lusts of men and women—to the lusts of their self-satisfactions and to the ruthlessnesses of their cruelties.

We can only dare to say that our younger brethren "shall *begin* to cease to be subject to the lusts of men and women," for their subjection is unlikely to end for centuries to come. The world is slow to move and slow to shake off its savageries. Not yet has it done more than begin to be civilized. To become truly civilized will take it a very long time. But it is to be hoped that the spirit of war now in our midst will stir all advance-guards of humaneness throughout the world to make unprecedented efforts, and to make humaneness a matter of practical politics in the immediate future. Theosophists must stir them so to do, and must help them so to do with all their power; for only true brotherhood between the human and the sub-human kingdoms will finally remove war from the world.

Truth in a Triangle

Theosophists know well that man's inhumanity to his younger brethren is in no small measure the cause of war within the human kingdom itself. The world

does not yet know this, and the absence of this knowledge is one of the world's greater ignorances. The Hitler whom we all condemn is in part constituted by those in the human kingdom who prey upon the sub-human kingdoms in their lust for flesh, for so-called sport, for evil personal adornment, and in some lands for blood-sacrifices to appease the wrathful gods.

And as cruelty begins to recede with other symptoms of our still barbaric age, so must ugliness—in truth a form of cruelty.

Wherever there is ugliness, there is the beautiful enslaved, there is the beautiful cruelly imprisoned, there is a war between the ugly and the beautiful, with ugliness as conqueror.

Ugly habits, ugly speech, ugly feelings, ugly thoughts, ugly buildings, ugly forms and colours and sounds in the so-called arts—these are seeds of war, and the very word "ugly" sounds fitly their ugliness upon our ears.

The Good, the Beautiful, the True—the glorious Triangle which reveals to us the nature of the One: wherever one of these is flouted, there is war, and a war that must be waged until the three-in-one triumph.

Theosophists know this truth, and have the duty, as it appears to me, insistently to proclaim it and plan its active realization.

GEORGE S. ARUNDALE

THE ANCIENT INDIAN CIVILIZATION SERIES

EVER since I began my official relation with the Adyar Library in April 1926, one item in my plan of work has been to publish under the auspices of the Library a series of books bearing on the different aspects of ancient Indian Civilization. The books are to be written according to a rigid, pre-arranged plan, by well known authorities on the respective aspects of the civilization and are to be substantial both in bulk and weight, but not technical. The books are meant for educated persons who desire to know ancient Indian Civilization but have not the necessary leisure or aptitude to study it from original sources.

The Adyar Library was started in December 1886 by Col. H. S. Olcott, the President-Founder of the Theosophical Society. The Library has by this time grown into one of the foremost Institutions functioning in the field of Oriental Scholarship, by its rich collection of manuscripts and printed books and by its publications. The Library has published the Ahirbudhnya Saṃhitā in two volumes, a standard work on the Pāñcarātra Literature belonging to the S'rī Vaiṣṇava religion. It has also published all the 108 Upaniṣads with a commentary. Besides the 108 Upaniṣads, the Library has made available for scholars a large number of works

which have come down as Upaniṣads, but which are not included in the 108 Upaniṣads, though some of them are fairly old and included in the Upaniṣads translated into Persian by Dara Shuko. Very recently the Library has issued the Pratyabijñāhṛdaya with the English version by Prof. Leidaeker of the German translation by Emil Baer. This is a work on Cashmerian S'aivaism. The Saṅgraha Cūḍāmaṇi of Govinda is another of the recent additions to Oriental Scholarship by the Library. Thus the publications of the Library have been selected from a very wide field and include important works in Sanskrit.

In 1937 the Library started to issue a Bulletin, which appears four times in the year. With the present issue (December, 1939) the Bulletin completes its third year. In the Bulletin have been published serially the following works:

Ṛgvedavyākhyā of Mādhava, Pt I.
Yogopaniṣads. English Translation.
Melarāgamālikā by Mahāvaidyanātha S'ivan
Bhavasaṅkrānti.

They have been also issued as separate volumes. The following works are in progress:

Sāmaveda with the Commentaries of Mādhava and Bharatasvāmin.
Ās'valāyanagṛhyasūtra with the Commentary of Devasvāmin.
Jīvānandana. An allegorical drāma on Medical Science
The Sāmānya Vedānta Upaniṣads. English Translation.
Ālambanaparīkṣā.

In due course they will be bound and made available as separate volumes. Besides these serial publications, the Bulletin also contains materials of scholarly

interest in the form of original articles and detailed notes on rare and important manuscripts kept in the Library.

The publications till now undertaken are all confined to Sanskrit, a few accompanied with English translations. They satisfy the needs of a particular class of readers, a class rather narrow in range at present. Publications of Sanskrit Texts and Translations for the benefit of those who do not understand Sanskrit have been undertaken by various agencies for about a century now. The Contribution of the Adyar Library can well compare with that of any other agency in point of both volume and usefulness.

The Translations of Sanskrit works have been of very great assistance to educated persons all over the world, who do not know Sanskrit in understanding the different aspects of ancient Indian Civilization. In this connection special mention must be made of the Sacred Books of the East Series, in which a large number of Sanskrit works bearing on Indian Religion have been published under the general editorship of Max Muller, each volume translated by an authority on that particular subject. The introductions to these volumes give substantial information on the various subjects to persons who are interested in a historical and comparative study of the subject. The Harvard Oriental Series under the general editorship of Lanman is now doing a similar service in the field of Oriental Scholarship.

However much the literature now available may serve the needs of the readers interested in understanding ancient Indian civilization, there is still a class of readers, a very wide class indeed, who require

something which is not provided in any serial or isolated publication till now undertaken. There are many persons who require something more than original texts made available in a language known to them, with or without a critical and historical account of the subject contained in an Introduction. They require a systematic treatment of the subject after a full analysis and study of all the works bearing on the subject, a presentation of the subject which is both reliable and comprehensive but at the same time not at all technical, a work which satisfies his intellectual needs but which does not tax his intellectual powers.

Another need of such readers is that they must know where to look for all the varying aspects of ancient Indian Civilisation. As things are, different aspects may be available in publications from different agencies in different places and started and functioning at different times. They have neither the leisure nor the facility to find out where all the information connected with ancient Indian Civilisation can be had. A third need of such readers is uniformity of presentation. It is true that there are different Series started in which, apart from translations of original texts, there are general presentations of subjects coming within the field of ancient civilisation. But there is no series in which the titles for such presentation of aspects of ancient Indian Civilisation have been selected according to a pre-arranged plan, so that the entire series will ultimately comprehend the whole field. Thus the readers have to look for the information in different directions. On account of the differences in the scope of the series and in the object kept in view in issuing

the series, there is a lack of uniformity which puzzles as much as helps the reader in his studies.

Again in matters of topical interest, there is an enormous difference of opinion among various scholars on the same subject, since most of the presentations are undertaken from a partisan point of view, with the objects of upholding or of condemning a particular doctrine. In the matter of ancient Indian political institutions and the relation of the individual to the State, in the matter of caste system, in the matter of the position of women in society and in the matter of the general trend of the civilisation, in all these matters there are very divergent and irreconcilable opinions expressed by persons who are held as authorities on the subjects. There are no books which can be safely left in the hands of students as text books, in which there is an impartial, academic presentation of the issues arising out of the subject.

Problems connected with India, both ancient and modern, are looming large in the minds of thinking men of modern times. One school of thought holds that India along with all the oriental countries, had been for millenniums submerged in the darkness of primitive ignorance, that civilisation is a modern human product starting from and having its foundations on the Greek and Roman civilisations and that India along with other oriental countries is now learning the elements of human civilisation at the hands of the Western nations who have inherited the Greek and Roman Civilisations. There is exactly the opposite view, current even in Western countries that the East is the land of real human civilisation, of spiritual civilisation,

that the West has devoted itself to the transient and fleeting aspects of man's life, that modern European civilisation is breaking down and Europe has to learn in the near future the rudiments of real human civilisation from the East, and especially from India.

In India itself, there has been a tendency among the educated people to discount the value of a knowledge of ancient Indian Civilisation in their national life and in their individual life. It was the fashionable opinion that Indians can learn all they need from Europe and that India has learned its notions of freedom from its contact with modern Europe with its traditions of Greek and Roman civilisations. But times are changing and leaders of India are slowly realising the need for Indians to fall back on their ancient civilisation in their endeavour to attain and consolidate national freedom. Different leaders have different notions regarding what constitute Indian Civilisation ; but there is the common factor in the recognition of the value of knowing the ancient civilization in their struggle. In all matters connected with reforms touching the social and religious life of Indians, essentially of the Hindus, leaders have found it necessary to establish the justness of the proposed reform by an appeal to conditions obtaining in ancient India as revealed in ancient works. In the abolition of caste system and untouchability, in the prevention of alcoholic drinks, in the prevention of child marriages, in the removal of the restrictions on temple entry among the different communities of the Hindus, the appeal of the leaders advocating the change and the reform have been not so

much to the needs of modern conditions as to their support from ancient practices and customs.

When we come to the actual literature available for an understanding of ancient Indian Civilisation, the conditions are not at all prosperous. The original Sanskrit texts, covering in their growth a period to be counted in thousands of years, presents to the uninitiated nothing but a vast mass of confusion and contradictions. Even in Sanskrit a large number of works are not available in print and even the many that are printed present a clumsy appearance. It is true that a large number of scholars are engaged in the study of this literature and wonderful results are produced by their labours. But the needs of those who are not scholars, who are not specialists, who are only ordinary educated persons with their own private avocations with little time for serious study, are still being starved.

In consideration of the situation portrayed above, I find that there is at present a real need for a few volumes bearing on the different aspects of ancient Indian Civilization, published in a uniform series. The Adyar Library will undertake the publication and the management of the business aspect of it. Each book is to be written by a scholar who is an authority on the aspect dealt with in that book. The entire field will be divided into a certain number of titles, so that all the books when published, will together comprehend the entire field. The books are to be sufficiently handy and at the same time fairly substantial so far as the matter goes. No essential point is to be ignored. Details and technicalities will be avoided. No knowledge, not even a casual prior acquaintance with original

texts bearing on ancient Indian Civilisation will be presumed from the readers. It is meant for the general educated public.

It is proposed that for the time being the series will contain thirty titles and they are given below.

(1) Pre-historic India; (2) Indian History up to 1000 A.D; (3) Vedic Literature; (4) Vedic Ritualism; (5) Vedic Religion; (6) Upaniṣads; (7) History of the Dars'anas up to 1000 A.D.; (8) Mathematics and Astronomy; (9) Architecture; (10) Sculpture and Painting; (11) Rāmāyaṇa; (12) Mahābhārata; (13) Purāṇas; (14) Sanskrit Literature: History up to 1000 A.D; (15) Sanskrit Literature: Major; (16) Sanskrit Literature: Minor; (17) Buddhism in India, Ceylon and Burma; (18) Buddhism outside India; (19) Jainism; (20) Prakrit and Pali Literature; (21) Alaṅkāra; (22) Nāṭya, Saṅgīta, Erotics, etc.; (23) Grammar and Lexicography; (24) Law and Custom; (25) Medicine, Rasastra, etc.; (26) Religious Sects I: S'aiva and S'ākta; (27) Religious Sects II: Vaiṣṇava; (28) Religion and Metaphysics; (29) Psychology and Ethics; (30) Logic and Epistemology.

As proposed at present, the series will be confined to what can be called ancient Indian Civilization, for which 1000 A.D. is put as the limit. It is true that such a demarcation is arbitrary. In dealing with many titles in the list, it will be necessary to carry on the presentation of the subject somewhat beyond this limit. But the line is the only convenient one and will be shifted one way or other as occasion may demand such deviation. The treatment of the subject will not suffer either in unity or fullness for the sake of respecting this line.

A word of explanation may not be out of place regarding Indian Philosophy. Usually this is dealt with under the headings of the six well-known systems,

along with Buddhistic and Jain Philosophy. Here it is proposed to deal with the subject under titles of the various topics; all problems in the various systems will be presented under this scheme.

Since the undertaking is not on any commercial basis and is not motived by financial gain, and since it is hoped that with the co-operation of scholars, the overhead charges for the production of the books in the series can be kept at a very low level, it will be possible to keep the price of the books in the series sufficiently low, so that even persons of average means can own a set. It is estimated that each volume may contain on an average three hundred pages of the demi octavo size. The price per copy may be in the neighbourhood of three rupees.

The plan is to approach scholars immediately; and it is hoped that a few works can be got ready in the course of a year and that the printing of the books can be started in 1941. It is also my expectation that the entire series can be completed within five or six years after the printing starts. Each book will be issued as soon as its printing is finished. But the books may not be published in the serial order indicated above.

In this undertaking I have the co-operation as editors of Mr. K. A. Nilakanta Sastri, the Professor of Indian History and Archaeology, and of Mr. S. S. Suryanarayana Sastri, the Reader in Indian Philosophy, both my colleagues in the University of Madras, so that we three form the general editors of the series.

C. KUNHAN RAJA
Editor, *Adyar Library Bulletin*

1st December, 1939

MANUSCRIPTS NOTES

DR. C. KUNHAN RAJA

THE COMMENTARIES ON THE AITAREYA BRĀHMAṆA

(Continued from p. 67)

By

i. Bhaṭṭabhāskara
ii. Govindasvāmin
iii. Ṣaḍguruśiṣya

The general statements about commenting on a work continues:

suduṣkaratamañ cedam brāhmaṇārthopavarṇanam
mātur aṅke niṣaṇṇena yathā bālena candramāḥ

āhūyamāno nābhyeti tadvad vedārtha īpsitaḥ
tathāpi guruṣaṭkokter eṣā vṛttiḥ pravartyate

brāhmaṇāraṇyakadraṣṭre mātṛśokaughahāriṇe
mahidāsaitareyāya namo bhūyo namo namaḥ

Here there is the narration of the story of Aitareya. I quote the entire section. The text is not at all correct.

atraitareyarṣimahetihāsam
purāṇavedoditam āhur āryāḥ
āsīd viprô yajñavalko dvibhāryas
tasya dvitīyām itareti cāhuḥ

sa jyeṣṭhayākṛṣṭacittaḥ priyān tām
uktvā dvitīyām itareti hoce

tasyāñ jāto 'tha śiśuḥ saṃrudan sa
prokto mātrā kaṣṭa tūṣṇīm bhaveti

anekajanmasmṛtiyogabhājā
mūkāyitan tena mahātmanāpi
yad vāsudeveti mahat tu nāma
viṣṇoḥ pravakṣyāmi tadaiva maunī

anyaiḥ pralāpaiḥ kim iheti matvā
jajāpa japyam paramam mumukṣuḥ
jyeṣṭhāsutā vāgmino darpayuktāś
ceruḥ saputrām itarām prahasya

āhūtās te yājanāyānyadeśe
yiyakṣuṇā kenacid brāhmaṇena
prayogeṣu kuśalā darpayuktāḥ
samam pitrāyājayaṃs te sametya

tasmād deśād āgatāḥ kecid atra
gṛhe yajñan tam pravṛttam praśaṃsuḥ
svaputrapūjāśravaṇena hṛṣṭā
jyeṣṭhā sapatnīm itarām nirīkṣya

svamūkaputrasya samīpam etya
svajanma putrañ ca vigarhayantī
uvāca śokāgnividīptadehā
. . . . mānaṃ vicintam . . .

. . . .
pratyukto muñca vācam suteti
vakṣyāmi vācam tava harṣasiddhyai
yatrāsate bhrātaro me pitā ca

gatvā vadiṣyāmi tu tatra vācam
ity uktvāgān mūkarūpo mahātmā
bhaktim vahan puṇḍarīkāyatākṣe
meghaughasañchannadivākarābhaḥ

bhasmapraticchannahutāś'anābho
yajñe sthitā bhrātaro darpayuktāḥ
āyāntam ālakṣya ca mūkam enam
mūkasya yajñe kim iheti dantān

prakāś'ya te cakrur athāṭṭahāsam
sa cāpi tam yajñam anupraviś'ya
āroḍhum aṅkam pitaram prapede
mā mäsprākṣo mūḍha duṣṭeti coktvā

kruddhaḥ pitā nyarudhat tv aitareyam
brahmābhibhūtāni tṛṇāvarāṇi
na sehire tasya tadāvamānam

. . . .

viṣṇupriyadvādaś'avarṇamantra-
japaprasaṃkṣālitaduḥkharāś'eḥ
brahmarṣimukhyasya samastaveda-
vedāṅganiṣṇātaviś'uddhabuddheḥ

kṣamā guṇādhārabhūta tu devī
devī tadā nāś'akat tad dhi soḍhum
sadohavirdhānatalam vidārya
sahasrasūryodgamatulyarūpā

ūrdhvañ jagāmātmavibhūṣaṇais' ca
mahādbhutaiḥ s'obhitasarvadehā
suvarṇamuktāmaṇiratnacitram
siṃhāsanam sarvatobhadram ās'u

svayaṅ karābhyām kamalopamābhyām
tasmai dadau sāsanam divyarūpā
pitrā sapatnītanayaiḥ sadasyair
dṛṣṭā surarṣipramukhais' ca bhūtaiḥ

uvāca cainam smitas'obhivaktrā
viṣṇoḥ priyā sā dharaṇīdharasya
kumāra kin te pitur aṅkakena
sutaiḥ sapatnyāḥ parimarditena

brahmādipitrā khalu viṣṇunā tvam
saṃlālito mām dharaṇīti viddhi
mayopanītam tv adhiroha putra
siṃhāsanam sarvatobhadram āśu

atrādhirūḍhasya tava prasādam
kariṣyati brahmagarbho 'bjanābhaḥ
śrutvā dharitryā vacanam sa cāpi
sarvair dṛṣṭas tv ārurohāsanan tat

athādhirūḍhasya tadāvir āsīd
agnyādikam dvis tṛṇute 'ntikañ ca
catvāriṃśadbrāhmaṇam prāyaṇīyādy
ahnāñ caturviṃśatikena yuktam

eṣām aṅgair dīkṣaṇīyādibhiś ca
prāsaṅgikai rājadharmādhibhiś ca
samāpy sa brāhmaṇam sarvamantre
kṛtvoṅkāram virato brahmaniṣṭhaḥ

brahmādibhiś codito mā viraṃsīr
brahmann iti tv aitareyo mahātmā
āraṇyakan trividham vai dadarśa
mahāvratañ copaniṣaddvayañ ca

tataḥ sarve 'pūjayaṃs tam sametāḥ
pitrādayaḥ saha devarṣisaṅghaiḥ
āraṇyakānte praṇavam sa kṛtvā
hy avārohad āsanād bhūmidattāt

tato devī sā dharaṇī tiro 'bhūt
tac cāsanan te ca surarṣisaṅghāḥ
sadohavirdhānatalam vitīrṇam
suśliṣṭam āsīd vavṛte 'tha yajñaḥ

athetarā sarvalokaprasiddham
tadbrāhmaṇāraṇyakadarśanam vai
śrutvā jaharṣātha pitā sametya
sahaiva putrair itarām saputrām

apūjayat sā sapatnī tathainām
asāntvayat tatsutañ caitareyam
sa cāpi mātuḥ priyakṛn maharṣiḥ
pitrādibhiḥ samanujñāta eva

vanam prāpat tatra taptvā tapaś ca
prāpa brahma durvacam sūridṛśyam
sa caitareyas tv itarāsutatvāt
strībhyo ḍhakā mahidāsas tathaiṣaḥ

mahīpraṇītāsana āsanāc ca
sāmbā sapatnīmadanāśanāc ca
mahādānād vedarūpāc ca nāma
tridhā niruktam tu pṛṣodarādi

kathā caiṣā mahidāsaitareyī
śrutā proktā saṃsmṛtā pūjitā ca
śraddhānvitair āstikaiḥ sarvasiddhyai
prakalpatety evam āhur mahāntaḥ

The story is not found in the other two commentaries of the Brāhmaṇa described already in these Notes. The story appears in a brief form narrated in prose in the commentary of Sāyaṇa. I give below the story given there for the sake of comparison. There are some differences between the two narrations on minor details.

kasya cit khalu maharṣer bahvyaḥ patnyo vidyante. tāsām medhye kasyāś cid itareti nāmadheyam. tasyā itarāyaḥ putro mahidāsākhyaḥ kumāraḥ. tadīyasya tu pitur bhāryāntaraputreṣv eva snehātiśayo na tu mahidāse. tataḥ kasyāñcid yajñasabhāyām tam mahidāsam avajñāyānyān putrān svotsaṅge sthāpayāmāsa. tadānīm khinnavadanam mahidāsam avagatyetarākhyā tanmātā svakīyakuladevatām bhūmin anusasmāra. sā ca bhūmir devatā divyamūrtidharā satī yajñasabhāyām samāgatya mahidāsāya divyam siṃhāsanan datvā tatrainam upaveśya sarveṣv eva kumāreṣu pāṇḍityādhikyam avagamayyaitadbrāhmaṇapratibhāsanarūpam varan dadau. tadanugrahāt

tasya mahidāsaya manasā agnir vai devānām avamaḥ ityādikam stṛṇute stṛṇute ityantam catvāriṃs'adadhyāyopetam brāhmaṇam prādurabhūt. tata ūrdhvam atha mahāvratam ityādikam ācāryā ācāryā ityantam āraṇyakavratarūpaṃ ca brāhmaṇam āvir abhūt.

Ṣaḍguru is earlier than Sāyaṇa and in Ṣaḍguru's version we have a more detailed narration in poetry. I have given the entire story above, with the few breaks in the manuscript.

Then the commentary begins as: prathaman tāvad dīkṣaṇīyām jyotiṣṭomāṅgabhūtām iṣṭim vidhātum taddevate agnāviṣṇū stauti. There are many statements in the commentary that may be interesting. On agnir vai devānām avamaḥ, there is the statement:

> mantras' ca bhavati—
> agnir mukham prathamo devatānām
> iti.

Then continues:

> nighaṇṭau pārthive kāṇḍe paṭhyate cāgnir āditaḥ

On viṣṇuḥ paramaḥ there is the statement:

> devatānām saṅgatānām uttamo viṣṇur āsīt—
> iti hi mantram.

Then continues:

> viṣṇus' ca devatākāṇḍe dyusthāne tūttame sthitaḥ
> kiñ ca
> jyotiṣṭomāntasaṃsthāyām aptoryāme mahākratau
> trayastriṃs'ac chastrayute viṣṇuḥ s'astre 'ntime sthitaḥ
>
> jyotiṣṭomādiyajñeṣu sarvatraivāgnir āditaḥ
> ādyāntas'astrasthitayos tayor uttamamukhyatā

The next mantra is: āgnāvaiṣṇavam puroḷās'am . . . kapālam. On this there is the statement:

> aṇ sāsya devatādvandvād ānaṅvṛdhiḥ padadvaye
> idvṛddhau viṣṇau niṣedha ity ānaṅ iha vārtikāt

dīkṣateḥ saṅkalpanārthāt karaṇeniyarā padam
cho bhāve lyuṭo 'nupravacanādeḥ prayojane

ekādas'akapāleṣu puroḍās'as tu saṃskṛtaḥ
dvigor lug anapatye 'ṇaḥ saṃskṛtambhakṣasūtrataḥ

The commentary thus proceeds in prose and verse interspersed. The first chapter ends:

sarvalokaḥ svadṛṣṭena viruddhan na s'ṛṇoto hi.

This is on the mantra ending with s'raddadhāti towards the end of the chapter; the commentary ends:

dviruktiḥ sūcayaty atra hy adhyāyasya samāpanam.

This is on the repetition of the word bhavati at the end of the chapter. The second chapter begins:

prathame dīkṣaṇiyeṣṭiḥ prāyaṇiyātha kathyate.

The third chapter begins:

dvitīye prāyaniyoktā sahaivodayanīyayā
somavikrayadhānārtham itihāsam bravīty atha

(To be continued)

MANUSCRIPTS NOTES

By K. Madhava Krishna Sarma

HITHERTO UNKNOWN COLOPHON TO HARA-DATTA'S COMMENTARY ON THE EKĀGNIKĀṆḌA

Haradatta's commentary on the Ekāgnikāṇḍa has been published along with the text in the Mysore Government Oriental Library Series. This edition does not contain any colophon in verse at the end of the commentary; nor have I so far come across any reference to one occurring there in the various notices of MSS. of this work. Among the 7 MSS. of the work belonging to the Adyar Library (Catalogue, Part I, p. 9 *b*) two bearing the shelf-numbers 29 J 12 and 29 C 9 have the following verse at the end.

आपस्तम्बस्य शिष्येण हरदत्तेन धीमता ।
एकाग्निकाण्डमन्त्राणां व्याख्या सम्यक्कृता मया ॥

Both the MSS. are in Grantha and are old. The colophon is important giving as it does the name of the teacher of the commentator. The identity of Haradatta—the present commentator and of Haradatta—the commentator of the Āpastamba Dharma and Gṛhya Sūtras has been accepted by all; but as to his being also the author of the Padamañjarī, there is difference of opinion. While Bühler leaves the question an open one, A. Mahadeva Sastri identifies the author of the Ujjvalā with the grammarian on the basis of concurrence of opinions regarding the use of 'a' at the end of a Pratyabhivādana-vākya (*Vide* A. Mahadeva Sastri's Preface to the Āpastambadharmasūtra, Mysore G. O. L. Series, No. 15). The latter view is held by P. V. Kane also (History of Dharma-S'āstra, pp. 351-352). It is, however, deserving of notice here that while the grammarian in his introductory verse—

तातं पद्म (रुद्र) कुमाराख्यं प्रणम्याम्बां श्रियं तथा ।
ज्येष्ठं चाग्निकुमाराख्यमाचार्यमपराजितम् ॥

mentions Aparājita as his Ācārya, the commentator on the Ekāgnikāṇḍa says that he is the disciple of one Āpastamba.

A SANDHYĀVANDANA-BHĀṢYA

On p. 15*b*, Part I, the Adyar Library Catalogue notices a MS. of सन्ध्यावन्दनभाष्यम्—हरदत्तीयम्. The commentary contained in this number does not attribute itself to Haradatta, though, according to its introductory verse, it is based on his explanations of Mantras. The identity of the commentator (or is he only a compiler ?) is not clear. It begins thus:

स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ।
पुरुषस्तमजंनित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥

अत्र च हरदत्तेन मन्त्रार्थोऽभिहितश्शुभः ।
सन्ध्यावन्दनमन्त्रस्य तद् भाष्यं लिखितं मया ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवः । हे आपः यूयं मयोभुव स्थ । मय इति सुखनाम । तस्य भुव स्थ । दीर्घश्छान्दसः । हिशब्दः प्रसिद्धौ । ता न ऊर्ज्जे दधातन । ताः यूयं नः अस्मान् ऊर्जे अन्नाय दधातन । यत्त (धत्त?) अन्नमस्मभ्यं धत्तेत्यर्थः । महे रणाय चक्षसे । महे महीतरणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय महदि(द्र)मणीयज्ञानमस्मभ्यं धत्तेत्यर्थः । यो वः शिवतमो रसः । युष्मत्संबन्धी यश्शिवतमो रसः सुखातिशयहेतुरसनेन्द्रियग्राह्यः । तस्य भाजयतेह नः । तस्य द्वितीयार्थे षष्ठी । तं रसं भाजयत प्रापयत । इह लोके । नः अस्मान् । उशतीरिव मातरः । किमिव । उशन्त्यः कामयमानाः मातरः पुत्रान् क्षीरादिरसेन भाजयन्ति ।

Ends thus: त्रिभ्रा + स्य । सलिलस्य । मध्या + भः । श्रेष्ठः लोहिताक्षः । पङ्कजाक्षः । विध्यौं विपश्चित् । विशुद्धदृष्टिः । मनसा पुनातु । शोधयतु । स्वपरिग्रहयोग्यः स्वयमे(व)करोत्वित्यर्थः ।

विभवेऽब्दे सिते पक्षे दक्षिणे (अयने) मया । सुदर्शनेन लिखितं (copied?) सन्ध्यावन्दनभाष्यकम् । शुभमस्तु ॥

There is a Sandhyāvandana-bhāṣya by Sudars'ana Sūri published as No. 27 in the S'āstramuktāvali Series (Conjeevaram, 1906), by P. B. Ananthachariar. This is not that.

On p. 10*a*, Part I, the Adyar Library Catalogue gives under the entry पुरुषसूक्तभाष्यम्-सायणाचार्य (माधवाचार्य) कृतम् a MS. bearing the shelf-number 11 D 21. On examination I found it to be Mahidhara's commentary on a portion of the Vājasaneyi-Saṃhitā including the Puruṣa-sūkta. The commentary ends abruptly.

On p. 14*a* of Part I of the Adyar Library Catalogue there is given under the head श्रीसूक्तभाष्यम्-विद्यारण्यकृतम् a MS. with the shelf-number 29 F 6. On examination I found the commentary to be that by Pṛthvīdharācārya.

THE LIṄGANIRṆAYA: AUTHOR CALLED ALSO HEMASŪRI

On p. 84*a*, Part II, the Adyar Library Catalogue contains the following three entries.

लिङ्गनिर्णयः—हेमसूरिकृतः 27 F 64 ग्र 14.

लिङ्गनिर्णयः—रामसूरिकृतः 29 F 13 ग्र 13.

लिङ्गनिर्णयभूषणम्—रामसूरिकृतम् 22 M 64 ग्र 14 (स्त्रीलिङ्गमात्रम्)

I examined the three MSS. and found them all containing the same work called Liṅganirṇaya or Liṅganirṇayabhūṣaṇa. There is, however, some interest attached to the first MS. While in the introductory verse it gives the name of the author as Rāmasūri, at the end it gives it as Hemasūri. I give the ending of the work as found in the MS.

अम्बुरुद्छशब्दरूपं हकारान्तं क्रियाविशेषणाणां कर्मत्वं नपुंसकत्वमेकत्वं वक्तव्यम्। इति नपुंसकलिङ्गाः समाप्ताः। अथ समासान्तप्रत्ययाः। अङ्गगात्रोदरस्तनकण्ठोष्ठमुखदन्ताक्षिकेशा स्त्रियाम्। बहुव्रीहिसमासांताश्चेदीकारांता भवंति। यथा संनतांगी सुगात्री शालोदरी कुंभस्तनी किंनरकण्ठी बिंबोष्ठी चंद्रमुखी सुदंती सुदंतेति रूपद्वयं चास्ति। आयताक्षी सुकेशीत्यादि। ऊरुशब्दश्चोपमितबहुव्रीहिसमासांतश्चेदूकारांतो भवति। यथा रंभोरूः। करभोरूः। इत्यादि। संख्यापूर्वाविहोरात्रिशब्दौ त्वकारांतौ पुंसि। एकाहः। द्व्यहः। त्र्यहः। एकरात्रः। द्विरात्रः। त्रिरात्रः। ऋक्पूरब्धूःपथिन्—राजाहन्सखिशब्दाः समासांताश्चेदकारांता भवंति। यथा। अर्धर्चः। देवपुरं। निर्मला-

पस्तडाकः । समधुरः । सरित्पथः । राजराजः । पुण्याहः । प्रियसखः । सक्थ्यक्षिनाभ्युक्षन्शब्दाः पुंवाचकबहुव्रीहिसमासांताश्चेदकारांता भवंति । तद्यथा । दीर्घसक्थः । पुण्डरीकाक्षः । अब्जनाभः । महोक्षः । इत्यादि ।

इति हेमसूरिविरचितायां बालकौमुद्याः लिंगनिर्णयः परिसमाप्तः । हरिः ओम् । श्रीरस्तु ॥

स्वाज्ञानेन निवर्तते त्रिभुवनाकारेण यस्सर्वता
स्वस्मै य स्वयमेव चोपदिशति स्वं शिष्यगुर्वात्मना ।
स्वज्ञानेन च यो द्वितीय्यसुखसद्ब्रोदात्मना शिष्यते
तस्मै विस्मयनीयशक्तिनिधये कस्मैचिदस्मै नमः ॥

(*Cf.* the text published by P. B. Ananthachariar, Conjeevaram, 1907).

On p. 32*b* of Part II, the Adyar Library Catalogue has the following:

श्रृङ्गारभूषणम्—भट्टबाणकृतम् 19 B 68 आ 10 29 M 19 आ 20.
श्रृङ्गारभूषणम्—वामनभट्टकृतम् 20 F 62 ग्र 29.

From this one gets the impression that there are two works of the same title, one by Bhaṭṭabāṇa and another by Vāmanabhaṭṭa. On examination, however, I found all the three to be MSS. of the same work.

On p. 10*a* of Part I of the Adyar Library Catalogue there is mentioned a MS. of पुरुषसूक्तभाष्यम्-सायणाचार्य (माधवचार्य) कृतम् with the shelf-number 25 A 54. I examined the commentary and found it to be not by Sāyaṇa but by some other author whose identity is not clear.

REVIEWS

A Volume of Eastern and Indian Studies. Presented to Prof. F. W. Thomas, C.I.E. on his 72nd birth-day, 21 March 1939. Edited by S. M. Katre, Ph.D. (London) and P. K. Gode, M.A.

This is the extra series No. 1 of the *New India Antiquary*, a monthly journal of Oriental Research in Archaeology, Art, etc. This is a substantial volume of over three hundred pages well printed and well got up. There are nearly fifty articles on various subjects contributed by great orientalists of the world, both eastern and western.

It has now become more or less a regular custom that when scholars of repute attain a certain age or enter a new phase in life by retirement from a place they occupied with distinction or in any other way, the other scholars, generally under the enthusiastic initiative of younger scholars arrange to present him with a volume of essays written by his disciples, colleagues and admirers. For a scholar there is no higher gratification than to find that his disciples have faithfully followed the path along which in the earlier stages he has directed them; and the disciples, mostly poor, have no better way of demonstrating their devotion and gratitude to the teacher than to offer the fruits of what wealth he has given them.

The volume that has been presented to Prof. Thomas truly represents, by the width of the subjects covered in it and the depth of learning evinced by the contributors, the scholarship of the great professor. The professor has worked in the various parts of oriental scholarship; and in every separate field in this region he has tread, he has been able to leave behind him the traces of his labours.

To those like myself, who have the privilege of knowing the professor very intimately, his personality and his genial nature appeal as much as his erudition appeals to scholars.

All oriental scholars owe a debt of gratitude to the energetic editors for the step they have taken to honour the professor and thereby for giving us such a splendid collection of articles on the different fields in oriental research.

EDITOR

The Critical Examination of the Philosophy of Religion, by Sadhu Santinatha. Amalner, 1938.

This is a work in two volumes containing over a thousand pages in all, in which the author deals with some religious and philosophical problems. As the author says, this is not a mere compilation of a student, but is the expression of what the author has known through self-examination. The various doctrines in the different systems of Indian philosophy are examined. The author gives his personal experience on the abstruse philosophical matters. His position can be known from the concluding sentence in the body of the book: The gospel of every Master, affirming as it does the nature of the final truth, the means and the goal of practice, is sure to be dogmatic and can in no way be asserted to be infallible. In a concluding chapter the author summarises all his agruments and concludes the book thus: The only rational and justifiable attitude appears to be this that the mystery about the ultimate problems of our knowledge and life must remain a mystery and be recognised as the mystery. The inevitable destiny to which the human understanding seems bound to submit is that it should stand amazed before the mysterious universe of experience, it should naturally feel an urge from within to attempt a rational solution of the mystery and in this attempt it should be more and more deeply and widely acquainted with mysteries within mysteries and above mysteries, and that this acquaintance will tempt it for further

and further search and ultimately it should surrender itself to the consciousness that the mystery is insoluble.

One may wonder whether, if this represents all that human intellect and soul-power is capable of, human powers are capable of anything. It may be that to an individual, the universe remains an insoluble perpetual mystery. But that does not mean that it should be so to others. If the teachings of the great masters are only dogmas to the author (and to one who does not realise their teaching it can be nothing but so), the experience of the author regarding the insolubility of the mystery of the universe is a worse dogma and cannot represent the truth about the universe. To a particular class of readers, perhaps the account of the various systems of religions and philosophies may be of some use. But one fails to see any profundity of thought or any deep experiences of a soul thirsting for knowledge which would be a guide to others who cannot dive so deep into the mystery of the universe. On reading the book, one gets more the impression of the author hopelessly wandering in a wilderness unable to proceed in the right direction and unwilling to take seriously the guidance of those who have tread the paths before. I choose to depend on the teachings of the Masters to see the light rather than to abandon the work in despair on the testimony of the author.

EDITOR

Sreemad Bhagavad Gita of Bhagavan Sri Krishna. Suddha Dharma tract No. IV. Translated into English by R. Vasudeva Row, assisted and published by T. M. Janardanam for the Suddha Dharma Mandalam Association 1939.

The Bhagavad Gita has been known to us in the recension which was commented on by Sankaracharya (whose date is now accepted as about 800 A.D.) That text contains 700 verses in 18 chapters. The text forms a part of the great Mahābhārata. It is in the form of a conversation between Arjuna and Sri Krishna; and in the course of the conversation Sri Krishna gives some teachings

to Arjuna about man and his relation to God and also his duty to life and to the world. In a section subsequent to the place where the Gita occurs, there is a statement in the Mahābhārata itself that the text must be 745 verses.

There is a text of the Gita found in a few Kashmirian manuscripts, which has been commented by some Kashmirians, in which there are 745 verses. But that text is different from the text now presented. The text of the Suddha Dharma Mandala edition, brought out nearly a quarter of a century ago, has a commentary by Hamsa Yogin, whom the members of the Mandala hold to be far earlier than Sankaracharya. This text too has 745 verses in 24 chapters. The text of the Bhagavad Gita assumed such importance in Hindu religion and philosophy on account of the personality of Sri Krishna and on account of Sankaracharya having accepted that as one of his basic texts for his philosophy. The later Acharyas accepted Sankara's position in regard to the Gita, accepting it as a basic text and intepreted it according to their own philosophy.

It is rather preposterous to say that Sankaracharya had no access to the genuine Gita and commented on a fragment of it with many omissions. The antiquity of the recension published by the Suddha Dharma Mandala as based on the commentary by Hamsa Yogin has yet to be established. About 1000 A.D. India and the Hindu religion had begun to lose their soul and life. Religion and philosophy began to grow into matters of routine and formalism and ceased to be an expression of the life of the nation. One can very well understand how at such a time, people attempted to improve upon the genuine text of the Gita, correcting it, amending it and supplementing it—sometimes by pruning it also.

The Gita is simple and can appeal only to a real philosopher. To an intellectual there is not enough complexity. In the Suddha Dharma Mandala edition some more verses are collected from other places and brought into the simple text of the Gita. The so-called Kashmirian text tries to improve the language also in the Gita. One can very well understand the attempt of scholars to improve

upon the text of the Gita at a time when the nation's life had begun to show signs of decay. But if there was another genuine text at the time of Sankaracharya, one cannot understand how he missed it, or if he altered it, why he did so.

Regarding the discrepancy of the number of verses in the traditional text and in a later section of the Mahabharata (*i.e.*, 700 and 745), I must confess that this is a point that requires consideration and that disturbs the peace of mind of the scholar who desires to accept the traditional text as genuine. Prof. S. K. Belvalkar has recently suggested a solution in an article contributed to the *New Indian Antiquary* of July 1939.

Apart from these considerations, there is little to be said about the book. The translation is simple and readable. There is an index and a glossary. The printing and get up are good. The price is As. 14 for paper bound and Re. 1-8-0 for boards. I wish the publishers had not put the name as " of Bhagavan Sri Krishna ". The text is too well known to need the mention of the author and the title Bhagavad Gita contains the name Bhagavān. The book can be had of the Suddha Dharma Mandala Office, Mylapore, Madras, India.

EDITOR

India's Quest for Reality, by R. J. Jackson. The Buddhist Lodge, London, 1938.

This is a small work containing six chapters. The first two chapters deal with the Upaniṣads. The third deals with the Rajput teachers of India. The Yoga Philosophy, Maya and Time are the subjects of the remaining three chapters. The book is well written and readable. It will be very useful for those who do not know the original texts.

On one point I may be permitted to say a word. There was never in India such a thing as a conflict between the needs of secular life and the needs of religious life. There were Brahmins who took up arms and interested themselves in worldly affairs, and

there were Kshatriyas who were scholars, philosophers and Teachers. The tradition continued throughout the history of Indian philosophy. In the third chapter of the book there is an implication, borrowed from the modern western exponents of Hinduism, that the Vedic religion was Brahminic and that there was an eclectic movement in India led by the Kshatriyas against the priestly order. Even in the Vedas, Kshatriyas were the patrons and protectors of the Brahmins who performed the sacrifices. In the Upaniṣads, the Brahmins were welcome in the courts of kings and taught the highest truth to their disciples. They shared the intellectual activity along with the kings as in the previous age. About this point much has been made by modern scholars out of a mere nothing.

EDITOR

Who am I? Bhagavan Sri Ramana Maharshi. Fourth and revised edition. Price As. 2. Sri Ramanasramam, Tiruvannamalai, India, 1939.

This is a small book of 36 pages giving the teachings of Bhagavan Ramana Maharishi given by him in writing during his days of silence (1901 and 1902) to his disciple. The teachings have all the charm of what come from the heart of one who knows, who realises. The central teaching is the difference between the real self and its encumbrances like the body and senses.

EDITOR

Conquest of Sorrow, by Swami Sachchidanand. Published by K. L. Basu, Calcutta, 1939. Price As. 10.

The little book of nearly sixty pages is meant to explain the nature of sorrow as a constituent of the world and seeks to afford solace to the suffering man thereby. Sorrow is an integral part of life and is a necessary thing for thought and life. One has to subjugate sorrow than try to annihilate it.

EDITOR

A CORRECTION

In the October issue of the Bulletin on Pages 121 to 123, there was a Review by us of the History of Gujarat written by M. S. Commissariat, M.A., I.E.S. Towards the close of that review there was an error in the statement "The author is a muslim". The author is a Parsee. We regret the error and we take this opportunity to correct the error and to express our regrets.

EDITOR

Svātmaprakās'ikā. Text, Kannada Translation, notes, etc. by Y. Subba Rao. Adhyātmaprakās'akāryālaya, Holenarasipur. Price As. 3. This is one of the publications in the Adhyātmagranthāvali Series intended to popularise the Vedanta philosophy among the laymen. The work is attributed to a S'ankaracharya. In the Introduction, Mr. Subba Rao questions Sankaracharya's authorship of the work. The editor suggests variant readings here and there. But one would wish that he had collected a few manuscripts and given the variant readings, reconstructing the correct text from the manuscripts. Extracts from the Brahma Sutra Bhāṣya and an index are given at the end. The translation is lucid and the notes are helpful, especially to those who are not acquainted with Sanskrit.

K.M.K.S.

Karma in Ancient and Modern Thought, by Oscar Ljungström.

This small book treats of some aspects of the thought inherent in the belief of *Karma*. The belief in karma is essentially eastern, but the west is not altogether a stranger. The reappearance of this belief in the west has been due to several influences, but the main influence is that of the Theosophical Society.

The illusion or *Māyā* as illustrated by the story of the soldier who laughed while he was being flogged is taken to mean as seeing

through the illusion. But the succeeding example (page. 8) can hardly prove the proposition, as it is a case of *dhvani* which often happens in literary works while flogging does not lead to laughing as often as *dhvani*.

Karma implies moral judgment (page 17). There is an ever-present tendency to perfect *karmic* justice. When the individual uses his freedom of action in a way that unjustly hurts others and for his own lust, the actions are imperfect and are inharmonious. Just equilibrium would imply compensation for wrong or unjust suffering. The argument that every event is a link in the beginning-less and unbreakable chain of causes and effects, in which no new link can ever be inserted—each link being but the effect of a preceding cause and itself the cause of the next link, is held to be too simple a reasoning (page 21). There are instances, where, in spite of the actual presence of responsible elders, children have suffered physical injuries which could not be prevented.

The doctrine of free—will is not conducive to making man an automaton. Even here practical facts differ from theoretical positions. Buddhistic philosophy considers the will to live (*tṛṣṇā*) as the cause of reincarnation, and it is stored in our *skandhas*.

The conclusions recorded are that the examination of the essential doctrine of Karma reveals some appealing and attractive beliefs. It has balm for our wounds. It corrects the evil-doer. It sternly teaches us the lessons in life, making us wiser. Our investments in karma are 'gilt-edged' securities and every good endeavour in time is sure of success. The book is interesting though it contains some assertions.

A. N. KRISHNAN

Narada's Aphorisms on Bhakti with English translation, edited by Y. Subrahmanya Sarma, The Adhyātama Prakāśa Kāryālaya, Holenarasipur, Mysore Railway, 1938.

The book under review is a very popular treatise in India and there are already a few editions of the work in the various scripts of the country. The present edition aims at giving the work a wider circulation than at the present moment. With that end in view, aids to the reader as are necessary for an intelligent understanding of the teaching have also been provided for. The directness and simplicity of the original have been retained without the confusing arguments of a commentary interfering with the understanding of the reader. The translation is a free rendering and not literal. The additional footnotes are intended to clarify the positions stated in the text and to supplement the information given in the translation. The *sūtras* have been divided into eighteen sections. The arresting influence of the *bhaktimārga* and the great examples of the *bhaktas* are illustrated under the heading 'The Essence of Bhakti' in sūtras 15 to 24 and sūtra 83. The book deserves to be read carefully by all.

A. N. KRISHNAN

Mīmāmsāparibhāṣā, edited by Ramachandra Dattatreya Kinjavadekar Sastri. Crown 8vo, Price Re. 1.

This little book belongs to the Bhuvana Bhāratī Granthaśala as number 8 of the series. The *Mīmāmasāparibhāṣā* of Kṛṣṇayajvā is a well-known elementary treatise in Mīmāmsā of which there are several editions. This book is particularly interesting for the Marāṭhi commentary of the editor whose work as the chief worker of the Mīmāmsāvidyālaya is largely appreciated. The work itself has been largely borrowed from the *Arthasaṁgraha* of Laugākṣi Bhāskara. The edition will be of great help to the beginners in the Mahārāṣṭra.

A. N. KRISHNAN

India in World Politics, B. N. Khana, M. A., India Amrit Books, Connaught Circus, New Delhi. Crown 8vo, 1939, Rs. 2/.

In his book on the position of India in world Politics, Mr. Khana has attempted a review of the events in the history of European nations, like Germany, Russia and Italy, and the rising nations like Japan, Turkey and, perhaps, India. It must be mentioned to his credit that he has succeeded in presenting an empirical view of the tangled skein that stands for Politics, to-day. The pre-war economic and Industrial domination of the world by powers like Great Britain, the resultant economic strife, the race for markets that led to the Great War, the political repercussions of the struggle, and the new forces like Economic Nationalism and new political faiths like Nazism, Communism and Fascism ; all these phases in the recent history of the world are treated in a running commentary. India's struggle for freedom from bondage is also treated in a similar manner. But the reader is left very much in doubt whether the title of the book is not misleading. He is treated to a very readable account of world history, but must look for the place occupied by India in the World Struggle, her contribution towards the solution of World Problems, elsewhere. The author, however, breaks virgin soil, when he visualises the possibility of a world where equality reigns, where the Lion and the lamb lie side by side, forgetting their mutual distrust and desires, such a state of affairs resulting from remorseless self-control, practised by every individual. Mr. Khana, as his book reveals is an optimist, and a political visionary, who rejects after consideration, the possibility of world chaos, in favour of the 'Vision Beautiful'. The reader sometimes wishes he can share in this optimism. The treatment of the subject from this angle is so good that the book provides serious amusement to the reader. It is a contribution to Political Philosophy, if one may apply the phrase, to philosophic approaches to Political problems.

K. R. SAMPATH

OUR EXCHANGES

The Adhyātma Prakāśa.
The Amṛta Sandesh, Madras.
The Āndhra Sāhitya Pariṣat Patrikā.
The Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute Poona.
The Annals of Oriental Research, Madras University.
The Archiv Orientální.
The Aryan Path.
Berichte des asien arbeitskreises, Vienna.
The Bhārata Dharma.
The Bhārata Mitra.
The Buddha Prabhā, Bombay.
The Bulletin of the Museum of Fine Arts, Boston.
The Bulletin L'Ecole Francaise D'Extréme Orient, Hanoi, Indo China.
The Bulletin of the New York Public Library.
The Cochin Government Archæologist, Trichur.
The Director of Archæology, Nizam's Dominions, Hyderabad.
The Director of Archæology, Baroda.
The Eastern Buddhist, Japan.
The Federated India, Madras.
The Hindu, Madras (Sunday Edition).
The Indian Culture, Calcutta.
The Indian Historical Quarterly, Calcutta.
The Indian Review, Madras.
The Indian Social Reformer, Bombay.
The Indian Thinker, Trivandram.
The Inner Culture.
The Jaina Antiquary.
The Jaina Gazette, Ajitaśram, Lucknow.
The Journal of the American Oriental Society, New Haven, Conn., U.S.A.

The Journal of the Āndhra Historical Research Society, Rajahmundry.
The Journal of the Annamalai University, Annamalainagar.
The Journal of the Benares Hindu University.
The Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Patna.
The Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Town Hall, Bombay.
The Journal of the University of Bombay.
The Journal of the Greater India Society, Calcutta.
The Journal of Indian History, Mylapore, Madras.
The Journal of the K. R. Kama Oriental Institute, Bombay.
The Journal of the Madras Geographical Association.
The Journal of the Madras University.
The Journal of Oriental Research, Mylapore, Madras.
The Journal of Parapsychology, Duke University Library, Durham, North Carolina.
The Journal of Sri Sankara Gurukulam, Srirangam.
The Journal of the U. P. Historical Research Society, Lucknow.
The Kalaimagal.
The Karṇāṭaka Historical Review, Dharwar.
The Karṇāṭaka Sāhitya Pariṣat Patrikā.
Le Monde Oriental, Uppsala, Sweden.
The Maharaja's Sanskrit College Magazine, Mysore.
The Mīmāmsā Prakāśa, Poona.
The Missouri University Studies.
The Monumenta Nipponica, Tokyo, Japan,
The Mysore Archæological Series.
The Nāgarī Pracāriṇī Patrikā, Benares City.
The New Indian Antiquary, Poona.
The New Review, Calcutta.
The New Times and Ethiopia News.
The Oriental Literary Digest, Poona.
The Philosophical Quarterly, Amalner.
The Poona Orientalist.
The Prabuddha Karṇāṭaka, Mysore.
The Progress To-day, London.
The Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore.

The Rama Varma Research Institute, Trichur.
The Religions, London.
The Review of Philosophy and Religion.
The Rural India, Bombay.
The Saṃskṛta Ratnākara, Jaipur.
The Saṃskṛta Sāhitya Pariṣat Patrikā, Calcutta.
The Sentamil, Madura.
The S'rī, Kashmir.
The Suddha Dharma, Mylapore.
The Theosophical World, Adyar.
The Theosophist, Adyar.
The Udyāna Patrikā, Tiruvadi, Tanjore District.
The Vedānta Dīpikā, Sri Vaishnava Siddhanta Prachara Sabha, Ltd., Madras.
The Vis'va-Bharatī Quarterly, S'antiniketan.
The World-peace, Calcutta.
The Z. D. M. G.

THE MYTHIC SOCIETY, BANGALORE

(FOUNDED IN 1909)

Privileges of Membership:

(i) Free supply of the Quarterly Journal published by the Society.
(ii) Use of the Reading Room and Library.
(iii) Admission to periodical lectures.

Activities of the Society:

Arranges for periodical lectures by scholars of recognised merit in the field of Indology. Publishes a Quarterly Journal embodying the transactions of the Society and Original articles on History, Archæology, Philosophy, Anthropology, Ethnology, Religion and other allied subjects and encourages researches in the above subjects.

Rates of Subscription:

Annual Subscription—Rs. 5/- Inland.
Do. —Sh. 9/- Foreign.
Life Member Donation—Rs. 100/-.
Resident Members, Associations, Libraries, Reading rooms, etc.—Rs. 5/- a year.
Moffussil Members—Rs. 3/- a year.

For further Particulars apply to:

THE GENERAL SECRETARY,
Mythic Society, Daly Memorial Hall,
Cenotaph Road, Bangalore City.

Printed and published by C. Subbarayudu, at the Vasanta Press, Adyar, Madras.

ACKNOWLEDGMENT

We beg to acknowledge with grateful thanks the generous donation of the second instalment of Rs. 2000 received from "a friend of the Adyar Library" through the very kind offices of Mr. C. Jinarajadasa. This donation is ear-marked for the purpose of preparing a descriptive catalogue of the Manuscripts in the Library.

Adyar,
17th February, 1939

G. SRINIVASA MURTI,
Hony. Director.

अपि च ।

य: स्नातोऽजनि दिव्यसिन्धुसलिले यश्चात्मविद्याश्रितो
येनाकारि सहस्रदक्षिणमखो यः सद्भिराश्रीयते ।
सोऽयं त्र्यम्बकराययज्वतिलको विद्वत्कवीनां प्रभोः
यत्तातस्य नृसिंहरायमखिनस्तुल्यप्रभावोऽनुजः ॥ ७ ॥

य: स्नात इति । य:-त्र्यम्बकराय: । दिव्यसिन्धु:-गङ्गा, तस्याः सलिले-तीर्थोदके । स्नातोऽजनि-स्नातवान् । प्राक्तने काले प्रजविनां प्रवहणानामसम्भवात्, वनगिरिभूयिष्ठानां मार्गाणां च सुदुर्गमत्वात्, दक्षिणापथात् अतिदवीयसि स्थितां गङ्गां प्रति प्रस्थानं न सर्वेषां बहुधा सुसाधमासीत् । अतः सुदुर्लभं सुरनदीस्नानरूपं सुकृतमलभतेति प्रशंस्यते । यश्च आत्मविद्याश्रित:-अध्यात्मशास्त्राध्ययनप्रवचनेषु निरतः । (स्वात्मविद्याश्रित इति पाठे साध्व्यां आत्मविद्यायां अधिगतश्रद्ध इत्यर्थः ।) येन च सहस्रं-सहस्रसङ्ख्याकानि स्वर्णानि दक्षिणा यस्मिन् स सहस्रदक्षिण:, स चासौ मख:-यज्ञ:, अकारि । य: सद्भिः-विद्वद्भिः, (विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञ: सन् सुधी: इत्यमर: ।) साधुभिश्च । आश्रीयते-सेव्यते । स:-तादृक्प्रभावविशिष्ट: । अयं-अद्य प्रस्तूयमानः । यज्वनां-यथाविधिनिर्वर्तितक्रतूनाम्, (यज्वा तु विधिनेष्टवान् इत्यमर: ।) तिलक:-वरिष्ठः । त्र्यम्बकरायाख्यो यज्वतिलक: । विद्वांसश्च कवयश्च तेषां प्रभो:-धुरीणस्य । अथवा विद्वत्कवीनाम्, प्रभोः आस्थानाधिकारिणः । नृसिंहरायमखिन:-तदाख्यया विख्यातस्य । यस्य-आनन्दरायमखिन:, तातस्य-पितुः, आनन्दरायजनकस्येति यावत् । तुल्यप्रभाव: अनुज:-तत्समानमहिमा कनीयान् भ्राता । अभूदिति शेषः । प्रकृतप्रबन्धनिर्मातु: आनन्दरायमखिनः पिता प्रथितः प्राज्ञप्रकाण्डो नृसिंहरायाध्वरी । तस्य च गुणैस्तादृशैर्गरिष्ठ: कनिष्ठो भ्राता त्र्यम्बकरायमखी नामासीत् । प्रस्तुतस्य कवेः तत्पितृपितृव्यादीनां च विपश्चिदपश्चिमत्वम्, विहितविविधाध्वरधूर्वहत्वम्, राज्याधिकारसमज्यादिनिर्वहणनिरतत्वं च कुलक्रमागतमिति निर्वर्णयन्, ग्रन्थस्यास्य विशिष्य वक्तृवैलक्षण्यं कविः सूत्रधारमुखेन सूचयति ॥ ७ ॥

पारिपार्श्वकः—(सबहुमानम्) आः, ज्ञायत एवायम्। किं त्वस्य सर्वलोकविदिता अप्येते गुणाः प्रबन्धनिर्वाहधूर्वहत्वमवबोधयितुं नेशते। यतः—

आराध्नोति यदेष भक्तिभरितो देवान् द्विजातीन् गुरून्
यच्च श्रद्दधदातनोति समये नित्यादिकर्मत्रिकम्।
यद्दीनेषु दयां करोति समरे शौर्यं यदालम्बते
तत् सर्वं नरसिंह्मयज्वसुततालाभस्य लीलायितम्॥ ८ ॥

आ इति स्मरणद्योतकं अव्ययम्। ज्ञायत एवायम्-विदितचर एव कविरयः। (ज्ञात एवेत्यपि पाठान्तरम्।) प्रबन्धनिर्वाहधूर्वहत्वं-ग्रन्थरचनाक्षमत्वम्। नेशते न प्रभवन्ति। ग्रन्थनिर्माणनैपुण्यविषये संभवतः संशयस्य हेतुं पद्येनानन्तरेण विशदयति।

आराध्नोतीति। एषः-आनन्दरायमखी। भक्तिभरितः सन् देवान् ब्राह्मणान् गुरूनपि यत् आराध्नोति-पूजयति। नित्यादिकर्मत्रिकं-पूर्वनिर्दिष्टं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च त्रिविधं कर्म। श्रद्दधत्-आहितश्रद्धः सन्। समये-यथोचिते काले। यच्च आतनोति-अनुतिष्ठति। दीनेषु-अकिञ्चनेषु यत् दयां करोति। समरे-युद्धे। शौर्यं आलम्बते इति यत्। तत् सर्वं-अभिहितं अखिलमपि गुणजातम्। नरसिंह्मयज्वनः-नृसिंह्मरायमखिनः, सुततालाभस्य-पुत्रत्वरूपविशिष्टफलस्य। लीलायितं-विचेष्टितम्। आनन्दरायमखिनि अवलोक्यमाना अखिलाश्चैते गुणा विभवाश्च नृसिंह्मरायाध्वरिणः कथंचिदस्मिन् आत्मजत्वसंबन्धात् संक्रान्ताः, न तु स्वात्मनः समुद्यमबलेन प्रावीण्यप्राशस्त्येन वा जाता इति भावः। (एतत्पितुः नृसिंह्मरायाध्वरिणस्तु असाधारणः प्रभावो विद्यापरिणये एवमस्ति वर्णितः—

"नानापूर्वमहाक्रतुप्रणयनैरध्यात्मसंमर्शनैः
कर्मब्रह्मपथप्रचारसविता षड्दर्शनीवल्लभः।
तातो यस्य किलैकराजवसुधाधौरन्धरीगीष्पतिः
क्षोणीपालकिरीटलालितपदः ख्यातो नृसिंह्माध्वरी॥"

इदं तु श्रोतव्यम् ।

आनन्दरायमखिनो वाल्मीकेरिव योगिनः ।
इतरापेक्षणात् सारः स्वतः सारस्वतोदयः ॥ ९ ॥

सूत्रधारः—(विहस्य) मारिष, तत्त्वं न जानासि यत एवं ब्रवीषि । शृणु तावत् ।

तत्रैव तदनुजश्च प्रशंसित एवम्—

"यस्य तातानुजन्मापि यशःपावितदिङ्मुखः ।
त्रिवर्गफलसम्पन्नस्त्र्यम्बकामात्यदीक्षितः ॥"

इति ॥) ॥ ८ ॥

आनन्दरायेति । आनन्दरायमखिनः-कवेरस्य । योगिनः-निदिध्यासननिष्ठायां बद्धश्रद्धस्य । वाल्मीकेरिव । इतरापेक्षणात्-पुरुषान्तरसंबन्धसद्भावादिति यावत् । सारस्वतोदयः-वाक्प्रवृत्तिः । स्वतः-यदृच्छयेति भावः । सारः-रसवान् । अभूदिति शेषः । (प्राक् प्राचेतसः कस्यचन शापस्य वशंगतः संतप्तहृदयश्चिराय महत्तपस्तेपे । ततः प्रसन्नचेताः परमेष्ठी स्वयमागत्य शापापनयोपायस्य उपदेशपूर्वकं रामायणरूपसारस्वतोदयस्य च तं अधिकारित्वेनानुगृहीतवानिति ऐतिहासिकी कथा । तथा च स्कान्दे पातालखण्डे अयोध्यामाहात्म्यनिरूपणप्रकरणे—"शापोक्त्या हृदि सन्तप्तं प्राचेतसमकल्मषम् । प्रोवाच वचनं ब्रह्मा समागत्य सुसत्कृतः । न विषीद स वै रामो मृगयां चर्तुमागतः । तस्य संवर्णनेनैव सुश्लोक्यस्त्वं भविष्यसि ॥" इति । ब्रह्मणः साहाय्यात् वाल्मीकिरिव, पितुः साहाय्यात् आनन्दरायमखी च कवितायां प्रवृत्तो न तु स्वकीययैव शक्त्या इति तात्पर्यम् ।) वेदकविर्नाम कोऽपि महाविद्वान् आनन्दरायमखिनो ग्रन्थरचनायां साहाय्यं सुमहदाचरितवान् इति च श्रूयते । तमेव वृत्तान्तं 'इतरापेक्षणात् सारः' इति वाक्यं सूचयतीति च वक्तुं शक्यते । कवेः सामर्थ्यस्य स्थूणानिखनन्यायेन सर्वथा दृढीकरणार्थं एष च पूर्वपक्षप्रकारः ॥ ९ ॥

विहस्येति । विहसनं इह पारिपार्श्वकोक्त्यां अनादरसूचकम् । तत्त्वं-

आबाल्यादपि पोषितोऽजनि मया प्रेम्णा तथा लालित-
स्तेनासौ सरसामुपैतु कवितामानन्दरायाध्वरी ।
इत्येकक्षितिपालवंशजलधेर्देव्या गिरां जातया
श्रीशाहावनिनायकाकृतिभृता नूनं प्रसादः कृतः ॥ १० ॥

अत एव—

कवीनां पूर्वेषां कथमपि च चित्तैरवहितैः
गृहीता या नासीत् सरसकवितासारपदवी ।

याथार्थ्यम् । न जानासि । (त्वं न जानासि इति पाठे, तत्त्वमिति कर्म अध्याहार्यम् ।) शृणु तावत्-भूतार्थं अभिधीयमानं आकर्णयेत्यर्थः ।

आबाल्यादिति । आबाल्यादपि-अपि शैशवात् प्रभृति । आनन्दरायः, मया-शाहभूपतिरूपया शारदादेव्येति यावत् । पोषितोऽजनि अभिवर्धितोऽभूत् । प्रेम्णा तथैव लालितः । तेन हेतुना । असौ-आनन्दरायाध्वरी । सरसां-सहृदयास्वादनीयाम् । कवितां उपैतु-काव्यरचनानैपुण्यं आसादयतु । इति काङ्क्षिण्या । एक इति वंशनाम । एकाख्यः क्षितिपालवंशः-राजवंशः, स एव जलधिः तस्मात् । जातया-समुत्पन्नया । श्रीशाहावनिनायकाकृतिभृता-श्रीमतः शहाजिनाम्नो भूपतेः स्वरूपं धृतवत्या । गिरां देव्या-सरस्वत्या । प्रसादः कृतः-अनुगृहीतः । नूनं-निश्चये । (द्वित्राः शहाजिनामधारिणो माहाराष्ट्रा नृपतयः तञ्जापुरराज्यं अशासन्निति ज्ञायते । तेषु प्राथमिकस्य शाहभूपतेः (शहाजि) सोऽयं आनन्दरायमखी स्वयमासीत् सचिव इत्यवगम्यते । स च महीपतिः महान् पण्डितः सुतरां पण्डितजनपक्षपाती चासीत् । आनन्दरायमखिनि चात एवाहितानवधिकादरातिशयश्चासीदिति प्रसिद्धिः ।) वाग्देवीप्रसादप्रतिपन्नवाग्विभवः स एष कविः स्वयं काव्यरचनासमर्थ आसीदिति फलितोऽर्थः ॥ १० ॥

कवीनामिति । अतएव-समधिगतसरस्वतीप्रसादतयैव । या । कवितायाः सारः कवितासारः, सरसश्चासौ कवितासारश्च सरसकवितासारः, तस्य पदवी-

असौ तामाक्रामन् हरति नरसिह्माध्वरिकुल-
प्रदीपः सूरीणां श्रवणयुगजाड्यान्धतमसम् ॥ ११ ॥

पारिपार्श्वकः—श्रीशाहराज इति नाम दधत्याः सरस्वत्याः कियान् आनन्दरायमखिनि दयाविशेषः । यतः—

पुष्यत्कौतुकपद्मसंभवकरद्वन्द्वाङ्गुलीवेल्लन-
द्राङ्निष्पीडितचन्द्रमण्डलगलत्पीयूषधारासखैः ।
वाग्गुम्भैर्बलवैरिधारितशचीधम्मिल्लमल्लीसर-
स्फारामोदमदापहैश्च कवयत्यानन्दरायाध्वरी ॥ १२ ॥

शैली । पूर्वेषां-प्राक्तनानां कवीनाम् । अवहितैः-अनन्यविषयैरपि । चित्तैः । कथंचिदपि । गृहीता-अवधारिता । नासीत् । तां-तादृशीं सरसकविताशैलीम् । नरसिह्माध्वरिकुलप्रदीपः-नृसिह्मरायमखिनो वंशस्य प्रदीप इव प्रद्योतकः । असौ-आनन्दरायमखी । आक्रामन्-प्रावीण्येन बलात् स्वायत्तीकुर्वन् । सूरीणां-विदुषाम् । श्रवणयुगस्य जाड्यं-मान्द्यम्, तदेवान्धतमसं-सहृदयास्वादनीयरसभरितायाः कवितायाः श्रवणासम्भवसंभावितवैरस्यातिरेकमिति यावत । हरति-अपोहति । प्रदीपः स्वकीयया कान्त्या गाढं तम इव नृसिह्मरायाध्वरिकुलप्रदीपः कविरानन्दरायमखी च, न केवलं पैतृकेन प्रभावेण, किन्तु स्वसरस्वत्यापि मनीषिजनश्रवणपुटानुभूतं जाड्यरूपं गाढमन्धकारं अपोहयति स्मेति भावः ॥ ११ ॥

वाग्देव्याः प्रसादविशेषेण तथा कवेरस्य समुपनतं वाग्वैखरीविलसितमेव वर्णयति पुनः **पुष्यदिति** । आनन्दरायाध्वरी वाग्गुम्भैः कवयति-कविताप्रबन्धं रचयति । कीदृशैः वाग्गुम्भैः । पुष्यत्-विवर्धमानम्, कौतुकं-औत्सुक्यं यस्य तस्य पद्मसंभवस्य-ब्रह्मणः, करद्वन्द्वाङ्गुलीनां-हस्तद्वयस्थिताङ्गुलीनाम्, वेल्लनेन-दृढाकुञ्चनेन, द्राक् निष्पीडितात्-सत्वरमवमर्दितात्, चन्द्रमण्डलात्, गलन्त्याः-निस्सरन्त्याः, पीयूषधारायाः, सखिभिः-अमृतासारसमानगुणैः । 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्'

युक्तमुक्तं च भावेन 'शाहभूपतिरूपेण गिरां देवी जाता' इति। कथमन्यथा अनन्यसाधारणमस्य प्रागल्भ्यम। तदिदानीं इदमत्रप्रस्तूयते—

भर्तुं लालयितुं भुवि प्रथयितु विद्वज्जनानाश्रितान्
श्रीशाहक्षितिपात्मना क्षितिगतां मत्वा गिरां देवताम्।
आसिञ्चन्नसकृत् कमण्डलुजलैरङ्गानि पर्याकुलो
धाता वाहनहंसपक्षपवनैस्तापं किलापोहति ॥ १३ ॥

इति सखिशब्दस्य समासे अकारान्तत्वम्। (चन्द्रमण्डले सुधा निहिता इति, अत एव सुधांशुरिति चन्द्रस्य नामेति कवयः पौराणिकाश्च कथयन्ति।) (सम-संभृतकरद्वन्द्वेति पाठो न साधुः।) तथा बलवैरिणा-इन्द्रेण, भक्तितस्य हस्त-गृहीतस्य, शचीधम्मिल्लमल्लीसरस्य-इन्द्राणीकेशपाशसंयतमल्लीस्रजः, यः आमोदः-अतिबहुलपरिमलः, तस्य मदापहैः-गर्वनिर्वासकैश्च वाग्गुम्भितैरनेनान्यगः। मधुरार्थगुम्भनेन सुधाधारानिष्यन्दसदृशी, रसभरितसरलशब्दसंग्रथनसंपन्ना धम्मि-ल्लमल्लीकुसुमपरिमलसहचरी च कवेरस्य वाग्झरी बाह्यान्तस्स्फुरद्रसेति निगमयन्नि विशेषणद्वयमपि विशदयति ॥ १२ ॥

वाग्देवी शाहमहीपतिरूपेण वसुधामधिगतेति सूत्रधारेणोपक्षिप्तं तदप्रस्तुत-मेव पारिपार्श्वकः सोपपत्तिकं उपपादयति भर्तुमिति। भुवि। आश्रितान् भक्त्युन्मेषं आत्मानं उपासनया सेवितान्। विद्वज्जनान् भर्तुं-जीविकाप्रदानादिना धर्तुम्। लालयितुं-योग्यतासामर्थ्यादिषु यथोचितां आसक्तिमाविष्कृत्य उपच्छन्द-यितुम्। प्रथयितुं-विष्वक् प्रसिद्धिं विस्तारयितुं च। सर्वथा विद्वत्परिपालनमभिलष्यन्ती वेति भावः। श्रीशाहक्षितिपात्मना-श्रीशाहराजरूपेण। गिरां देवतां सरस्वतीम्। क्षितिगतां-भूलोकं अभिप्रपन्नाम्। मत्वा-समालोच्य। पर्याकुलः-सुतरां विह्वली-भूतमनाः। धाता-ब्रह्मा। कमण्डलुजलैः-कलशस्थितैः शीतलैः सलिलैः। अङ्गानि-विरहसन्तापविधुराणि शिरःप्रभृतीन्यङ्गानि। असकृत्-अनुक्षणम्। आसिञ्चन्-अभितः सेकैः शीतलीकुर्वन्। वाहनहंसस्य-स्वयानभूतस्य राजहंसस्य,

सूत्रधारः—तन्नियोजय भूमिकापरिग्रहाय अस्मद्वर्ग्यं शैलूषगणम् ।

पारिपार्श्वकः—बाढम् । किन्तु सन्ति कथानायकस्य जीवस्य परिजना विज्ञानशर्मप्रभृतयः । प्रतिनायकस्य च यक्ष्मणः परिजनाः पाण्डु-श्वासकासज्वरगुल्मातिसारप्रभृतयः । तेषां यद्यपि भूमिकाग्रहणपटवो नटवराः पुण्डरीककलहंसककेयूरकमयूरकसारङ्गकतरङ्गकप्रभृतयः संनह्यन्ति ; तथापि प्रयोगस्य बहुत्वेन दुरवगाहतया कथमभीप्सितार्थ-सिद्धिर्भविष्यतीति विचारेण व्याकुल्यत इव मे हृदयम् ।

सूत्रधारः—यत्किञ्चिदेतत् । महतामेषां सामाजिकानामनुग्रह एवास्माकम-भीप्सितमर्थं समग्रयिष्यति । यतः—

पक्षपवनैः-विधूयमानगरुद्भ्यां समुत्थितैः वातैः । तापं-प्रियावियोगजं संतापम् । अपाहति-उपशमयति । किलेति संभावनायाम् । विद्यया, विद्वज्जनपरिपालनसम्भा-वनादिषु विहितविश्वासातिशयेन च विलक्षणक्ष्मापतित्वेन विराजन्नासीत् शाहभूपतिरिति अभिहितमासीत ॥ १२ ॥

तन्नियोजयेति । तत्-वक्तृवैलक्षण्यस्य निर्धारितत्वहेतोरित्यर्थः । वर्गे भवं वर्ग्यम् , अस्माकं वर्ग्य-अस्मद्गोष्ठीसंबन्धिनम् । शैलूषगणं-नटजनसमुदायम् । (गण-शब्दः पुल्लिङ्गः ।) भूमिकापरिग्रहाय-तत्तत्पात्रोचितवेषधारणाय । नियोजय-आज्ञा-पय । बाढं-अङ्गीकारे । कथानायकस्य जीवस्य-जीवात्मनः । (जीवराजस्येति पाठा-न्तरम् ।) पुण्डरीक-केयूरकादीनि कुशीलववर्गस्थितनटानां नामानि । संनह्यन्ति-सन्ति संनद्धाः । प्रयोगस्य-अभिनयैः संदर्शनीयस्य विषयस्य । अभीप्सितार्थसिद्धिः-जीवबुद्धिविज्ञानादिकान् एकत्र, यक्ष्मविषूचीपाण्डुप्रभृतीन् परत्र च, सदसत्प्रकारान् अपरान् आत्मगुणांश्च पात्रत्वेनोपपाद्य, कथासंविधानस्य कथंचिद्विचित्रतया घटितत्वात् , प्रबन्धस्यास्य तादृशस्य प्राज्ञजनरञ्जकत्वेन प्रयोगनिष्पादनमेव नटानां अभीप्सितार्थः, तस्य सिद्धिः-निष्पत्तिः ॥

जाड्यं भिनत्ति जनयत्यधिकं पटुत्वं
सार्वज्ञमावहति संमदमातनोति ।
विद्वेषिवर्गविजयाय धृतिं विधत्ते
किं किं करोति न महद्भजनं जनस्य ॥ १४ ॥

पारिपार्श्वकः—एवं च मन्ये त्वया सह स्पर्धमानोऽपि विकटनामा नटवटुरभिनयविद्यायां महदनुग्रहात् त्वयैव विजेष्यत इति ।

सूत्रधारः—विकटो नाम नटवटुर्मया सह स्पर्धत इति अतत्त्वविदो वचनम् । शृणु तावत् ।

अभिनयविद्याविषये दुरहङ्काराकुलीकृतो विकटः ।
स नटवटुर्मां वाञ्छत्यभिभवितुं जीवमिव यक्ष्मा ॥ १५ ॥

जाड्यमिति । जाड्यं-मनसो मत्याश्च मान्द्यम् । भिनत्ति-परिहरति । अधिकं पटुत्वं-ऊर्जस्वित्वम् । जनयति । सर्वज्ञस्य भावः सार्वज्ञं-सर्वतोमुखज्ञानवत्त्वम् । आवहति-आपादयति । संमदं-हर्षम् । (हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः इत्यमरः ।) आतनोति-वितरतीति यावत् । विद्वेषिवर्गस्य-शत्रुवर्गस्य, विजयाय । धृतिं-धैर्यम् । विधत्ते । अतः महतां-सत्त्वगुणभूयिष्ठानां सहृदयानाम्, भजनं-सेवनम् । जनस्य किं किं न करोति । अभीप्सितार्थस्याशेषस्यापि वितरणदक्षं पक्षपातानभिज्ञाभिज्ञपरिषदि अस्मत्प्रबन्धप्रयोगविधानमिति भावः । महेश्वरभजनात् तदनुग्रहेण यक्ष्मादिवैरिवर्गविजयपूर्वकस्य आत्मज्ञानजीवन्मुक्तिरूपयोगानन्दयोः प्राप्तिरूपस्य फलस्य च सूचनं कृतमनेन ॥ १४ ॥

एवंचेति अनेन वाक्येन महादेवानुग्रहात् परिपन्थिभूतस्य यक्ष्मणो जीवकृतो विजयश्च विशिष्य सूच्यते । विकट इति । यक्ष्मा च विकटैर्लक्षणैर्विशिष्टः खलु ।

अभिनयेति । अभिनयविद्यायाः-नाट्यशास्त्रस्य, विषये-परिचयात्मकेऽर्थे ।

(नेपथ्ये)

अरे रे शैलूषापसद, 'अभिभवितुं जीवमिव यक्ष्मा' इति किमसम्भावितमर्थं दृष्टान्तयसि।

मयि जीवति जीवस्य स्वामिनो मन्त्रिणि प्रिये।
दुर्बलो यक्ष्महतकः कथं वाभिबुभूषति॥ १६॥

सूत्रधारः—(आकर्ण्य।) मारिष, जीवराजमन्त्रिणो विज्ञानशर्मणो भूमिका-

---

दुरहङ्कारेण-दुष्टजनसहजेन गर्वेण "गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारः" इत्यमरः। आकुलीकृतः-अभिभूतः। दुर्भरेणाहम्भावेनाभिभूतविवेकतया विह्वलीभूतचेता इत्यर्थः। विकटः-तन्नामा। स नटवटुः-बालिशो नटः। शैलूषवराक इति अवहेलनगर्भितं विशेषणम्। माम्। यक्ष्मा-राजयक्ष्माख्यो रोगराट्। जीवं-नाटकस्यास्य नायकमिव। अभिभवितुं-निग्रहीतुम्। वाञ्छति-अभिलषति। इहेदं नाटकीयफलस्य यक्ष्मणोऽपजयपूर्वकस्य जीवविजयस्य सूचितत्वात् विद्धकं नाम नाटकाङ्गम्। "नाटकीयफले हेतुभूतस्याध्यक्षकीर्तनम्। आफलोदयमुत्साहावसानाभ्यां हि विद्धकम्" इति भरतः॥ १९॥

नेपथ्य इति। नेपथ्ये-यवनिकायाः पश्चाद्भागे। कुशीलवानां वेषष्य भूमिकापरिग्रहस्थलस्य च नेपथ्यमिति नाम। शैलूषापसद-निहीनकुशीलव। असम्भावितं-अनुपपन्नम्। अर्थं-विषयम्।

मयीति। स्वामिनः-राज्ञः। जीवस्य। प्रिये मन्त्रिणि-हितैषिणि सचिवे। मयि जीवति सति। दुर्बलः-हीनसत्त्वः। यक्ष्महतकः-दुरात्मा राजयक्ष्मा। कथं वा, अभिबुभूषति-अभिभवितुं व्यवस्यति। अभिभवितुं इच्छतीत्यर्थे इच्छायां सन्। स न कथंचिदपि जीवाभिभवे प्रभवतीति भावः। अनेन प्रवर्तकाख्यं नाटकाङ्गं प्रस्तुतं भवति। "प्रवृत्तकालमाश्रित्य प्रस्तावो यो विधीयते। तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशेन प्रवर्तकम्" इति भरतः। एष कथोद्घात इति चाभिधीयते।

मादाय मम कनीयान् कलहंसको रङ्गभुवमवतरति। तदावामप्यन-न्तरकरणीयाय सज्जीभवावः।

(इति निष्क्रान्तौ।)

प्रस्तावना।

(ततः प्रविशति जीवमन्त्री विज्ञानशर्मा।)

विज्ञानशर्मा—('अरे रे शैलूषापसद' इत्यादि पठित्वा, विचिन्त्य।) सर्वथा राज-समीपं गत्वा तदनुज्ञया यक्ष्मणः प्रवृत्तिमुपलब्धुं चारान् प्रेषयामि।

"सूत्रधारस्य वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव वा। गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्धातः स उच्यते" इति च भरतः॥ १६॥

प्रस्तावनेति। सूत्रधारादिभिः नाटकप्रवर्तकैः कथावस्तु यत्र प्रस्तूयते सा प्रस्तावना। आमुखमिति प्रस्तावनाया नामान्तरम्। एवमस्ति प्रस्तावनायाः प्रतिपादितं लक्षणम्—"सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते। नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा। आमुखं नाम तस्यैव सैव प्रस्तावना मता॥" इति।

जीवमन्त्रीति। (जीवराजस्य मन्त्रीति पाठान्तरम्।) विज्ञानशर्मा-शिल्पादि-रूपकलासु, अन्येषु त्रिवर्गसाधनोचितेषु च शास्त्रेषु या बुद्धिः तत् विज्ञानम्। मोक्ष-विषयिकी या मतिः तत् ज्ञानम्। "मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः" इत्यमरः। ततः प्रविशतीत्यत्र मुखसन्ध्याख्यस्य प्राथमिकस्य नाटकाङ्गस्योप-क्रमादारभ्य प्रतिमुख-गर्भ-विमर्शाख्यान् सन्धीन् यावत् राज्ञो जीवस्य त्रैवर्गिक-कृत्यवर्गसाधनोपायानां उपदेष्टा प्रधानामात्यो विज्ञानशर्मा। ततश्च निर्वहणाख्यस्य नाटकोपसंहाराङ्गस्य प्रस्तावे मुक्तिसाधकमन्त्री ज्ञानशर्मा च प्रबन्धेऽस्मिन् कविना प्रकरणानुरोधेन प्रस्तूयते। राजसमीपं-राज्ञो जीवस्य समीपम्। प्रवृत्तिं गमनागमन-बलाबलादिरूपं वृत्तान्तम्। धारणां-चित्तस्यैकाग्रप्रवृत्तिम्। धारणाख्यः सात्त्विको

अथवा 'तत्प्रवृत्त्युपलम्भाय प्रेषय धारणाम्' इति मयोक्तो राजा तथा कुर्यात्। (श्रुतिमभिनीय।)

दिक्षूदञ्चति ताम्रचूडरसितं यद्ध्रस्वदीर्घप्लुत-
प्रायोवर्णनिभं ब्रवीति तदिदं व्युष्टा निशाभूदिति।
स्त्रीणां निर्गमनं विहृत्य पतिभिर्ब्रूते विनैवाक्षरैः
क्रीडावेश्मकवाटिकाविघटनकेङ्कारपारम्परी॥ १७॥

गुणश्च जीवपरिजनेष्वन्यतमपात्रत्वेनास्ति परिकल्पितः। "यमादिगुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि। धारणा प्रोच्यते सद्भिर्योगशास्त्रविशारदैः" इति वसिष्ठः।

दिक्ष्विति। ह्रस्वश्च दीर्घश्च प्लुतश्च तत्प्रायो वर्णाः-स्वराक्षराणि ते ह्रस्वदीर्घप्लुतवर्णाः, तेषां निभं-सदृशम्। "स्वरव्यञ्जनयोर्वर्णः" इति वर्णपदस्योभयत्र साम्यम्। ताम्रचूडस्य-कुक्कुटस्य, रसितं-एकद्वित्रिमात्रात्मकतया (कु१ कू२ कू३ इति) क्रमेण दीर्घीभवत् कूजनम्। दिक्षु। उदञ्चति-उच्चैः प्रसरतीति यत्। तत् तादृशम्। इदं कुक्कुटकूजनोदञ्चनम्। निशा-रात्रिः। व्युष्टा-प्रभाता। अभूदिति। ब्रवीति-व्यक्तमभिदधाति। कुक्कुटानां अभितः कूजनध्वनेराकर्णनेन प्रभातप्राया विभावरीति विभाव्यत इति भावः। तथा क्रीडार्थं वेश्मानि क्रीडावेश्मानि-क्रीडागृहाणि, तेषां कवाटिकानां विघटनानि-उद्घाटनानि, तेषां केङ्काराः-कवाटार्गलकीलकादीनां अन्योन्यसंघर्षणसमुद्भवत्संरावाः, तेषां पारम्परी-सन्ततिः। पतिभिः-दयितैः सह। विहृत्य-क्रीडित्वा। स्त्रीणाम्। निर्गमनं-क्रीडागृहेभ्यो बहिरागमनम्। विनैवाक्षरैः-वचनादृतेऽपि। ब्रूते-स्पष्टं कथयतीत्यर्थः। कवाटिकाकेङ्कारपारम्परी स्त्रीणां क्रीडागृहेभ्यो निर्गमनं ब्रूत इत्यन्वयः। त्रियामाया अवसाने, शर्वर्याः चतुर्थे यामे वा कुक्कुटाः प्रकृत्यैव प्रबुध्य कूजन्तीति शास्त्रमनुभवश्च; अत एव त्रियामान्ते घुष्यति इति-"यामघोष" इत्यपि कुक्कुटस्य नाम। कुक्कुटकूजने सत्याकर्णिते सत्यः कुलस्त्रियः सौशील्यसंरक्षणपराः शयनगृहादुत्थाय निर्गच्छन्तीति च संप्रदायः। हेतुद्वयेनानेन वीतरजस्तमसां सात्त्विकानां

तदिदानीं देव्या प्रसन्नया बुद्ध्या सह राजा प्रतिबुध्य निवसेत् । तदुपसर्पामि । (इति पुरो दृष्टिक्षेपमभिनयन् ।)

चञ्चत्खेटकृपाणकञ्चुकशिरस्त्राकल्पदृप्यद्भटा
सादिव्यञ्जितवक्रमण्डलगतित्वङ्गत्तुरङ्गव्रजा ।
गण्डद्वन्द्वगलन्मदाम्बुमुखरीभूतद्विरेफद्विपा
दृष्टचोर्मे कुतुकाय राजभवनद्वारोपकण्ठस्थली ॥ १८ ॥

सुषुप्तेः प्रबोधस्य समुचितो ब्राह्मो मुहूर्तः संप्राप्त इति ज्ञापितमासीत् । "रात्रेस्तु पश्चिमो यामो मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते ।" धर्मार्थयोः स्वास्थ्यस्य च रक्षणाय स एव समीचीनः समयः । "ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थावनुचिन्तयन्" इति मनुः । "ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः" इति वैद्यकं च ॥ १७ ॥

देव्येति । जीवराजस्य देवी-महिषी बुद्धिः तया । प्रसन्नया-प्रबुद्धया । विद्यापरिणये कविरयं जीवराजस्य विद्यां नायिकामकल्पयत् । तथा चित्तशर्मा तत्र नर्मसचिवः ।

जीवस्य काल्पनिकं मानुषत्वं राजभावं च संभाव्य, तदानुगुण्येन सार्वभौमसाजात्यवैभवं वर्णयति चञ्चदिति । चञ्चन्तः-तरलाः, खेटः-घनयष्टिरूपं आयुधम्, चर्मफलकमिति केचित्; कृपाणः-खड्गः, कञ्चुकः, शिरस्त्रं-शिरोवेष्टनम्, त एवाकल्पाः-वेषाः, चञ्चन्तः खेटाद्याकल्पाः येषां ते; ते च ते दृप्यन्तश्च आकल्पदृप्यन्तः, दृप्यन्तः-शौर्यधैर्यबलादिभिः धृष्टाः, भटाः-योधाः यस्यां सा । परिगृहीतपरिच्छदप्रहरणा उद्धता राजभटाः सर्वदा सज्जाः सन्निहिताश्चेति भावः । सादिभिः-अश्वारोहैः पुरुषैः, व्यञ्जिताः-सूचनाभिः निर्दिष्टाः, याः वक्र-मण्डलगतयः-कुटिलवर्तुलाकारा विविधा गतिविशेषाः, ताभिः त्वङ्गन्तः-चटुलपदविन्यासपूर्वकं भ्रमन्तः ये तुरङ्गाः तेषां व्रजः यस्यां सा । गण्डद्वन्द्वेषु-कपोलयुगलेषु, गलत्-निस्सरत्, यत् मदाम्बु तेन मुखरीभूताः-मदसलिलास्वादोत्तेजितत्वात् मुहु रीङ्कारमाचरन्तः, द्विरेफाः-भ्रमराः, तैः उपलक्षिताः द्विपाः-गजाः यस्यां सा । तत्तादृशी राजभवनद्वारस्य

अपि च ।

प्रौढामात्यनियुक्तमन्त्रपदवीविस्रम्भसञ्चारिणो
राज्ञो दुस्सहतेजसो निशमने यद्वद्धृतिं द्वेषिणः ।
प्रासादप्रतिहारवेदिषु तथा स्नेहाङ्कपात्रस्थिताः
प्रत्यूषोपगमे प्रदीपमुकुलाः कान्तिं त्यजन्त्यञ्जसा ॥ १९ ॥

उपकण्ठस्थली-आसन्नभूमिः । मे दृष्ट्योः कौतुकाय-कौतूहलाय । भवतीति शेषः । उद्धतैः परिगृहीतायुधैर्योधैः, विचित्रगत्या वल्गद्भिः वाजिवर्गैः, मदोत्कटैः मतङ्गजैश्च मण्डितस्य राजभवनप्रातिहारिकप्राङ्गणस्य प्रभावः प्रसभं अवलोकयितॄणां प्रमोदं विस्मयं चोपजनयतीति भावः ॥ १८ ॥

राज्ञो नैजं पराक्रमं प्रभावं च प्रतिपादयति प्रौढामात्येति । प्रौढामात्येन-प्रधानसचिवेन, नियुक्ता-सन्दिष्टा (निरुक्तेति पाठो न साधीयान् ।) या मन्त्र-पदवी-गुप्तराजतन्त्रप्रयोगोपायः, तया विस्रम्भसञ्चारिणः-विश्वासपूर्वकप्रवृत्तिमतः । दुस्सहतेजसः-अतिपरुषपराक्रमदुर्दान्तस्य । जीवात्मपक्षे स्वयं ज्योतिषा भासमानत्वात् दुस्सहदर्शनस्येत्यप्यर्थः । राज्ञः-जीवराजस्य । निशमने-आकर्णने दर्शने वा । 'आकर्णने निशमनं दर्शनेऽपि' इति मेदिनी । द्वेषिणः-शात्रवः । धृतिं-धैर्यम् । यद्वत् त्यजन्ति । तथा प्रासादस्य-हर्म्यस्य, प्रतिहारवेदिषु-बाह्याङ्गणवितर्दिकासु । स्नेहाः अङ्केषु येषां तानि स्नेहाङ्कानि-अन्तस्तैलानि, पात्राणि-दीपभाजनानि, तेषु स्थिताः-संलग्नाः । प्रदीपमुकुलाः-आकारतः कमल-कोशवद्दृश्यमाना महादीपशिखाः । प्रत्यूषस्य-प्रभातस्य, उपगमे, सान्निध्ये, सवितुरुदय इति यावत् । कान्तिं अञ्जसा-झटिति त्यजन्ति । स्वयं दुर्विषहतेजः-प्रभावदुर्ललितस्य, विशेषतश्च विज्ञानशर्माख्यनिपुणामात्यनिर्दिष्ट-निराबाधनीति-पथावलम्बननिश्शङ्कप्रवृत्तिमतो जीवराजस्य श्रवणमात्रेण वैरिणो वीतविक्रमा भवन्तीति, तदार्तौ दिवाकरोदयसान्निध्यात् दीनदशामापन्नानां दीपानां समुपनतं हीनतेजस्त्वं तस्यानुपमं तत्कालोचितं उपमानमिति च निरूप्य विषयः कविना निपुणमुपपादितः ॥ १९ ॥

(पुरो विलोक्य)

का पुनरियं तपश्चरणजनितप्रभुत्वगौरवेव, मामभिवर्तते ।

गाढोन्नद्धजटाकलापकपिलश्रीधूतबालातपा
बिभ्राणा भसितानुलेपधवलच्छायां तनुं पावनीम् ।
भिक्षापात्रमयूरपिञ्छचयभृत्पाणिद्वया मेऽधुना
काषायाम्बरधारिणी कलयति स्वान्ते धृतिं तापसी ॥ २० ॥

(निपुणं निरूप्य)

अस्यामक्षिभ्रुवं नासा रदपङ्क्ती रदच्छदः ।
चुबुकं मन्दहासश्च धारणायामिवेक्ष्यते ॥ २१ ॥

केति । का पुनरियं स्यात्, या तपश्चरणेन जनितं प्रभुत्वगौरवं-आधिकारिकप्राशस्त्यं यस्याः सेव । मां अभिवर्तते-मदभिमुखं अभियाति ।

गाढोन्नद्धेति । गाढं-दृढं यथा तथा, उन्नद्धः-उन्नमय्य निबद्धः, यो जटाकलापः-जटासंहतिः, तस्य कपिलश्रिया-पिङ्गलवर्णशोभया, धूतः-तिरस्कृतः, बालातपः यया सा । भसितस्य-विभूत्याः, अनुलेपेन-उद्धूलनेन, धवला-पाण्डुरा, छाया-कान्तिः यस्यास्ताम् । अतएव पावनीं-परिशुद्धाम् । तनुं बिभ्राणा । भिक्षापात्रं मयूरपिञ्छानां चयं च बिभर्तीति भिक्षापात्रमयूरपिञ्छचयभृत् पाणिद्वयं यस्याः सा। एकस्मिन् करे भिक्षाभाण्डं अपरस्मिन् मयूरपिञ्छस्तोमं च दधतीत्यर्थः । काषायाम्बरधारिणी इयं तापसी । मे स्वान्ते-मम मनसि । अधुना धृतिं कलयति । आर्यवेषाया अस्यास्तापस्या दर्शनेन भविष्यति भद्रमिति वदतीव स्वयं समुन्मिषति धैर्यमिति भावः ॥ २० ॥

अस्यामिति । अस्यां-तापस्याम् । अक्षिणी च भ्रुवौ च तासां समाहारः अक्षिभ्रुवम् । अचतुरेत्यादिना समासान्तेऽच्; प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च । नासा । रदानां-दन्तानां पङ्क्तिः रदपङ्क्तिः । दन्तानां पङ्क्तिद्वयस्य विद्यमानत्वात् रद-

(ततः प्रविशति तापसीवेषा धारणा ।)

धारणा । अहं खु पच्चत्थिराआभिसेणणसंणाहं कस्स वि पुरिसस्स मुहादो सुदवन्तेण रण्णा 'इमं उत्तन्तं पुरं पविसिअ जाणीहि'त्ति पेसिदह्मि । मए वि तावसीवेसाए तह जाणिअ रण्णो समीवे समागमीअदि । (अग्रतो दत्तदृष्टिः, स्वगतम् ।) एसो विण्णाणसम्मा अमच्चो आअच्छदि । होदु । वेसेण पदारेमि णम् । जज्जवि सव्वस्सिं वि कज्जे इमस्स अणुमदिं विणा राआ ण पवट्टइ तह वि जं मह संसओ वट्टइ ता एअकस्स पआसो ण भवे । (इति परिक्रामति ।)

[अहं खलु प्रत्यर्थिराजाभिषेणनसंनाहं कस्यापि पुरुषस्य मुखाच्छ्रुतवता राज्ञा 'इमं वृत्तान्तं पुरं प्रविश्य जानीहि' इति प्रेषितास्मि । मयापि तापसीवेषया तथा ज्ञात्वा राज्ञः समीपे समागम्यते । एष विज्ञानशर्मा अमात्य आगच्छति । भवतु । वेषेण प्रतारयाम्येनम् । यद्यपि सर्वस्मिन्नपि कार्येऽस्यानुमतिं विना राजा न प्रवर्तते तथापि यन्मम संशयो वर्तते तदेककस्य प्रकाशो न भवेत् ।]

पङ्क्ती इति द्विवचनान्तत्वमपि संपद्यते । रदच्छदः-अधरः । चुबुकं-हनुः । (चिबुकमिति विपुलो व्यवहारः ।) मन्दहासः-ललितं स्मितं च । धारणायां-परिचितपूर्वायां जीवस्य परिजनभूतायां स्त्रियामिव । ईक्ष्यते-परिदृश्यते । अस्यास्तापस्या मुखलक्षणानीङ्गितानि च विलक्षणानि तान्येव धारणायाः परिचितचरायाः संवदन्तीवेति भावः ॥ २१ ॥

धारणेति ।—धारणा नाम मनस एकाग्रता । "यमादिगुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते सद्भिः योगशास्त्रविशारदैः ॥" इति वसिष्ठः । "ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धनम् धारणा" इति हेमचन्द्रः । अहं खु रण्णा पेसिदह्मि (अहं खलु राज्ञा प्रेषितास्मि) इत्यन्वयः । प्रत्यर्थी चासौ राजा च प्रत्यर्थिराजः-शत्रुनृपतिः, तस्य अभिषेणनसंनाहं-समराय सज्जीकृतया सेनया सहाभियोगरूपं समुद्यमम् । "यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम्" इत्यमरः । कस्यापि पुरुषस्य मुखाच्छ्रुतवतेति

मन्त्री—(दृष्ट्वा स्वगतम्) इयं तापसी राजप्रहिता प्रच्छन्ना किं धारणा भवेत्। भवतु, पृच्छामि। (प्रकाशम्) अये तापसि, का त्वम्। कुत आगच्छसि।

धारणा—(स्वगतम्) इमस्स पडिवअणं भासन्तरेण भणेमि। अण्णहा कहं वि जाणिस्सदि इअं सेति।

[अस्य प्रतिवचनं भाषान्तरेण भणामि। अन्यथा कथमपि ज्ञास्यति इयं सेति।]

(प्रकाशम्) अहं खलु गार्गी यक्ष्मणो राज्ञो वयस्या, देव्या गृहिण्याः स्नेहसर्वस्वभाजनं तदन्तःपुरादेवागच्छामि।

मन्त्री—(स्वगतम्) भवेदेवेयं धारणा। तापसीवेषेण रिपुप्रवृत्तिमुपलभ्यागतवती। अयं स्वनामानुगुणं अभिज्ञो वा न वेति मां परीक्षितुं संस्कृतभाषया वेषानुगुणं अपलपते। प्रतिपक्षकुले च पक्षपातमात्मनः

अनेन सामान्यां किंवदन्तीमपि नैष लघुतरं मत्वा तिष्ठत्यनवहित इति व्यज्यते। **पुरमिति**। नगरस्यान्तः सर्वतो गत्वा भूतार्थं अवधारयेति राजाज्ञा। पुरमिति जीवराजस्य निवासभूतनगरात्मकं देहमपि निर्दिश्यते। "तनुस्तनूः संहननं शरीरं कलेबरं क्षेत्रवपुःपुराणि" इति राजनिघण्टुः। शरीरस्य बाह्याभ्यन्तराः सर्वेऽपि भागाः कथंचिदपि यक्ष्मप्रभृतिभी रिपुभिः न यथाभिभूताः स्युः तथा सावहिति समुद्युक्ताया धारणाया द्वारा पुरनिरीक्षणे जीवराजो जागरूकस्तिष्ठतीति वाच्यार्थो व्यङ्ग्यार्थश्च। तापसीवेषधारणं परेभ्यः स्वात्मनो गोपनार्थम्। एककस्य-कस्यचिदपि। संशयालुरहमिति न कोऽपि विदांकरोतु इति भावः। **भासन्तरेणेति**। प्राकृतेन व्यवहरन्त्या धारणायाः संस्कृतं भाषान्तरं भवति। **गार्गीति** अलीकनाम। वयस्या-सखी। **सर्वं** च तत् स्वं च सर्वस्वम्, स्नेह एव सर्वस्वम्, तस्य भाजनं-असाधारणप्रीतिपात्रम्। **रिपुप्रवृत्तिमिति**। रिपुप्रवृत्तिम्-शत्रूणां वृत्तान्तम्। स्वनामानुगुणं-विज्ञानशर्मेति नाम्नोऽनु-

सूचयति । भवतु । अहमपि अजानन्निव अनुनयन् पृच्छाम्येनाम् । (प्रकाशम्) अये तापसि,

निखिलं जगतश्चरितं विज्ञातं ते समाधिनैव भवेत् ।
तन्मे महाप्रभावा भाग्येनासादिता भवती ॥ २२ ॥

धारणा—(स्वगतम्) मं तावसिं एव्व जाणिअ मह मुहादो पच्चत्थिराअप्पउत्तिं सुणिदुं अणुणअप्पआरो एसो । होदु । अहं वि अजाणन्तीव पुच्छामि । [मां तापसीमेव ज्ञात्वा मम मुखात् प्रत्यर्थिराजप्रवृत्तिं श्रोतुं अनुनयप्रकार एषः । भवतु । अहमप्यजानतीव पृच्छामि ।] (प्रकाशम्) कस्त्वम् । क्व गच्छसि । सूनृतेन ते वचनेन साधुर्भवानिति पृच्छामि ।

मन्त्री—(स्वगतम्) इयमात्मानं गोपयति । अहमपि तथैवोत्तरयामि । (प्रकाशम्) कार्यविशेषेऽधिकृतं जानीहि । येनैवमधिकृतस्तन्निकटे गच्छामि ।

रूपं यथा तथा । संस्कृतभाषयेति । अपलपते-वस्तुतत्त्वं निगूहते । "अपलापस्तु निह्नवः" इत्यमरः । (भाषान्तरं वेषानुगुणमवलम्बत इति पाठान्तरम् ।)

निखिलमिति । समाधिना-ध्यानकर्मणैव । "मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते" इति तल्लक्षणम् । जगतो निखिलं चरितम्-अशेषश्च वृत्तान्तः । ते-तव । विज्ञातं भवेत् । तत्-तस्मात् । महाप्रभावा भवती मे भाग्येन आसादिता-प्राप्ता । धारणायाश्च तादृशी शक्तिः स्वतस्सिद्धेति भावगर्भितमिदं विशेषणम् ॥ २२ ॥

सूनृतेनेति । सूनृतेन-प्रियेण । कार्यविशेष इति । कार्यविशेषे-विशिष्टे राजकार्ये । अधिकृतं-अधिकारित्वेन नियुक्तम् । मामिति शेषः ।

धारणा—(स्वगतम्) एसा विपक्खजणपक्खवादिणित्ति गोपणप्पआरो एसो। [एषा विपक्षजनपक्षपातिनीति गोपनप्रकार एषः।] (प्रकाशम्) केनाभिकृतोऽसि।

मन्त्री—भगवति, त्वमेव जानासि। यतः प्रणिधानेन योगिनः सकलमपि प्रत्यक्षयन्ति।

धारणा—(स्वगतम्) कहं एदं आपडिदम्। होदु। जोइणी विअ आसिअं करिअ अमच्चं वञ्चेमि। (इति ध्यानारूढा तिष्ठति।)

[कथमेतदापतितम्। भवतु। योगिन इवासिकां कृत्वा अमात्यं वञ्चयामि।]

मन्त्री—(स्वगतम्) एषा खलु—

> कृत्वा स्वस्तिकमासनं करयुगं विन्यस्य जानुद्वये
> नासाग्रार्पिततारका नतमृजूकृत्यावलग्नं दृढम्।
> निश्वासोच्छ्वसितोपरोधघटितस्तैमित्यपीनस्तनी
> चित्ते मे कृतसंयमेव कुरुते धूर्ता महत् कौतुकम्॥ २३॥

यत इति। प्रणिधानेन-ध्यानेन। प्रत्यक्षयन्ति-प्रत्यक्षं कुर्वन्ति।

जोइणी विअ इति स्वयं धारणया मन्त्रिणापि छद्मयोगिनीत्वं अमुया ज्ञातत्वात् योगिन इवेति इवशब्दः प्रयुक्तः। आसिकां-उपवेशम्।

कृत्वेति। स्वस्तिकं-तन्नाम्ना प्रसिद्धम्। आसनम्। योगिनः निदिध्यासनावसरे निषीदन्ति पञ्चसु पद्म-स्वस्तिक-भद्र-वज्र-वीराख्येषु आसनेषु अन्यतममाश्रित्य। तेषु स्वस्तिकमत्र गृहीतम्। तल्लक्षणं तु—"जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे। ऋजुकायो विशेद्योगी स्वस्तिकं तत् प्रकीर्त्यते॥" इति तन्त्रसारे। कृत्वा-स्वस्तिकासनेन स्थित्वेत्यर्थः। करयोः युगम् जानुद्वये विन्यस्य। नासाया अग्रं नासाग्रं तस्मिन् अर्पिते तारके यया सा; नासिकाग्रमेव पश्यन्ती। नतं-आभुग्नम्। अवलग्नं-मध्यप्रदेशम्। दृढं-बलवद्यथा तथा। ऋजूकृत्य-सम्यगुन्नमय्य। स्थित्वेति शेषः। निश्वासः-बहिर्विसृज्यमानो रेचकश्वासः.

(प्रकाशम्) परिनिष्ठितं योगाभासनं भवत्याः ।

धारणा—(आत्मानं दिश्य सस्मितम्) जीवनस्य राज्ञो मन्त्री विज्ञानशर्मा भवान् ।

मन्त्री—महाप्रभावा योगसिद्धिमती भवती । तथाहि—

बुद्ध्या महत्या कृतसाहचर्या देवे निजे दर्शितभूरिभक्तिः ।
परप्रवृत्तिं विदती महिम्ना साधारणा त्वं त्वहिते हिते च ॥ २४ ॥

उच्छूसितं-पूरणाख्य अन्तरागृह्यमाणः श्वासः, तयोः उपरोधेन-अवष्टम्भेन, घटितं-आपादितं यत् स्तैमित्यं-स्तब्धत्वम्, तेन पीने-वृद्धिते स्तने यस्याः सा । धूर्ता-वञ्चनशीला धारणा । कृत्रिमध्यानकर्मणि प्रवृत्ता योगाभासं प्रकटयतीति भावः । कृतसंयमेव-यथावद्विहितसमाधिरिव । मे चित्ते-मम मनसि । महत् कौतुकं-विशिष्य विनोदम् । कुरुते-उपजनयति ॥ २३ ॥

परिनिष्ठितमिति । योगस्य-विषयान्तरेभ्यश्चित्तवृत्तिनिरोधपूर्वकस्य ध्यानस्य, आभासनं-आसमन्तात् प्रकटनम् । योगाचरणवत् कृतकप्रकटनमिति च आन्तरोऽर्थः । परिनिष्ठितं-सम्यक् संपादितम् । कृतकध्यानकृतविषयविशेष-प्रकटनप्रवृत्तत्वात् सस्मितत्वम् । महाप्रभावेति अन्तर्विडम्बनपूर्वकं क्रियमाणा कपटप्रशंसा ।

बुद्ध्येति । महत्या-प्रकृत्या । बुद्ध्या । कृतसाहचर्या-विहितसाहाय्या । धारणायाः सर्वदा विषयाणां सविमर्शं ग्रहणार्थं बुद्धिं पुरस्कृत्यैव प्रवृत्तेः सहजत्वात् । अन्यत्र महादेव्या जीवपत्न्या बुद्ध्या च । निजे देवे-स्वाभीष्टे देवताविशेषे । अन्यत्र स्वकीये राजनि । दर्शितभूरिभक्तिः आविष्कृतासाधारणभक्तिः । महिम्ना-तपःप्रभावेण । परस्य-ईश्वरस्य, प्रवृत्तिं-विषयम्, स्वरूपमिति यावत् । अन्यत्र परप्रवृत्तिं प्रतिपक्षिणां वृत्तान्तम् । विदती-अवगतवती । त्वम् । हिते-मित्रवर्गे । अहिते-शत्रुवर्गे च । साधारणा-समानप्रवृत्तिमती । योगिन्याः पक्षपाताभावात् । नु खल्वर्थे । सा इति, धारणा इति च पदविभागेन 'त्वं सा-तथा प्रसिद्धा

धारणा—(स्वगतम्) किं जाणिदम्हि अमच्चेण जहत्थणामधेएण जं तावसीवण्णणव्वाजेण अहं जेव्व वण्णिदा । होदु । एव्वं भणामि ।

[किं ज्ञातास्म्यमात्येन यथार्थनामधेयेन यत्तापसीवर्णनव्याजेनाहमेव वर्णिता । भवतु । एवं भणामि ।] (प्रकाशम्) महान् खलु योगप्रभावः ।

मन्त्री—भगवति, तव न किञ्चित् प्राणिनामन्तर्गतमविदितमस्ति । अतस्त्वां प्रार्थये, कथमस्माकं राजनि यक्ष्मा मन्यते । योगिन्यास्तव दुःखितेषु कथमेषां दुःखविमुक्तिः स्यादिति चित्तपरिकर्मविशेषः करुणा भवत्येव । योगाङ्गेषु यमेषु वाङ्मनसयोः यथार्थत्वरूपः

धारणा खलु' इत्यपि भूतार्थो व्यञ्जितः । "प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा . . ." इति गीतोक्तं तत्त्वं बुद्धिसहकृताया धारणाया विषये व्यपदिश्यते कविना ॥ २४ ॥

महानिति । महान् खलु योगप्रभाव इति सोल्लुण्ठनं वचनम् ।

भगवतीति । अन्तर्गतं-मनसि स्थितम् । कथं मन्यते कीदृशमनोभावविशिष्टो भवतीति पृच्छ्यते । एषां-दुःखितानाम् । चित्तपरिकर्माणि-मनःप्रसाधनानि, तेषां विशेषः । तादृशविशेषगुणत्वेन करुणा परिगण्यते । मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षा इत्याख्येषु मनसः संस्कारोपकरणभूतेषु चतुर्षु गुणेषु करुणा भवत्यन्यतमो गुणः । योगे संनिविष्टमनसां सत्त्वगुणभूयिष्ठानां दुःखितजनदुर्दशापनोदनविषये निर्धूतनिजपरभेदं निर्विशेषं कारुण्यं निरर्गलं स्वतः समुद्भवतीति वाक्यस्यास्य फलितो भावः । भवत्येव इत्यत्र एवकारः कारुण्यप्रवृत्तेः अवश्यंभावित्वं आविष्करोति । योगाङ्गेषु-योगस्यावयवभूतेषु । यमेषु-शरीरसाधनापेक्षेषु नित्येषु दशसु कर्मसु । "शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत् कर्म तद्यमः" इत्यमरः । वाक् च मनश्च वाङ्मनसे ; अचतुरेत्यादिना अच्प्रत्ययान्तो निपातः । तयोः । यथार्थत्वरूपः-तथ्यात्मकः । मनसि वचसि च विषयाभिन्नत्वमिति यावत् । सत्यं नाम मनसि स्थितस्य विषयस्य किञ्चिदप्यविपर्यासेन वाचा व्यवहरणमेव । दश यमास्तावत्....

सत्यं नाम द्वितीयो यमोऽपि तथा । अत इदं निर्विशङ्कं प्रार्थनापूर्वं पृच्छामि ।

धारणा—(सप्रणामम्) जक्खरायपक्खवादविसेसे वि जोइणीए पुच्छिदस्स जहत्थुत्तरं अभणिअ असक्कं ठादुं त्ति मण्णइ अमच्चो ।

[यक्षराजपक्षपातविशेषेऽपि योगिन्या पृष्टस्य यथार्थोत्तरमभणित्वा न शक्यं स्थातुमिति मन्यतेऽमात्यः ।] (प्रकाशम् ।) किमन्यत । पुरात् निष्क्रमयितव्यो ऽयमिति मन्यते ।

मन्त्री—कथमेतदेतस्य संघटते । सामादिषु चतुर्षूपायेषु एकैकस्यापि प्रयोगेण सुसाधो हि रिपुमनोरथभङ्गः ।

धारणा—नन्विमं दुष्करं पश्यामि ।

"अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं क्षमा धृतिः । दयार्जवं मिताहारः शौचं चैते यमा दश" इति हठप्रदीपिका । मनःप्रसादनेषु यथा करुणाया द्वितीयत्वम्, तथा यमेषु सत्यस्यापि द्वितीयत्वमिति, योगिनां दुःखितेषु यथा करुणायाः प्रवृत्तिर्नैसर्गिकी, तथैव वाङ्मनसयोरभिन्नप्रवृत्तिरूपं सत्यमपि नैसर्गिकं अवश्यादरणीयं च भवतीति अर्थपुष्टि 'द्वितीयो यमोऽपि तथा' इति वाक्यमिदं विशिनष्टि । योगिनां दयार्द्रहृदयत्वम्, मनसि वचसि चाभिन्नवृत्तिमत्वं च विवृण्वन् मन्त्री स्वसमीहितार्थं तन्मुखाज्जिगृक्षुः योगिनीं निपुणमेवं उपरुणद्धि । अतः-एवं विदित-निगम रहस्यत्वादित्यर्थः । निर्विशङ्कं-वीतभयं यथातथा । पुरादिति । पुरात्-नगरात्, अयमिति च । अयं-जीवराजः । कथमेतदिति । एतत्-पुरात् निष्क्रमण-कार्यम् । एतस्य-यक्ष्मणः । सामादिषु-सामदानभेददण्डाख्येषु । एकैकस्यापि प्रयोगेण । सामोपायो यदि प्रथमं प्रयुक्तो न सिध्यति ततो दानोपायः, यदि स च न फलति ततो भेदः, स च न चेत् सिध्यति जागर्त्येवान्ततश्चान्तिम उपाय इति भावोऽर्थः । अतो जीवस्य पुरादपनयनं दुर्घटमिति यावत् ।

नन्विति । इमं-रिपुमनोरथभङ्गम् । दुष्करं-न सुसाधम् पश्यामि ।

यक्ष्मणि विभौ प्रयोगं घटयन्ति न सामभेददानानि ।
दण्डः प्रभवेन्नु कथं प्रबलतरे रिपुजने स्वस्मात् ॥ २५ ॥

मन्त्री—यथार्थमाह भवती । किंत्विदं पक्षपातवचनम् । केनेममस्मत्प्रबलतरं मन्यसे ।

धारणा—(स्वगतम्) एसो अत्तकेरअस्स पहुणो अमच्चो । ता पहुजणविषअणीए मन्तविचारसिद्धीए परपक्खबलट्ठिदिं एदस्स जेव्व कहइस्सम् ।

[एष आत्मीयस्य प्रभोरमात्यः । तत् प्रभुजनविषयिण्या मन्त्रविचारसिद्धेः परपक्षबलस्थितिमेतस्यैव कथयिष्यामि ।] (प्रकाशम्) सर्वरोगराजो यक्ष्मा निष्प्रती-

---

स्वाशयस्य हेतुमाह यक्ष्मणीति । यक्ष्मणि विभौ-सर्वात्मना कार्यनिर्वहणक्षमे सति; आनन्तरिकस्यानुवादस्य हेतुभूतोऽयं विभुशब्दः । सामभेददानानीति त्रयश्चोपायाः । प्रयोगं न घटयन्ति-न कार्यनिष्पादनक्षमाणीत्यर्थः । स्वस्मात्-जीवराजस्य पक्षात् । रिपुजने-शत्रुपक्षीयपरिवारे । प्रबलतरे-अधिगतबलाधिक्ये सति । दण्डः-युद्धादिभिः शत्रुदमनोपायः । कथं नु प्रभवेत्-केन प्रकारेण शक्येत । न कथंचिदपीति भावः । हीनबले समबले वा रिपौ दण्डनीत्याः प्रयोगः प्रसज्येत; न तु विशिष्य रिपुपक्षे बलवत्तरे कृतमतयस्तां नीतिमाद्रियन्त इति भावः ॥२५॥

यथार्थमिति । समर्थे बलवत्तरे च प्रतिपन्थिनि उपायाः सामादयश्चत्वारोऽपि न प्रयोगमर्हन्तीति यदुक्तं राजनीतितत्त्वं तदखिलं तथ्यमेव । किन्तु इदं-'प्रबलतरे रिपुजने' इति भवत्या यदभिहितम् । तत् पक्षपातवचनं-रिपुजनाहितप्रीतिवशात् प्रोक्तं वचः; न त्वेषा तटस्थोक्तिरिति यावत् । एसो इति । आत्मीयस्य-स्वकीयस्य (धारणासंबन्धिनः) । प्रभोः जीवराजस्य । प्रभुजनाः-राजामात्यादयः, तेषां विषयः प्रभुजनविषयः, सोऽस्या अस्तीति प्रभुजनविषयिणी, तस्याः । मन्त्रविचारः-राजनीतिसंबन्धिनां गुप्तार्थानां विमर्शः, तस्य सिद्धेः-फलनिष्पत्तेः । (प्रभुजन-

कार इति सर्वजनविदितमेतत् । शृणु तावत् । परीवारा एतस्य रोगविशेषा भीमरूपा बहवः । तथाहि—

ज्वरपाण्डुप्रमेहार्शश्शूलगुल्मभगन्दराः ।
कासश्वासावतीसारसन्निपाताश्मरीव्रणाः ॥ २६ ॥

विषयिण्यै मन्त्रविचारसिध्यै इति चतुर्थ्यन्तं पाठान्तरमपि दृश्यते ।) परपक्षबलस्थितिं-शत्रुभूतयक्ष्मवर्गबलप्रकारम् । एतस्यैव-राज्ञः सविधे निवेदनादपि राजसचिवस्य धुरि कथनमपि समीचीनमेवेति एवकारस्यार्थः । एष एवाशयः 'राज्ञो निवेदनादपि तव पुरतः कार्यनिवेदनमभ्यर्हितम्' इति स्पष्टीकरिष्यते पश्चात् । सर्वरोगाणां राजा सर्वरोगराजः । "इति व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य" इति बहुव्याधिपरीतत्वं रोगराजत्वं च चरकादिभिरस्य व्यक्तमभिहितम् । "सर्वरोगाग्रजो बली" इति प्रबलत्वं निष्प्रतीकारत्वं च यक्ष्मणः प्रसिद्धमायुर्वेदे ।

समुद्भूते राजयक्ष्मणि तस्य प्रबलस्य परिपन्थिनः परिवारत्वेन प्रादुर्भवन्तो भीमरूपा बहवो रोगा एव नामतो निर्दिश्यन्ते ज्वरेति । "प्रतिश्यायं ज्वरं कासमङ्गमर्दं शिरोरुजम् । श्वासं विड्भेदमरुचिं पार्श्वशूलं स्वरक्षयम् । करोति चांससन्तापमेकादशमिहाङ्गहृत" इति यद्यपि विद्यते व्याधिभिरेकादशभिरभिव्याप्तत्वं यक्ष्मणः प्रोक्तम्, तथापि रोगाणां राजेति, व्याधिसमूहरूप इति च चरकादिभिर्व्यवह्रियमाण एष व्याधिव्यूहाधिराजो यक्ष्मा लक्षणात्मकैरेकादशभिरामयैः समन्वित इति, अस्य परिवारत्वेन परिगण्यमानाः सर्वेऽप्यपरे रोगाः प्रायः प्रादुर्भवन्त्युपद्रवत्वेनेति च मन्तव्यम् । अत एवात्र रूपपर्यायत्वेन परिगृहीतेषु आमयेष्वेकादशसु अनन्तर्भूताः बहुमेह-शूनोदर-शूनमुष्क-पाण्डुदेहादयो विकाराः "कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम्", "शूनमुष्कोदरं चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत्", "पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः" इत्यादिभिर्वचनैः प्रतिपादिताः प्रदृश्यन्ते रुग्विनिश्चयादिषु ग्रन्थेषु; अत इह ज्वरपाण्डुप्रमेहार्शःप्रभृतीनां अपरेषां बहूनां रोगाणां राजयक्ष्मपरिवारत्वेन परिगणनं नैव स्यादनुपपन्नम् ॥ २६ ॥

किं च ।

रोगा मूर्ध्नि शतं चतुर्नवतिरेवाक्ष्णोस्तथा नासिकां
प्रत्यष्टादश कर्णयोरपि तथा वक्त्रे चतुस्सप्ततिः ।
पञ्चैवं हृदि किंच सन्ति बहवः सर्वेऽप्यमी दुस्तराः
प्राप्तौ कल्ककषायलेह्यवटकप्रायौषधानामपि ॥ २७ ॥

किंच बहवोऽप्यपरे रोगा विशेषतश्चोर्ध्वजत्रुगता राजयक्ष्माणं नियमेनानुबध्नन्तीत्याचष्टे रोगा इति । मूर्ध्नि शतं रोगाः-शिरोगता रोगाः शतसङ्ख्याकाः । एकादशैव शिरोरोगा इति प्रायः सर्वेऽपि ग्रन्थकाराः । अतः शतं शिरोरोगा इत्यस्य प्रमाणं मृग्यम । अक्ष्णो -नेत्रयोः । चतुर्नवती रोगाः । वाग्भटश्च तथैवाचष्टे । किन्तु षट्सप्ततिरेव नेत्रामया इति सुश्रुतमाधवकरौ । नासिकां प्रति-नासिकामाश्रित्य । अष्टादश व्याधयः । एकत्रिंशन्नासिकारोगा इति सुश्रुतः । माधवनिदाने त्वष्टादशैव । तथा कर्णयोरपि-अष्टादश रोगाः । माधवकरस्तु एकविंशतिं कर्णरोगान् पठति । वक्त्रे-मुखे । चतुस्सप्ततिः । पञ्चषष्टिर्मुखरोगा इति माधवकरः । वाग्भटस्तु पञ्चसप्ततिसङ्ख्याकान् मुखरोगानाह । नेत्र-नासिका-कर्ण—मुखाश्रितानां रोगाणां सङ्ख्याविषये कवेरस्य च शार्ङ्गधरस्य च मतं समानं दृश्यते । हृदि-हृदयावयवे । पञ्च रोगाः । अत्र नैव क्वचिद्विसंवादः । न केवलमेतावन्त एव, किंच सन्ति बहवो रोगा अपरेऽपि, ये रोगराजमनुधावन्ति । अमी सर्वेऽपि व्याधयः । कल्कः-खल्वादिसाहाय्येन सजलं अजलं वा पिष्टं द्रव्यम्; कषायाः-स्वरस-कल्क-क्वाथ-हिम-फाण्टभेदेन पञ्चविधा औषधपाकाः; लेह्यं-अवलेहनयोग्यं औषधम्; वटकः-मोदको गुटिका वा; तत्प्रायाणि यानि औषधानि तेषाम । प्राप्तावपि-अधिगमेऽपि (प्राप्ता इति प्रथमान्तः पाठो न सुगमः ।) दुस्तराः-दुस्साध्याः । भवन्ति । बहुकल्पैर्बहुगुणैरपि साधारणौषधिवर्गपरिकल्पितैरौषधैः यत्नेन चिकित्स्यमानोऽपि बहुरोगपरीतो यक्ष्मा दुर्जय इति भावः । रसादिधातुवर्गस्य लोहवर्गस्य च संबन्धिनां औषधानां इहानिर्देशस्य कारणं, तादृशौषधैरेव रोगराजविजयः साध्येतेति परस्तात् प्रतिपादनमेवेति पाठकैरवधेयम् ॥ २७॥

तस्माद्दुर्जयो यक्ष्मा युष्माभिः ।

मन्त्री—(स्वगतम्) इयं किल भीत्या निसर्गकातरा प्रबलपरबलप्रवेशहृदया मदीयप्रभावमजानती स्वबुद्ध्यनुरूपं किमपि प्रलपति । भवतु । किमनया वृथासंवादकदर्थनया । प्रस्तुतकार्यसाधनार्थमिमां तावत् अन्तरयामि ।

(प्रकाशम्, सोपहासम्)

आलोक्य शात्रवबलं बहु धारणे त्वं
भीतासि संप्रति नसंप्रतिपन्नधैर्या ।
जीवस्य जीवितसमे मयि सत्यमात्ये
भूयात् कथं बत विरोधिशिरोधिरोहः ॥ २८ ॥

तस्मादिति । (तस्माद्दुर्जयो युष्माभिरिति पाठे यक्ष्मेत्यध्याहार्यः ।) इयमिति । प्रबलानां परबलानां प्रवेशो हृदये यस्याः सा ; बलवतां शत्रूणां शक्तिमेव मनसा चिन्तयन्तीत्यर्थः । स्वबुद्ध्यनुरूपं-स्वकीयालोचनानुगुण्येन । अन्तरयामि-कपटसल्लापस्यान्तरायं आचरामि । इतःपरं स्वात्मनिगूहनादिकं निवार्य सुस्पष्टसंभाषणाय यतिष्ये इत्यर्थः ।

सोपहासमिति । वैरिबलवैशिष्ट्यविषयेऽवहेलनप्रदर्शनपरमिदम् ।

आलोक्येति । धारणे-परिचितचरेयं व्यक्तिरिति प्रबोधनाय संबोधनमिदम् । संप्रति त्वम् । बहु-अनल्पम् । शात्रवबलं-शत्रुसैन्यम् । आलोक्य । नसंप्रतिपन्नधैर्या-विशिष्य वीतधैर्या सती ; अत्र नञो न लोपः । भीतासि । बहुधा रणे-युद्धे ; युद्धाय सज्जीक्रियमाणमिति यावत् । शात्रवबलं विलोक्य त्वं भीतासि इत्यपि आपाततोऽपरोऽर्थः । (रसं प्रतिपन्नधैर्येति अपभ्रंशः पाठः!) जीवस्य-जीवराजस्य । जीवितसमे-प्राणैः समाने । अमात्ये मयि सति-जीवति सति । विरोधिनः-शत्रोः, शिरोधेः-कन्धरस्य, रोहः-वृद्धिः इति विरोधिशिरोधिरोहः । विरोधिशिरसः अधिरोहः-उन्नमनमिति च समुचितैव व्युत्पत्तिः । कथं भूयात् ।

धारणा—(विहस्य) कधं जाणिदह्मि अमच्चेण । ता कहेमि विस्सद्धं जहत्थं सुणादु अमच्चो । अहं खु देईए बुद्धीए सहअरी रण्णा जीवेण तावसीवेसं करिअ रत्तिम्मि पुरं पविसिअ जक्खराअस्स विआरणीओ ववसाओ त्ति पेसिदह्मि । तह ज्जेव्व विचारिअ अज्जं पदारेदुं पच्छण्णे व ठिदह्मि ।

[कथं ज्ञातास्म्यमात्येन । तत् कथयामि विस्रब्धं यथार्थं शृणोत्वमात्यः । अहं खलु देव्या बुद्धेः सहचरी, राज्ञा जीवेन तापसीवेषं कृत्वा रात्रौ पुरं प्रविश्य यक्ष्मराजस्य विचारणीयो व्यवसाय इति प्रेषितास्मि । तथैव विचार्य आर्यं प्रतारयितुं प्रच्छन्नेव स्थितास्मि ।]

मन्त्री । युज्यत एतत् । अतो राजसमीपमेव गच्छावः ।

धारणा—तुमं जेव्व गदुअ इमं वुत्तन्तं भणाहि । रण्णो णिवेदणादो वि

सकलराजतन्त्रस्वतन्त्रधिषणे सचिवोत्तमे सति जीवति मयि, कथंचिदपि कन्धरोन्नमनायापि कोऽपि न प्रभवेत् प्रतिपक्ष इति यावत् । बतेति विस्मये । विदितमत्प्रभावा भवत्यपि भीतेति विस्मयास्पदमिदमिति भावः ॥ २८ ॥

विहस्येति । एतावता च कृतकयोगिनीवेषेण कृतोऽयं व्यवहार इति विषयस्य व्यक्तीभावजनितविस्मयप्रकटनाय विहसनम् । विस्रब्धं-विशङ्कं यथा तथा । यथार्थं-तथ्यम् । इतःपरं न किमपि गोपनीयमस्ति, भूतार्थमेव ब्रूयां श्रूयतामित्याह । सहचरी-सखी । व्यवसायः-उद्यमः । आर्यं-भवन्तमित्यर्थः; आर्य इति सज्जनवाचकश्शब्दः । प्रतारयितुं-वेषान्तरकृतविडम्बनेन मोहयितुम् । तथा प्रच्छन्नरूपस्य प्रकटनमपि प्रकृतकार्यनिर्वहणाय समुचितमेवेति युज्यत इत्यनेन मन्त्री स्वाभिनन्दनं तत्र प्रकटयति ।

तुममिति । इमं वृत्तान्तं-'पुरान्निष्क्रामयितव्योऽयम्' इत्यादिभिः प्रागभिहितां शत्रुपक्षीयां प्रवृत्तिम् । अभ्यर्हितं-प्रशंसार्हम्, अतीव समुचितमित्यर्थः ।

तुह पुरदो कज्जणिवेदणं अब्भहिदम् । अहं उण दुज्जणसंसग्गकिदं कलुसं पक्खालेदुं महाणदिं ण्हादुं गच्छेमि । (इति निष्क्रान्ता ।)

[त्वमेव गत्वा इमं वृत्तान्तं भण । राज्ञो निवेदनादपि तव पुरतः कार्यनिवेदनमभ्यर्हितम् । अहं पुनः दुर्जनसंसर्गकृतं कलुषं प्रक्षालयितुं महानदीं स्नातुं गच्छामि ।]

मन्त्री---(सविचारम्) यद्यपि कुटिलप्रकृतयः स्वामिनि निबद्धदृढभक्तयो दुर्जया एव परसैनिकास्तथापि किमसाध्यं बुद्धिविभवस्य । यतः---

दुर्जाते सुमहत्यपि क्षितिपतेः शालीनतां संत्यजन्
शत्रून् जेतुमथेप्सितं घटयितुं शक्नोत्युपायेन यः ।
प्रायो मन्त्रिपदं महोन्नतमतिः प्राप्तुं स एवार्हति
स्वोत्सेकी न तु पण्डितो भुवि जनो वाचा वदन् पौरुषम् ॥२९॥

दुर्जनसंसर्गकृतं कलुषं-पापभूयिष्ठजनसंयोगोपनतं दोषम् । प्रक्षालयितुं-सम्यक् शोधयितुम् । कासश्वासच्छर्दिकुष्ठप्रभृतीनां कश्मलभूयिष्ठानां संसर्गतः सङ्क्रान्तं जुगुप्सावहं दोषमसहमाना, तत्प्रक्षालनविषये कालविलम्बमक्षमन्ती, दैववशात् मध्येमार्गं समागतवते मन्त्रिणे निखिलमपि निवेद्य वृत्तान्तं सत्वरं जिगमिषति धारणा जलावगाहायेति भावः ।

सविचारमिति । सविमर्शमित्यर्थः । कुटिला-विकृता प्रकृतिः-स्वभावः येषां ते । स्वामिनि-प्रभौ यक्ष्मणि । निबद्धा-सम्यगाहिता दृढा भक्तिः यैस्ते । सत्यप्याजानसिद्धे विरोधिवरूधिनीनां अनार्जवे, स्वामिनि विनिहितनिरवधिकभक्तिभरत्वात् तद्दुर्जयत्वमिह संभाव्यत इति भावः । तथापि मतिमहिम्ना महदपि कार्यं स्वात्मना साधु साध्येतेति निरूपयति पद्येनानन्तरेण ।

दुर्जात इति । यः-पण्डितः । क्षितिपतेः-राज्ञः । सुमहति दुर्जाते-अतिप्रबले कष्टे सत्यपि समुपनते । शालीतां-अधाष्टर्यम्, मान्द्यमिति यावत् । "स्यादधृष्टे तु शालीनः" इत्यमरः । संत्यजन्-विसृजन्; पौरुषमवलम्ब-

अत इदानीम्—

संचिन्तयामि कञ्चन सम्प्रति समयोचितं जयोपायम् ।
येनास्माकं श्रेयो भविता सहसा पराजयो द्विषताम् ॥ ३० ॥

(इति ध्यानं नाटयति ।) आः, चिन्तितोऽयं अबाधितोपायः । तथा हि—

न्नित्यर्थः । उपायेन-गूढमन्त्रबलेन, सामदानभेददानेष्वन्यतमेन राजतन्त्रेण वा । शत्रून् जेतुम् । अनन्तरं ईप्सितं-अभीष्टार्थम् । घटयितुं-निर्वोढुं च । शक्नोति । शत्रुनिषूदनपूर्वकं सङ्कल्पितार्थस्य संपादनक्षमो य इति भावः । सः-तादृशः । महोन्नत-मतिः-अतिप्रौढप्रज्ञावानेव । प्रायः मन्त्रिपदं-अमात्यस्य स्थानम् । प्राप्तुं अर्हति । स्वोत्सेकी-आत्मनि गर्वभूयिष्ठः । पण्डितः-अभिज्ञंमन्यः । वाचा पौरुषं वदन्-स्वयमेव स्वपराक्रमं प्रशंसन् । जनः-पुरुषस्तु । भुवि न मन्त्रिपदमर्हति । अपेत-पौरुषोऽहंभावी विकत्थनपरो वाचाटश्च न राज्यतन्त्रनिर्वहणाय प्रभवेदिति भावः । अधो निर्दिश्यमानां मुद्राराक्षसीयां चाणक्यस्य वाक्यशैलीं पद्यमिदं ज्ञापयति—

"अप्राज्ञेन च कातरेण च गुणः स्याद्भक्तियुक्तेन कः
प्रज्ञाविक्रमशालिनोऽपि हि भवेत् किं भक्तिहीनात् फलम् ।
प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिता येषां गुणा भूतये
ते भृत्या नृपतेः कलत्रमितरे संपत्सु चापत्सु च ॥" ॥ २९ ॥

संचिन्तयामीति । शत्रून् जेतुं स्वपक्षस्य श्रेयः साधयितुं च, एवं कार्यद्वय-मेकदैव संपादयितुम्, 'किमसाध्यं बुद्धिविभवस्य' इति पूर्वोक्तं दृढनिश्चयं मनसि कृत्वा, प्रतीक्षितप्रयोजनद्वयवितरणदक्षमुपायमेव निपुणं मन्त्रयति मन्त्रीति पद्यमिदं प्रतिपादयति ॥ ३० ॥

आः इति स्मरणार्थे । अबाधितश्चासौ उपायश्च अबाधितोपायः, निराटङ्कं गूढनयः । निराबाधो वैरिविध्वंसनोपायो निर्णीत इत्यर्थः ।

प्रथन्ते यास्तिस्रः प्रबलजडतीक्ष्णाः प्रकृतयो
वशीकारे तासां जगति सदुपायाः परममी ।
क्रमात् स्नेहास्ते ते कुशलमतिभिः सद्भिरुदिता-
स्तथा तीक्ष्णोपाया नियतमुपचाराश्च मधुराः ॥ ३१ ॥

निराबाधं गूढनीतिप्रकारमेव प्रतिपादयति प्रथन्त इति । प्रबलजडतीक्ष्णाः-क्रमेण महाशक्तिसंपन्नाः मन्दस्वभावाः क्रूरगुणविशिष्टाश्च । याः तिस्रः प्रकृतयः-त्रिविधाः शत्रुसंबन्धिन्यः प्रजाः । प्रथन्ते-प्रसिद्धाः सन्ति । तासां वशीकारे-स्वायत्तीकरणे । जगति । सदुपायाः परममी-वक्ष्यमाणा एव फलावहा उपायाः । तानेव विशिनष्ट्युत्तरार्धेन । ते ते स्नेहाः-मैत्रीप्रदर्शनपूर्वकं प्रयुज्यमानाः सामोपायाः । प्रबलानां वशीकरणायैते सदुपायाः । तथा तीक्ष्णोपायाः-त्रासजनका निशिता दण्डनीतयः । अनेन जडप्रकृतयो वशीकर्तुं शक्यन्ते । मधुरा उपचाराश्च-दानादयो हृदयङ्गमा आवर्जनोपायाश्च । अनेन च क्रूरप्रकृतयो वश्या भवन्ति । एवं रीत्या कुशलमतिभिः-नीतिप्रयोगनिपुणधिषणैः । सद्भिः-विदितवेदितव्यैर्महद्भिः । नियतम् । सदुपायाः क्रमादुदिताः-प्रबलस्य स्नेहः, जडस्य तीक्ष्णः, तीक्ष्णस्य मधुर इति च यथाक्रमं उत्तमाः सनिर्णयं सन्त्यभिहिता उपायाः । इत्येष सामान्योऽर्थः । वैद्यशास्त्रानुरोधेन यास्तिस्रः प्रथन्ते प्रकृतयः ता वातकफपित्ताख्याः । ताश्च क्रमेण गुणतः प्रबल-जड-तीक्ष्णा भवन्ति । "पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत्" इति प्रमाणमनुरुध्य वातस्य दोषान्तरापेक्षया विशिष्टबलयुक्तत्वं विदितमेव वैद्यविदुषाम् । तेषां दोषाणां त्रयाणामपि शमनाय घृततैलवसामज्जाख्याः परश्शतधा पक्का अपक्काश्च ते ते स्नेहाः, कटूष्णगुणभूयिष्ठा विविधास्तीक्ष्णा भेषजप्रयोगाः, मधुरशीतवीर्यादियुक्ता औषधादिप्रयोगाश्च क्रमशो नियमेन पटिष्ठैः परमसूक्ष्मार्थपारंगतैः भिषक्तन्त्रप्रवर्तकैः साधु सन्ति निर्धारिताः । "वातस्योपक्रमः स्नेहः" इति, "श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनम्" इति, "पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतै-

तस्मात् प्रबलजडतीक्ष्णप्रकृतीनां वातपित्तकफानां मध्ये प्रबलो यो वातः स तु बहुविधस्नेहविशेषप्रयोगेण वशीकार्यः । तदनुगतस्य पित्तस्य मधुरोपचारेणैव सुकरो वशीकारः । उभयविरुद्धो जडो यः कफः तत्रेतरोपायस्य अप्रसरात् तीक्ष्णप्रयोगेणैव स वशमानेतव्यः । एवं च तत्तत्समुचितैरुपायैः सर्वामयनिदानेषु वातादिषु स्वाधीनेषु तज्जनितानामितरेषामुन्मेष एव दूरतोऽपास्तः । किंच—

विरेचनम्" इति च वात-कफ-पित्तानां स्नेह-तीक्ष्ण-मधुरोपचाराः क्रमशः सुतरामुपशमनोपाया इति वाग्भटादिभिरस्त्युपपादितम् । एवं लौकिकव्यवहाररीत्या वैद्यतन्त्रमार्गानुरोधेन च वैरिविध्वंसनाय व्याधिनिषूदनाय च क्रमशो निराबाधा ये प्रशस्ता उपायास्ते सम्यगालोच्य निर्णीता इति पूर्ववाक्योक्तमर्थं कविः पद्येनानेन साधु समर्थितवान् ॥ ३१ ॥

प्रथन्त इति पूर्वपद्येनाभिहितमेव विषयं प्रपञ्चयति तस्मादित्यादिभिर्वाक्यैः । बहुविधस्नेहविशेषप्रयोगेण-घृततैलादिभिः पानाभ्यञ्जनसेकवस्तिप्रभृत्यात्मना क्रियमाणेन विविधेन चिकित्साविशेषेण । तदनुगतस्य-स्वतन्त्रप्रवृत्तिमन्तं तं वायुमनुधावतः । उभयविरुद्धः-स्वभावतो वातात् पित्तादपि विरुद्धः ; न हि वातवत् बलवान् न वा पित्तवत् तीक्ष्ण इत्यर्थः । इतरोपायस्य-अन्यतरोपायस्य ; स्निग्धोपचारस्य मधुरोपचारस्यवेति यावत् । अप्रसरात्-प्रवृत्त्यभावात् । तादृशाभ्यां उपचाराभ्यां न श्लेष्मा वशमभ्युपैति, परं तु प्रकुप्येत् । सर्वामयनिदानेषु-समस्तरोगहेतुभूतेषु । वातादिषु-वात-पित्त-कफेषु । तज्जनितानां-तैर्वातादिभिरुत्पादितानाम् । इतरेषां-कासश्वासज्वरादीनां अशेषाणामपि व्याधीनाम् । उन्मेषः-आविष्कार एव । दूरतोऽपास्तः-तेषां समुत्पत्तिकथापि न संभवेदित्यर्थः । मूलच्छेदे सति तरुलतादीनामाविर्भाव एव न प्रसज्यते ; तद्वत् वैषम्यमापन्नानां वातादीनां आदावेव विहिते प्रशमे तन्मूला व्याधयश्च विहता एवेति तात्पर्यम् । "तत्र प्रकृतयस्तिस्रो वातपित्तकफात्मकाः । तत्र यः प्रबलो वातः स तु स्नेहैर्वशीकृतः ॥ तदनुगतं

सर्वस्मिन् विषये निरङ्कुशतया यद्दुर्निरोधं मनः
प्रायो वायुरिव प्रकृष्टबलवत् सर्वात्मना चञ्चलम् ।
तत् कामादिभिरुद्धतैरुपहतं संप्रेरितैर्यक्ष्मणा
तत्सौहार्दमुपेत्य यद्यपि पुनर्नः प्रातिकूल्यं चरेत् ॥ ३२ ॥

अतस्तदपि महाधिकारेण वशीकृत्य महति व्यापरे विनियोज्य

यत् पित्तं मधुरमयैस्तद्विजेयमुपचारैः । पङ्गुर्यस्तत्र कफस्तीक्ष्णोपायैर्वशं स चानीतः ॥" इति द्वितीयाङ्के वक्ष्यमाणेन विषयेण सम्यगेत एवार्थाः स्पष्टीभविष्यन्ति ।

सर्वस्मिन्निति । सर्वस्मिन् विषये-ज्ञानेन्द्रियपञ्चकमपि यत्र यत्र प्रवर्तते तत्र सर्वत्रापि विषये । निरङ्कुशतया-निराबाधप्रवृत्तिमत्त्वात् । दुर्निरोधं-निग्रहाक्षमम् । यत् मनः-अन्तःकरणम् । प्रायो वायुरिव-वातस्य गुणैः सदृश एव भूत्वा । अत एव प्रकृष्टबलवत् । सर्वात्मना-सर्वप्रकारेण । तद्वच्चञ्चलं च । तत्-उक्तरीत्या अशेषेष्वपि विषयेष्वप्रतिहतप्रवृत्तिमत् प्रकृत्यैव बलवदतिचञ्चलं मनः । यक्ष्मणा संप्रेरितैः । उद्धतैः-दौश्शील्यतो धृष्टैः । कामादिभिः-कामक्रोधमदमात्सर्यादिभिः । उपहतं-अभिभूतं सत् । तत्सौहार्दं-तैः कामादिभिः सह सौहार्दं-मैत्रीम् । उपेत्य-प्राप्य । नः प्रातिकूल्यं-विरोधम् । यद्यपि चरेत्-विदध्यात् । अतः कारणादिति अनन्तरवाक्येनान्वयः । वातादिदोषाणां व्याधिवर्धिनीप्रधानाधारभूतानां स्नेहादिभिः सदुपायैः सत्यपि साध्ये वशीकरणे, वातस्येव चञ्चलस्य बलवत्तरस्य महदुपबलसंधुक्षितस्य मनसो दुर्दमस्य वशीकरणं तु दुस्साधं स्यात् । व्याधीनां निर्वर्तनविषये वातस्येव, आधीनां समुत्पादने मनसः सुतरां वीर्यं अनिवार्यमिति, अतोऽत्र किं विधेयमिति च विमृशति विज्ञानशर्मा ॥ ३२ ॥

अत इति । अस्माद्धेतोः । तत्-मनोऽपि । महाधिकारेण-विषयनिवारणनिपुणानां विचित्रप्रभावाणां विवेकादीनां बलवता नियोगेन । महति व्यापारे-यमनियमनिदिध्यासनादिबाह्येन्द्रियनिग्रहकर्मणि । विनियोज्य-बलवत् प्रेरयित्वा ।

तैरपि दुर्भेदं करिष्यामि । यद्यपि मद्विरोधिचेष्टो ज्ञानशर्मा मदसंनिधाने राज्ञ उपजापेन कार्यभेदमेव जनयेत् तथापि जाग्रति मयि स निष्फलकर्मैव ।

सर्वानर्थनिदाने यक्ष्मणि तस्मिन् समूलमेव मया ।
उन्मूलिते ततो नः कर्तव्यं नावशिष्यते किञ्चित् ॥ ३२ ॥

तथा कर्तुमेव तावत् राजनिकटमेव गच्छामि । (इति कतिचित् पदानि गत्वा पुरो विलोक्य ।) इदं तद्राजभवनम् । यावत् प्रविशामि । कः कोऽत्र भोः ।

तैः-कामादिभिरपि । मद्विरोधिचेष्टः-मदभीष्टप्रतिकूलप्रवृत्तिमान् । ज्ञानशर्मा-मोक्षसाधको जीवमन्त्री । (अज्ञानशर्मेत्यसाधुः पाठः ।) मदसन्निधाने-राजसविधात् मयि क्वचिदपगते । उपजापेन-मित्रभेदोपायेन । कार्यभेदं-प्रतिरूपं प्रयत्नम्; जीवस्यान्यथाप्रवृत्तिरूपं कार्यमेवेति भावः । यद्यपि जनयेत् । तथापि जाग्रति-मयि जागरूके सति । स निष्फलकर्मैव । मत्पुरतो ज्ञानशर्मा नूनमकिञ्चित्कर इति यावत् । अयमत्र भावः । विज्ञानशर्मा जीवं त्रिवर्गे प्रवर्तयति । ज्ञानशर्मा नाम प्रथमः सचिवः प्रेरयति तमपवर्गप्रवृत्तौ । (मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः इत्यमरः ।) यमनियमाद्यनुष्ठाने सति यथाविधि प्रसक्ते, ज्ञानशर्मणः परिचये च तदनुषङ्गतो बलात् समुपनते, स्वस्यावलम्बकं त्रिवर्गमेव तृणीकृत्य केवलमपवर्गोद्युक्तः स्याज्जीवः; तदानीं निश्शेषितेन्धनेन निर्वाणमधिगच्छता पावकेन परित्यक्तो धूमोत्कर इव पश्यत एव नश्येयमिति विह्वलचित्तो विमृशति किंकर्तव्यताविषये विज्ञानशर्मा ।

सर्वानर्थेति । सर्वानर्थनिदाने-त्रिवर्गसाधकानां ऐहिकानां श्रेयसां आपवर्गिकस्य निश्श्रेयसस्य च निर्मूलनहेतौ । सर्वेषामपि शारीरमानसिकानां विकाराणां हेतुभूते च । तस्मिन्-प्रबलव्याधिपरिवारपरिवृते तथाविधे । यक्ष्मणि । समूलमेव उन्मूलिते-श्लेष्मप्रधानैः विकृतैः हेतुभूतैः दोषैः सह निरवशेषतया समूलं आच्छिद्य परिहृते । "कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु । क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः" इति कफप्रधाना विकृता दोषा रसवहमार्गनिरोधना-

(प्रविश्य)

प्रतीहारः—मन्त्रिन्, किमाज्ञापयसि ।

मन्त्री—प्राण दौवारिक, संप्राप्तं मां राज्ञे निवेदय ।

प्राणः—तथा । (इत्यन्तःपुरं प्रविष्टः ।)

मन्त्री—(परितो विलोक्य) इह खलु—

संमृज्य शोधनीभिश्चत्वरवेदीतलेषु रम्येषु ।
रचयन्ति रङ्गवल्लीरन्तःपुरचारिका एताः ॥ ३४ ॥

दिद्वारा शोषमुपजनयन्तीति निदाने । अतो विकृतानां कफप्रधानानां दोषाणां निर्दिष्टपूर्वैरुपायैः निरसनेन व्याधिसमूहानुसृतो यक्ष्मा स्वयं क्षीयत इति भावः । वैरिनिषूदनेन शरीराख्ये पुरे निष्कण्टके निष्पन्ने, वैकल्यरहितैः विश्वस्तविहारैः विनयनिभृतैः भृत्यैरिव विचक्षणैरिन्द्रियैः सावहिति जीवस्य नियोगेषु निर्वर्त्यमानेषु विज्ञानशर्मप्रभृतयो निर्वृतात्मानो निभृतं जीवविनोदनपरा भवेयुरिति फलितमर्थं 'ततो नः कर्तव्यं' इत्यादिकमवशिष्टं वाक्यं निरूपयति ॥ ३३ ॥

प्राणेति । प्राणवायोः प्रतीहारत्वं अत्र विवक्ष्यते । तस्य वायोः कण्ठमुखस्थितत्वात्, तन्मूलत्वात् देहधारणस्य च तस्येह द्वारपालकत्वेन व्यवहारः । वाय्वन्नादीनां अन्तर्मार्गदायित्वं च तदधीनं भवति । "वायुर्यो वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक् । सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते" इति सुश्रुतः ।

संमृज्येति । एता अन्तःपुरचारिकाः-अन्तःपुरे नियमिताः चेटीजनाः । शोधनीभिः-संमार्जनीभिः । संमृज्य-अवकरादीनां अपनयपूर्वकं संशोध्य । अत एव रम्येषु । चत्वराणि च वेद्यश्च चत्वरवेद्यः-प्राङ्गणवितर्दयः, तासां तलेषु-स्थलेषु । रङ्गवल्लीः-स्थलप्रसाधनचित्राणि । रचयन्ति । अनेन पद्येन आनन्तरिकेण च जीवराजस्य अधिष्ठानभूतं शरीराख्यं सामान्यं हृत्पुण्डरीकाख्यं प्रधानं च पुरं लौकिकन्यायरीत्या वर्णितम् ॥ ३४ ॥

गृह्णन् वेत्रलतां वसत्यवसरापेक्षो जरत्कञ्चुकी
राजा मामवलोकयेदिति समं वत्सेन गौस्तिष्ठति ।
वादित्रध्वनिमण्डलीकृतगरुद्बर्ही नटत्यङ्गणे
देव त्वं विजयीभवेति गुणयन्नास्ते शुकः पञ्जरे ॥ ३९ ॥

गृह्णन्निति । जरत्कञ्चुकी-वृद्धः सौविदल्लः । “ अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ” इति कञ्चुकिलक्षणम् । वेत्रलतां गृह्णन् । अवसरापेक्षः-अन्तःपुरे अवश्यकर्तव्यानां कार्याणां विषये देवी-नृपादीनां आज्ञां अनवरतं प्रतीक्षन् सन् । वसति-द्वारि तिष्ठति । गौः-राजगृहाभ्यर्चिता धेनुः । वत्सेन समं-स्वकीयेन तर्णकेन सह । ‘ मां राजा अवलोकयेत् ’ इति सोत्कण्ठं नृपागमनं प्रतीक्षमाणा तिष्ठति । राज्ञा स्वहस्तदत्ततृणभक्ष्यकबलादिभिः संतर्पिता राजगृहसंवर्धनलालिता गौः सप्रमोदं प्रभोः प्रेक्षणं प्रतीक्षत इति यावत् । वादित्रस्य-ततादिचतुर्विधवाद्यसमुदायस्य, ध्वनिभिः-तत्स्वनानां आकर्णनेनेत्यर्थः ; मण्डलीकृतः गरुत्-बर्हभारः येन सः । “ ततं चैवावनद्धं च घनं सुषिरमेव च । चतुर्विधं तु विज्ञेयं वादित्रं लक्षणान्वितम् ” इति भरतः । ततं नाम तन्त्रीततं वीणादिकम । आनद्धं नाम चर्मादिपिनद्धं मुरजादिकम् । घनं नाम कांस्यादि-निर्मितं तालादिकम् । सुषिरं नाम शब्दपूरणोपयोगिभिर्द्वारैराचितं वंशीप्रभृतिकं च । एतत्समुदायस्यैव आतोद्यमिति च नामान्तरम् । तथाविधो बर्ही-गृहमयूरः । अङ्गणे-अन्तःपुरसन्निहिते क्वचिच्चत्वरे । नटति-वादित्रनिनादाकर्णनसंधुक्षितचित्त-वृत्तिर्नृत्यति । पञ्जरे विद्यमानः शुकः । ‘ देव त्वं विजयीभव ’ इति राजान-मुद्दिश्य जयशब्दम् । गुणयन्-पौनःपुन्येन समुच्चारयन् । आस्ते । संचिन्त-यामीति श्लोकादारभ्य मुखसन्धेरारम्भकं बीजं नामाङ्गं संघटयन्, तदन्तरा परिषद्रञ्जनार्थं लौकिकीं रीतिमनुरुध्य एवं राजभवनवर्णनादिकमपि कविना प्रस्तुतम् ॥ ३९ ॥

(प्रविश्य)

दौवारिकः—(मन्त्रिणं प्रति) स्वामिन्, भवन्तं द्रष्टुं बुद्ध्या देव्या सह भद्रासनमधिवसति राजा ।

मन्त्री—

अतिपरिचयेऽपि राज्ञो बिभेमि सहसोपगन्तुमभ्यर्णम् ।
येनाग्नेरिव तेजः स्फुरदस्यारान्निवर्तयति ॥ ३६ ॥

(विचिन्त्य) परपक्षं प्रति प्रतिविचारणाय प्रेषितां धारणां प्रतीक्षमाण इव लक्ष्यते । भवतु तदेतदहं वक्ष्यामि ।

(ततः प्रविशति बुद्ध्या देव्या सह राजा जीवः ।)

मन्त्री—(उपसृत्य) विजयतां महाराजः ।

राजा—इतो निषीदतु भवान् । (इति मन्त्रिणे आसनं निर्दिशति ।)

मन्त्री—(आसने उपविश्य स्वगतम्) एष खलु—

अतिपरिचयेति । अतिपरिचये-पर्याप्ते पारस्परिके सत्यपि परिचये । राज्ञोऽभ्यर्णं-अन्तिकम् । सहसोपगन्तुं-नियोगानन्तरमेव यथेष्टमुपसर्तुम् । बिभेमि-अननुभूतपूर्व इव सङ्कुचितमनस्को भवामि । येन-हेतुना । अस्य तेजः-आधिकारिकं असाधारणं औज्वल्यम् । जीवोऽपि स्वयं नित्यनिर्मलो निरवधिकप्रभाभासुरश्च स्यात् । अग्नेरिव स्फुरत्-अनुपदं वैद्युतमिव तेजः प्रसरत् सत् । आरात् निवर्तयति-दूरात् वारयति । "आराद्दूरसमीपयोः" इत्यमरः ॥ ३६ ॥

परपक्षमिति । प्रतिविचारणाय-विमर्शपूर्वकं वृत्तान्तावगमाय । तदेतत्-यत् धारणया पूर्वमावेदितं तदिति यावत् । एष खल्विति राज्ञस्तादात्विकं अवस्थानप्रकारं निरूपयति ।

गण्डूषोदकशोधितेऽपि वदने ताम्बूलरक्ताधरः
स्नानापोहितचन्दनेऽपि वपुषि प्रोद्दामतत्सौरभः ।
निर्णिक्ते सिचये धृतेऽपि कनकाकल्पेन पीताम्बरः
सोऽयं सत्यपि न प्रमाद्यति सदाचारादतिप्राभवे ॥ ३७ ॥

(प्रकाशम् ।) महाराजेन प्रहिताया धारणाया मुखात् तत्रत्यः सर्व-वृत्तान्तो विदित एव । सा पुनर्दुर्जनसंसर्गदोषपरिहाराय नदीं स्नातुं गता । तया च मयि संक्रामितस्तत्रत्यवृत्तान्तः ।

गण्डूषेति । वदने-अस्य राज्ञो मुखे । गण्डूषोदकेन-आस्यक्षालनार्थमुपयुक्तेन सलिलेन, शोधिते सत्यपि । ताम्बूलरक्ताधरः-ताम्बूलचर्वणेन रञ्जितः अधरः यस्य सः । ताम्बूलचर्वणशीलानां मुखप्रक्षालनेनाप्यधरदन्तादीनां रागो न सुलघु अपनीयते । वपुषि । सत्यपि स्नानापोहितचन्दने । प्रोद्दामं-सुनिर्भरम्, तस्य-चन्दनस्य, सौरभं-सुगन्धि यस्मिन् सः । निर्णिक्ते-सम्यक् क्षालितत्वात् धवले । सिचये-वस्त्रे । धृतेऽपि-सत्यपि वसाने । कनकाकल्पेन-ध्रियमाणेन हिरण्मयेनाभरणेन । पीतं-गौरवर्णम्, अम्बरं यस्य सः । भास्वराणां स्वर्णाभरणानां छायासंयोगतः शुद्धं धवलं अदसीयं परिधानमपि पीतवर्णविशिष्टवद्भासत इति यावत् । अतिप्राभवे-असाधारणाधिकारिकमहिम्नि । सत्यपि-विद्यमानेऽपि । सोऽयं-तत्तादृशप्रभावसंपन्न एष महाराजः । सदाचारात् । न प्रमाद्यति-नैव स्खलति । अप्रतिहतेन अधिकारप्राबल्येन संयुक्तोऽपि, सामान्याधिकारविशिष्ट इवापरः प्रमत्तः सन् न ह्येष किमप्युच्छृङ्खलं कदाप्याचरेदिति भावः । यद्यपीह जीवात्मा कथानायकस्तथापि लौकिकं व्यवहारमनुरुध्य ताम्बूलरक्ताधरत्वादिकं राज्ञो वर्ण्यत इति मन्तव्यम् ॥ ३७ ॥

महाराजेनेति । प्रहितायाः-परपक्षसम्बन्धिनां विषयाणां तत्त्वावगमाय रहसि प्रेषितायाः । तत्रत्यः-शत्रुवर्गसम्बन्धी । संक्रामितः-विसृष्टः । सर्वोऽपि

राजा—(सोत्कण्ठम्) कथमिव ।

देवी—अहं वि अवहिदह्मि । [अहमप्यवहितास्मि ।]

मन्त्री—(स्वगतम्) इयं हि देवी—

किमपि नियमिताग्रैः कुन्तलैः स्निग्धनीलैः
परिलसदपराङ्गा धारयन्ती दुकूलम् ।
धवलमुपरि भर्तुश्चामरं धूयमानं
विरमयति करेण व्यक्तमाकर्णनाय ॥ ३८ ॥

वृत्तान्तो मयि निवेशितोऽस्ति धारणयेत्यर्थः । सोत्कण्ठमिति, अहं वि अवहिदह्मि इति च वाक्याभ्यां उभयोरपि राजतत्पत्न्योः शात्रववृत्तान्तानां अवगमविषये विद्यमान औत्सुक्यातिरेकोऽभिव्यज्यते ।

देव्यास्तत्कालोचितामवस्थानरीतिमवलोक्य मन्त्री कौतुकाविष्टमनाः स्वात्मनि स्वभावोक्त्या निर्वर्णयति तां किमपीति । इयं हि देवीति पूर्ववाक्यमत्र संयोजनीयम् । इयं देवी इति कर्त्री । किमपि कथंचित् । नातिदृढमिति यावत् । नियमितानि वेल्लनेन संयतानि अग्राणि येषां तैः । स्नानादिभिः संस्कारानन्तरं केशभाराग्राणां आवेष्टनपूर्वकं ग्रथनं सामान्यमाचरणं कुलस्त्रीसमुदाये; यदेवात्र कविनास्ति वर्णितम् । तथा स्निग्धाः-स्नेहसंपृक्ताश्च ते नीलाश्च तैः । कुन्तलैः-कबरीभारैः । परिलसत्-सौन्दर्यमभिपोषयत्, अपराङ्गं-शरीरस्य पश्चाद्भागः यस्याः सा । दुकूलं-कौशेयम् । धारयन्ती । भर्तुः-अन्तिकस्थितस्य पत्युः । उपरि-शिरस ऊर्ध्वम् । धूयमानं-वीजमानम् । धवलं चामरम् । व्यक्तं-सुस्पष्टं यथा तथा । आकर्णनाय-मन्त्रिणा अभिधीयमानस्य परपक्षवृत्तान्तस्य श्रवणाय । करेण-स्वहस्तेन । विरमयति-निवारयति । विषयविशेषस्याकर्णनासक्ता वनिता वस्त्राञ्चलं कराभ्यां परामृशन्त्यो विषयं निभृतं निशमयेयुरिति विदितमेव बहूनाम् । अत्र चेयं देवी निभृतावस्थितापराङ्गा, दुकूलाञ्चलं अचलत् करेण धारयन्ती,

(प्रकाशम्) श्रोतव्यमिदं धारणावचनम्। यक्ष्महतकः पुरान्निष्क्रामणमेवास्माकमिच्छतीति।

राजा—किमत्र प्रतिविधातव्यम्।

देवी—(सोद्वेगम्) दाणिं किं कुम्मो। [इदानीं किं कुर्मः।]

मन्त्री—देवि मा भैषीः। प्रतिविधानप्रकारोऽपि धारणया विदितः।

राजा—कथमिव।

मन्त्री—(कर्णे) एवमेवम्।

राजा—कथमिदं धारणया निर्धारितम्।

मन्त्री—रसगन्धकप्रयोगमन्तरेण सपरिवारोऽहमजय्य इति यक्ष्मराजस्य हृदयं विश्वसनीयया तापसीवेषया धारणया गृहीतम्।

देवी—(साश्वासम्) जइ एव्वं ता कहं अह्मेहिं रसगन्धआ संपादणिज्जेत्ति।
[यद्येवं तत् कथमस्माकं रसगन्धकौ संपादनीयौ इति।]

श्रुतिपथावरोधमाचरच्चामरं हस्ताग्रेणापनयन्ती वृत्तान्तश्रवणे नितान्तं बद्धश्रद्धा विलोक्यत इति निर्वर्णयति मन्त्री ॥ ३८ ॥

श्रोतव्यमिति। धारणावचनं-धारणाया वाक्यम्; धारणासविधादधिगतो वृत्तान्त इत्यर्थः। पुरात्-जीवस्यावासनगरभूतात् शरीरात्। मा भैषीः-न भेतव्यम्। माङि लुङ्; न माङ्योग इति अडागमप्रतिषेधः। धारणया विदितः-धारणया विमृश्य निर्धारित इत्यर्थः। एवमेवं-एतादृश उपायः समुपकल्पित इति निगूढं श्रोत्रान्तिके निवेदितं मन्त्रिणा। रसगन्धकेति। अहमिति राजयक्ष्मा निर्दिश्यते। सपरिवारः-कुष्ठकिलासगलगण्डपाण्डुज्वरविषूचीप्रभृतीनां व्याधीनां समूहोऽस्य परिवारः; तत्सहितः। रसगन्धकयोः पृथक् संयुक्तयोर्वा यथायोगं संस्कृतयोः प्रयोगेण रोगसमूहनिरासपूर्वकं देहदृढीकरणात्मकं रसायनविधानमपि

राजा—शम्भोर्वीर्यं रसो नाम शर्वाण्या नाम गन्धकः ।
ताभ्यामेव प्रसन्नाभ्यां तौ ग्राह्याविति मे मतिः ॥ ३९ ॥

देवी—केण उण उवाएण ताणं पसादो संपादणिज्जो ।
[केन पुनरुपायेन तयोः प्रसादः संपादनीयः ।]

मन्त्री—उपासनयैव ।

राजा—युक्तमुक्तं भवता । श्रूयते हि पुरा मृकण्डुरुमापतिमुपास्य पुत्रं लेभे । तत्पुत्रोऽपि तदुपासनया मृत्युमुखान्मुक्तो दीर्घमायुरलभतेति ।

निष्पद्यत इति विदितमेव भिषजाम् । तथा च वैद्यके—"शुद्धः स्यात् सकलामयैकशमनो यो योगवाहो मृतः सूतः षड्गुणगन्धयुग्गदहरो वेगेन धात्वादिभुक् । वृष्यो मृत्युविनाशनो बलकरः कान्ताजनानन्दनः शार्दूलातुलसत्त्वकृत् क्रमभुजां यक्ष्मापहारी ततः" इति । यक्ष्मणां राजा-यक्ष्मराजः; रोगराट्; राजयक्ष्मेति यावत् । साश्वासं-उपात्तधैर्यं यथा तथेत्यर्थः ।

शम्भोरिति । रसः-पारदः । शम्भोः-शिवस्य । वीर्यं-सप्तमः शुक्राख्यो धातुः । गन्धकः-तदाख्यः खनिज उपधातुः । शर्वाण्याः-गौर्याः । वीर्यं-रजो नाम स्त्रीधातुः । तौ-रसगन्धकौ । ताभ्यां-शिवाभ्याम् । प्रसन्नाभ्यामेव । तयोः प्रसादमधिगत्यैवेत्यर्थः । ग्राह्यौ-प्राप्तुं शक्यौ । इति मे मतिः-इत्यहं अभिप्रैमि । "पारदः शिववीर्यं स्यात् दुर्गावीर्यं च गन्धकः" इति रसशास्त्रम् । पार्वतीपरमेश्वरयोः प्रसादेन तद्वीर्यभूतयो रसगन्धकयोः सेवा समुचितेति, तत्सेवया च देहसिद्धिं प्राप्तुं प्रभवति पुरुष इति च रसशास्त्रविदो वदन्ति । यथा रसरत्नसमुच्चये—"दिव्या तनुर्विधेया हरगौरीसृष्टिसंयोगात्" इति । हरगौरीसृष्टिसंयोगो नाम रसगन्धकयोः संयोग एव ॥ ३९ ॥

उपासनयेति । ध्यानार्चनादिसेवाविधिना । मृकण्डुः-भृगुनाम्नो मुनेः पुत्रो महर्षिः । "पुरा कल्पे मुनिश्रेष्ठो मृकण्डुर्नाम विश्रुतः । भृगोः पुत्रो महाभागः सभार्यस्तप्तवांस्तपः ॥ तस्य पुत्रस्तदा जातः शिवस्यानुग्रहाद्वने ॥" इति

मन्त्री—सम्यगवगतं महाराजेन । यतः खल्वेषः—

पादाघातत्रुटितयमुनाभ्रातृबाह्वन्तरोद्य-
द्रक्तस्रोतस्समुपशमिताशेषशोकाश्रयाशम् ।
मार्कण्डेयं व्यतनुत यदा सर्वभूतैस्तदादि
स्तुत्यं मृत्युञ्जय इति यशः स्फारमीशः प्रपेदे ॥ ४० ॥

पार्वतीपतेरुपासनया मृकण्डोः पुत्रोत्पत्तिविषयः प्रतिपादितोऽस्ति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गाध्याये । तत्पुत्रः-मार्कण्डेयः । तदुपासनया-तस्येश्वरस्योपासनया । उमापतिं प्रति कृतेन उग्रेण तपसा मार्कण्डेयो मृत्युवशमप्राप्य चिरंजीवित्वमवाप्रेति कथा सुप्रसिद्धा । किन्तु नारसिंह्मे पुराणे महाविष्णुं प्रति मार्कण्डेयस्तपस्तत्वा दीर्घं जीवितं अभजदिति प्रतिपादितमस्ति । तद्यथा—"मार्कण्डेयो महाभागो बाल्यत्वे च महाद्युतिः । अथ तस्मिन् जातमात्रे आदेशी कश्चिदब्रवीत् । वर्षे हि द्वादशे पूर्णे मृत्युरस्य भविष्यति । श्रुत्वा तन्मातापितरौ दुःखितौ तौ बभूवतुः । तौ दृष्ट्वा दुःखसंपन्नौ मार्कण्डेयो महामतिः । उवाच वचनं तत्र किमर्थं दुःखमीदृशम् । अपनेष्यामि मे मृत्युं तपसा नात्र संशयः । इत्युक्त्वा तौ समाश्वास्य पितरौ वनमभ्यगात् । तत्र विष्णुं प्रतिष्ठाप्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् । पूजयित्वा हरिं तत्र तपस्तेपे सुदुष्करम् । निराहारो मुनिस्तत्र वर्षमेकमतन्द्रितः । ततो यमालयात्तत्र चागता यमकिङ्कराः । पाशहस्तास्तु तं नेतुं विष्णुदूतैस्तु ते हताः ॥" इति नारासिंह्मपुराणे मार्कण्डेयमृत्युञ्जयाध्याये ॥

परमेश्वरस्य यः किल पारेगिरां प्रभावस्तमेव प्रतिपादयति **पादाघातेति** । यतः खल्वेष इति पूर्ववाक्यमत्र योजनीयम् । एष खलु उमापतिरीशः । पादाघातेन त्रुटितं-विदारितम्, यमुनाभ्रातुः-यमस्य, बाह्वन्तरं-वक्षस्स्थलम्, तस्मात् उद्यता-उद्गच्छता, रक्तस्रोतसा-शोणितधारया, समुपशमितः-सम्यक् प्रशमितः, अशेषश्चासौ शोकश्चाशेषशोकः, स एव आश्रयाशः-अग्निः यस्य तम् । मृकण्डोरपत्यं पुमान्-मार्कण्डेयः, तम् । यदा व्यतनुत-यस्मिन् काले कृतवान् ।

स्तविष्ठामि[1] । स्तोष्यामि त्वामहं विश्वस्य भोजन । पालनमशनं वा भोजनः[2] । अमृताग्ने[3] ताताारमभृतं[4] यज्ञियं[5] यजिष्ठं हव्यवाहन ॥

स्तविष्यामि । स्तोष्यामि त्वामहं अमृत सर्वस्य पुरुषस्य भोजयितारम् । अग्ने रक्षितारममृतं यज्ञार्हं यष्टृतमं हविषां वोढः ॥ (५)

सुशंसो॑ बोधि गृण॒ते य॑विष्ठ्य मधु॑जिह्वः स्वा॑हुतः ।
प्रस्क॑ण्वस्य प्रति॒रन्नायु॑र्जी॒वसे॑ नम॒स्या दैव्यं॒ जनम् ॥

सुशंसः । सुशंसो भव[6] गृणते[7] युवतम । मादयितृज्वाल[8] स्वाहुतः । प्रस्कण्वस्य । कण्वपुत्रः प्रस्कण्वः । स चायं घोरस्य[9] कण्वस्य पुत्रः प्रकरणात् । न त्वाजमीव्हस्य[10] । तस्य वर्धन्तायुजदीवनार्थं[11] स्तुहि परिचर वा दैव्यं जनमिति ॥

[1] Read स्तविष्यामि.

[2] Perhaps to read भोजनम्.

[3] Read अमृत । अग्ने. First written अमृताग्न. Then ए mark written below आ mark of ता with a cross above the line between ता and ग्न.

[4] Read त्रातारममृतं.

[5] This is the meaning of मियेध्य in the vocative case and so must be यज्ञिय.

[6] All the letters till भव badly injured, the leaf being worm-eaten. From the context and from the bits that remain, the letters are deciphered. Note the etymology from the root भू.

[7] त in ते completely gone, as the corner of the leaf is broken.

[8] यि looks more like घि than यि.

[9] Read घौरस्य.

[10] व्ह written ळ्ह.

[11] Read वर्धयन्नायुर्जीवनार्थं.

सुशंसो बोधि । सुस्तवो बुध्यस्व स्तुवते युवतम मादयितृजिह्व स्वाहुत: । प्रस्कण्वस्य मम जीवनाय आयुर्वर्धयन् नमस्कुरु सर्वान् देवान् ॥ (६)

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विश इन्धते ।
स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवाँ इह द्रवत् ॥
सवितारमुषसमश्विना भगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।
कण्वासस्त्वा सुतसोमास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥

होरसि[1] । द्रुच एकार्थः । त्वां कण्वपुत्राः समिन्धते । स त्वं तेषां एतानाबह[2] । द्विरूपोऽग्निर्यष्टा यष्टव्यश्च ॥

होतारं विश्ववेदसम् । होतारं सर्वधनं समिन्धते हि त्वां विश: । स त्वमावह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवानिह क्षिप्रम् ॥ (७)

सवितारम् । सवितृप्रभृतीनग्निं च यष्टव्यं रात्र्या व्युष्टिषु त्वमावह । कण्वपुत्रा अभिषुतसोमास्त्वां दीपयन्ति हव्यवाहं स्वध्वर ॥ (८)

पतिर्ह्यध्वराणामग्ने दूतो विशामसि ।
उषर्बुध आ वह सोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्दृशः ।

स्पष्टोत्तरा[3] । स्वव्रशः[4] सूर्यदृशः । स्वरादित्यो भवति स्वरेर्गत्यर्थात् । सूपसृष्टादर्त्तेरिति[5] यास्क[6] इति ॥

[1] Read होतारम् ।

[2] Read एतानावह.

[3] The verse number 9.

[4] Read स्वर्दृशः

[5] Read सूपसृष्टादर्तेरिति.

[6] Cf. स्वरादित्यो भवति । सु अरणः । सु ईरणः । स्वृतो रसान् । स्वृतो भासं ज्योतिषाम् । स्वृतो भासेति वा (नि. २. १४).

पतिर्हि । पतिर्हि यज्ञानां अग्ने दूतो विशामसि । स उषसि प्रबुद्धानावह सोमपानाय देवानद्य सर्वस्य द्रष्टॄन् ॥ (९)

अग्ने॒ पूर्वा॒ अनू॒षसो॑ विभावसो दी॒देथ॑ वि॒श्वद॑र्शतः ।
असि॒ ग्रामे॑ष्ववि॒ता पु॒रोहि॒तोऽसि॒ य॒ज्ञेषु॒ मानु॑षः ॥

अग्ने । अग्ने पूर्वा अनूषसो विभावसो गतासूषस्स्वपि दीङे[1] । विश्वस्य दर्शनीय[2] । त्वमसि ग्रामेषु[3] विता[4] । पुरोहितो हविर्यज्ञेष्वपि चारण्येष्वसि यज्ञेषु सौमिकेषु । मानुषो मनुष्यहित इति ॥

अग्ने पूर्वा । अग्ने गतास्वप्युषस्सु विभावसो प्राज्वलः सर्वस्य दर्शनीयः । स त्वं ग्रामेष्वसि गृहेषु पुरोनिहितो रक्षिता । आरण्येषु च यज्ञेषु पुरोनिहितो मनुष्यहितः ॥ (१०)

नि त्वा॑ य॒ज्ञस्य॒ साध॑नमग्ने॒ होता॑रमृ॒त्विज॑म् ।
म॒नु॒ष्वद्दे॑व धीमहि॒ प्रचे॑तसं जी॒रं दू॒तमम॑र्त्यम् ॥

नि त्वा । यथा त्वां मनुन्निदधे[5] तथा निधीमहि त्वां जीरम् । जीरः क्षिप्रो जरतेः । कात्यायस्वाह[6] रकिन्त्यः[7] प्रसारणे जीर इति[8] ॥

[1] I am not sure what is written. The second letter looks like ङे. Perhaps the scribe was writing दीदेथ.

[2] Read दर्शनीयः

[3] Read ग्रामेषु or सङ्ग्रामेषु.

[4] Read अविता.

[5] Read मनुर्निदधे.

[6] Reading uncertain.

[7] The first letter is mostly worm-eaten. It may be र or न. The word not intelligible.

[8] The explanation not clear.

नि त्वा यज्ञस्य । निधीमहि त्वां यथा मनुर्निदधे क्षिप्रं तद्वदिति[1] ॥ (११)

यद्देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽन्तरो यासि दूत्यम् ।
सिन्धोरिव प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः ॥

यद्देवानाम् । यदा देवानां मित्रमहस्संहतदीप्ते । मित्रो देद्यतेः[2] । मन्त्रैर्वा[3] मंहनीय । यदि वा मित्राणां पूजयितः । अन्तरो यासि दूत्यं दूत्यं कर्तुं देवं प्रति मध्येन गच्छंस्तथोक्तः । परोक्षश्शेषः । सिन्धोरिव प्रस्वनितास्सञ्जन्त[4] इवोर्मयः । अग्नेर्भ्राजन्ते दीप्तयः ॥

यद्देवानाम् । यदा देवानां मित्राणां पूजयितः मनुष्यैः पुरोहितो देवानां मनुष्याणां मध्ये वर्तमानो यासि दूत्यम् । तदानीं समुद्रस्येव प्रकृष्टशब्दा वीचयः तवाग्ने भ्राजन्ते दीप्तयः ॥ (१२)

श्रुधि श्रुत्कर्ण वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।
आ सीदन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् ॥

श्रुधि । श्रुत्कर्ण इत्युदारं ब्रुवते[5] । श्रुधि श्रुत्कर्ण । वह्निभिरन्यैरग्निभिर्देवैश्चाग्ने सयावभिः । आसीदञ्चिति[6] स्पष्टम् । येऽध्वरं प्रातरागच्छन्ति ते प्रातर्यावाण इति ॥

[1] This is all that is found in the MS. in the Adyar Library.

[2] Read मेद्यतेः

[3] Perhaps to read मित्रैर्वा.

[4] Perhaps to read प्रस्वनिताश्शब्दायन्त.

[5] Perhaps to read ब्रूते.

[6] Read आसीदन्त्विति.

श्रुधि श्रुत्कर्ण । शृणु श्रवणपरकर्ण हविषां वोढृभिरन्यैः त्वया सहैकगमनै-र्देवैः यज्ञं च प्रातर्गच्छद्भिः अस्मिन् बर्हिषि आसीदन्तु मित्रोऽर्यमा चेति ॥ (१३)

शृण्वन्तु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।
पिबतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सजूः ॥

शृण्वन्तु । शृण्वन्त्विमं मरुतः शोभनदानाः अग्निजिह्वाः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारम्[1] । पिबत्विति स्पष्टम् ।

अश्विभ्यामुषसा[2] सजूः (ऋ. वे. ५. ५१. ८)

इति चतुर्थेष्टके[3] न स्पृष्टः देवताभेदात् । तद्धि वैश्वदेवं सूक्तम् । अग्ने-र्जिह्वया ये पिबन्ति सोमं तेऽग्निजिह्वा इति[4] ॥

शृण्वन्तु स्तोमम् । त्वया हूयमानाः शृण्वन्तु स्तोमं मरुतः शोभनदानाः अग्न्यास्या यज्ञस्य वर्धयितारः । पिबतु च सोमं वरुणो धृतकर्मा अश्विभ्यामुषसा च सहितः ॥ (१४)

---

[1] Read वर्धयितारः

[2] अश्विभ्या ends the line. The next is the last line. Since the end of the leaf is narrow, it begins only one inch away from the margin.

[3] Read चतुर्थेऽष्टके.

[4] Here there is the figure 12 to mark the end of the sūkta.

त्वमग्ने वसूँरिह रुद्राँ आदित्याँ उत ।
यजा स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतप्रुषम् ॥

त्वमग्ने । त्वमग्ने वस्वादीनिह यज । तदेवैकवदाह[1] । यजा स्वध्वरमिति । मनुजातो मनुष्येषु यो जज्ञे प्रादुर्भवति । घृतमुदकं च यः प्रेरयति ॥

त्वमग्ने वसून् । त्वमग्ने अस्मिन् यज्ञे वस्वादीन् यज । तद्व्यतिरिक्तमपि दैव्यं जनं सुयज्ञं मनुष्येषु प्रादुर्भवन्तं घृतं प्रति गन्तारम् ॥ (१)

श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ।
तान् रोहिदश्व गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशतमा वह ॥

स्पष्टोत्तरा[2] । श्रुष्टीवान उदाराः । श्रुष्टिर्दानम् । श्रुषिः प्रेरणार्थः ।

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः (ऋ. वे. २. ३८. २)

इति । शाख्यायनकं तु वाते वा + स्य[3] श्रुष्टयो यदच्चय[4] इति । विचेतसः सुमतयः ॥

श्रुष्टीवानो हि । क्षिप्रसंभक्तारो हि दाशुषे देवा अग्ने सुमतयः । तान् रोहिदश्व गीर्भिर्वननीय इहावह त्रयस्त्रिंशत्संख्याकान् ॥ (२)

[1] After तदेवैक the letter ह written and scored off. Then व written. Folio 36*b* ends with तदेवैकव. The letter द in the next leaf partly worm-eaten.

[2] The verse No. 2.

[3] After वाते वा a letter completely worm-eaten. Perhaps वाते वाग्रस्य ; not clear.

[4] Read यदर्चय.

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् ।
अङ्गिरस्वन्महिव्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् ॥
महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अहूषत ।
राजन्तमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥
घृताहवन सन्त्येमा उ षु श्रुधी गिरः ।
याभिः कण्वस्य सूनवो हवन्तेऽवसे त्वा ॥

स्पष्ट एवोत्तरसृचः[1] । महिप्रतो[2] महाकर्माः[3] । महिकेरवश्च । केरुः कर्म करोतेः । प्रियमेधा[4] नाम ऋषिः । तत्कुलीनः कण्व इत्येकम् । अन्य-कुलेन[5] इत्यपरम् । प्रिययज्ञाः[6] स एव नरं प्रियमेधा[7] इति तृतीयमिति ॥

प्रियमेधवत् । प्रियमेधादिचतुष्कस्येव महाकर्मन् प्रस्कण्वस्यापि शृणु ह्वानमिति ॥ (३)

महिकेरव । महाकर्माण ऊतये प्रियमेधः त्वामहूषत । ईशानं यज्ञानां अग्निं शुक्रेण तेजसा ॥ (४)

घृताहवन । प्रियघृतहविष्क भजनशील इमाः स्तुतीः शृणु । याभिः कण्वपुत्रा रक्षणाय त्वां हवन्ते ॥ (५)

[1] Read एवोत्तरस्तृचः The verses 3-5.

[2] Read महिव्रतो.

[3] Read महाकर्मा

[4] Read प्रियमेधो.

[5] Read अन्यकुलीन.

[6] Perhaps to read प्रिययज्ञः

[7] धा mostly worm-eaten. Not clear. Perhaps something missing. Perhaps to read नरः प्रियमेध.

त्वां चित्रश्रवस्तम् हवन्ते विक्षु जन्तवः ।
शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोळ्हवे ॥

त्वाम् । त्वां चित्रश्रवस्तम ते सर्वै[1] भवन्ते[2] ये मनुष्येषु जाताः । शोचन्त इव ह्येतस्य समिद्धस्य रश्मयः केशा इवेति वाजसनेयकम्[3] ।

इळायास्त्वा पदे वयम् (ऋ. वे. ३. २९. ४)

इत्यत्र अग्ने हव्याय वोळ्हवे इति[4] न विस्रति[5] । तत्र जातवेदःप्रकृतत्वादग्निरप्रधान[6] इति ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम । चित्रेण श्रवसा श्रुतेन योऽतिशेते तं त्वां स्तुतिभिर्मनुष्येषु जाता हवन्ते ज्वालाकेशं बहुप्रिय अग्ने हविषो वहनाय ॥ (६)

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमम् ।
श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रा अग्ने दिविष्टिषु ॥

[1] Read सर्वे.

[2] Read हवन्ते.

[3] The printed edition of S'. B. has शोचन्तीव ह्येतस्य केशाः समिद्धस्य (श. ब्रा. १. ४. १. ३८)

[4] The last pāda in R. V. 3. 29. 4.

[5] Read विसृजति.

[6] जा is completely gone. Only a conjecture. तवेद् is in tact. Then a few syllables completely lost. A few bits alone remain. The visarga and प्रकृतत्वादग्नि only a conjecture from the bits that remain. रप्रधान is in tact.

नि त्वा । स्पष्टा । यस्सर्वत एवात्यन्तं पृथुस्सप्रथस्तमः[1] । दिविष्टष्व-ध्वरेषु[2] । दिवसा वा दिष्टयो[3] दिवादित्येन प्रेरिताः[4] ॥

कुरुःगस्य[5] दिविष्टिषु (ऋ. वे. ८. ४. १९)

इति ॥

नि त्वा होतारम् । निदधिरे त्वां होतारं ऋत्विजं अतिशयेन धनानां लम्भयितारं श्रुत्कर्णं सर्वतः पृथुतमं मेधाविनोऽग्ने दिवसागमनेषु अहर्मुखेषु ॥ (७)

आ त्वा विप्रा अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।
बृहद्भा बिभ्रतो हविरग्ने मर्ताय दाशुषे ॥

आ त्वा । आच्यावयन्ति त्वा[6] सुतसोमा विप्रा अन्नं प्रति । बृहन्तं भासमानां[7] बृहन्तो भासमाना इति वा । धारन्ते[8] हविरग्नय इति[9] स्पष्टम् ॥

आ त्वा विप्राः । आगमयन्ति त्वामभिषुतसोमा मेधाविनः सोमलक्षण-मन्नमभि । बृहतीर्दीप्तीर्हविश्च धारयन्तोऽग्ने मर्त्याय यजमानाय होतारः ॥ (८)

[1] Read पृथुस्स सप्रथस्तमः

[2] Read दिविष्टिष्वध्वरेषु.

[3] Read दिविष्टयो.

[4] There are only two small vertical strokes after ता and not a visarga.

[5] Read कुरुङ्गस्य.

[6] Better read त्वां.

[7] Read भासमानं.

[8] Read धारयन्तो.

[9] Read हविरग्ने इति.

प्रातुर्याव्र्णः सहस्कृत सोमुपेयाय सन्त्य ।
इहाद्य दैव्यं जनं बुर्हिरा सादया वसो ॥

उत्तरा च[1] । प्रातरागच्छतो देवान् बलेन मथीतस्सहस्तुतः[2] । इहाद्य दैव्यं जनमित्येकवद्वाक्यस्योपसंहार इति ॥

प्रातर्याव्णः । प्रातर्याव्णो देवान् मथनबलेन कृत सोमपानार्थं भजनीय अस्मिन् यज्ञे बर्हिरासादय दैव्यं जनं वासयितः । पूर्वार्धस्य संग्रह उत्तरः ॥ (९)

अर्वाञ्चं दैव्यं जनमग्ने यक्ष्व सहूतिभिः ।
अयं सोमः सुदानवस्तं पात तिरोअह्न्यम् ॥

अर्वाञ्चम् । इतोमुखं दैव्यं जनं अग्ने यज समानाह्वानैस्सह । तांश्च प्रत्याह अयं सोम इति । यस्सोमं[3] पूर्वेद्युभिषितो[4] परेद्युः प्रातर्भूयते[5] तं तिरोअह्न्यं ब्रुवते । अह्नि तिरोहितेऽप्यास्त इति[6] ॥

अर्वाञ्चं दैव्यम् । अस्मदभिमुख दैव्यं जनं अग्ने यज समानाह्वानैः तत्तदनुचरैः । सहायदेवानाह । अयं सोमोऽभिषुतः शोभनदानाः । तं पिबत पूर्वस्मिन्नहनि तिरोभूते जातम् । अथवा प्राप्तेऽहनि प्रादुर्भूतं इति ॥ (१०)

---

[1] स्पष्ट to be taken from the commentary on the previous verse. उत्तरा is verse No. 9.

[2] Read मथितस्सहस्कृतः

[3] Read यस्सोमः

[4] Read पूर्वेद्युरभिषुतः

[5] Read प्रातर्हूयते.

[6] A few words omitted. Here there is the figure 13 to mark the end of the sūkta.

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुषे वामश्विना बृहत् ॥

एषो उषाः । एषो उषा अपूव्या[1] मुख्या । देवानां व्युच्छति प्रिया सर्वेषां दिवः सकाशात् । स्तौमि वामहं तत्राश्विनौ बृहत् बृहता स्तोत्रेण ॥

एषो उषाः । यतः पूर्वमन्यो न प्रादुर्भवति सैषा अपूर्व्या प्रादुर्भवति दिवो दुहितृत्वात् प्रिया । तत्राहं बृहता स्तोत्रेण वामश्विनौ स्तौमि भवतोः काले ॥ (१)

या दस्रा सिन्धुमातरा मनोतरा रयीणाम् । धिया देवा वसुविदा ॥

या । यौ दर्शनीयौ सिन्धुमातृकौ । सूर्याचन्द्रमसौ हि तौ । तौ चाद्भ्य उदेतः । मनोतरा मनुमन्तरौ रधीणाम्[2] । धिया कर्मणा । देवौ वसूनां लम्भकौ । तौ स्तुष इति ॥

या दस्रा । यौ दर्शनीयौ नदीनां निर्मातारौ धनानामनुमन्तारौ कर्मणा देवौ वसूनां लम्भयितारौ स्तौमि ॥ (२)

वच्यन्ते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि । यद्वां रथो विभिष्पतात् ॥

वच्यन्ते । उच्यन्ते युवयोः स्तुतयो जूर्णायां जीर्णायाम् । अधि लिष्टपि[3] । विष्टपो विष्टभ्नाति भूतानीति । यस्मिन् काले युवयोः[4] रथोऽश्वैः पततीति ॥

[1] Read अपूर्व्या.

[2] Read रयीणाम्.

[3] Read अधि विष्टपि. The letter वि is completely worm-eaten.

[4] Folio 37*a* ends with युव. From भूतानीति, the corner of the leaf is very much damaged, being worm-eaten. The letters can scarcely be made out.

वच्यन्ते वाम् । उच्यन्ते युवयोः स्तोत्राणि जीर्णायां रात्रौ अपरात्रे । विष्टब् रात्रिः । विष्टभनाय । अस्मिन् काले युवयोः रथोऽश्वैः पततिं ॥ (३)

हविषा जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः ॥

हविषा[1] । हविषाग्नो[2] हुतोनात्मनिस्संक्रान्तेन[3] । अपामुषसामपामेव वा जरयिता आदित्यः पूरयति देवान् नरा । पपुरिः[4] पूरकः । पिता सर्वस्य । कूटं[5] करोतेः कर्मेति + +[6] । कर्मणो + +[7] ॥

हविषा जारो । हविषा वां जरयिता तेजसां नेतारौ पूरयति पूरयिता कृतस्य कर्मणः पालयिता द्रष्टा आदित्यः । तत्र वां स्तौमीति ॥ (४)

आदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा । पातं सोमस्य धृष्णुया ॥

[1] ह mostly worm-eaten.

[2] Read हविषाग्नौ.

[3] Read हुतेनात्मनि संक्रान्तेन.

[4] प completely and the other two letters mostly worm-eaten.

[5] Read कुटं.

[6] कर्मेति mostly worm-eaten. Then two syllables completely gone. It must be यास्कः Cf. N. 5. 24.

[7] कर्मणो very much injured; can scarcely be made out. Then two letters completely gone. They are द्रष्टा. Here there is आदाराः प्रेरको यः which is the beginning of the commentary on the next verse and then from the end of the commentary on the third verse there is repetition up to आदाराः । आदाराः प्रेरको यः I give the entire passage here This repetition is not injured. आदाराः प्रेरको यः युवयो रथोऽश्वैः पततीति भविषा । हविषाग्नौ हुतेनात्मनि संक्रान्तेन अपामुपसामपामे वा जरयिता आदित्यः पूरयति देवान् नरौ । पपुरिः पूकरः । पिता सर्वस्य । कूटं करोतेः कर्मेति यास्कः । कर्मणो द्रष्टा ।

आदारः । आदारः प्रेरको धः[1] युवयोः सुमतीनाम् । नासत्यौ प्रियः-स्तोत्रो[2] । तं पिबतं सोमं धर्षकं तीव्रत्वादिति ॥

आदारो वाम् । तीव्रत्वादादारको युवयोर्बुद्धीनां सोमो नासत्यौ प्रियस्तोत्रौ । तं सोमं पिबतं मनसो धर्षणम ॥ (५)

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मे रासाथामिषम् ॥

या नः । यदन्नमस्मान् पारयेत् अश्विनान्ज्योतिषूत्तमो[3] दारिद्र्यं तिरः तदन्नमस्मभ्यन्दत्तमिति[4] ॥

या नः पीपरत् । यदन्नमस्मानुज्ज्वलमश्विनौ दारिद्र्यलक्षणात्तमसोऽन्यत्र पारयति तदन्नमस्मभ्यं दत्तम् ॥ (६)

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गन्तवे । युञ्जाथामश्विना रथम् ॥

आ नः । आयातमस्मात्[5] स्तुतीनां पारं गन्तुं नावा । अस्त्यश्विनोर्नौः यिया[6] सिन्धुमति तरतः । युञ्जाथामश्विना रथम् ।

उदीथामृतायते[7] (ऋ. वे. ८. ७३. १)

[1] Read यः

[2] Read प्रियस्तोत्रौ.

[3] Read अश्विनौ ज्योतिष्मत्तमौ.

[4] तद and स्मभ्य partly and न्द mostly worm-eaten.

[5] आया mostly and त completely worm-eaten. Read आयात-मस्मान्.

[6] Read यया.

[7] Read उदीराथामृतायते.

इत्यत्र युञ्जाताथां[1] पादो[2] न स्पृष्टः। तत्राख्यातस्यर्थप्रकारे[3] भिन्नः। स हि पूर्वपादस्य पञ्च[4] इति ॥

आ नो नावा। आयातमस्माकं भवतोर्नावा स्तोत्राणां पारं गन्तुम्। तत ऊर्ध्वं गमनार्थं रथं च युञ्जाथामिति ॥ (७)

अरित्रं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिन्धूनां रथः। धिया युयुज्र इन्दवः ॥

अरित्रम्। अर्तेररित्रं[5] नौरे[6] नौरेव। तमन्तरिक्षादपि[7] पृथु भवती[8]। तिर्थे[9] सिन्धूनां रथश्चोपतिष्ठते स्थलगमनाय। कर्मणा च युज्यन्ते भवद्भ्यं[10] सोमाः ॥

अरित्रं वाम्। समुद्रगमनसाधनं जलपात्रं वां दिवोऽपि पृथु भवति। अथ जलानामुत्तरणदेशे रथ उपतिष्ठति। कर्मणा नानाविधेन यज्ञे सोमाश्च भवद्भ्यां युज्यन्ते ॥ (८)

[1] युञ्जाथां.

[2] Add इति before पादो. Read युञ्जाथां. This is the second pāda in R. V. 8. 73. 1.

[3] ख्या mostly worm-eaten. Read तत्राख्यातस्यार्थप्रकारो.

[4] Read प्रपञ्च.

[5] रि partly worm-eaten.

[6] Not wanted.

[7] There is some mark between म and न्त, which looks like the beginning of न्द. The long mark in क्षा and दपि mostly worm-eaten. Read तदन्तरिक्षादपि.

[8] Read भवति.

[9] Read तीर्थे.

[10] Read भवद्भ्यां.

दिवस्कण्वास इन्दवो वसु सिन्धूनां पदे । स्वं वव्रिं कुह धित्सथः ॥

दिवः[1] प्रादुर्भवन्ती[2] दीप्ता रश्मयः । वासकं णषस[3] ज्योतिरपां स्थानेऽन्तरिक्षे प्रादुर्भवति । अस्मिन् काले स्वं रूपं क धातुमिच्छथः । वप्रवृणोते[4] । तदश्विनौ पृच्छतेति कण्वानां मन्त्रणमिति ॥

दिवस्कण्वासः । दिवः पतन्ति हे कण्वा दीप्ता रश्मयः । वासकमादित्याख्यं तेजः अपां स्थाने प्रादुर्भवति । तत्र युवामश्विनौ स्वं रूपं कस्मिन् निधातुमिच्छथः ॥ (९)

अभूदु भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यख्यज्जिह्वयासितः ॥

अभूत् । अभूद्दीप्तिरौषसाय रश्मये । हिरण्यसदृशश्चासि[5] सूर्यः । प्रकाशयति चाग्निज्वालया[6] कृष्णवर्णः उषसमग्निहोत्राय समिद्धः ॥

अभूदु भा । अभूद्दीप्तिः रश्मेरनन्तरमुदयवेलायाम् । हिरण्यं प्रत्यासीत् सूर्यः । तत्सदृशोऽभवदित्यर्थः । तदनन्तरं जिह्वया ज्वालया बद्धः प्रकाशयति सर्वं जगत् ॥ (१०)

अभूदु पारमेतवे पन्था ऋतस्य साधुया । अदर्शि वि स्रुतिर्दिवः ॥

[1] Pratika not separately given.

[2] Read प्रादुर्भवन्ति. The letter प्रा mostly worm-eaten.

[3] Read कण्वासः

[4] Read वव्रिर्वृणोतेः Cf. N. 2. 9.

[5] Read हिरण्यसदृशश्चासीत्.

[6] Read चाग्निर्ज्वालया.

अभूत् । अभूदु पारं गन्तुं पन्था आदित्यस्य साधुम्[1] । अप्यदर्शि सूर्यस्य सृतिः[2] दीप्तिस्सर्तेरिति ॥

अभूदु पारम् । पारं दिशं प्रति गन्तुं उद्युक्तस्यादित्यस्य साधुरभवत् पन्था दिवो मध्ये कश्चन मार्गः । व्यदर्शि येन सूर्यो गच्छति तत् ॥ (११)

तत्तदिदश्विनोरवो जरिता प्रति भूषति । मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥

तत्तत् । तत्तदश्विनोरुषसि स्तोत्रं भचति[3] यद्यदाभमं कृतं[4] तत्तद्धोता प्रकाशयति रक्षणम् । सोमस्य मदे नॄन् पूरयतोः ॥

तत्तदित् । तत्तदेवाश्विनोः आश्रितविषयं रक्षणं स्तोतालंकरोति प्रकाशयति यद्रक्षणं सोमस्य मदे पूरयतोरभूदिति ॥ (१२)

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू आ गतम् ॥

ववसाना । वर्तमानौ यजमाने सोमपानार्थं स्तुत्यर्थं च । नराविवागतं सुखस्य भावकौ ॥

वावसाना । वसनशीलौ यजमाने सोमपानेन स्तोत्रेण च हेतुना सुखस्य भावयितारौ नरवदिहागतम् । अपि वा मनोरिव यज्ञे ॥ (१३)

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् । ऋता वनथो अक्तुभिः ॥

[1] Read साधुः

[2] Read द्युतिः

[3] Read भवति.

[4] Not clear. Perhaps to read यद्यदलंकृतं.

युवो: । युवयोरुषा श्रियमनूपचरति[1] परीतो[2] गन्त्रो: । पश्चात् प्रादुर्भवतीत्यर्थ: । यदिवा युवयो:[3] श्रियमावहती[4] । युवां चाक्तुभ्यो रात्रिभ्यो हवींषि कामयेथे । सुसमाप्तार्थत्वात् पूर्वमाख्यातमुदात्तम् । समस्त-मनुदात्तमिति ॥

युवोरुषा । युवयो: श्रियमुषा अनूपाचरत् । पश्चाद्युवयोरागच्छति परितो गन्त्रो: । यज्ञान् युवां रात्रिभिर्गच्छन्तीभि: सह संभजथ: ॥ (१४)

उभा पिबतमश्विनोभा न: शर्म यच्छतम् । अविद्रियाभिरूतिभि: ॥

उभा । उभौ[5] पिबतमश्विनौ[6] सोममभौ[7] च न: शर्म यच्छतम्[8] । अपिद्रक्षकास्तेषु[9] या ऊतयो भवन्ति ।

यथा तोकाय[10] रुद्रियम् (ऋ. वे. १. ४३. २)

इति[11] । यदि वा न विदारयति यास्ताभिरिति[12] ।

[1] प completely worm-eaten.

[2] Read परितो.

[3] Folio 37*b* ends with युव The ए mark in यो in the next leaf gone, as the corner is broken.

[4] Read श्रियमावहति.

[5] उ mostly worm-eaten.

[6] म mostly worm-eaten.

[7] Read सोममुभौ.

[8] च्छतम mostly worm-eaten.

[9] Not clear. The text has the word अखिद्रयाभि:

[10] तो mostly worm-eaten.

[11] I am not sure of the relevancy of this quotation here.

[12] Here there is the figure 14 to mark the end of the sūkta.

इत्थं निरुक्तः प्रथमाष्टकस्य तृतीय आसीदनुचाक[1] एषः ।
पश्यन्तु तं सूक्ष्मदृशो[2] द्विजाग्र्या ये शाब्दिका[3] ये च निरुनिष्ठा[4] ॥

उभा पिबतम् । उभौ सोममश्विनौ पिबतम् । उभौ च अस्मभ्यं सुखं यच्छतं रक्षणपरैर्गमनैरिति ॥ (१९)

इत्थं तृतीयमध्यायं व्याकरोत् प्रथमेऽष्टके ।
विश्वामित्रकुले जातो माधवः सुन्दरीसुतः ॥

तृतीयोऽध्यायः

---

[1] Read आसीदनुवाक.

[2] श in शो completely worm-eaten.

[3] The आ mark in शा and the whole of ब्दि except द worm-eaten.

[4] Read निरुक्तनिष्ठाः Here there is the colophon तृतीयोऽध्यायः and हरिः ओम्.

चतुर्थोऽध्यायः[1]

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोम ऋतावृधा ।
तमश्विना पिबतं तिरोअह्न्यं धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥

अं वाम्[2] । स्पष्टार्था ।

अयं वां मित्रावरुणा सुतस्सोम ऋतावृधा (ऋ. वे. २. ४१. ४)

इति पादो न स्पृष्टः । तत्र ह्यूतं[3] सत्यम् । इह ऋतं[4] जलमिति ।

अवस्युर्वामहं हुवे धत्तं रत्नानि दाशुषे (ऋ. वे. ८. ३५. २२-२४)

इति न स्पृष्टः । तत्र हि रत्नमन्यं[5] जिघृक्षितं वाक्यसंयोगात् । अपिवा दाशुषेऽमभ्यमिति[6] तत्रार्थः । इह तु यजमानोपर्याय[7] इति ॥

अयं वाम् । प्रस्कण्वः । अयं युवयोः सुतः सोमः । तं पिबतमिति[8] ॥ (१)

[1] This is not in the manuscript.
[2] Read अयं वाम्.
[3] Read ह्यृतं.
[4] ऋ not at all legible. Only a conjecture.
[5] Read रत्नमन्यत्.
[6] Read दाशुषेऽस्मभ्यमिति.
[7] Read यजमानपर्याय.
[8] This is all that is found in the Adyar Library MS.

त्रिबन्धुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।
कण्वासो वां ब्रह्म कृण्वन्त्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवम् ॥

स्पष्टैवोत्तरा[1] ।

निमिषश्चिज्जपीयसा[2] रथेना धातमश्विना[3] (ऋ. वे. ८.७३.२)

इति न सृष्टः । निमिषश्चिज्जवीयसेति विशेषणे तात्पर्यात् ।

त्रिबन्धुरेण तृवृता[4] रथेन (ऋ. वे. ८. ८५. ८)

इत्यत्रापि न सृष्टा[5] । मध्वस्सोमस्य पीतये इति[6] पानार्थतायां आख्यातार्थस्य[7] पर्यवसानादिति ॥

त्रिबन्धुरेण । त्रयो यस्य बन्धुराः तेन त्रिकोणेन सुरूपेण रथेन आयातमश्विनौ । कण्वासो युवयोः स्तोत्रं कुर्वन्ति यज्ञे । तेषां सुष्ठु शृणुतं ह्वनाम् ॥ (२)

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।
अथाद्य दस्रा वसु बिभ्रता रथे दाश्वांसमुप गच्छतम् ॥

[1] The verse No. 2.

[2] Read निमिषश्चिजवीयसा.

[3] Read यातमश्विना.

[4] Read त्रिवृता.

[5] Read सृष्टः

[6] The last pāda in R. V. 8. 85. 8.

[7] र्थ completely worm-eaten.

अश्विना । सोमपानानन्तरं दाश्वांसं[1] धनेन सगोपगच्छतं[2] इति । पातं सोमम्मृतावृध इत्ययं पादं[3] पञ्चकृत्वः श्रूयते[4] ।

गृणाना जमदग्निना (ऋ. वे. ३. ६२. १८)

इत्यत्र न सृष्टः । तत्र[5] ह्यश्विनोरश्रवणादृतावृधेति पदं न नैघण्टुकम् । किन्त्वश्विनोस्त्वाङ्गाभूतमिति[6] ।

अश्विना मधुमत्तमम् । सोमपानानन्तरं दाश्वांसं धनेन सहोपागच्छत-मिति ॥　(३)

त्रिषधस्थे बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतम् ।
कण्वासो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्विना ॥

त्रिषधस्थे । यस्मिन् बर्हिषि त्रीणि सधस्थानि भवन्ति तस्मिन् त्रिधातुनि[7] बर्हिष्यासीनौ । त्रिस्थान + र्थकारो + +[8] ।

त्रिषधस्थस्ततरुषः (ऋ. वे. ६. १२. २)

[1] Read दाश्वांसं.

[2] Read सहोपगच्छतं.

[3] Read पादः

[4] R. V. 1. 47. 3; 5; 3. 62. 18; 7. 66. 19; 8. 87. 5. श्र in श्रू completely worm-eaten.

[5] त्र mostly worm-eaten.

[6] This stanza too is not fully explained, being clear. Yet there is no statement स्पष्टा.

[7] I am not sure of the relevancy of this word here. Perhaps the scribe wanted to write त्रिषधस्थे. Or perhaps what is wanted is यस्मिन् बर्हिषि त्रीणि सधस्थानि धातूनि भवन्ति तस्मिन् त्रिधातुनि.

[8] After त्रिस्थान a letter is mostly worm-eaten. It looks like शो. Then र्थ follows. After कारो two letters are completely gone. It may be परि. The word not clear.

इति । विश्ववेदसा मधुना यज्ञमिमंस्तंचकम्[1] । कण्वासो बां[2] सोमा[3] अभिगतदीसयो भवन्ते[4]ऽश्विनौ । पुनर्युवामिति पूरकम् ।

जनासो वृक्तबर्हिषः (ऋ. वे. ८. ५. १७)

इत्यत्र न पूरकम् । अतो न व्यसृदिति[5] ॥

त्रिषधस्थे । यस्मिन् बर्हिषि त्रयाणां धातूनां सहावस्थानं तत्रासीनौ सर्वज्ञौ मधुना इमं यज्ञं सेक्तुमिच्छतम् । कण्वा वामभिषुतसोमाः स्तोत्रादभिषवाच्च अभिगतदीसयोऽश्विनौ हवन्ते । पादान्तरे वामिति प्रयुक्तम् ॥ (४)

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।
ताभिः ष्व१स्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥

याभिः । स्पष्टार्था[6] । अभीष्टयो[7]ऽभीष्टा ऊतयः । कर्तरि चेदन्तोदात्तम् ।

जिगायोशिविभः[8] पृतना अभिष्टिः (ऋ. वे. ३. ३४. ४)

गत्यर्थश्च तत्रेषिरिति ॥

याभिः कण्वम् । यैः कण्वमभिगमनैः प्रावतं युवमश्विनौ तैरस्मानपि रक्षतमुदकस्य पती । पिबतं च सोमं यज्ञस्य वर्धयितारौ । सुः पूरणः ॥ (५)

[1] Perhaps to read यज्ञं सिमिक्षतम्.
[2] Read वां.
[3] Read सुतसोमा.
[4] Read हवन्ते.
[5] Read व्यसृजदिति.
[6] याभिः । स्पष्टा mostly worm-eaten.
[7] Read अभिष्टयो.
[8] Read जिगायोशिग्भिः

सुदासे॑ दस्रा॒ वसु॒ बिभ्र॑ता॒ रथे॒ पृक्षो॑ वहतमश्विना ।
र॒यिं स॑मु॒द्रादु॒त वा॑ दि॒वस्पर्य॒स्मे धत्तं॑ पुरु॒स्पृह॑म् ॥

सुदासे । सुदानः[1] कल्याणदानः पैजवनो राजा । तस्मै द्रस्रौ वसु बिभ्रतौ रथे पृक्षोभौ वहतमश्विनौ[2] छन्दोन + रायेर्थोऽडभाव[3] इत्युक्तम् । रगिमन्तरिक्षात्[4] उत वा दिवस्परि आहृत्यास्मास्वपि धत्तं पुरुस्पृहं बहूनां स्पृहणीयंमिति[5] । दस्रा वसु बिभ्रता इति चतुष्कपादमध्ये[6] सृष्टः । पातं सोममृतावृधेति सम + + + + पदान्तरितेन[7] योगात्तदर्थत्वाच्च[8] । स चायन्यायः[9] सर्वत्रानुसन्धेय इति ॥

[1] Peahaps better to read सुदासः before सुदानः

[2] श्वि mostly worm-eaten. Read पृक्षोऽन्नं वहतमश्विनौ or पृक्षोऽन्नमवहतमश्विनौ.

[3] छन्दो not at all legible. Only a conjecture. Then there is न. There is space for another letter. But the corner broken and the letter completely lost. Folio 38*a* ends here and राये is what begins the next page. The word not clear. Perhaps there is some reference to छन्दोनुक्रमणी. The point is about the absence of the augment अ in वहतम्. Something is left out.

[4] Read रयिमन्तरिक्षात्.

[5] Read स्पृहणीयमिति.

[6] Not clear.

[7] पातं सोममृत can be made out. The आ mark in त and वृधेति only a conjecture from the context. Then सम is just decipherable. Then there is an ए mark; the consonant may be प. Then about 3 letters completely lost. दा is quite clear. पा before that can just be made out. न्त is completely lost; only a conjecture. रि is clear and the line ends. तेन is in the next line and in tact.

[8] गात्तदर्थ mostly worm-eaten. Passage not clear.

[9] Read चायं न्यायः

सुदासे दस्रा। पैजवनाय सुदासे दर्शनीयौ धनं रथे बिभ्रतावश्विनौ अन्नं च आवहतम्। अस्मभ्यमप्यन्तरिक्षाद्दिवो वा आहृत्य बहुभिः स्पृहणीयं रयिं धत्तम् ॥ (६)

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे ।
अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥

यन्नासत्या। यदि नासत्यौ दूरे भवथः। यद्वा भवथोऽन्तिके[1] तुर्वशोऽन्तिकं[2] तूर्णं प्राप्यत इति। स्पष्टः शिष्टः।

उत नो[3] गोमतीच[4] (ऋ. वे. ५. ७९. ८)

इत्यत्र साकं सूर्यस्य[5] रश्मिभिरिति[6] न स्पष्टः। तत्र भि[7] रश्मयोऽभीप्सिताः। इह तु कालोपलक्षणम्।

पतिष्वत्रा[8] उरुचक्षसा (ऋ. वे. ८. १०१. २)

इत्यत्र च न स्पष्टः। तत्रापि तृतीयार्थो विरूप इति ॥

यन्नासत्या। यदि नासत्यौ दूरे भवतः यद्वा स्तः अन्तिके ततो रथेन सुवर्तनेन अस्मानागच्छतं सह सूर्यस्य रश्मिभिः उषसि प्रादुर्भूतैः ॥ (७)

[1] न्ति mostly worm-eaten.

[2] Pephaps to read तुर्वशे। अन्तिकं.

[3] नो not legible. Partly worm-eaten.

[4] Read गोमतीरिषः

[5] सू mostly worm-eaten. र्यस्य slightly worm-eaten.

[6] भिरि mostly worm-eaten. This is the third pāda of R. V 5. 79. 8.

[7] Read हि.

[8] Read वर्षिष्ठक्षत्रा.

अर्वाञ्चा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहन्तु सवनेदुप ।
इषं पृञ्चन्ता सुकृते सुदानव आ बर्हिः सीदतं नरा ॥

अर्वाञ्चा । स्पष्टार्था । सप्तिः सपतेः स्पर्शनार्थादिति वैय्याकरणा[1]: । सपणान्दिति[2] नैरुक्ता[3] इति ॥

अर्वाञ्चा वाम् । अभिमुखौ वामश्वौ यज्ञं यैः श्रयन्ति ते सवनानां समीपे वहन्तु अन्नम् । सुष्ठु कुर्वते शोभनदानाय यजमानाय अन्नं संयोजयन्तौ आसीदतं बर्हिर्नेतारौ ॥ (८)

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।
येन शश्वदूहथुर्दाशुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥

तेन । सूर्यत्वक् सूर्यरूपम् । त्वचिः संवरणार्थः ।

अ[4] मे हवं नासत्या (ऋ. वे. ८. ८५. १)

इत्यत्र मध्वः सोमस्य पीतये[5] इति न विष्टः[6] । तत्र हि विधेयं पानं इह त्वनूद्यमिति[7] ॥

[1] The word is dirived in Bhoja's Uṇādi 2. 1. 184 and Kātantra Uṇādi 5. 38.

[2] Read सर्पणादिति.

[3] In Nirukta we have only सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा । सप्त सृप्ता संख्या (नि. ४. २६).

[4] Read आ.

[5] The third pāda in R. V. 8. 85. 1.

[6] Read विसृष्टः or only सृष्टः

[7] मिति partly worm-eaten. The stanza is not actually commented. Perhaps the commentator wanted to say स्पष्टा in the beginning.

तेन नासत्या गतम् । तेन नासत्यावागच्छतं रथेन सूर्यसदृशरूपेण येन बहु धनमूहथुः यजमानाय मधुसदृशं सोमं पातुम् ॥ (९)

उक्थेभिरर्वागवसे पुरूवसू अर्कैश्च नि ह्वयामहे ।
शश्वत्कण्वानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना ॥

उक्थेभिः । स्तोत्रशस्त्रैः अर्वाग्ग्रहणार्थं[1] बहुधनौ हन्तिह्वयामहे[2] । सदैव हि कण्वानां सदसि यज्ञे पिये[3] युवामश्विनौ सोमं पपथः[4] । हिकं सुकं नुकमिति त्रयः क्रमो निहिताः[5] । नुसुहिरेकार्थीभावादि[6] ॥

उक्थेभिरर्वाक् । स्तोत्रशस्त्रैः रक्षणायास्मदभिमुखं बहुधनावश्विनौ निह्वयामहे । नित्यं हि कण्वानां सदसि प्रिये यज्ञेऽश्विनौ युवां खलु सोमं पीतवन्ताविति ॥ (१०)

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।
सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्वती ॥

[1] Read अर्वाग्रक्षणार्थं.

[2] Not clear. There must be निह्वयामहे. Perhaps to read वाग्निह्वयामहे.

[3] Read प्रिये.

[4] Read पपथुः

[5] Not clear. हि mostly worm-eaten. Perhaps to read क्रमे निहिताः

[6] Read नुसुहिभिरेकार्थीभावादिति. There is no figure here to mark the end of the Sūkta.

सह । वामं द्युम्नं रयिरिति धनस्यैव । गुणैर्बहुधा वद:[1] । तत्र वमि: प्रकाशनार्थो[2] द्युम्निद्दीस्यर्था[3] रातिर्दानार्था:[4] । यद्वा वामन्द्युम्नं अन्नम्[5] । रयि: पशुरिति वा[6] । दास्वती दानवतीति[7] ॥

सह वामेन । सह वननीयेनास्माकमुषो व्युच्छ दिवो दुहित: । सहानेन महता दीप्तिमता धनेन च देवि दानवती । अन्नं धनं च वाममिति ॥　　(१)

अश्वा॑वती॒र्गोम॑ती॒र्विश्व॑सुवि॒दो॒ भूरि॑ च्यवन्त॒ वस्त॑वे ।
उदी॑रय॒ प्रति॑ मा सू॒नृता॑ उष॒श्चोद॒ राधो॑ म॒घोना॑म् ॥

अश्वावती: । अश्ववत्यो गोवत्यो[8] विश्व[9] सुष्ठु लंभयित्र्यो भूरि अत्यन्तं च्यवन्त प्रादुर्भूता[10] दिव उषसो निवासाय । अथेकपदाह[11] । उदीरयोष उदीरय[12] प्रति मा सूनृता वाच: । चोदयास्माकं धनं मघोनां धानवतां[13] आढ्यानाम् । इति भिक्षणप्रवृत्तो पदति[14] ॥

[1] Read वाद:
[2] ना not legible.
[3] In द्दी, there is no dot between the two द letters to make up र्दी. Read द्युम्निर्दीस्यर्थो.
[4] Read रातिर्दानार्थ:
[5] I think the reading should be वामं धनम् । द्युम्नं अन्नम् ।
[6] Since the sentence began with यद्वा this इति वा at the end is not necessary.
[7] Here also the verse is not fully commented upon.
[8] Read गोमत्यो.
[9] Read विश्वं. The letter वि mostly worm-eaten.
[10] प्रा mostly worm-eaten.
[11] Read अथैकपदाह.
[12] Repetition of उदीरय not necessary.
[13] Read धनवतां.
[14] Read वदति.

सा नो बोध्यय्यवित्री[1] (ऋ. वे. ७. ९६. २)

इन्यत्र[2] चोद राधो मघानां[3] इति न विसृजति[4] । तत्र दानं चोदनम् । मघवानश्च यजमाना इति ॥

अश्वावतीः । अश्ववत्यो गोमत्यो विश्वस्य धनस्य सुष्ठु वेदयित्र्योऽत्यन्तं दिवश्च्यवन्त दिवसकरणाय । इदानीं मां प्रति सूनृता वाच उदीरयोषः चोदय धनमाढ्यानां तत आहृत्य भिक्षुभ्यः ॥ (२)

उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानाम् ।
ये अस्या आचरणेषु दध्रिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥

उवास । स्युष्टासीत्[5] पूर्वम् । व्युच्छति चेदानीम् । नुः संप्रत्यर्थीयः ।

नू च पुरा च दनं रथीराणाम्[6] (ऋ. वे. १. ९६. ७)

इति भूतार्थीयश्च द्या च[7] विदिति[8] देवी प्रेरयित्री[9] रथानाम् । उषसि भि[10]

[1] Read बोध्यवित्री.

[2] Read इत्यत्र. What is found in the MS. is घोध्यय्यवित्रीन्यत्र.

[3] The last pāda in R. V. 7. 96. 2. Read मघोनां.

[4] सृ which begins the last line is completely gone as the corner of the leaf is broken.

[5] Read व्युष्टासीत्. After स्युष्टा there is a small horizontal stroke in the line.

[6] Read सदनं रयीणाम्.

[7] First written श्चा. Then the आ mark deleted with a dot above. Perhaps to read भूतार्थीयः । अद्यापि च.

[8] Word not clear. Perhaps to read व्युच्छति.

[9] वी and प्रे mostly worm-eaten.

[10] Read हि.

रथा[1] प्रेर्यन्ते । ये अष्या[2] उषस आचरणेषु आगतेषु[3] दध्रिरे तिष्ठन्ति । उद्दात्तागमनार्थम्[4] । समुद्र इव धनकामा यौयायिन[5] इति ॥

उवासोषाः । पुरापि व्युष्टवती सम्प्रति च व्यौच्छत् क्षिप्रमुषाः क्षेप्त्री रथानाम् । ये रथा उषस आगमनेषु तिष्ठन्ति अन्नमाजिहीर्षवः समुद्रे इव नाविकाः ॥ (३)

उ॒षो ये ते॒ प्र यामे॑षु यु॒ञ्जते॒ मनो॑ दा॒नाय॑ सू॒रयः॑ ।
अत्राह॒ तत्कण्व॑ ए॒षां कण्व॑तमो॒ नाम॑ गृणाति नृ॒णाम् ॥

उष[6] । प्रातः शयनेश्शयानो[7] भिक्षणार्थं[8] गन्तुमुद्युक्तो भवति कण्वः । उषो[9] ये ते यामेषु गमनेषु मनो दानाय प्रयुञ्जते सूरयः उदाराः । अत्रैव शयने शयानस्तदेषान्तेषान्नाम[10] गृह्णाति । नृणां कण्वानां ककण्वतम[11] इति । भिक्षणसमर्थः कण्वो चित्रो[12] दाता भावगव्यो दादेति[13] ।

[1] Folio 38*b* ends here.

[2] Read अस्या.

[3] Perhaps to read आगमनेषु.

[4] Not clear.

[5] Read नौयायिन.

[6] Read उषः

[7] Read शयने शयानो.

[8] णा mostly worm-eaten.

[9] षो worm-eaten and looks like पो.

[10] First written शयानस्तदोषान्तेषान्नाम. Then the आ mark in दो crossed and there remains दे.

[11] Initial क repeated unnecessarily.

[12] Perhaps to read मित्रो.

[13] Perhaps to read दातेति.

इह मनसा संयुक्ता दानशब्दा अन्तोदात्ताः । केवला आद्युदात्ता देय-द्रव्यपरा इति ॥

उषो ये ते । उषसि शयने शयानः प्रस्कण्वः उदाराणां नामानि असा-वसाविति ब्रूते इति समुदायार्थः । उषस्तवागमनेषु ये प्राज्ञा मनो दानाय प्रयुञ्जते अत्रैव कण्वानां वरिष्ठः कण्वपुत्रः एषां नृणां तन्नामोच्चारयति । (४)

आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभुञ्जती ।
जरयन्ती वृजनं पद्वदीयत उत्पातयति पक्षिणः ॥

आ घ । आघात्येषा[1] योषेव सूनरी भद्रा । यदि वोषस एव नाम । उषा याति[2] प्रकर्षेण रक्षन्ति[3] । जरयन्ती वृजनम् । यद्वृजति भूतं तद्वृजनं जङ्गमम् । सर्वं जरयन्ती । मध्योदात्तं चेत् बलनाम वृणक्तीति । तस्यामस्यामागतायां[4] पद्वं[5] सर्वं गच्छति । अपि चैषोत्पातयति पक्षिण इति ॥

आ घा योषेव । आयाति उषाः स्त्री इव प्रकर्षेण रक्षन्ती । सून-रीत्यप्युषोनाम शोभननरेति । मनुष्याणां उपद्रवं जरयन्ती । उषस्यागतायां पद्वत् पुरुषादिकं चलति । पक्षिणश्चेयमुद्गमयति ॥ (५)

[1] Read आयात्युषा.

[2] Read उषा आयाति.

[3] Read रक्षन्ती.

[4] After ताया, something written and completely scored off. Then म् written below that letter scored off.

[5] Read पद्वत्.

वि या सृजति समनं व्य१र्थिनः पदं न वेत्योदती ।
वयो नकिष्टे पप्तिवांस आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥

वि धा[1] । समनस्संगतः समेः संगत्यर्थात् । योऽध्वनि सममेति । विसृजति यार्थिनो भिक्षमाणान् । शकटं समनमित्यपरम्[2] । ओदनी[3] । काषसो[4] नाम । कामै + नक्ति[5] प्राणिनोऽपि या[6] रश्मिभिः । सा पदं न वेति न कामयते । अस्थिनं[7] धाति[8] शीघ्रम् । प्रत्यक्षश्शेषः । वयः पक्षिणः । पस्रियांसः[9] शिक्षितपतनाः । न कचिदासते तव व्युच्छने । वाजिनीवतीत्युषोनाम[10] । अह्नि हि सर्वे लभन्तेऽन्नमिति । समनं समानादिति यास्कः[11] इति ॥

वि या सृजति । विसृजति या सङ्ग्रामं युयुत्सून् प्रेरयति या च भिक्षून् सा पदमिव निदधाति । शनैः शनैरागच्छति उषः इति रश्म्यभिप्रायम् । पक्षिणो न केचन पतनशीला वृक्षेष्वासते तव व्युच्छने उषः ॥　　(६)

[1] Read वि या.

[2] Perhaps to read समनमित्यनन्यपरम्.

[3] Read ओदती.

[4] का partly worm-eaten. Perhaps to read उषसो.

[5] After कामै there is space for a syllable left blank before नक्ति. Perhaps to read कामैरनक्ति.

[6] Perhaps to read वा.

[7] Read अर्थिनं.

[8] Read याति.

[9] Read पप्तिवांसः

[10] In षो the ए mark completely and ष slightly worm-eaten.

[11] What Yāska says is समनं समननाद्वा संमाननाद्वा (नि. ७. १७).

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।
शतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥

एषा । एषा स्वान् रथानयुक्त दूरात् सूर्यस्योदयनं द्यौः । शतं रथेभिरिति स्पष्टम् । इयं इति पादान्तः । छन्दो हि बृहती ॥

एषायुक्त । एषोद्युक्ता दूरात् सूर्यस्योदयनात् । दिवा शतं रथानधिरुह्य सुधनोषा मानुषानभि विविधं याति ॥ (७)

विश्वमस्या नानाम चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।
अप द्वेषो मघोनी दुहिता दिव उषा उच्छदप स्रिधः ॥

विश्वम् । विश्वं जगदस्याः[1] तेजसे प्रणमति । ज्योतिष्कृणोति सूनरी । सैषा मघोनी धनवती । द्वेषः पापम् । अपि वा यदस्मान्द्वेष्टि तद्यथापगतं भवति तथा व्युच्छति । उतथा[2] स्रयश्चेति[3] ।

अपे महि[4] व्ययति (ऋ. वे. ७. ८१. १)

इत्यत्र ज्योतिष्कृणोति[5] सूनरी[6] इति न सृष्टः । तत्र[7] समुच्चयस्य विद्यमवमानत्वात्[8] इति ॥

[1] द completely worm-eaten.

[2] Read only तथा instead of उतथा. The words दुहिता दिवः उषाः not commented. Perhaps the उ in उतथा is a remnant of उषाः

[3] Read स्रिधश्चेति.

[4] Read अपो महि.

[5] ज्यो partly worm-eaten.

[6] The last pāda in R. V. 7. 81. 1.

[7] त्र partly worm-eaten.

[8] Read विद्यमानत्वात्.

विश्वमस्याः। उषसो दर्शनाय सममेव जगच्छिरो नमयति। ज्योतिश्च कृणोति उषाः। सा दिवो दुहिता सर्वान् द्वेष्टॄन् भक्षयितॄंश्च तिरस्कुर्वन्ती प्रादुर्भवतु॥ (८)

उष॒ आ भा॑हि भा॒नुना॑ च॒न्द्रेण॑ दुहितर्दिवः।
आ॒वह॑न्ती॒ भूर्य॒स्मभ्यं॒ सौभ॑गं व्यु॒च्छन्ती॒ दिवि॑ष्टिषु॥

उषः। उष आताहि[1] प्रकाशय भानुना जगत् चन्द्रेण ह्लादकेन। दुहितद्दिवः[2]। आवहन्ती भूर्यस्मभ्यं[3] धनम्। भूरि प्रभनादिति[4] यास्कः[5]। व्युच्छन्ती दिविष्टष्मती[6]। विष्टयो[7] दिवासा[8] इति॥

उष आ भाहि। उषः अभिमुखं भाहि तेजसा ह्लादकेन दिवो दुहितः। आवहन्ती बहुधनमस्मभ्यं प्रादुर्भवन्ती दिवसानामन्वेषणेषु॥ (९)

विश्व॑स्य॒ हि प्राण॑नं॒ जीव॑नं॒ त्वे वि यदु॒च्छसि॑ सूनरि।
सा नो॒ रथे॑न बृह॒ता वि॑भावरि श्रु॒धि चि॑त्रामघे॒ हव॑म्॥

विश्वस्य। विश्वस्य हि जगतः प्राण[9] जीवनं त्वधि[10] भवति। यदा त्वं

[1] Read आभाहि.

[2] Read दुहितर्दिवः In र्दि there is no dot between the two द letters to make up र्द.

[3] स्म mostly worm-eaten.

[4] Read प्रभवनादिति.

[5] See भूरीति बहुनो नामधेयम्। प्रभवतीति सतः (नि. ३. ७).

[6] Read दिविष्टिष्विति.

[7] Read दिविष्टयो.

[8] Read दिवसा.

[9] Folio 39*a* ends here. Read प्राणनं.

[10] Read त्वयि.

व्युच्छसि सूनरि । सा अस्माकं रथेन बृहतागच्छन्ती शृणु[1] चित्रधने ह्वानमिति ॥

विश्वस्य हि । विश्वस्य हि प्राणिनः प्राणनं जीवनं च त्वयि भवति यदा त्वं व्युच्छसि उषः । प्रकाशं कुर्वन्ती सास्माकं रथेन बृहता गता दीप्तिमति शृणु चित्रधने ह्वानम् ॥ (१०)

उषो वाजं हि वंस्व यश्चित्रो मानुषे जने ।
तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणन्ति वह्नयः ॥

उषः । + त्रियततो[2] वाक्यार्थसस्य[3] परार्थत्वं[4] ब्रुवन् वाक्यार्थमुद्गृह्णाति[5] । लोडन्तेन[6] योगेन प्रत्युद्ग्रहणं[7] + + + + मेव[8] । उषो वाजन्तेहि[9] । यत्[10] पूजनीयो भवति[11] मानुषे जने । तेन च वाजे-

[1] विभावरि not commented.

[2] After उषः a letter mostly worm-eaten. Perhaps it is हि. May be, to read हिर्निपातो.

[3] Read वाक्यार्थस्य.

[4] After परार्थ a letter completely worm-eaten. The anusvāra is in tact. त्वं only a conjecture.

[5] वाक्या completely worm-eaten. Only a conjecture.

[6] न्त in न्ते completely worm-eaten. Only a conjecture.

[7] प्रत्युद्ग्र completely worm-eaten. Only a conjecture.

[8] After हणं four letters completely worm-eaten and the line ends. Cannot be made out. The entire passage not clear. Cf. the openning stanzas of the 5th section in the Nipāta portion of the Kārikas of Mādhava son of Veṅkaṭārya added to his commentary on the Ṛgveda (Aṣṭaka III. Adhyāya V).

[9] Perhaps to read वाजन्देहि.

[10] Read यः

[11] व completely worm-eaten.

नोपावह सुकृतो अध्वरान्। अध्वरेषु तस्य वाजस्य विनियोगोऽस्त्वित्यर्थः। येऽमी त्वां[1] स्तुवन्ति स्तोतार इति ॥

उषो वाजम्। उषो ह्यन्नं देहि यः पूजनीयो मनुष्येषु भवति। अथ तेनान्नेन सुकर्मणो यज्ञानुपावह ये त्वां स्तुवन्ति स्तोतारः ॥ (११)

विश्वाँ देवाँ आ वह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुषस्त्वम्।
सास्मासु धा गोमदश्वावदुक्थ्य१मुषो वाजं सुवीर्यम् ॥

विश्वान्। स्पष्टार्था। मरुतोऽत्र[2] विश्वे देवा इत्येकम्। सर्व एवेत्यपरमिति ॥

विश्वान् देवान्। विश्वान् देवानावह सोमपानायान्तरिक्षादुषस्त्वम्। सास्मासु धेहि गोमदश्ववत् प्रशस्यं उषो वाजं शोभनवीर्यम् ॥ (१२)

यस्या रुशन्तो अर्चयः प्रति भद्रा अदृक्षत।
सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशसमुषा ददातु सुग्म्यम् ॥

यस्याः। स्पष्टैव। रुशन्तो रुशतेद्दीप्त्यर्थत्वात्[3]। श्वेत्य एव सर्वत्र पर्यवसानम्[4]। अर्चिऋच्चेः[5] शोषणार्थात्। सुखेनोपगन्तव्यं सुम्यमिति[6] केचित् ॥

[1] त्वां mostly worm-eaten.

[2] म completely and रु mostly worm-eaten.

[3] There is no dot between the two द letters in द्दी to make up र्द. Read रुशतेर्दीप्त्यर्थत्वात्.

[4] Not clear.

[5] Read अर्चिर्ऋच्चेः

[6] Read सुग्म्यमिति.

यस्या रुशन्तः। यस्या दीप्यमाना अर्चयः प्रत्यदृक्षत कल्याणाः। सा नो रयिं सर्ववरणीयं सुरूपमुषा ददातु सुखकरम् ॥ (१३)

ये चि॒द्धि त्वामृष॑यः॒ पूर्वं॑ ऊ॒तये॑ जुहू॒रेऽव॑से महि ।
सा नः॒ स्तोमाँ॑ अ॒भि गृ॑णीहि॒ राध॒सोषः॑ शु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॑ ॥

ये चित्। येचिद्धि त्वामृषयः पूर्वे रक्षणार्थमन्नार्थं च भृतवन्तो[1] महति। तेषामिव सास्माकं स्तोमान् अहिगृणीहि[2] स्तुतमिति[3] राधसा दत्तेनोषश्शुक्रेण शोचिषा स + तोः[4]।

आ द्यां तनोषि रश्मिभिः (ऋ. वे. ४. ५२. ७)

इत्यत्र उषः शुक्रेण शोचिषा[5] इति करणे तृतीया। अतो न सृष्ट इति ॥

ये चिद्धि। येचिद्धि त्वां ऋषयः पूर्वे रक्षणाय आहूतवन्तो महति सास्माकं स्तोमानभिगृणीहि धनेनोषः शुक्रेण तेजसा युक्तेति ॥ (१४)

उषो॒ यद॒द्य भा॒नुना॒ वि द्वारा॑वृ॒णवो॑ दि॒वः ।
प्र नो॑ यच्छतादवृ॒कं पृ॒थु च्छ॒र्दिः प्र दे॑वि॒ गोम॑तीरिषः॑ ॥

[1] Read आहूतवन्तो.

[2] Read अभिगृणीहि.

[3] Not wanted.

[4] After स space for a letter left blank before तोः not clear. Perhaps to read सहिता.

[5] The last pāda in R. V. 4. 52. 7.

उषो यत्। उषो यदद्य भानना[1] व्यृणवो दि + [2]वो द्वारौ तमसा हिरोहिते[3]। द्यौर्नभः। सा त्वमस्मभ्यं प्रयच्छ वृकरहितम्। छदिर्गृहं[4] छदेच्छादनार्थात्[5]। अपिच प्रयच्छ गोमत्र्यन्नानि[6] इति[7] ॥

उषो यदद्य। उषो यदद्य तेजसा दिवो द्वारौ पूर्वापरौ सूच्येव विद्धं भवति। तदानीं प्रयच्छास्मभ्यं स्तेनरहितं विस्तीर्णं गृहम्। प्रयच्छ च देवि गोमन्त्यन्नानि ॥ (१९)

सं नो॑ रा॒या बृ॑ह॒ता वि॒श्वपे॑शसा मिमि॒क्ष्वा समिळा॑भि॒रा ।
सं द्यु॒म्नेन॑ विश्व॒तुरो॑षो महि॒ सं वाजै॑र्वाजिनीवति ॥

सन्नः। संमिमिक्ष्व संयोजयास्मान् राधा[8] धनेन बृहता नानारूपेण। संमिमिक्ष्व चेळाभिर्गोभिः। समुच्चय आकारः। सं च द्युम्नोनान्नेन[9]। विश्वतुरा विश्वस्य[10] तारकेण। उषो वहति। सं च बलैर्वाजिनीवति[11] ॥

[1] Read भानुना.

[2] Space for a letter left blank between दि and वो. But nothing missing.

[3] Perhaps to read तिरोहितौ.

[4] Read छर्दिर्गृहं.

[5] Read छर्देश्छादनार्थात्.

[6] Read गोमन्त्यन्नानि.

[7] देवि left out.

[8] Read राया.

[9] Read द्युम्नेनान्नेन.

[10] विश्वस्य mostly worm-eaten.

[11] Here there is no figure to mark the end of the sūkta.

सं नो राया । संयोजयास्मान् धनेन महता सर्वरूपेण । संमिमिक्ष्व च गोभिः । सं यशसा सर्वशत्रूणां हिंसकेन । संयोजय अन्नैश्चान्नवति ॥ (१६)

उषो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि ।
वहन्त्वरुणप्सव उप त्वा सोमिनो गृहम् ॥

उषः । स्पष्टा ।

दिवश्चिद्रोचनाद-
ध्या नो गन्तं स्वर्विदा (ऋ. वे. ८. ८. ७)

इत्यत्र द्यौस्तृतीयस्थानमतस्तत्र[1] न स्पृष्टः । अत्र तु दिवो + रोचमन्तरिक्षम्[2] । तथाचोक्तम् ।

अन्तरिक्षमादुषस्त्वम्[3] (ऋ. वे. १. ४८. १२)

इति । ततश्च ।

अग्ने शर्धन्तमा गणम्[4] (ऋ. वे. ५. ५६. १)

इत्यत्र[5] दिवश्चित्रोचनादधि[6] इति[7] विस्पष्ट इति ॥

[1] Read द्यौस्तृतीयस्थाना । अतस्तत्र.

[2] After दिवो space for a syllable left blank. But no letter is missing. Read दिवो रोचनमन्तरिक्षम्.

[3] Read अन्तरिक्षादुषस्त्वम्.

[4] श mostly worm-eaten. Now looks like र.

[5] Written गणमित्यत्र. The letter मि completely gone as the corner of the leaf is broken. This is the first letter in the last line of the page.

[6] Read दिवश्चिद्रोचनादधि.

[7] The last pāda in R. V. 5. 56. 1.

उषो भद्रेभिः । उषो भद्रैरागच्छ दीप्ताल्लोकात् । उपवहन्तु त्वामरुणरूपा अश्वाः सोमिनो गृहम् ॥ (१)

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्था उषस्त्वम् ।
तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥

सुपेशसं[1] यं रथमधि + +[2] तेनाद्य सहविष्कं जनमागच्छेति ॥

सुपेशसम् । सुरूपं सुद्वारं रथं यमध्यस्था उषस्त्वं तेन शोभनान्नं हविष्मन्तं यजमानं अद्य प्रक्ष दिवो दुहितः ॥ (२)

वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपच्चतुष्पदर्जुनि ।
उषः प्रारन्नृतूँरनु दिवोऽन्तेभ्यस्परि ॥

वयः । पक्षिणः पतत्रवन्तस्तवर्त्रननु[3] तव कलान्[4] प्रति तवागमनेषु[5] प्रारन्[6] प्रगच्छति । अर्जुनीत्युषोनाम[7] ॥

वयश्चित्ते । पक्षिणः पत्रयुक्ता द्विपाच्चतुष्पाच्चोषः शुक्लवर्णे तवागमनकालान् प्रति गच्छन्ति अन्तरिक्षपर्यन्तेभ्यः ॥ (३)

[1] Pratīka not separately given.

[2] After अधि space for 2 syllables left blank. This is the explanation of अध्यस्थाः

[3] The latter part not clear. Perhaps it is तव ऋतून् अनु.

[4] Read कालान्.

[5] नेषु mostly worm-eaten.

[6] Read प्रारान्.

[7] Folio 39*b* ends with अर्जुनीत्युषेना.

व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनम् ।
तां त्वामुषर्वसूयवो गीर्भिः कण्वा अहूषत ॥

स्पष्टोत्त + +[1] ॥

व्युच्छन्ती हि । व्युच्छन्ती हि रश्मिभिः सर्वं लोकं भासयसि । तां त्वां उषर्धनकामा गीर्भिः कण्वा आहूतवन्तः ॥ (४)

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

उदुत्यम् । निरुक्तः । उद्वहस्तुन्तु तज्ज्ञातवेदस[2] देवमश्वाः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां सन्दर्शनाय सूर्यमिति ॥

उदुत्यम् । उद्वहन्ति तं जातवेदसं केतवोऽश्वा रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां दर्शनाय ॥ (१)

अप त्ये तायवो यथा नक्षत्रा यन्त्यक्तुभिः । सूराय विश्वचक्षसे ॥

[1] Read स्पष्टोत्तरेति. After त्त there is the ए mark and then space for the rest left blank. उत्तरा is verse No 4. Here there is no figure to mark the end of the sūkta.

[2] The letter between स्तु and त not at all legible. न्तु is the nearest approximation. Perhaps to read उद्वहन्ति तं जातवेदसं.

अप । अपयन्त्यमी तामयव:[1] त + यथा[2] नक्षत्राण्यक्तुभिर्निशाभिस्सह सूरारय[3] विश्वचक्षसे । तं दृष्ट्वा पलायन्ते तस्करा नक्षत्राणि चेति । तासुस्तेनतापते:[4] । स्तनो माया[5] । नक्षत्र + तेर्गतिकर्मण:[6] । यो वा इह यजतेऽमुं स लोकं नक्षते । तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वं इति[7] च ब्राह्मणमिति ॥

अप त्ये । अपयन्ति नक्षत्राणि रात्रिभि: सहागच्छन्तीभि: रश्मिभि: स्तेना इव सूर्यं विश्वस्य द्रष्टारं दृष्ट्वा ॥ (२)

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा ॥

अदृश्रम् । अदृश्रमिति प्रथमपुरुषबहुवचने बहुहुश:[8] प्रयोगात् साधुत्वम् । अन्ये तु शाखिनोऽदृश्रन्निति नकारान्तमधीयन्ते[9] । विदृश्यन्तेऽस्य केतव: प्रज्ञापका रश्मयो जनाननु । दीप्यमाना अग्नयो जनाननु[10] दीप्यमाना अग्नयो[11] यथा दृश्यन्ते एवमिति ॥

[1] Read तायव:

[2] After त space for a syllable or two left blank. Then there is an आ mark. यथ in यथा mostly worm-eaten. Can scarcely be made out. Read तस्करा यथा.

[3] Read सूराय.

[4] Read तायुस्तेन: तपते: This is not the explanation in N. 4. 24.

[5] Not intelligible.

[6] After नक्षत्र space for a syllable left blank. Read नक्षत्रं नक्षतेर्गतिकर्मण: Cf. N. 3. 20.

[7] T. B. 1. 5. 2. 5.

[8] Read बहुश:

[9] M. S., K. S. etc.

[10] नु completely worm-eaten.

[11] Repetition of जनाननु दीप्यमाना अग्नयो not wanted.

अदृश्रमस्य । अदृश्रमहमस्य केतून् । विभवन्ति जनान् प्रति रश्मयो भ्राजन्तोऽग्नय इव दीप्यमाना इति ॥ (३)

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनम् ॥

तरणः[1] । गन्ता विश्वस्य दर्शनीयो ज्योतिषः कर्तासि सूर्य । विश्वं च नभः प्रकाशयसि ॥

तरणिः । क्षिप्रगन्ता विश्वस्य दर्शको ज्योतिषः कर्तासि सूर्य । विश्वं च दिवं प्रकाशयसि ॥ (४)

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान् । प्रत्यङ्विश्वं स्वर्दृशे ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः[2] । असंख्याना बहुविधा देवाः । सर्वानेव देवान् प्रत्यङ् उदेषि[3] । प्रत्यङेवोदेषि च मानुषाञ्जनान् । प्रत्यङेव विश्वं व्यास्तम्[4] । स्वः सर्वम् । दृशे दृश्यमानम् । अपि वा दर्शनीयः[5] । तस्मात् सर्व एव[6] मन्यते मां प्रत्युदगात् इति[7] ब्राह्मणमिति ॥

प्रत्यङ् देवानाम् । तस्मात् सर्व एवं मन्यते मां प्रत्युदगादिति ब्राह्मणम । देवानां विशः । देवानित्यर्थः । देवान् मनुष्यांश्च त्वं अभिमुख उदेषि । किं बहुना सर्वं जगदपि प्रत्यङ्ङुदेषि सर्वस्य पदार्थस्य दर्शनाय ॥ (५)

[1] Read तरणिः

[2] Usually only one or two words alone taken as pratika.

[3] षि completely worm-eaten.

[4] Read व्याप्तम्.

[5] Read दर्शनाय ।

[6] Read एवं.

[7] A. Ar. 3. 2. 3.

येनां पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥

येन । निरुक्तम्[1] । येन पावकाख्येन हुरण्यन्तं[2] जनाननु त्वं वरुण पश्यसि । तत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषः । अपि वोत्तरस्यां[3] अन्वयः । तेन व्येषीति । भुरण्यतिर्गतिकर्मा । जनपदान् प्रति गच्छन्तम् । येन तेजसा + + + वीति[4] । वरुणः सूर्य एव तमसो वारणादिति ॥

येना पावक । येन शोधयितः तेजसा जनान् प्रति अर्थार्थं गच्छन्तं त्वां आच्छादयितः पश्यसि तत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेष इति यास्कः ॥ (६)

वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः । पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥

वि द्यास्तु[5] । निरुक्तम्[6] । वेषि द्यां रजश्च पृथु महान्तं लोकम् । अहानि मिमानो अक्तुभि[7] रात्रिभिः सह । पश्यन् जन्मानि + + +[8] सूर्येति ॥

वि द्यामेषि । पृथु रजः अन्तरिक्षं रात्रिभिः सह अहानि कुर्वाणः अन्तरिक्षं च पश्यन् सर्वाण्येव जातानि व्येषि मध्ये गच्छसि ॥ (७)

[1] N. 12. 22.

[2] Read भुरण्यन्तं.

[3] It is not certain if what is written is वोत्तरस्यां or चोत्तरस्यां.

[4] After तेजसा space for three syllables left blank. Reading uncertain.

[5] The pratika can be only विद्याम्.

[6] N. 12. 23.

[7] Read अक्तुभिः

[8] After जन्मानि space for three syllables left blank. The word must be जातानि.

सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण ॥

सप्त त्वा । सप्त त्वां हरितोऽश्वा रथे च स्थितं वहन्ति देव सूर्य । शोचिंषि[1] यस्य ते केशस्थानीयानि विद्रष्टः ।

अदिष्ठ[2] हरितं रथम् (ऋ. वे. ३. ४४. १)

इति रूपवाच्यकारान्त आद्युदात्त[3] इति ॥

सप्त त्वा । सप्त त्वां बडवा रथमारोप्य वहन्ति देव सूर्यं ज्वलद्रश्मि विद्रष्टः । केशा रश्मय इति यास्कः । केशसादृश्याद्वा इति ॥ (८)

अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूरो रथस्य नप्त्यः । ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥

अयुक्त । युङ्क्ते सप्त शुन्ध्युवोऽश्वाः । शुन्ध्युः[4] शोधनात् । मेध्यात् ब्रश्चनः[5] । सूरो रथस्य नप्त्यः । नप्तीर्याभिर्न[6] पति[7] । ताभिर्यात्यात्मना[8] युक्तिभिरिति ॥

अयुक्त सप्त । युक्तवान् सप्त बडवाः सूरो रथस्य नेत्रीः । ताभिर्याति स्वेन युज्यमानाभिः । शोधनादश्वाः शुन्ध्युवः ॥ (९)

[1] Read शोचींषि.

[2] Read आ तिष्ठ.

[3] In R. V. 1. 50. 8 the accent is on रि in हरितः । In R. V. 3. 44. 1 the accent is on ह in हरितं.

[4] शु completely worm-eaten.

[5] Not clear.

[6] Folio 40*a* ends with नप्तीर्या. The आ mark in र्या completely worm-eaten.

[7] Read पतति.

[8] Read ताभिर्यात्यात्मनो.

उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ।
देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥

उद्वयम् । उदगम्[1] वयं तमसो यदुपरि स्थितं ज्योतिः पश्यन्त उद्गततरन्देवेषु । सुवीर्यं निरुक्तंमिति[2] । वाजसनेयकम्[3] । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति । स्वर्गो वै लोकः[4] सूर्यो ज्योतिरुत्तममिति[5] ॥

उद्वयम् । उदगाम वयं तमो विहायोपरि स्थितं ज्योतिः पश्यन्तः । किं तत् ज्योतिरित्याह—दीप्यमानं देवेषु सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं इति ॥ (१०)

उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् ।
हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥

उद्यन् । अन्त्यस्तृचोऽयं रोगघ्नः[6] । दुर्वात्वं प्राप्तं[7] प्रस्कण्वस्तृचमुत्तममपश्यत् । उद्यन्नद्य मित्रमहः आरोहंश्चोद्गततरां दिवम् । मम रुद्रोगं[8] त्वचि भरिमाणं[9] च नाशय ॥

[1] Read उदगन्म.

[2] सुवीर्यं निरुक्तंमिति not intelligible. The verse does not occur in N.

[3] स and न in ने completely worm-eaten.

[4] स्वर्गो mostly worm-eaten; difficult to decipher.

[5] S'. B. 12. 9. 2. 8 and 14. 3. 1. 28.

[6] ग completely worm-eaten.

[7] Read दुर्वर्णत्वं प्राप्तः

[8] Read हृद्रोगं. In द्रो the द part mostly worm-eaten.

[9] Read हरिमाणं.

उद्यन्नद्य । उद्यन्नद्य मित्राणां पूजयितः आरोहन् उद्गततरां च द्याम् । मम हृदयरोगं त्वचि हरिमाणं च नाशय । दुर्वर्णत्वं प्राप्तः प्रस्कण्वः तृचमपश्यदिति ॥ (११)

शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।
अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥

शुकेषु । शुकः[1] पक्षी शोचतेर्दीप्तिकर्मणः[2] । शुकेषु[3] मे हरिमाणम् । अपि च रोपणाकासु दध्मसि । अपिच भारिद्रवेषु[4] पक्षिषु मे हरिमाणं नितिदध्मसि[5] निदधामि । इदन्तो मसिः[6] इत्येकवचनेऽपि दृष्टम् ॥

शुकेषु मे । हरितवर्णेषु शुकेषु विपटिकासु च मदीयमपि हरिमाणं वयं निदध्मः । अपिच हारिद्रवेषु पक्षिषु । सर्वेऽमी मदर्थमपि हरिता भवन्तु इत्यर्थः । सिंहे मे मन्युर्व्याघ्रे मेऽन्तरामयः इति यजुः ॥ (१२)

उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह ।
द्विषन्तं मह्यं रन्धयन्मो अहं द्विषते रधम् ॥

उत्तरा[7] स्पष्टार्था । सहस्तेजः[8] । रन्धवनं[9] वशीकरणम् । द्योगे[10] चतुर्थी । अस्माकं भवति ॥

[1] The visarga in कः completely worm-eaten.
[2] In शो all except the ए mark mostly worm-eaten.
[3] Read शुकेषु.
[4] Read हारिद्रवेषु.
[5] Read निदध्मसि.
[6] P. 7. 1. 46. Read इदन्तो मसि. The MS. has मसिरिति.
[7] The verse No. 13.
[8] ह completely worm-eaten.
[9] Read रन्धनं.
[10] Not clear.

द्विषन्तं मम रन्धयन्

इति शाखान्तरे[1] पाठ इति[2] ॥

उदगादयम्। उदितोऽयमादित्यः सर्वेण बलेन सह द्विषन्तं मह्यं वशीकुर्वन्। मैवाहं द्विषतो वशो भवामि इति ॥ (१३)

अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवम्।
यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥

आङ्गिरसस्सव्य ऋषिः[3]। तत्रास्माकं शौनको मूलम्। एवमन्येष्वपि अनुक्तमूलेष्व[4]। अभिवतद स्तुत तं मेषम्। मेषो मिषेः प्रहारार्थात्। अभिपश्यति बलिनं[5] इति। अपि वेद्रो[6] मेधातिथेर्यजमानस्य सोमं मेषो भूत्वा पपौ। तेन मृषिं[7] मेषं ब्रूते। पुरुहूतं बहुभिराभृतम्[8]। ऋग्यं[9]

[1] T. B. 3. 7. 6. 23.
[2] Here there is the figure four to mark the end of the sūkta.
[3] Pratīka not separately given.
[4] Read अनुक्तमूलेषु.
[5] ति and ब mostly worm-eaten.
[6] Read वेन्द्रो.
[7] Read तमृषिं instead of मृषिं.
[8] Read बहुभिराहूतम्.
[9] Read ऋग्म्यं.

ऋगण्यं[1] स्तुत्यम् । इन्द्रं स्तुतिभिः । वस्वो अर्णवं वसूनामाकरम्[2] । यस्य[3] द्यावो न दीप्तय इव । विचरन्ति मनुष्यहितानि कर्माणि । तं भुजे धनाय[4] दामृतं[5] मेधावितनं[6] अभ्यर्चेत ॥

अभि त्वम् । सव्य आङ्गिरसः । अभिमदत तं मेधातिथेर्मेषं पुरुहूतं ऋगर्हं इन्द्रं स्तुतिभिः धनस्याकरम् । यस्य रश्मय इवेतस्ततः चरन्ति मनुष्यहितानि कर्माणि । भोगाय तमभिषुत मेधाविनम् । अत्र शाट्यायनकम्—अथ मैधातिथम् । मेधातिथिगृहपतयो वै विभिन्दुकीयाः सत्रमासत । तेषां दृढच्युदागस्तिरुद्गातासीत् । गौरिवीतिः प्रस्तोता । च्युतच्युत् प्रतिहर्ता । वसुक्षयो होता । सनकनवकौ काव्यावध्वर्यू । पशुकामो मेधातिथिः । जनिकामौ सनकनवकौ । यत्कामा इतरे तत्कामाः । नानाकामा ह स्म वै पुरा सत्रमासते । ते ह स्म नानैव कामानृध्वाप्त्वोत्तिष्ठन्ति । तेषां ह स्मेन्द्रो मेधातिथेर्मेषस्वरूपं कृत्वा सोमं व्रतयति । तं ह स्म बाधन्ते । मेधातिथेर्नो मेषः सोमं व्रतयति इति । स उ ह स्मैषां स्वमेव रूपं कृत्वा सोमं व्रतयति । ततो ह वा इदमर्वाचीनं मेधातिथेर्मेष इत्याह्वयन्ति इति ॥ (१)

अभीमवन्वन्त्स्वभिष्टिमूतयोऽन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतम् ।
इन्द्रं दक्षास ऋभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनी सूनृतारुहत् ॥

[1] ण्य is mostly worm-eaten. It may also be स्य. It is decidedly not र्हं. Read ऋगर्हं.

[2] The आ mark in मा completely worm-eaten.

[3] After य somthing begun and completely scored off and then स्य follows.

[4] ध not at all legible. It may as well be य.

[5] Read दातृतमं.

[6] Read मेधाविनं.

अभि। अभ्यसेवन्तैनं स्वभिष्टिं सुष्ठु बलिकं[1] योऽगिभवति[2] तमूतयः अन्तरिक्षस्य पूरकं तविषीहि[3] बलैरावृतमिन्द्रं दक्षासः समर्थाः[4]। दक्षतिरुत्साहकर्मा। ऋभवो मरुतः उरु भान्तीति। शत्रमन्दस्य[5] च्यावकम्। तमिमं शक्रतुम्[6]। जवनी जवकरी। प्रहर हगवो[7] जही वीरयस्व इति मरुतां सूनृता वागारुहत्। वृत्रवयोद्युक्तम्[8]॥

अभीममन्वन्। अभ्यसेवन्तैनं सुष्ठु शत्रूणामन्वेष्टारं मरुतोऽन्तरिक्षस्य पूरयितारं बलैरावृतमिन्द्रं वृद्धा ऋभवश्च शत्रुमदस्य च्यावयितारम्। तमिमं शतक्रतुं वेगस्य कारयित्री स्तुतिरारोहति॥　　(२)

त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित्।
ससेनं चिद्विमदायावहो वस्वाजावद्रिं वावसानस्य नर्तयन्॥

त्वं गोत्रम्। त्वमभ्रम्[9]। भ्रथते[10] शब्दकर्मणः। त्वं गवामपिधायकं मेघमङ्गिरसामर्थायापावृणोः। अपि वात्रये शतद्वारेषु यन्त्रेष्वसुरैः प्रक्षिप्ताय गातुवित् ये नोपद्रवं तरति। कचिदुपायः[11]। कचित्पन्थाः। छन्दोगैरुपाये[12]

[1] Not clear. Perhaps to read बाधकं.
[2] Read योऽभिभवति.
[3] The ई mark in षी completely worm-eaten. Read तविषीभिः
[4] The visarga completely worm-eaten.
[5] Read शत्रुमदस्य.
[6] Read शतक्रतुम्.
[7] Read भगवो.
[8] Read वृत्रवधोद्युक्तम्. द्यु mostly worm-eaten.
[9] Perhaps to read गोत्रमभ्रम्.
[10] Not clear. Cf. Un. 4. 177.
[11] Folio 40*b* ends with क. Folio 41 is broken into two pieces completely.
[12] न्दो and ये mostly worm eaten.

बहुशः प्रयुक्तस्य लंभयिता । अपि च सेनान्तेन[1] सह विमादाय[2] ऋषि + +[3] यजमाजौ[4] प्रवृत्तस्य तत्र वसतो[5] जयार्थं[6] । वज्रं नर्तयन् प्रेरयन् ॥

त्वं गोत्रम् । त्वं वलं मेघरूपमङ्गिरसामर्थाय अपावृणोः पशूनाहर्तुम् । अपि च असुरैः शतद्वारेषु यन्त्रगृहेषु प्रक्षिप्तायात्रये मार्गस्य लम्भयिता । तथान्नेन सह विमदाय ऋषये धनं चावहः । युद्धे वर्तमानस्य विमदस्यार्थाय वज्रं भ्रामयन् ॥ (३)

त्वम॒पाम॑पि॒धाना॑वृणो॒रपाधा॑रयः॒ पर्व॑ते॒ दानु॑म॒द्वसु॑ ।
वृ॒त्रं यदि॑न्द्र॒ शव॒साव॑धी॒रहि॒मादित्सूर्यं॑ दि॒व्यारो॑हयो दृ॒शे ॥

त्वमपाम्[7] । त्वमपामपिधानान्यपावृणोः[8] । अपि वाधारयः[9]

[1] Read ससेनान्नेन.

[2] Read विमदाय. The leaf is broken between मा and दा.

[3] After ऋषि space for two letters left blank. Perhaps to read ऋषये. There must be also अवहः

[4] Read धनमाजौ.

[5] त in तो completely worm-eaten. Only a conjecture.

[6] After जय the leaf is broken. Then some bits are seen which may be a long mark and र्थं.

[7] After प्रेरयन् which concludes the commentary on the previous verse there is म before this pratika. The leaf is broken; the व in त्व and the letters till आम् in पाम् lost. The portion broken is only for one letter. It seems the scribe had written मत्वपाम् as the pratika.

[8] णोः completely worm-eaten.

[9] वा mostly worm-eaten; not certain if what was written is वा or चा.

पर्वते[1] दानुमद्दानुमतोऽसुरहस्य[2] धनं आभृत्य[3] । वृत्रं यदेन्द्र शवसाव-धीरहिं आहन्तारम् । वाजसनेयकं तु—सो + षोमावभिसंबभू[4] । सर्वा विद्यां सर्वशे[5] यशस्सर्वमन्नाद्यं सर्वा श्रियम् । स यत् सर्वमेतत्[6] समभवत् । तस्मादभिरिति[7] । अनन्तरमेव वृत्रेणापिहितं सूर्यं दिव्यारोहयो दर्शनार्थम् । अपि वा दर्शनीयम् ॥

त्वमपाम् । त्वं मेघस्थानामपां अपिधानानि अपावृणोः । तथा शिलोच्चये असुरसंबन्धि वसु धृतवान् मेघे वा । वृत्रं यदिन्द्र बलेनावधीः अहिं च । अनन्त-रमेव सूर्यं दिव्यारोहयः सर्वेषां दर्शनाय ॥　　　　(४)

त्वं मायाभिरप मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुप्तावजुंहत ।
त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्वानं दस्युहत्येष्वाविथ ॥

त्वम् । त्वं मायाभिम्मायिनोऽ[8]पायमः[9] स्वधाभिमस्वधाभिरन्नै-

[1] र्व mostly worm-eaten.

[2] Read सुरस्य.

[3] Read आहृत्य.

[4] After सो one letter is completely worm-eaten. The next is mostly worm-eaten. षो is only a conjecture. Two letters seem missing after बभू. Not clear.

[5] Read सर्वं instead of सवशे.

[6] स, र्व and त mostly worm-eaten.

[7] Read तस्मादहिरिति. Quotation not traced.

[8] There is no dot between the two म letters to make them र्म.

[9] Read पाधमः

येंऽधिशुप्तावजुह्वत[1] । शुप्तिर्मुखं शोभते[2] । मुखेन हि शोभते । कौषीतकम्—असुरा वा आत्मौ जुहवुरुद्वातेऽग्नौ ते पराभवन् इति[3] । वाजसनेयकं च—देवाश्च ह वा असुरा वास्पर्धन्तमतो + + रातिमानेन[4] कस्मैचन जुहुम इति । स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्ते ह पुराबभूवुः इति[5] । त्वं पिप्रोरस्यसुरस्य[6] नृमणः प्रारुजः पुराणि । नृषु मनो यस्य स नृमणाः । प्रेरक्षितवान्[7] + स्त्रजिह्वानश्च[8] संग्रामेषु ।

त्वं पिप्रं[9] मृगयुं[10] शूशुवांसम् (ऋ. वे. ४. १६. १३)

इत्युक्तमिति ॥

[1] After स्वधाभिम there is something written. It is not a complete letter. Then स्वधाभिरश्नैर्ये written. स्वधाभिम not wanted. श्नै closes the line. The ए mark in यें lost, as the end of the leaf is broken.

[2] Read शोभते:

[3] The passage in S'āṅkhyāyana is: असुरा वा आत्मन्न जुहुवुरुद्वातेऽनग्नै ते पराभवन् (४. ३).

[4] After मतो one letter is lost at the end of the line and the first letter in the next line also is lost, as the ends of the leaf are broken.

[5] The passage in the S'atapatha is: देवाश्च वा असुराश्च उभये. प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा अतिमानेनैव कस्मिन्नु वयं जुहुयामेति स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुः । तेऽतिमानेनैव पराबभूवुः (५. १. १. १ and २१. १. ८. १.)

[6] Read पिप्रोरसुरस्य.

[7] Read प्ररक्षितवान्. The final न् half lost, as the end of the leaf is broken.

[8] Read ऋजिश्वानं च. One letter before स्न lost as the end of the leaf is broken.

[9] पिप्रुं.

[10] मृग completely worm-eaten.

त्वं मायाभिः । त्वं कृत्रिमैः कृत्रिमान् अपाधमः ये अन्नैर्देवानपहाय वयमेव देवा इति स्वस्मिन्नास्ये होमं कृतवन्तः । त्वं पिप्रोरसुरस्य हे नृमणो नृषु मनो यस्य । पुराणि प्रारुजः । प्ररक्षितवानसि ऋजिश्वानं च सङ्ग्रामेषु ॥ (९)

त्वं कुत्सं शुष्णहत्येष्वाविथारन्धयोऽतिथिग्वाय शम्बरम् ।
महान्तं चिदर्बुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥

त्वं कुत्सम् । कुत्स ऋषिरिन्द्रेण शप्तः[1] कुत्सिमो[2] मल्लवृत्तिरभवत् इति[3] । कर्ता स्तोमानां कुत्स इति यास्कः[4] । तं त्वं शुष्णासुसस्यंग्रामेष्वरक्षितः[5] । तथा वशमनयोऽतिथिवाय[6] दिवोदासाय शम्बरम् ।

अतिधियाय शंभरं[7] गिरेरुग्रो अवाभरत् (ऋ. वे. १. १३०. ७)

+ तिथिग्वोऽतिथीन्[8] अहिगच्छतीति[9] । किञ्च महान्तं अप्यर्बुदमसुरं

[1] After इन्द्रेण a letter completely worm-eaten. Then प is clear and the leaf is broken right across here. But nothing seems lost. शप्तः only a conjecture.

[2] Read कुत्सितो.

[3] Not traced.

[4] The passage in Yāska is: ऋषिः कुत्सो भवति । कर्ता स्तोमानामित्यौपमन्यवः (नि. ३. ११).

[5] Read शुष्णासुरस्य संग्रामेष्वरक्षः The आ mark in ग्रा lost as the end of the leaf is broken.

[6] Read तिथिग्वाय.

[7] Read अतिथिग्वाय शम्बरं.

[8] After भरत् there is space for a letter blank. Here the leaf is broken right across. Read अतिथिग्वो. The letter ग्वो looks more like श्वो.

[9] Read अभिगच्छतीति.

पदा न्यक्रमीः । इत्थं सनात् सनादेवारभ्य + + ननायाजायथाः[1] इति । तत्रार्बुदोऽपः प्रेरयतीति । स चायमन्यत्राद्युदात्तः ।

यो अर्बुदमव नीचा (ऋ. वे. २. १४. ४)

न्यर्बुदस्य विष्टपम् (ऋ. वे. ८. ३२. ३)

इति[2] । इह तु संहितानुरोधार्थमन्तोदात्तमभूत् । स्वरेणापि हि . . मा . . . स्य . . . सं . . . इ . . .[3] ॥

त्वं कुत्सम् । त्वं कुत्सं तस्य शत्रोः शुष्णासुरस्य सङ्ग्रामेषु रक्षितवानसि । तथा अतिथिग्वाय दिवोदासाय शम्बरमसुरं वशमनयः । तथा महान्तमर्बुदासुरं पदा न्यक्रमीः । किं बहुना चिरादेवारभ्य दस्युहननायासीः ॥ (६)

[1] पदा न्य in tact. Then a piece in the leaf broken off. Then सना in tact and another small piece broken off. Then there is ना and ए mark. Another very small bit broken off; but a small part of द visible. वारभ्य in tact. The next letter is द; a part alone remains and the end of the line broken. Next line begins ननायाजायथाः. The scribe who had prepared a transcript some years ago has written पदा न्यक्रमीः इत्थ सनातनमेवारभ्य . . . . ननायाजायथाः. Perhaps क्रमीः इत्थं was at that time in tact. What follows must be सनात् सनादेवारभ्य. In writing सनातनमेवारभ्य the scribe must have used his fancy. सना . . ना quite in tact even now. One सनात् unnecessary.

[2] In both these places the accent is on अ in अर्बुद. In विष्टपमिति, the letter मि completely worm-eaten.

[3] After अभूत् the leaf is broken and the passage till the end of the line lost. Nothing now remains. But the scribe who copied some years ago has written these letters. Now only स in स्व and इ remain. The letter before इ may have been यि or धि. Folio 41*a* ends here. About 18 letters must be missing.

त्वे विश्वा॒ तवि॑षी स॒ध्र्य॑ग्घि॒ता तव॒ राधः॑ सोमपी॒थाय॑ हर्षते ।
तव॒ वज्र॑श्चिकिते बा॒ह्वोर्हि॒तो वृ॒श्चा शत्रो॒रव॒ विश्वा॑नि॒ वृष्ण्या॑ ॥

त्वे । त्वधि[1] व्यासं बलं सध्रीचीनं पराङ्मुखं[2] हितम् । तव रायो[3] मनस्सोमपानार्थं हृष्यति । तव वज्रः प्रजायते बाह्वोन्निहितः भाहुर्बाधते[4] आभ्यामिति[5] । अपवृश्च[6] शत्रोर्विश्वानि वीर्याणि ॥

त्वे विश्वा । त्वयि सर्वाणि बलानि सह निहितानि । तव धनं सोमपानार्थं हृष्यति बहु भवति । तव वज्रः प्रख्यात आसीत् बाह्वोर्निहितः । स त्वं शत्रोः सर्वाणि वीर्याणि अववृश्च ॥ (७)

वि जा॑नी॒ह्यार्या॒न्ये च॒ दस्य॑वो ब॒र्हिष्म॑ते रन्धया॒ शास॑दव्र॒तान् ।
शाकी॑ भव॒ यज॑मानस्य चोदि॒ता विश्वेत्ता ते॑ सध॒मादे॑षु चाकन ॥

विजानीहि । . . . र्य . . . . . दस्युः दारयति[7] याचतः ।

[1] Read त्वयि.

[2] प completely worm-eaten. Only a conjecture.

[3] Read राधः

[4] Read बाह्वोर्निहितः बाहुर्बाधते. After न्निहि a part of the leaf broken. हु partly visible. Only the second half of ब remains. ते mostly worm-eaten. Reading only a conjecture from the bits that remain.

[5] See : बाहुः कस्मात् । प्रबाधत आभ्यां कर्माणि (नि. ३. ८)

[6] Read अववृश्च.

[7] After वीर्य at the end of the commentary on the previous verse, there is a break in the leaf and the whole line missing. The scribe has written these letters when he made a copy some years ago. The next line begins दारयति. The first letter is दा. The next letter worm-eaten; र only a conjecture. यति in tact. The missing letters in the broken line must be about 18.

ये चार्या ये च दस्यवः तान् विविच्य जानीहि । ज्ञात्वा च बहिष्मते[1] यजमानाय शासत् । इत्थमस्मासु[2] वर्तितव्यमित्यनुशासनं[3] कुर्वन् वशं नयाव्रतात् । शाकी भव सहायो भवसि यजमानस्य चेद . . . स्व . . . चेदन्तोदात्तः[4] ।

अर्चा शक्राय शाकिने (ऋ. वे. १. ५४. २)

क्त्वा गौरिव शाकिनः (ऋ. वे. ८. ३३. ६)

इत्यकारान्तश्चान्तोदात्तः[5] । तान्येतानि विश्वानि कर्माण्यहं कामये यज्ञेषु कीर्त्यमानानि ।

विश्वेत्ता ते हरिवः शचीवः (ऋ. वे. १०. ४९. ११)

इति सूक्तयोः पदसाम्याच्चतुष्को[6] . . . न[7] विसृष्ट इति ॥

[1] Read बर्हिष्मते.

[2] First written अस्मात्; then त् deleted with a small vertical stroke above and सु written after that.

[3] मि lost, as at this place the leaf is broken right across.

[4] After सहा there is a break and the whole line is lost. The last letter in the line चे is in tact. द is in the next line and is lost, as the end of the leaf is broken. The ए mark in न्तो too is thus missing. After सहा the ए mark in यो is seen. The scribe who prepared a copy some years ago has written all the letters till चेदन्तोदात्तः. About 16 letters are missing.

[5] In R. V. 1. 54. 2. The accent is on कि; in R. V. 8. 33, 6 the accent is on नः In the latter, शाकिन is the word.

[6] After इति सू there is a break in the leaf. The beginning of क्त is visible. The scribe has copied as सूक्तयोः. The end of प is seen; also द and स. The आ mark in सा lost, as there is a break in the leaf. च्च is partly worm-eaten. ष्को ends the line.

[7] The first letter in the next line lost, as the end of the leaf is broken. न is the first letter seen; perhaps पि is the missing letter and the reading should चतुष्कोऽपि. The passage not clear.

विजानीहि। विविच्य जानीह्यार्यान् दस्यूंश्च। ततोऽव्रताननुशास त्वं यजमानाय वशं नय। सहायो भव यजमानस्य धनस्य चोदयिता। सर्वाण्येव तानि यज्ञेषु वक्तुमहं कामितवानस्मि ॥　(८)

अनु॑व्रताय र॒न्धय॒न्नप॑व्रताना॒भूभि॒रिन्द्रः॑ श्न॒थय॒न्नना॑भुवः ।

वृ॒द्धस्य॑ चि॒द्वर्ध॑तो॒ द्याम॒नक्ष॑तः॒ स्तवा॑नो व॒म्रो वि ज॑घान सं॒दिहः॑ ॥

अनुव्रताय। यजमानाय रन्धयन्नयजमानान् अभृहिः[1] ये देवानाभवन्ति यज्ञैरुपगच्छन्ति तैरिन्द्रः श्नथयन्ननाभुवो[2] मा भूत्[3]। वृद्धस्य चिद्वर्धतः पुनर्वर्धमानस्येन्द्रस्य द्यामिनक्षतो व्याप्नुवत[4] इन्द्रस्य स्तुतिं कुर्वन् वम्र[5] ऋषिः सन्दिहो वल्मीकवपा उपचिता जघान।

वम्रभिः[6] पुत्रमश्रवो[7] अदानम् (ऋ. वे. ४. १९. ९)

वम्रकः पड्भिरुप[8] सर्पदिन्द्रम् (ऋ. वे. १०. ९९. १२)

इति ॥

अनुव्रताय। अनुगतकर्मणे यजमानाय वशं नयन् अयजमानान् आभवद्भिर्वर्धमानैः विपरीतान् विश्लथयन् इन्द्रो वृद्धस्य वर्धमानस्य च शत्रोर्दिवं व्याप्नुवतः स्तूयमानो वमितेषूणां विहन्ति समुपचयान् ॥　(९)

[1] Read आभूभिः

[2] Between श्नथ and य there is another य written below the line.

[3] मा भूत् not wanted.

[4] इनक्ष ends the line. The first letter in the next line lost as the end of the leaf is broken. Perhaps what was written was तो: The space must be more than what is required for तः

[5] म्र completely worm-eaten.

[6] Read वम्रीभिः

[7] Read पुत्रमग्रुवो.

[8] ड्भि not at all legible.

तक्षद्यत्त उशना सहसा सहो वि रोदसी मज्मना बाधते शवः ।
आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन्नभि श्रवः ॥

तक्षत् । इन्द्रस्य[1] । उशना काव्यः । सचा भवन्ति ससश्वस्का[2] + येन[3] बलेन यदा तव बलं तदा तव शवो विबबाध रोदसी मज्मना वेगेन संगते पृथक् चकार । यदि वा रोदस्योर्भयं बाधार्थम् । आवहन् त्वा वातस्य मनोयुजः । वातस्याश्वा वेगवन्तः तथोच्यते[4] । नृमणो बलेनापूर्यमाणं श्रवोऽन्नमभीति[5] ॥

तक्षद्यत्ते । यदा तव बलमुशनाः स्तुतिबलेन समस्करोत् तदा महत्तया द्यावापृथिव्यौ अवबाधते । तदानीं त्वामश्वा वातस्य श्रवणमभ्यावहन् बलेनापूर्यमाणं नृमणो मनोवेगाः । शुष्णान्महान् वातो निर्गतस्तमभ्यवहन् इति ॥ (१०)

मन्दिष्ट यदुशने काव्ये सचाँ इन्द्रो वङ्कू वङ्कुतराधि तिष्ठति ।
उग्रो ययिं निरपः स्रोतसासृजद्वि शुष्णस्य दृंहिता ऐरयत्पुरः ॥

मन्दिष्ट[6] । यदा कविपुत्रे उशनसि सोमेन मन्दिष्ट सचा सन् तदानीमिन्द्रो वङ्कू हरि[7] अध्यतिष्ठत् । वङ्कुरश्वो वकेः कुटिलगत्यर्थात् । अत्यन्तं वङ्कुर्वङ्कुतरः । प्रकृत्यर्थप्रकर्षे[8] तरप्रत्ययो यथा ।

[1] The need for this word not clear.

[2] Passage not clear. This must belong to the next verse. This ends the line.

[3] The first letter in the line lost as the end of the leaf is broken. येन is what is seen.

[4] It ought to be तथोच्यन्ते.

[5] भी mostly worm-eaten.

[6] न्दिष्ट mostly worm-eaten.

[7] Perhaps to read वङ्कूं वङ्कुतरा or वङ्कू हरी.

[8] प्र in प्रकर्षे mostly worm-eaten.

अहन् वृत्रं वृत्रतरं (ऋ. वे. १. ३२. ५)

इति[1] । तत्र वंकुतराविति पुनः प्रकृतेर्निर्देशः प्रत्ययप्रत्ययोगार्थः[2] । यदा[3]

दस्रा दंसिष्ठा (ऋ. वे. १. १८२. २)

यथा वा

गवामसि गोपतिरेक इन्द्र[4] (ऋ. वे. ७. ९८. ६)

इति । उग्र इन्द्रो यर्धि[5] मेगमूपम्[6] । कानि[7] । स्रेतसा[8] मार्गेण । निरस्रजदिति द्विकर्मकः[9] । वैरयश्च[10] शुष्णासुरस्य प्रापकारैद्दाहिकाः[11] पुरः ॥

मन्दिष्ट यत् । कविपुत्रे उशनसि स्तोत्रेण यदा सहाय इन्द्रोऽमन्दिष्ट तदानीमिन्द्रो वङ्कुं वङ्कुतरं च अश्वौ गमनार्थमध्यतिष्ठत् । अथोद्गूर्ण इन्द्रो मेघरूपं शुष्णासुरं स्रोतसापो निरसृजत् । व्यैरयत् शुष्णासुरस्य शिला-संघटिताः पुरः ॥ (११)

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मन्दसे ।
इन्द्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥

[1] All the letters after यथ up to मि mostly worm-eaten. Reading only a conjecture.

[2] Read प्रत्ययप्रयोगार्थः

[3] Read यथा.

[4] इन्द्र completely lost as a piece of the leaf is broken off.

[5] Read यर्धिं.

[6] Read मेघरूपम्.

[7] This word seems unwanted. Folio 41*b* ends here.

[8] Read स्रोतसा.

[9] क and one म in र्मं completely worm-eaten.

[10] Read व्यैरयश्च.

[11] Not clear.

आ स्म । आतिष्ठसि स्म रथं वृषपाणेषु सोमेषु । तेषां पानार्थम् । वृषपाणाः सोमाः वृष्णां देवानां पेया इति[1] । शार्यातस्य राजर्षेर्यज्ञे संभृतास्सोमा अभवन् । येषु सोमेषु[2] त्वं मन्दसे । यथेन्द्रस्सुतसोमेष्वन्येषां यज्ञेषु सोमांश्चाकन एवं शातर्यातस्यापि[3] सोमांश्चाकनः । तेनानवाणं प्रश्वलितं[4] श्लोकं यशो दिव्यारोहसे प्रापयसि[5] । च्यवनो भ वै[6] भार्गव[7] शार्यातस्य यज्ञेऽश्विनोराश्विनग्रहमगृह्णात् । तत्र क्रुद्धोऽभूदिन्द्रः । पुनश्चानुनीतस्तत्र सोममपिबत् इति शाट्यायनकोक्तः इति ॥

आ स्मा रथम् । आतिष्ठसि रथं सोमपानार्थम । शार्यातस्य इन्द्रं सोममाजिहीर्षतो हविर्धानात् प्रभृताः सोमाः । येषु त्वं मन्दसे । ततो रथमास्थितवानसि । ततो यथान्येषु सुतसोमेषु सोमान् कामितवानसि एवं तत्रापि कामितवानसि । तन्तो प्रस्खलितं श्लोकं आरोहयः । तत्रापि पानादिति ॥ (१२)

अदंदा अर्भां महते वंचस्यवें कुक्षीवंते वृचयामिन्द्र सुन्वते ।
मेनांभवो वृषणश्वस्यं सुक्रतो विश्वेत्ता ते सवंनेषु प्रवाच्यां ॥

अददाः । अददा अर्भा युवतिम् । महते वृद्धाय । उपस्यवः[8]

[1] इति completely worm-eaten.

[2] सो and ए mark in मे mostly worm-eaten.

[3] Read शार्यातस्यापि.

[4] Read प्रस्खलितं. The nearest approximate of what is written is श्व. Not at all legible.

[5] After प्रा space for two letters left blank. The reading only a conjecture.

[6] Read च्यवनो ह वै.

[7] Read भार्गवः

[8] This word not wanted. Or read वचस्यवे.

स्तोत्रमिच्छते कक्षीवते औशिजाय । वृद्धायां[1] नामेन्द्र सुन्वते । कक्षीवान् कक्ष्यावान् । कक्ष्या रज्जवः याजकानं[2] कक्षं सेवन्ते[3] । सोऽयन्देर्घतमस्यो[4] यद्यपि प्रब्रऋषिः[5] उशिक्प्रसूतत्वात् तस्य कुले वृद्धश्चकाराज्यम्[6] । राजसूयेन चेजे । तत एव राजसूये राजसामसु काक्षीवतं चोपमतः[7] कक्षीवानिति क्षत्र्यनामस्योपपन्नं[8] इति । किञ्च मेनाभवो वृषणश्वस्य राज्ञः सुक्रतो । तत्र शाट्यायकम्[9]—वृषणश्वस्य मेन इति । वृषणश्वस्य मे[10] मेना भूत्वा मघवा कुल उवास इति[11] । तां प्राप्तयौवनां स्वयमेवेन्द्रश्चकमे[12] । तथा च ताण्डकम्—वृषणश्वस्य ह मेनस्य मेनस्य[13] मेनका नाम दुहितांस[14] । तां हेन्द्रश्चकमे इति[15] । मेना मन्य[16] मानयति पुरुषं इति यास्कः[17] । विश्वान्येव तानि ते सवनेषु प्रवाच्यानीति ॥

[1] Read वृचयां.

[2] Read याजकानां.

[3] Read सेवते.

[4] Perhaps to read सोऽयन्दैर्घतमस्यो.

[5] Perhaps to read ब्रह्मऋषिः

[6] Reading corrupt. Perhaps to read वृद्धश्चचार राज्यम् .

[7] Perhaps to read चोक्तम् । अतः

[8] Read क्षत्रियनामास्योपपन्नं.

[9] Read शाट्यायनकम् .

[10] Not clear what the correct reading for मे is. Perhaps to read ह.

[11] इति not wanted here. Or perhaps the quotation ends here and the next is not a part of the quotation.

[12] Perhaps इति to come here. Or this is not a part of this quotation and is not wanted. See previous note.

[13] Repetition of मेनस्य not wanted.

[14] Read दुहितास.

[15] Ṣ. B. 1. 1. 16.

[16] Perhaps to read मान्या. The letter म mostly worm-eaten. Only a conjecture.

[17] What is formed in Yāska is : मेना मानयन्त्येनाः (नि. ३. २१).

अददा अर्भाम्। दत्तवानसि कन्यां महते स्तुतिमते इच्छते कक्षीवते वृचयां नाम भार्यां इन्द्र सुन्वते। तथा मेना चाभवो वृषणश्वस्य सुक्रतो। विश्वानि तानि इमानि ते यज्ञेषु प्रवाच्यानि। अत्र शाट्यायनकम्—वृषणश्वस्य मेन इति। वृषणश्वस्य ह मेना भूत्वा मघवा कुले उवास इति। अथ ताण्डकम्—वृषणश्वस्य मेन इति। वृषणश्वस्य हि मेनस्य मेनका नाम दुहितास। तां हेन्द्रश्चकमे इति। वृषणश्वस्य राज्ञो मेना नाम दुहिता त्वमभवः स्वांशेन। अथ तां चकमे चेन्द्र इत्यर्थः॥ (१३)

इन्द्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पज्रेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः।
अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिन्द्र इद्रायः क्षयति प्रयन्ता॥

इन्द्रः। इन्द्रः श्रयति सुकर्मणो यजमानान्। निरेके नैर्धन्ये सति। निरेको रितिचेः[1]। अपिवा निरेतेः।

आ निरेकमुत प्रियम् (ऋ. वे. ८. २४. ४)

इति धने च दृश्यते।

निरेके[2] चिद्यो हरिवो वसुर्ददिः (ऋ. वे. ८. २४. ३)

वज्रा[3] अंङ्गिरसः पज्रकुलजत्वात्। पज्रो वा अङ्गिरसः पशुकामस्तपोऽतप्यतेचे[4] शाट्यायनकम्। तेष्वस्य स्तोमस्तिष्ठति। यथा गृहद्वारि निमितो[5] यूपः स्तोतव्यः[6]। इन्द्रः[7] पज्रेषु तिष्ठति इत्यपरम्। मत्वर्थीयो

[1] Read निरिचेः
[2] The first letter looks more like रि than like नि.
[3] Read पज्रा
[4] Perhaps to read तप्यतेति च.
[5] Perhaps to read निर्मितो. The letters निमि in tact. The next is mostly worm-eaten. May be the ए mark of तो. Then ता in tact. Reading only a conjecture.
[6] Visarga completely worm-eaten.
[7] Folio 42*a* ends with इ.

युः[1] । तथाच निरुक्तम्—इदंयुरिदं कामधानोऽथापि[2] तद्वदर्थे भाष्यन्ते[3] वसूयुरिन्द्रो वसुमानश्वयुर्गव्यू[4] रथयुर्वसूयुरित्यपि निगमो भवति इति[5] । इन्द्र एव राया[6] प्रथन्ता[7] प्रदाता वसति ॥

इन्द्रो अश्रायि । इन्द्रः स्तोतृभिराश्रीयते । सुकर्मणस्तस्य निर्गमने पज्रकुलजातेष्विन्द्रस्य स्तोमो दुर्यः । यज्ञस्थः । अङ्गिरसः पज्राः । पज्रो वाङ्गिरसः पशुकामस्तपोऽतप्यत—इति शाट्यायनकम् । अश्वादीन् स्तोतृभ्य इच्छन् इन्द्र एव धनस्य प्रदाता निवसति ॥ (१४)

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यशुष्माय तवसेऽवाचि ।
अस्मिन्निन्द्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्त्स्याम ॥

इदम् । इदं नमस्तोत्रं वृषभाय स्वराजे समित्यशुष्माय[8] । शुष्मो बलं शोषयतीति । तवसे वृद्धाय । अवाचि । अस्मिन्निन्द्र वृजने युद्धे सर्ववीराः प्रसृतवीराः । स्मदिति निपातः सुपर्यायः[9] । त्वया दत्ते शर्मणि सूरिभिः पुत्रादिभिः ऋत्विग्भिर्वा सहिताः सुखं वसेमेति[10] ॥

[1] In दुर्य.

[2] Read कामयानो.

[3] Read भाष्यते.

[4] सुमान completely worm-eaten. The printed editions have वसुमानित्यत्रार्थः instead of वसुमान्.

[5] N. 6. 31.

[6] व and रा completely worm-eaten. Reading only a conjecture.

[7] Read प्रमन्ता.

[8] Read सत्यशुष्माय.

[9] Read सुखपर्यायः

[10] Here there is the figure four to mark the end of the sūkta.

इदं नमः । इदं नमनसाधनं स्तोत्रं वृषभाय स्वयमेव सर्वेषामीश्वराय सत्य-बलाय वृद्धाय अस्माभिः उक्तम् । अस्मिन्निन्द्रोपद्रवे सर्वैर्वीरैर्युक्ता अस्माकं स्तोतृभिश्च सह तव सुखे कल्याणे स्याम ॥ (१९)

त्यं सु मेषं महया स्वर्विदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते ।
अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमेन्द्रं ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥

त्यं सु । तमिन्द्रं सुमहय । मेषं सर्वज्ञम् । शतं स्तोतारस्सह यस्य स्तोत्रमीरयन्ति । यदि वा शतमश्वा यस्य रथं प्रेरयन्ति ।

न वायन्ति सह्वो[1] देवयुक्ताः (ऋ. वे. ७. ६७. ८)

इति । अत्यमिव पानजं[2] हवनं प्रतिगन्तारं यागार्थं प्रति[3] इन्द्रमावर्तयामि सुवृक्तैः स्तोत्रैः । अत्योऽततोः[4] । अपिवा क्येतेः[5] । वाजोऽश्व इति ॥

त्यं सु मेषम् । तं सुष्ठु पूजय सर्वज्ञं मेधातिथेर्मेषम् । शतं यस्य प्राज्ञाः सहोत्तिष्ठन्ति । वेगवन्तमिवाश्वं रथं हवनं प्रति गन्तारं आवर्तयामि इन्द्रं रक्षणाय स्तोत्रैः ॥ (१)

[1] Read सुभ्वो.
[2] Read वाजं.
[3] यागं प्रति is enough.
[4] Read अत्योऽततेः
[5] Not clear.

स पर्व॑तो॒ न ध॒रुणे॒ष्वच्यु॑तः स॒हस्र॑मूति॒स्तवि॑षीषु वावृधे ।
इन्द्रो॒ यद्वृ॒त्रमव॑धीन्नदी॒वृत॑मु॒ब्जन्नर्णां॑सि॒ जर्हृ॑षाणो॒ अन्ध॑सा ॥

स पर्वतः । स शिलोच्चय इवोदकधारासु अक्षीणो बहुरक्षणो बलेषु[1] ववृधे । इन्द्रो यदा वृत्रमवधीन्नदीनां आवारकम् । वृत्रनिरुद्धान्यर्णांसि न्युब्जन् अधः पातयन् । हृष्यन् सोमेन । अन्धस्सोमेत्तेरिति[2] ॥

स पर्वतः । स शिलोच्चय इव उदकधारास्वक्षीणो बहुरक्षणः शत्रुबलेषु प्रविष्टो ववृधे । इन्द्रो यद्वृत्रमवधीन्नदीनां आवरितारं वृत्रनिरुद्धान्युदकानि तेजोभिर्विध्यन् हृष्यन् सोमेन ॥ (२)

स हि द्व॒रो द्व॒रिषु॑ व॒व्र ऊध॑नि च॒न्द्रबु॑ध्नो॒ मद॑वृद्धो मनी॒षिभिः॑ ।
इन्द्रं॒ तम॑ह्वे स्वप॒स्यया॑ धि॒या मंहि॑ष्ठराति॒ स हि पप्रि॒रन्ध॑सः ॥

स हि । वाचो चारयते:[3] । स वारको वारयितृष्विति निर्धारणम् । वम्रो[4] व्याप्तः । ऊधनि । नभ ऊधः जलस्योद्धरणात् । चन्द्रबुध्नो ह्लादकमूलः । ह्लादयति प्रजा अन्तरिक्षे । यदस्य बद्धकर्म[5] । मदवृद्धः सोमैः वर्धितो मनीषिभिः । मनीषा निपुणा बुद्धिः । इन्द्रं तमह्वो[6] ॥

[1] ब mostly worm-eaten.

[2] Read अन्धस्सोमोऽत्तेरिति.

[3] Perhaps to read द्वरो वारयते: The letter चा mostly worm-eaten.

[4] Read वव्रो.

[5] Not clear. Perhaps this has something to do with the words स्वपस्यया धिया which follow.

[6] Read तमह्वे. The rest of the commentary in this verse missing. There is no break in the MS.

स हि द्वरः । स हि वारयिता वारयितृणां मध्ये वरणीयः श्रद्धेयोऽप्यर्थे । कमनीयबुध्नः स्तोत्रैर्वृद्धो मनीषिभिः । तमिन्द्रमहं शोभनकर्मेच्छया बुध्या ह्वयामि पूज्यतमदानम् । स ह्यन्नेन मां पूरयति ॥ (३)

आ यं पृणन्ति दिवि सद्मबर्हिषः समुद्रं न सुभ्व१ः स्वा अभिष्टयः ।
तं वृत्रहत्ये अनु तस्थुरूतयः शुष्मा इन्द्रमवाता अह्रुतप्सवः ॥

नद्यं[1] स्वा अभिगन्त्यः[2] । तं वृत्रहनने अनुतस्थुर्मरुतः । शोषका इन्द्रं वातरहिताः । वातः शोषः । अह्नतप्सवः[3] भारवहनेऽप्यनन्तरूपा इति ॥

आ यं पृणन्ति । आपूरयन्ति यं दिवि स्थितं सोमं उदधिमिव शोभनभवनाः आत्मीया अभिष्टयः । तं वृत्रहननेऽनुतस्थुर्मरुतः शोषकाः इन्द्रं गमनरहिता अपालयितारोऽहिंसितरूपाः ॥ (४)

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघ्वीरिव प्रवणे सस्रुरूतयः ।
इन्द्रो यद्वज्री धृषमाणो अन्धसा भिनद्वलस्य परिधीँरिव त्रितः ॥

अभि । अभिसस्र[4] स्वभूतवृष्टिं वृत्रं सोममदे युध्यतोऽस्याग्रे ऊतयः । यथा लघ्व[5] आपः प्रवणे स्यन्दन्ते । इन्द्रो यदा वज्री यविधन्नन्धसा[6]

[1] Read नद्यः This is how the commentary on the verse begins. The earlier portion missing. No break in the MS.; see note 6; p. 401.

[2] Read अभिगन्त्र्यः

[3] Read अह्रुतप्सवः

[4] Read अभिसस्रुः

[5] Read लघ्व्य.

[6] न्नन्ध worm-eaten and can scarcely be deciphered. Perhaps to read धर्षयन् अन्धसा.

पीतेन । यथाप्त्यस्त्रियमतः[1] परिधीन् कूपस्य द्वारि भ्रातृभ्यां[2] निहितान् । एवं वलमभिनदिति ॥

अभि स्ववृष्टिम् । स्वा वृष्टिर्यस्य तं सेममदे युध्यतः इन्द्रस्यास्य साहाय्यार्थं यथा प्रवणे आपो यन्त्येवं अभिसस्रुर्मरुतः । इन्द्रो यदा वज्री सोमेन धर्षयन् बलमभिनत् पापानीव त्रित आप्त्यः ॥ (९)

परीं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुध्नमाशयत् ।
वृत्रस्य यत्प्रवणे दुर्गृभिश्वनो निजघन्थ हन्वोरिन्द्र तन्यतुम् ॥

वरीम्[3] । घृणा दीप्तिर्जिघर्तेः । अन्तोदात्तः । अश्वश्चेदाद्युदात्तः ।

ह्णा न ये ध्रूजसा[4] (ऋ. वे. ६. ३. ७)

इति । परिवारत्येन[5] दीप्तिः । दीप्तश्चाभवत्[6] बलम् । अपो वृत्वा उदकस्य बुध्ने आशिश्ये अन्तरिक्षे । वृत्रस्य यदा प्रवणे वर्तमानस्य दुर्गृहिश्वनः । दुर्ग्रहगतिशीघ्रो दुर्गृहिश्वेत्याहुः । तस्य । रिजघन्ध[7] हनोरिन्द्र[8] तन्यतुं शब्दकारिणं वज्रम् । हनुर्हन्तेदिरिति[9] ॥

[1] Read यथाप्त्यस्त्रितः

[2] First written भ्रातृव्यां. Then भ्य written below व्य.

[3] Read परीं.

[4] Read घृणा न यो ध्रजसा. Here the accent is on घृ. Folio 42*b* ends with ध्रज.

[5] Read परिचरत्येनम्. The letter वा is partly worm-eaten.

[6] त् completely worm-eaten. Read दीप्तश्चाभवत्.

[7] Read निजगन्थ.

[8] Read हन्वोरिन्द्र.

[9] नु and र्ह mostly worm-eaten. Read हनुर्हन्तेरिति.

परीं घृणा। परिचरति वृत्रं दीप्तिः। बलं च तस्य दीप्तम्। अप आवृत्य अन्तरिक्षलोकस्य बुघ्नमपां मूलं आवृत्य अशयत्। वृत्रस्य यदा प्रवणे दुर्ग्रहश्वासस्य निहितवान् हन्वोरुपरि इन्द्र वज्रं शब्दकारिणम्॥ (६)

ह्रदं न हि त्वा न्यृषन्त्यूर्मयो ब्रह्माणीन्द्र तव यानि वर्धना।
त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शवस्ततक्ष वज्रमभिभूत्योजसम्॥

ह्दम्[1]। ह्रदस्सरो ह्रादेः शब्दार्थात्। यथा ह्दममेयो[2] न्यृषन्ति तथा त्वा न्याषन्ति[3] ब्रह्माणीन्द्र तव यानि वर्धनानि। त्वधि[4] पुनः पुनः प्रेर्यन्त इत्यर्थः। त्वष्टा च तव योग्यं बलमवर्धयत्। स ततक्ष वज्रमभिभावुकबलमिति॥

ह्रदं न हि। ह्रदमूर्मय इव त्वां तव वर्धनानि स्तोत्राणि न्यृषन्ति तवोपरि चलन्ति। त्वद्विषये पुनः पुनः प्रवर्तन्ते। त्वष्टा च तव सदृशं बलं वर्धितवान्। अकरोद्वज्रमभिभवितृबलम्॥ (७)

जघन्वाँ उ हरिभिः संभृतक्रतविन्द्र वृत्रं मनुषे गातुयन्नपः।
अयच्छथा बाह्वोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्यं दृशे॥

जघ्यन्वान्[5]। जघन्वान्[6] खल्वश्वैः संभृतकर्मन्निन्द्र वृत्रं मनुषे

[1] Read ह्रदम्.

[2] Read ह्रदमूर्मयो.

[3] Read त्वां न्यृषन्ति.

[4] Read त्वयि.

[5] Read जघन्वान्. There is only slight difference between घ and घ्य. But what is written is definitley घ्य and not घ.

[6] न्व completely worm-eaten.

जनाय गातुमिच्छन्नप: प्रावर्तय इति[1] क्रिया[2] । अयच्छथा बाह्वोर्वज्रमयोमयम् । आथसशब्द:[3] अयेष्वित्यन्तोदात्त:[4] । विस्तृतेष्वाद्युदात्त:[5] ।

हस्तयोर्वज्रमायसम् (ऋ. वे. १. ८१. ४)

वाशीमेको विभर्ति हस्त आयसीम् (ऋ. वे. ८. २९. ३)

आयसीमतरत् पुरम् (ऋ. वे. ८. १००. ८)

विस्तृदेतादाहरणम्[6] —

शतं पूर्भिरायसहीभि:[7] (ऋ. वे. ७. ३. ७)

ऊजो पात्[8] पूर्भिरायसीभि: (ऋ. वे. १. ५८. ८)

इति । अधारयश्च सूर्यं दिवि दर्शनीयमिति[9] ॥

जघन्वान् । जघन्वानश्वै: संभृतप्रज्ञ वृत्रं मनुष्यार्थमपो गमयितुमिच्छन् अग्रही: बाह्वोरायसं आयुधम । अथ तं हत्वा सर्वेषां दर्शनाय दिवि सूर्यमधारय: ॥ (८)

बृहत्स्वश्चन्द्रममवद्यदुक्थ्य१मकृण्वत भियसा रोहणं दिवः ।
यन्मानुषप्रधना इन्द्रमूतयः स्वर्नृषाचो मरुतोऽमदन्ननु ॥

[1] इ looks more like ङ.
[2] Perhaps to read क्रियाध्याहार:
[3] Read आयसशब्द:
[4] Perhaps to read अयोमयेष्वन्तोदात्त:
[5] व part in ष्वा completely worm-eaten.
[6] Read विस्तृते तूदाहरणम्.
[7] Read पूर्भिरायसीभि:
[8] Read नपात.
[9] In the first three cases the accent is on स and सी. In the last two cases the accent is on आ.

बृहत् । बृहत साम । स्वश्चन्द्रश्चन्द्रं[1] ह्लादकं तेजः स्वभूतं यस्य । अमवद्बलवत् । यदोर्थार्हं[2] अकण्वत[3] वृत्रहयेन[4] दिवो रोहणनिमित्तम् । द्युभक्ति हि बृहत् तज्जयार्थं प्रयोज्यम् । यदा च मानुषप्रधना मनुष्यहितसङ्ग्रामा इन्द्रं मरुतः स्वः सर्व एव नृषाचः प्राणा भूत्वा नृत्त[5] सेवमानास्त्वामन्वमदन् । उत्तरत्र सम्बन्ध इति ॥

बृहत्स्वश्चन्द्रम् । बृहत्साम स्वयमेव कान्तं बलवद्यदा प्रशस्यमकुर्वत भयेन स्तोतुर्दिवो रोहणनिमित्तम् । यदा वां मनुष्यहितसङ्ग्रामा इन्द्रं मरुतः स्वर्दिवि स्थितं देवाः सन्तो मनुष्यान् सेवमाना अन्वमदन् । उत्तरत्र संबन्धः ॥ (९)

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीद्भियसा वज्र इन्द्र ते ।
वृत्रस्य यद्बद्बधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिनच्छिरः ॥

द्यौश्चित् । द्यौरपि बलवानस्य हेः[6] स्वनात् हिसहायेन[7] तदानीमकम्पत । यदा च तव वज्रो वृत्रस्य सर्वं जगत् बाधमानस्य शिरश्शवसा तव सोमस्य मदेऽभिनदितिन्द्रम्[8] । तदिदं कर्म रोदस्योर्निवेदयति रोदसी इति ॥

द्यौश्चिदस्य । द्यौरपि बलवान् अस्य अहेः स्वनात् तदानीं भयेन अयोयवीत् अकम्पत । यदा द्यावापृथिवी बाधमानस्य सोमस्य मदे तव वज्रो

[1] Read स्वश्चन्द्रं चन्द्रं.
[2] Read यदोक्थार्हं.
[3] Read अकृण्वत.
[4] Read वृत्रभयेन.
[5] Read नृन्.
[6] Read अहेः
[7] Perhaps to read अहिसहायेन or better अहिभयेन.
[8] Read only मदेऽभिनत्. The part इतिन्द्रम् not wanted.

बलेन वृत्रस्य शिरोऽभिनत् तदा अयोयवीदिति । वृत्र एव आहननात् अहि-
रुच्यते ॥ (१०)

यदिन्न्विन्द्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः ।
अत्राह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥

यदित् । यत्खल्विन्द्रेयं पृथिवी दशभुजिर्दशगुणो भवेत् । यदि चाहानि सर्वाण्येव विस्तारयेयुः मनुष्याः । अत्रैव ते मघवन् विश्रुतं सहो बलं वृत्रवधादिकारणम्[1] । न शत्रूणां बलेन कृतावरिबर्हणा[2] द्यामनुभवति । यथा महती द्यौरेवं[3] महती बहुभिर्महता च कालेन तव बलकृतयः शक्याः प्रकाशयितुमित्यर्थः[4] ॥

यदिन्न्विन्द्र । यद्येवेयमिन्द्र पृथिवी दशगुणा भवति यदि चाहानि सर्वाण्येव विस्तारयेयुः मनुष्याः सर्वदा ब्रुवाणाश्चरेयुरत्रैव ते मघवन् बलकृतं सर्वं कर्म विश्रुतं भवति तव बलेनागतं शत्रुहिंसनं द्युसदृशं भवति महत्तया इति ॥ (११)

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः ।
चकृषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेष्या दिवम् ॥

त्वम् । व्योमान्तरिक्षं व्यवेः व्याप्तं हि । त्वमस्य व्योमनो रजसोऽन्तरिक्षस्य पारे स्वभूत्योजाः स्वभूतबलोऽवसे[5] सर्वेषां च रक्षणाय सपत्नानां

[1] The आ mark in धा and the letter दि completely worm-eaten.

[2] Perhaps to read कृता अरिबर्हणा.

[3] औ mark in द्यौ completely worm-eaten.

[4] Passage not clear.

[5] Folio 43*a* ends with स्वभू.

घर्षणशीलमनः । कृतवानसीमां भूमिं यस्त्वं बलवतां बलस्य[1] प्रतिमानमसि । तथापस्त्वमपः[2] स्वः सर्वम् । अन्तरिक्षम् । आ दिवश्च[3] दिवश्चैष[4] व्याप्तोषि त्वम् ॥

त्वमस्य पारे । त्वमस्यान्तरिक्षलोकस्यान्ते स्थितः सन् स्वभूतबलो रक्षणार्थं शत्रूणामभिभवनशीलचित्त तिष्ठसि । चकृषे कृतवानसि च भूमिम् । बलवतां बलस्य प्रतिद्वन्द्वि त्वमन्तरिक्षं सर्वं परिभवन् आगच्छसि दिवमिति ॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः ।
विश्वमाप्रा अन्तरिक्षं महित्वा सत्यमद्धा नकिरन्यस्त्वावान् ॥

त्वम् । त्वं भुवः[5] प्रतिमानं[6] पृथिव्या दर्शनीयवीयस्य[7] । देवा वीराः । बृहतः स्वर्गस्य पतिरभवः । विश्वं त्वमाप्रा अन्तरिक्षं महत्वेन । सत्यमर्धा[8] सत्यं तथा सोऽयमर्थः । नास्त्यन्यस्त्वत्सदृश इति ॥

त्वं भुवः । त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या दर्शनीयवीरस्य स्वर्गस्य पतिरभवः । विश्वमापूरितवानसि अन्तरिक्षं महत्तया । सत्यं अद्धा इति सत्यनामनी । सत्यं तथैव न त्वत्सदृशः कश्चिदस्तीति ॥ (१३)

[1] ब completely worm-eaten.

[2] Read तथा त्वमपः

[3] श्च not at all legible. Only a conjecture as the nearest approximation.

[4] Repetition of दिवश्च not wanted. Read दिवं चैषि.

[5] भुवः completely worm-eaten.

[6] मानं completely worm-eaten.

[7] व्या and द completely and the top portion of र्शनी lost as the corner of the leaf is broken. Read दर्शनीयवीर्यस्य.

[8] Read सत्यमद्धा.

न यस्य॒ द्यावा॑पृथि॒वी अनु॒ व्यचो॒ न सिन्ध॑वो॒ रज॑सो॒ अन्त॑मान॒शुः ।
नोत स्ववृ॑ष्टिं॒ मदे॑ अस्य॒ युध्य॑त॒ एको॑ अ॒न्यच्च॑कृषे॒ विश्व॑मानु॒षक् ॥

धनयस्य[1] । धस्येन्द्रस्य[2] द्यावापृथिव्यौ व्यचो व्याप्तिं नान्वानशाते । न चान्तरिक्षे[3] स्यन्दमाना आपः[4] यस्य तेजसान्तमानाशुः[5] । अस्यैव वाक्यस्य शेषो नोतेति । किं च सोममदे वृत्रं युध्यतोऽस्य रजसे[6] नानशुरिति । प्रत्यक्ष उत्तरः पादः ॥

न यस्य । यस्येन्द्रस्य द्यावापृथिव्यावपि व्याप्तिं नान्वानशाते । न नद्योऽपि तेजसोऽन्तमापुः । नापि च वृत्रं सोममदे युध्यतोऽस्य तेजसोऽन्तं आनशुः । किं बहुना एक एव त्वं अन्यत्सर्वमनुस्यूतं कृतवानसि ॥ (१४)

आर्च॑न्नत्र॑ म॒रुतः॒ सस्मि॑न्ना॒जौ विश्वे॑ दे॒वासो॑ अमद॒न्ननु॑ त्वा ।
वृ॒त्रस्य॒ यद्भृ॑ष्टि॒मता॑ व॒धेन॒ नि त्वमि॑न्द्र॒ प्रत्या॒नं ज॒घन्थ॑ ॥

एन्वमदन्[7] ।

अनु त्वा पत्नीहृषीतं[8] वयश्च[9] (ऋ. वे. १. १०३. ७)

[1] Read only न यस्य.

[2] Read यस्येन्द्रस्य.

[3] च in चा completely worm-eaten. It may as well be न वान्तरिक्षे.

[4] आ mostly worm-eaten.

[5] Read तेजसोऽन्तमानशुः The आ mark in मा completely worm-eaten.

[6] Read रजसोऽन्तं.

[7] The beginning of the commentary on this verse missing. There is no break in the MS. Read अन्वमदन्.

[8] Read पत्नीर्हृषितं.

[9] व य mostly worm-eaten.

इत्यत्र विश्वे देवा न मरुत एव । ततो न सृष्टः । वृत्रस्य यदा भृष्टिमता युद्धेन । भृष्टिरश्रिश्रैंशयतीति । जनिजघन्थ[1] त्वमानं[2] प्रति । मुखमानम् । अपि वा प्राणमिति[3] ॥

आर्चन्नत्र । प्रहर भगवो जहि वीरयस्व इति सर्वस्मिन्नस्मिन् सङ्ग्रामे मरुत इन्द्रमार्चन् व्याप्ता मरुतो देवास्त्वां अन्वमदन् । मदिः सकर्मकश्च भवति । वृत्रस्य यदा अश्रिमता वज्रेण निजघन्थ त्वमिन्द्राननसाधनं मुखं प्रति ॥ (१९)

न्यू३ षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सदने विवस्वतः ।
नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन्न दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते ॥

न्यू षु । सुनिप्रहराममो[4] वाच[5] महते इन्द्राय । वाग्वचेः । स्तुतय इन्द्राय भवंति[6] यजमानस्य सदने । स हि क्षिप्रमेव रत्नं स्वपतामिव चोरोऽसुराणां विन्दति । न च दुष्टुतिर्धनप्रदेषु[7] शनस्यते[8] । तस्मात् स्तुतिं सुनिप्रभरामह इति ॥

[1] The initial ज not wanted.

[2] The anusvāra not legible.

[3] Here there is the figure six to mark the end of the sūkta.

[4] Read सुनिप्रभरामो or सुनिप्रभरामहे.

[5] Read वाचं.

[6] First written भवति. Than an anusvāra added after व just below the line. Read भवन्ति.

[7] दु looks more like पु.

[8] Read शस्यते.

न्यू षु वाचम् । सुनिप्रभरामहे स्तोत्रं महते इन्द्राय यजमानस्य गृहे स्तुतय इन्द्राय भवन्ति । क्षिप्रमेव हि शत्रूणां रत्नं स्वपतामिव धनं चोरः इन्द्रो विन्दति । ततः प्रभरामहे । तत्र च धनप्रदेषु दुष्टुतिर्न प्रशस्यते । तस्मात् सुष्टु प्रभरामहे ॥ (१)

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।
शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥

दुरम्[1] । दुरो ददातेः दाता । द्वारवचन आद्युदात्तः[2] ।

अपावृणोद्दुरो अश्मप्रजानाम्[3] (ऋ. वे. १०. १३९. ६)

वसुन[4] इनः स्वामी । इन इनतः[5] प्रेरणार्थात् । पति[6] पालयिता । शिक्षाना[7] उदारः शिक्षां दानं नयतीति । प्रदिवः पुराणः प्रगता बह्वोऽस्य दिवसा इति । यः स्तोतॄणां न कर्शयति कामान् सोऽकाम-शर्शनः[8] । सखा सखिभ्यां[9] । तमिमं[10] स्तुमः ॥

[1] Read दुरः

[2] त्त looks more like र्त.

[3] Read अश्मव्रजानाम्.

[4] A few words left uncommented.

[5] Read इनतेः

[6] Read पतिः

[7] Read शिक्षानरः. The आ mark in न worm-eaten. But it is ना and not न र.

[8] Read सोऽकामकर्शनः

[9] Read सखिभ्यः

[10] Read तमिदं.

दुरो अश्वस्य । दाता अश्वस्य दाता इन्द्र गोश्च असि । दुरो यवस्य धनस्य ईश्वरः पालयिता । शिक्षाया नेता शासिता सर्वेषां पुराणः कामानामकर्शिता सखा सखिभ्यः । तं वयमिदं स्तुमः ॥ (२)

शचीव इन्द्र पुरुकृद्द्युमत्तम तवेदिदमभितश्चिकिते वसु ।
अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥

शचीवः । प्रज्ञावन् इन्द्र बहवोः[1] कर्ता रतिशयेन[2] दीप्त तवैवेदं संभृतं अपिभीतो[3] दृश्यमानं ज्ञायते धनम् । अतः संगृह्याभिभवितः शत्रूणामह्य[4] देहि । मा त्वामिच्छतः स्तोतुः काममूनीकार्षीः ॥

शचीव इन्द्र । प्रज्ञावन् इन्द्र बहूनां कर्तः अतिशयेन दीप्तिमन् तवैवेदमभितो वसु ज्ञायते । अतो वसु नः संगृह्य अभिभवितः शत्रूणां मह्यं देहि । मा त्वामिच्छतः स्तोतुः काममूनीकार्षीः ॥ (३)

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमतिं गोभिरश्विना ।
इन्द्रेण दस्युं दरयन्त इन्दुभिर्युतद्वेषसः समिषा रभेमहि ॥

एभिः । एभिर्दीप्तैस्सुमनाः[5] । एभिः सोमैः । पुनरेभिरिति पूरणप्रायम् । निरुन्धानोऽस्माकं दारिद्र्यं गोभिर्दत्ताभिरश्विना । अश्ववता च धनेन दत्तेन

[1] Read बह्वोः
[2] Read अतिशयेन.
[3] Read अभितो.
[4] Perhaps to read शत्रूणामह्य.
[5] Read एभिर्दीप्तैस्सुमनाः

सुमना भवेति समाप्तिः । इन्द्रेण दस्युं दरयन्तः पृक्तैरिन्दुभिः प्रीतेन[1] । पृथक्कृतद्वेष्टारो[2]ऽन्नेन संरब्धा भवे[3] संगच्छामहे ॥

एभिर्द्युभिः । एभिर्यागदिवसैः एभिश्च सोमैः प्रीयमाणः स्तोतॄणामर्थाभावजनितामर्मातं गोभिरश्ववता च धनेन निरुन्धान इन्द्रो भवति । वयं तेनेन्द्रेण उपक्षपयितारं दस्युं दरयन्तः प्रत्नैः सोमैः पृथक्कृतद्वेष्टारोऽन्नेन संरब्धा भवेम ॥ (४)

समिन्द्र राया समिषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।
सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥

समिन्द्र । संरभेमहि धनेनेन्द्र । समन्नेन । सं बलैर्बहुदीप्तिभिरभिद्योतमानैः । सञ्च देव्यान्त्वदीयया[4] प्रमत्या वीरबलया[5] गोमुखयाश्ववत्या रभेमहि ॥

समिन्द्र राया । इन्द्र धनेन संरब्धा भवेम अन्नेन च । सं बलैः बहूनां स्पृहणीयैः अभिगतदीप्तिभिः । सं च देव्या प्रमत्या यस्या वीरा बलं भवन्ति गोमुखया अश्वयुक्तया ॥ (५)

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमासो वृत्रहत्येषु सत्पते ।
यत्कारवे दश वृत्राण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥

[1] Folio 33*b* ends here.

[2] Read पृथक्द्वेष्टारो or पृथक्कृतद्वेष्टारो.

[3] Read भवेम.

[4] Read देव्या त्वदीयया.

[5] First written वीरबलाया. Then आ in ला deleted with a dot above.

ते त्वा । ते त्वा मादका अमदन् । ते[1] त इत्युक्तं तानि वृष्ण्येति । वृष्ण्यसामानाधिकरण्याल्लिङ्गभेदः । वर्षणनिमित्तं वृष्ण्यम् । सोमा एव तयोक्ताः[2] । ते सोमासो वृत्रंहननेषु[3] सतां पालयितः । यदा त्वं कारवे स्तोत्रे दश सहस्राण्युपद्रवाणा[4] न्युबर्हयसि[5] यजमानाय शत्रुभिः प्रतिगत[6] इति ॥

ते त्वा मदा । ते त्वां सोमा अमदन् । तानि वर्षणनिमित्तानि । के ते इत्याह—ते सोमासो वृत्रहननेषु सतां पते । यदा त्वं दशसहस्राण्युपद्रवाणां निबर्हयसि यजमानाय शत्रुभिरप्रतिगतः ॥ (६)

यु॒धा यु॒ध॒मुप॒ घेदे॑षि धृ॒ष्णु॒या पु॒रा पुरं॒ समि॒दं हं॒स्योज॑सा ।
नम्या॒ यदि॑न्द्र॒ सख्या॑ परा॒वति॑ निब॒र्हयो॒ नमु॑चिं॒ नाम॑ मा॒यिन॑म् ॥

युवा[7] । युद्धेनानुसूतं[8] अन्यद्युद्धमुपगच्छसि धृष्णुस्त्वम् । पुरं[9] शस्त्रगुणां सभेदं[10] विनाशयसि बलेन । भूतार्थे लघूत्तरवाक्यार्थसमभिव्याहारात्[11] ।

[1] Read के.

[2] Read तथोक्ताः

[3] Read वृत्रहननेषु.

[4] Read सहस्राण्युपद्रवाणां.

[5] Read निबर्हयसि. The letter सि slightly worm-eaten.

[6] Read अप्रतिगत.

[7] Read युधा.

[8] Read युद्धेनानुस्यूतं.

[9] Add पुरा before पुरं.

[10] Read शत्रूणां सहेदं.

[11] Read लङ्घत्तरवाक्यार्थसमभिव्याहारात्.

अयं च श्यायस्सर्वत्रानुसन्धेयः[1] । प्रपञ्चितञ्च[2] विभक्त्यनुक्रमण्याम्[3] । नम्या नमिना सख्या सहायभूतेन यदा दूरे स्थितं निबर्हयो नमुचिं नाम मायिनमसुरमिति ॥

युधा युधम् । युद्धेनानुस्यूतमन्यद्युद्धमुपगच्छसि धृष्णुम् । पुरेण च पुरं शत्रूणां सहेदं विनाशयसि बलेन । अनुगुणेन इन्द्र मरुद्गणेन दूरे नमुचिं नम असुरं मायाविनं निबर्हयः तदानीमिति ॥ (७)

त्वं करञ्जमुत पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी ।
त्वं शता वङ्गृदस्याभिनत्पुरोऽनानुदः परिषूता ऋजिश्वना ॥

त्वं करञ्जम् । त्वं करञ्जमपि[4] पर्णयं अवसीस्तेजिष्ठया[5] अतिथियस्य[6] कृत्वे कर्तरी[7] । वर्तन्या शक्या[8] । त्वं शतानि वङ्गृदस्य स्वभूता[9] अहिनत्[10] । अनानुदो बली । स ह्यग्रे युद्धे दीयते । यदि वैकवीरः । यस्य युध्यतोऽनुदीयमानोऽन्यस्सहायो न विद्यते । परिषूताः परिगताः । ऋजिश्वना

[1] Read न्यायस्सर्वत्रानुसन्धेयः

[2] Better read प्रपश्चितश्च. The letter ञ्च partly worm-eaten. But it is ञ्च and not श्च.

[3] This is the fifth of the 12 Anukramaṇīs. Cf. n. 3 on p. 168.

[4] Better read करञ्जमपिच.

[5] Read अवधीस्तेजिष्ठया.

[6] Read अतिथिग्वस्य.

[7] Not clear.

[8] Read शक्त्या.

[9] Better read स्वभूतानि. The word पुरः not commented.

[10] Read अभिनत्.

राज्ञा । ऋजिश्वनावष्टस्य[1] वंग्रदसह्य[2] + ग्रस्य[3] पुराण्यभिनदिति ॥

त्वं करञ्जम् । त्वं करञ्जमपिच पर्णयमवधीः तेजिष्ठया शक्त्या दिवोदासस्य रक्षार्थम् । तथा त्वमृजिश्वनः शत्रोः वङ्गृदस्य बह्वीः पुरः अभिनः या ऋजिश्वना राज्ञा परिगताः । ऋजिश्वनः शत्रुपुराण्यवष्टभ्य अवस्थितस्य साहाय्यं कृतवान् । अस्य अनानुदोऽपश्चाद्भावस्य दातेति ॥ (८)

त्वमे॒ताञ्ज॑नरा॒ज्ञो द्विर्दशा॑ब॒न्धुना॑ सु॒श्रव॑सोपज॒ग्मुषः॑ ।
ष॒ष्टिं स॒हस्रा॑ नव॒तिं नव॑ श्रु॒तो नि च॒क्रेण॒ रथ्या॑ दु॒ष्पदा॑वृणक् ॥

त्वम् । त्वमेतान् जनराज्ञो द्विर्दश्य[4] जनपदानां राज्ञो विंशतिं बन्धुवर्जितेन सुश्रवसा रज्ञा[5] उपजग्युषो[6] युद्धार्थम् । तदनुचराणा[7] योद्धृणां संख्या विष्टिमिति[8] । विश्रुतस्त्वं न्यवधीश्चक्रेण[9] दुष्प्रपदनेन[10] रथ्या रथावयवेनेति ॥

त्वमेतान् । त्वं एतान् जनपदानां राज्ञो विंशतिं बन्धुवर्जितेन सुश्रवसा राज्ञा उपजग्मुषः युद्धार्थं तदनुचराणां भटानां इयं संख्या षष्टिमिति । विश्रुतस्त्वं न्यवधीः चक्रेण दुष्पतनेन रथ्यायाम् ॥ (९)

[1] Read ऋजिश्वनावष्टब्धस्य.

[2] Read वङ्गृदस्य.

[3] The first letter in the line worm-eaten. Perhaps to read उग्रस्य.

[4] Read द्विर्दश.

[5] Read राज्ञा.

[6] Read उपजग्मुषो.

[7] Read तदनुचराणां.

[8] Read षष्टिमिति.

[9] ण at the end of the line, lost as the corner of the leaf is broken.

[10] Read दुष्पतनेन.

त्वमा॑विथ सु॒श्रव॑सं॒ तवो॒तिभि॒स्तव॒ त्राम॑भिरिन्द्र॒ तूर्व॑याणम् ।
त्वम॑स्मै॒ कुत्स॑मतिथि॒ग्वमा॒युं म॒हे रा॒ज्ञे यूने॑ अरन्धनायः ॥

त्वमाविथ । त्वमन्नक्षः[1] सुश्रवस्सं[2] राजानं तवेतिभिः[3] । तव त्राणैरिति[4] कुर्वयाणं[5] च । त्वमस्मै सुश्रवसे महते राज्ञे यूने कुत्सादींस्त्रीन् वशमनयः ॥

त्वमाविथ । त्वमरक्षः सुश्रवसं राजानं तवोतिभिः । तथा तव त्राणै-रिन्द्र तूर्वयाणं च । त्वमस्मै सुश्रवसे महते राज्ञे यूने कुत्सादीन् त्रीन् वश-मनयः ॥ (१०)

य उ॒दृचीन्द्र दे॒वगो॑पाः॒ सखा॑यस्ते शि॒वत॑मा॒ असा॑म ।
त्वां स्तो॑षाम॒ त्वया॑ सु॒वीरा॒ द्राघी॑य॒ आयुः॑ प्रत॒रं दधा॑नाः ॥

य उन्द्दचि[6] । ये वयं वयसं[7] उदके कृ कृ[8] देवैर्गुप्ताः सखाय-स्तेऽत्यन्तं कल्याणा आ[9] अभूम तेवयक्षां[10] स्तुयाम स्तुयाम[11] त्वया सुवृत्रा[12] दीर्घतरं चायुः प्रकृष्टतरं दधाना इति[13] ॥

[1] Read त्वमरक्षः
[2] Read सुश्रवसं.
[3] Read तवोतिभिः
[4] Read त्राणैरिन्द्र.
[5] Read तूर्वयाणं.
[6] Read य उदृचि.
[7] This word not wanted.
[8] द at the end of the line, lost as the corner of the leaf is broken. In the next line there is के and then कृ कृ. Read उदर्के:
[9] आ not wanted.
[10] Read ते वयम् । त्वां.
[11] Repetition of स्तुयाम not wanted.
[12] Read सुपुत्रा.
[13] Here there is the figure seven to mark the end of the sūkta.

य उदृचीन्द्र। ये वयमुदर्के देवैर्गुप्ताः सखायः ते अत्यन्तं कल्याणा अभूम। ते वयं त्वां स्तुयाम। त्वया सुपुत्रा दीर्घतरं च आयुः प्रकृष्टतरं दधाना इति अन्नपुत्रयोराशंसनम्॥ (११)

मा नो॑ अ॒स्मिन्म॑घवन्पृ॒त्स्वंह॑सि न॒हि ते॒ अन्तः॒ शव॑सः परी॒णशे॑।
अक्र॑न्दयो न॒द्यो॒३॑ रोरु॑वद्वना॑ क॒था न क्षो॒णीर्भि॒यसा॒ समा॑रत॥

मा नः। मा दा अस्मादस्मिन्[1] मघव + + पद्रवे +[2] सुसंग्रामेषु[3]। न हि तव शवसोऽन्तः पर्यन्तः पर्यवशे[4] भवति। पर्याप्तुमशक्यमित्यर्थः। स त्वमन्तरिक्षे स्थितो रोरूधमाणो[5] नदीरुदकानि क्रन्दयसीति द्विकर्मकः। कथं त्वद्भिया[6] क्षोणीः पृथिवीय + + + + न[7] संगच्छते।

[1] Read अस्मानस्मिन्.

[2] After मघव only a small part of the next letter seen. Then two letters completely lost as the edge of the leaf is broken. Then पद्रवे is in tact. Another letter is lost as the corner of the leaf is broken, and Folio 44*a* ends. The letter before पद्रवे has only उ and not ऊ joined to it, as is quite clear from the final bit. What was written may be पृत्सु पद्रवेषु.

[3] I find a dot above स and ग्रा as if they are deleted. Perhaps the whole passage to read मा दा अस्मानस्मिन् मघवन्नुपद्रवे पृत्सु संग्रामेषु.

[4] Perhaps to read परिणशे.

[5] Read रोरूयमाणो.

[6] Not wanted.

[7] After य about four syllables missing as the edge of the leaf is missing. Perhaps to read पृथिवीयं भियसा भयेन.

कथं[1] चर्मवद्वेष्टिता[2] न भवति ! बहुवचनान्तं वा क्षोणीरिति । विधृता इतिमे[3] लोकाः कथं न संगच्छन्त इति । अन्तश्शब्दो रेफी निपातः सन्नन्तोदात्तः ।

अन्तविच्छन्ति[4] तं जने (ऋ. वे. ८. ७२. ३)

इति । अयं चकारान्त[5] आद्युदात्त इति ॥

मा नो अस्मिन् । मास्मानस्मिन् सङ्ग्रामेषु जायमाने उपद्रवे त्याक्षीः । न ते बलस्य पर्यन्तं केनचिदपि व्याप्तुं शक्यम् । स त्वं नदीरुदकानि क्रन्दयसि रोरूयमाणः । कथं न पृथिव्यस्तिस्रः तव भयेन संगच्छन्ते । भयाद्धीन्द्रस्य भूमयो विधृतास्तिष्ठन्ति ॥ (१)

अर्चा॑ श॒क्राय॑ शा॒कि॒ने॒ शची॑वते शृ॒ण्वन्त॒मिन्द्रं॑ म॒हय॑न्न॒भि ष्टु॑हि ।
यो धृ॒ष्णुना॒ शव॑सा॒ रोद॑सी उ॒भे वृषा॒ वृष॒त्वा वृ॑ष॒भो न्यृ॒ञ्जते॑ ॥

अर्च । अर्चोच्चारय[6] वचः शक्राय बलवते प्रज्ञापते[7] । शृण्वन्तमिन्द्रं पूजयन्नभिष्टुभि[8] । यः शत्रूणां धर्षकेण बलेन रोदसी उभे नृञ्जते[9]

[1] ते and क completely lost as the corner of the leaf is broken. Only a conjecture.

[2] व worm-eaten and indecipherable. Only a conjecture.

[3] Read इमे.

[4] Read अन्तरिच्छन्ति.

[5] चाकारान्त.

[6] य completely lost as the corner of the leaf is broken. Only a conjecture.

[7] Read प्रज्ञावते.

[8] Read पूजयन्नभिष्टुहि.

[9] Read न्यृञ्जते.

प्रसाधयति वशीकरोति । वृषा वृषत्वेन वृषभः । वृषत्वमस्य वर्षणादेव[1] भवति । वृषभो वृषणवा[2] मुष्कवानिति[3] । यास्कस्तु वृषभो वृषति रेतः प्रजां वर्षति वेति[4] ॥

अर्चा शक्राय । उच्चारय स्तोत्रं शक्राय असहायाय प्रज्ञावते । शृण्वन्तमिन्द्रं पूजयन् अभिष्टुहि । यः शत्रूणामभिभविता बलेन उभे द्यावापृथिव्यौ प्रसाधयति वर्षणशीलो वृषभो वृषत्वेन च इति ॥ (२)

अर्चा॑ दि॒वे बृ॑ह॒ते शू॒ष्यं॑१ वचः॒ स्वक्ष॑त्रं॒ यस्य॑ धृष॒तो धृ॒षन्मनः॑ ।
बृ॒हच्छ्र॑वा॒ असु॑रो ब॒र्हणा॑ कृ॒तः पु॒रो हरि॑भ्यां वृष॒भो रथो॒ हि षः ॥

अर्च । उच्चाय[5] दीप्ताय बृहते सुखकरं वचः । स्वक्षत्रं स्वबलम् । यस्य शत्रून् धर्षयतो धृष्टं मनो भवति स इन्द्रो बृहच्छ्रवा मनाकीर्तिः[6] असुरः शत्रूणां क्षेपकोच्चयासुरोऽसुरतो[7] बलरतोऽपि[8] वा असुमान् । बर्हणा परिबर्हणा सपत्नानां हिंसकः । पुरस्कृतो हरिभ्यामश्वाभ्यां वृषभो रथो रमणः[9] स इन्द्रः ॥

[1] र्ष mostly worm-eaten.

[2] Read वृषणवान्.

[3] The उ mark in मु completely worm-eaten. The क in ष्क and वा lost as the corner of the leaf is broken.

[4] What Yāksa says is: वृषभः प्रजां वर्षतीति वा अतिबृहति रेत इति वा । तद्वर्षकर्मा । वर्षणाद्वृषभः (नि. ९. २२).

[5] Read उच्चारय.

[6] Read महाकीर्तिः

[7] Perhaps to read क्षेपकोऽथवासुरोऽसुमतो.

[8] Read बलवतोऽपि.

[9] Read रंहण;

अर्चा दिवे । उच्चारय दीप्ताय महते बलनिमित्तं वचोऽनाश्रितपरबलम् । यस्य शत्रून् धर्षयतो धृष्टं मनः । महाकीर्तिः शत्रूणामसिता शत्रुपरिबर्हणार्थं तस्येन्द्रस्य रथः कामानां वर्षिता अश्वाभ्यां पुरस्क्रियते स्तोतॄणां इति ॥ (३)

त्वं दि॒वो बृ॑ह॒तः सानु॑ कोप॒योऽव॒ त्मना॑ धृष॒ता शम्ब॑रं भिनत् ।
यन्मा॒यिनो॑ व्र॒न्दिनो॑ म॒न्दिना॑ धृ॒षच्छि॒तां गभ॑स्ति॒मश॑निं पृत॒न्यसि॑ ॥

त्वम् । त्वं दिवो महतो नभसस्सानु समुच्छ्रितमद्रूम्[1] । कोपयोऽवाभिनच्चात्मना धर्षकेण सहायेन शंबरम् । यदा मायिनो व्रन्दिनोऽन्योत्[2] स्वबलेन मुन्दूककूर्मन्दिना[3] सृष्टेन[4] धृषकेण[5] मनसा युक्तस्त्वं शितां तीक्ष्णीकृतां गभस्ति गृहीतमशनिं पृतन्यसि प्रेरयसि ॥

त्वं दिवः । त्वं दिवो महतः समुच्छ्रूतं मेघमकोपयः । अवभिन्नवानात्मनैव धर्षयिता शम्बरमसुरम् । यदा मायावतोऽन्यान् स्वबलेन मृदूकर्तुं हृष्टेन मनसा धृष्टं तीक्ष्णं शत्रूणां गृहीतिमशनिमयोधयः तदानीमिति । यद्वा बाहुमशनिं चेति ॥ (४)

नि यद्वृ॒णक्षि॑ श्वस॒नस्य॑ मू॒र्धनि॒ शुष्ण॑स्य चिद्व्र॒न्दिनो॒ रोरु॑वद्व॒ना ।
प्रा॒चीने॑न॒ मन॑सा ब॒र्हणा॑वता॒ यद॒द्या चि॑त्कृ॒णवः॒ कस्त्वा॒ परि॑ ॥

[1] मु after स partly worm-eaten. Still quite decipherable; after त the next letter is म and the line ends. The first letter in the next line is द्रू. Perhaps to read समुच्छ्रूतं मेघम्.

[2] Perhaps to read व्रन्दिनोऽन्यान्.

[3] Perhaps to read मृदूकर्तुमन्दिना.

[4] Read हृष्टेन.

[5] Read धर्षकेण.

नि धत्[1]। निवृणक्षि यदा श्वसतः शुष्णस्य मूर्धनि व्रन्दिनः। अत्र यास्कः। व्रन्दी व्रन्दत्केर्मृदुभावकर्मणः। निवृणक्षति यच्छसनस्य मूर्धेनिरशुष्णस्यादित्यस्य शोषयितुः। रोरूयमाणो धनानीति वा[2] इति। प्राचीनेन[3] प्राचीनेनापराङ्मुखेन मनसा परिबर्हणावता यद्यद्यापि करोति शत्रुवधं कस्त्वा परिभवेत्। अपि वा निरुन्ध्यादिति ॥

नि यद्वृणक्षि। निवृणक्षि यदा शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य शोषयितुः मूर्धनि मृदूकर्तुं स्थितान्युदकानि रोरूयमाणः। शत्र्वभिभवमुखेन वृद्धिमता मनसा यदीदानीमप्येतत् कृणोषि तं त्वां कः परिभवति ॥ (९)

त्वमा॑विथ॒ नर्यं॑ तु॒र्वशं॒ यदुं॒ त्वं तु॒र्वीतिं॑ व॒य्यं॑ शतक्रतो।
त्वं रथ॒मेत॑शं॒ कृत्व्ये॒ धने॒ त्वं पुरो॑ नव॒तिं द॑म्भयो॒ नव॑ ॥

त्वमाविथ। त्वमरक्षो नर्यादींस्त्रीन्। अपि च वैर्यकुलजं[4] तुर्वीतिश्च[5] शतक्रतो। त्वं रथं चरथोक्तम्[6]।

त्वं रथं प्र भरो योधमृष्वम् (ऋ. वे. ६. २६. ४)

[1] Read नि यत्.

[2] What is found in N. is: व्रन्दी व्रन्दतेर्मृदूभावकर्मणः (५. १५). नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्व्रन्दिनो रोरुवद्वना। निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः। शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयितुः। रोरूयमाणो वनानीति वा वधेनेति वा (५. १६).

[3] This word not wanted.

[4] Read वय्यकुलजं.

[5] Read तुर्वीतिं च.

[6] Folio 44*b* ends with चरथो. The word not clear.

इति । तथैतशमप्स्मृर्षिं कृत्व्ये धने कर्तव्ये धने । न संग्राम इत्यत्र[1] । उक्तं च ।

यथोत कृत्व्ये धने (ऋ. वे. ८. ५. २६)

इति । वर्णवाच्येततश्शब्दो[2]ऽन्तोदात्तः ।

यदेतरेभिः[3] पतरैः (ऋ. वे. १०. ३७. ३)

इति । त्वं नव नवतिं शंबरस्य पुरो दंभयोऽभिन इति ॥

त्वमाविथ । त्वमरक्षो नर्यादीन् पञ्च शतकर्मन् । तथा कर्मार्हधननिमित्तं त्वं एतशस्य रथं एतशं चावः । त्वं पुरो नव नवतिं चाप्यनाशयः । एतेषां रक्षणप्रकारमितस्ततो वक्ष्यन्ति ऋषय इति ॥ (६)

स घा राजा सत्पतिः शूशुवज्जनो रातहव्यः प्रति यः शासमिन्वति ।
उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥

स घ । स खलु जनो राजा स्तां[4] च पतिर्व्रद्धते[5] । यो दत्तहविष्कः सन्निन्द्रस्य स्तुतिं प्रेरयति । शासशब्दः स्तुतिशासनयोराद्युदात्तः । शासनोदाहरणम् ।

श्रोषण्ये[6] अस्य शासम् (ऋ. वे. १. ६८. ९)

शासिता चेदन्तोदात्तः ।

[1] Passage not clear.

[2] Read वर्णवाच्येतशशब्दो.

[3] Read यदेतशेभिः

[4] Read सतां. The letter त written very close to and below स so that it is स्त and not सत.

[5] Read पतिर्वर्धते.

[6] Read श्रोषन् ये.

अकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् (ऋ. वे. ३. ४७. ५)

शास इत्था महाँ असि (ऋ. वे. १०. १५२. १)

उक्तानि[1] च योऽभिवदति । हविषा स ह दातास्मै इन्द्र उपराण्यभ्राणि दिवो दोग्धि । पपेरुपरम्[2] । उप्तमिव नभस्यभ्रमिति ॥

स घा राजा । स खलु जनो राजा सतां च पतिः वर्धते दत्तहविष्कः यः शासितारमिन्द्रं प्रति गच्छति प्रीणयति वा । उक्थान्यभिवदति सह हविषा दाता । अस्मै दिवः सकाशादभ्राणि दोग्धि ॥ (७)

असमं क्षत्रमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा सन्तु नेमे ।
ये त इन्द्र ददुषो वर्धयन्ति महि क्षत्रं स्थविरं वृष्ण्यं च ॥

असमम् । असमं बलम् । असमा च बुद्धिः । तथा प्रतिप्रसन्तु[3] भवन्तु[4] सोमस्य पातारो वधकर्मणा । नेमशब्द एतच्छब्दपर्याया[5] ।

उत घा नेमो अस्तृतः[6] (ऋ. वे. ५. ६१. ८)

इति । एतत्वेन्द्र[7] ददुषः स्तोमं दीदिवांसो[8] वर्धयन्ति महद्बलं प्रवृद्धं पुंस्त्वं च । क्वसोः संप्रसारणं प्रथमाया अपि बहुशो दृष्टमिति ॥

[1] Read उक्थानि.

[2] But Yāska has. उपर उपलो मेघो भवति । उपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राणि । उपरता आप इति वा (नि. २. २१)

[3] That text has only प्रसन्तु.

[4] व mostly worm-eaten.

[5] Read एतच्छब्दपर्यायः

[6] Read अस्तुतः

[7] Perhaps to read ये तवेन्द्र.

[8] Perhaps to read ददिवांसः

असमं क्षत्रम् । असमं बलमसमा प्रज्ञा । प्रभवन्तु सोमस्य पातार: कर्मणा । नेमशब्दोऽर्धवचन: । केचनेत्यर्थ: । तानाह । ये तवेन्द्र ददिवांसो वर्धयन्ति महत् बलं प्रवृद्धं पुंस्त्वं च ॥ (८)

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसा इन्द्रपानाः ।
व्यश्नुहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥

तुभ्येत् । तुभ्यमेवैते बहवो ग्रावदुग्धाश्चमससादिन: सोमा इन्द्रपानार्हा: । तानिमान्याप्तुहि[1] । तपीय[2] च इन्द्रियाणां काममेतै: । अथ मनोऽस्माकं वसुदाताय[3] कुरु ॥

तुभ्येदेते । तुभ्यमेवैते बहवो ग्रावदुग्धा: चमससादिन: सोमा: इन्द्रस्य तव पानार्हा: । तानिमान् व्याप्नुहि । तर्पय च आत्मीयं काममेतै: । अथात्मनो मनो वसुदानाय कुरु ॥ (९)

अपामतिष्ठद्धरुणह्वरं तमोऽन्तर्वृत्रस्य जठरेषु पर्वतः ।
अभीमिन्द्रो नद्यो वव्रिणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवणेषु जिघ्नते ॥

अपाम् । धरुणशब्दो धारावचना:[4] । अपां धरुणंबरं[5] निरोधकं तमोऽतिष्ठन् । अस्यैव विशदवचनम् । अन्तर्वृत्रस्य जठरेषूदरेषु अन्त:

[1] Read तानिमान् व्याप्नुहि.

[2] Read तर्पय.

[3] Read वसुदानाय.

[4] Read धारावचन:

[5] Read धरुणह्वरं.

पर्वतो मेघोऽतिष्ठदिति । जठर उदरज्ञग्धमस्मिंस्तिष्ठतीति[1] । जठराग्निश्चे-दाद्युदात्तः[2] ।

याभिः[3] पठर्वा[4] जठरस्य मज्मना (ऋ. वे. १. ११२. १७)

इति । अभिजिघ्नतं ईमेना[5] नदीरिन्द्रो वद्रिणा[6] वृत्रेण निहिता विश्वा व्याप्ता अनुष्ठा अनुतिष्ठन्निन्द्रः प्रवणेषु जघ्नते[7] । वृत्रोदरादिन्द्र उदकानि प्रच्यावयति[8] प्रवणेष्वित्यर्थः ॥

अपामतिष्ठत् । अपामतिष्ठत् धारकगह्वरयुक्तं तमः । एतदेवाह वृत्रासुरस्य जठरेषु मेघोऽतिष्ठदिति । अभिजिघ्नते एनं पर्वतं वारकेण मेघेन निहिता विश्वा नदीरनुतिष्ठन् प्रवणेष्विन्द्रोऽभिजिघ्नते इति । द्विकर्मको निष्पेषो हन्तेरर्थः ॥ (१०)

स शेवृधमधि धा द्युम्नमस्मे महि क्षत्रं जनाषाळिन्द्र तव्यम् ।
रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीन् राये च नः स्वपत्या इषे धाः ॥

सः । शमणं[9] रोगाणाम् । तस्मिन् सति यद्वर्धते तदन्नं धनं

[1] After उदर some letter begun and completely scored off. Then ज्ञ written. स्मिं is completely worm-eaten.

[2] त: mostly worm-eaten.

[3] भि mostly worm-eaten.

[4] र्वा completely worm-eaten.

[5] ई written as a र with an anusvāra before and after it.

[6] Read वज्रिणा.

[7] Read जिघ्नते. This word not wanted here, as it has already been taken up.

[8] च्या mostly worm-eaten.

[9] This is how it begins स शमणं. Perhaps स is the Pratika. ण is mostly worm-eaten. It is ण and not न. Read शमनम्.

सावमस्मास्वधियेहि[1] । महच्च बलमिन्द्रञ्जनस्य[2] अभिभवितृ प्रवृद्धम् । रक्ष चास्मान् धनवतः । पाहि च स्तोतॄन् यनाय[3] । मा चास्मान् धेहि शोभनापश्यायान्नाय[4] । अपत्यं[5] पुत्रो नानेन पततीति[6] ॥

स शेवृधम् । स सुखे वर्धमानं सुखकरमन्नमस्मास्वधिधेहि । महच्च धनं जनस्य अभिभवितृ वृद्धम् । रक्ष चास्मान् शत्रुभ्यो हविष्मतः । पाहि स्तोतॄन् । शोभनापत्याय धनाय च अन्नाय च अस्मान् कुरु । इत्यन्नं पुत्रं च आशास्ते ॥ (११)

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इन्द्रं न मह्ना पृथिवी चन प्रति ।
भीमस्तुविष्माञ्चर्षणिभ्य आतपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसगः ॥

दिवः[7] । द्युलोकादपि । स्योरुत्वं[8] विस्तीर्णमासीत् । इन्द्रन्त[9] महत्वेन पृथिव्यपि प्रतिभवति । भीमो यस्मादन्ये बिभ्यति । तुविष्ठान्[10]

[1] सावं not intelligible. Perhaps सर्वम्. Read अस्मास्वधिधेहि.

[2] Read बलमिन्द्र जनस्य.

[3] Read धनाय.

[4] Read शोभनापत्यायान्नाय.

[5] Folio 45*a* ends with अप.

[6] Here there is no figure to mark the end of the Sūkta.

[7] दि Partly worm-eaten.

[8] Read अस्योरुत्वं.

[9] Read इन्द्रन्न.

[10] Read तुविष्मान्.

वृद्धिमान् । चर्षणिभ्यो मनुष्यार्थम् । मनुष्याणां[1] आतपकः[2] । निश्रति[3] वज्र + +[4] तैक्ष्ण्यार्थे[5] । यथा तेजनार्थे[6] ऋषभः शृङ्गे इति ॥

दिविश्चिदस्य । द्युलोकादपीन्द्रस्य उरुत्वं विस्तीर्णमासीत् । इन्द्रं न महत्त्वेन पृथिव्यपि प्रतिभवति । भयंकरो वृद्धिमान् मनुष्यरक्षार्थं वज्रं तीक्ष्णीकरोति शत्रूणामातापयिता । यथा ऋषभः शृङ्गैस्तैक्ष्ण्यार्थं निश्यति ॥ (१)

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृभ्णाति विश्रिता वरीमभिः ।
इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥

सा[7] । स समुद्र इव नदीस्समुद्रियः समुद्रेऽन्तरिक्षे वर्तमानः । प्रतिगृभ्णात्य + +[8] व्याप्ता उरुत्वैः । सोऽयमिन्द्रस्सोमस्य पानार्थं वृषेवाचरति[9] । वर्धते[10] सनाच्चिरादेवारभ्य[11] । अपिवा सनातनस्सनधस्स[12]

[1] ष्या completely worm-eaten. The other letters in the word also slightly injured. Reading only a conjecture.

[2] The word in the text is only आतपः Perhaps to read आतापकः

[3] Read निश्यति.

[4] Read वज्रं. This is the last word in the line. Then at the end of the line space for about two syllables left blank. But nothing except anusvara seems missing.

[5] र्थे mostly worm-eaten. Read तैक्ष्ण्यार्थम्.

[6] र्थे mostly worm-eaten.

[7] Read either सो or सः

[8] After प्रतिगृभ्णात्य space for two syllables left blank. Perhaps to read प्रतिगृभ्णात्यत्यन्तं.

[9] ति completely worm-eaten.

[10] व completely worm-eaten. Only a conjecture.

[11] It seems there is a dot above च्चि in which case it becomes च्चिं.

[12] Read only सनातनस्स. The letter न in सना mostly worm-eaten.

योद्धा सन् ओजसा बलकर्मणा स्तूयते । नद्यो रदनात्[1] । अहावनदता हते तस्माद्द्यो[2] नाम स्थ इति च मन्द्र[3] इति ॥

सो अर्णवः । स समुद्र इव समुद्रपातिनीर्नदीः प्रतिगृह्णाति विविधं श्रिताः सेनाः उरुत्वैः । इन्द्रः सोमस्य पानाय वृष इवाचरति । चिरादेवारभ्य स योद्धा बलमहत्तया स्तोतृभिः स्तूयते ॥ (२)

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणामिरज्यसि ।
प्र वीर्येण देवतातिं चेकिते विश्वस्मा उग्रः कर्मणे पुरोहितः ॥

त्वन्तम् । त्वं तमिन्द्र पर्वतं नाकार्षिम्भ्योजनाय[4] । न हि भतो भुक्ते[5] । अपिच महो नृम्णस्य[6] धनस्य धर्मणां[7] धारकाणामीशिषो[8] । सोऽयमिन्द्रो देवत[9] वीर्येणातिचेकिते प्रज्ञात आसीदन्येभ्यो बलिभ्यः । किञ्च विश्वस्मै कर्मणे दुत्तगूर्णोयदेवैः[10] पुरोहित इति[11] ॥

[1] Read नदनात्.

[2] Perhaps to read तस्मादा नद्यो.

[3] Read मन्त्र. T. S. 5. 6. 1. 2.

[4] Read नाकार्षीर्भोजनाय.

[5] Passage not clear. Perhaps to read न हि हतो भुङ्क्ते.

[6] ण in म्ण completely worm-eaten.

[7] All letters in this word slightly worm-eaten.

[8] Read धारकाणामीशिषे.

[9] Read देवतासु.

[10] Read उद्गूर्णोऽयं देवैः

[11] After this there is repeated in the correct form: किञ्च विश्वस्मै कर्मणे उद्गूर्णोऽयं देवैः पुरोहित इति.

त्वं तमिन्द्र । त्वं तमिन्द्र स्तोतारं धनप्रदानेन मेघमिव मनुष्याणां भोगाय करोषि । त्वं महतो धनस्य धारकाणां कर्मणामीशिषे । सोऽयमिन्द्रो देवतासु वीर्येणातिप्रचेकिते । विश्वस्मै कर्मणेऽयमुद्गूर्णो यजमानैः पुरो निधीयते ॥ (३)

स इद्वने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इन्द्रियम् ।
वृषा छन्दुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवा यदिन्वति ॥

स इत् । स एवारण्ये नमस्युभिः स्तूयते । शोभनमिन्द्रियकात्मीयं[1] बलं जनेषु प्रब्रुवाणश्चरति ।

यदचरस्तन्वा वावृधानः (ऋ. वे. १०. ५४. २)

इति । किञ्च वृषायञ्चमन्दुरुपपादयिता[2] भवति । हर्यन्तः[3] प्रेप्सतः स्तोतुः । पुनर्वृषेति पूरणम् । क्षेमेण युक्तो मघवा यजमानो धेनां स्तुतिं प्रेरयति यदेति ॥

स इद्वने । स एवारण्ये नमस्युभिः स्तूयते जनपदेऽपि । शोभनमिन्द्रियं जनेषु प्रब्रुवाणः प्रकाशयन्निव ब्रुवाण एव । वर्षिता उपच्छन्दयिता भवतीच्छतो वर्षिता । क्षेमं कुर्वन् यजमानानां मघवा यदि स्तुतिवचनं प्राप्नोति ॥ (४)

स इन्महानि समिथानि मज्मना कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ।
अधा चन श्रद्दधति त्विषीमत इन्द्राय वज्रं निघनिघ्नते वधम् ॥

[1] Read शोभनमिन्द्रियमात्मीयं. The beginning looks like शेह as well as शोभ.

[2] Read वृषायं छन्दुरुपच्छन्दयिता.

[3] Read हर्यतः

स इत्। स एव महतः सङ्ग्रामान् बलेन करोति। समिथं युद्धं संयन्त्यस्मिन्निति। योद्धायमोजसा योद्धायमोजसा[1] जनार्थम्। अया[2] चन श्रद्दधति सत्यमिन्द्रो बलीति। दीप्तिमते इन्द्रो[3] निहन्ति वेगवन्तमायुधं पर्वतेषु ॥

स इन्महानि। स एव महतः सङ्ग्रामान् बलेन करोति योद्धा बलेन जनार्थम्। यदायं शत्रुषु हन्तारं वज्रं निहन्ति अथास्मै दीप्तिमते इन्द्राय श्रद्धत्ते सत्यमसौ बलवानिति ॥ (५)

स हि श्र॒व॒स्युः सद॑नानि कृ॒त्रिमा॑ क्ष्म॒या वृ॑धा॒न ओज॑सा विना॒शय॑न्।
ज्योतीं॑षि कृ॒ण्वन्न॑वृ॒काणि॒ यज्य॒वेऽव॑ सु॒क्रतुः॒ सर्त॒वा अ॒पः सृ॑जत् ॥

स हि। स ह्यन्नमिच्छन् सदनान्यसुरपुत्राणि[4] कृत्रिमाणि। क्षुधोजसा[5] विनाशयन्। क्षमा[6] क्षमेरभिभवार्थात्। क्षुधा दध्यष्योजसेति[7]। ज्योतींषि कण्वंस्तेनवर्जितानि[8] यज्यवे अवसृजत्युत्तराणि[9] सरणार्थं सुकर्मेति ॥

स हि श्रवस्युः। स ह्यन्नमिच्छन् असुरपुराणि कृत्रिमान्योजसा विनाशयन् भोगसाधनभूतया पृथिव्या वर्धमानो ज्योतींषि कृण्वन् स्तेनवर्जितानि यजमानायावसृजति सरणायोदकानि ॥ (६)

[1] Repetition of योद्धायमोजसा not wanted.
[2] Read अधा.
[3] Read इन्द्राय.
[4] Read सदनान्यसुरपुराणि.
[5] Read क्ष्मयोजसा.
[6] Read क्ष्मा.
[7] Read क्ष्मया दर्धर्ष्योजसा (ऋ. वे. ५. ८४. ३) इति.
[8] Read कृण्वंस्तेनवर्जितानि.
[9] Read अवसृजत्युदकानि.

दानाय मनः सोमपावन्नस्तु तेऽर्वाञ्चा हरी वन्दनश्रुदा कृधि ।
यमिष्ठासः सारथयो य इन्द्र ते न त्वा केता आ दभ्नुवन्ति भूर्णयः ॥

दाना:य[1] मनस्सोमपातरस्तु तवास्मादभिमुखावश्वौ[2] स्तुतीनां[3] श्रोतराकृणुष्व[4] । यन्तृतमा भि[5] सारथयस्ते भवन्ति ये तव स्वभूतात[6] न त्वाभिमन्तर[7] आदभ्नुवन्ति शीघ्राः ॥

दानाय मनः । दानाय मनः सोमस्य पातरस्तु तव । अस्मदभिमुखावश्वौ स्तुतीनां श्रोतराकृणुष्व । यन्तृतमाः सारथयो ये भवन्ति इन्द्र त्वदीयाः न त्वां शत्रूणामभिमननानि भ्रमणशीलानि आदभ्नुवन्ति ॥ (७)

अप्रक्षितं वसु बिभर्षि हस्तयोरषाळ्हं सहस्तन्वि श्रुतो दधे ।
आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इन्द्र भूरयः ॥

अप्रक्षितम् । अप्रक्षीणं धनं बिभर्षि हस्तयोनहिभवनीयं[8] तन्वि शरीरे[9] । विश्रुत इन्द्रो धारयति[10] । यथोदकोद्धरणप्रवृत्तैरवताः कूपाः

[1] Read दानाय. The Pratika is not separately given.

[2] Read तवास्मदभिमुखौ.

[3] Folio 45*b* ends here.

[4] The आ mark in र and the letters कृणु completely worm-eaten. Only a conjecture.

[5] Perhaps to read हि.

[6] Read स्वभूताः ते.

[7] Read त्वाभिमन्तार.

[8] Read हस्तयोरनभिभवनीयम्.

[9] सह: omitted.

[10] First written धरयति. Then आ mark inserted between ध and र below the line.

परिवृता भवन्ति तथा तव तनवः कर्तृभिः बलैः कृतैः कर्मभिरावृता भवन्ति । ततश्च तवाङ्गेष्विन्द्र बहूनि कर्माणि भवन्ति । तत्र ताण्डकम् । इन्द्रं सर्वाणि भूतान्यस्तुवंस्तस्यैकमंगमस्तुतमच्चायत्तदस्यैदेतनास्तौत् इति[1] । तदिदं ब्राह्मणमिन्द्रस्य पायुमधिकृत्य प्रवृत्तमिति[2] ॥

अप्रक्षितम् । अप्रक्षीणं धनं बिभर्षि हस्तयोः । अनभिभूतं बलं शरीरे विश्रुत इन्द्रः धारयति । यथोदकोद्धरणपरैः कूपाः परिवृता भवन्ति एवं तवाङ्गेषु तानि तानि बहूनि कर्माणि परिवृतानि । अत्र ताण्डकम्—इन्द्रं सर्वाणि भूतानि अस्तुवन् । तस्यैकमङ्गमस्तुतमचायत्—इति ॥ (८)

एष प्र पूर्वीरव तस्य चम्रिषोऽत्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः ।
दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्या हरियोगमृभ्वसम् ॥

एषः । एष तस्य यजमानस्य चमससादनीर्बहीरिषः[3] सोमान् प्रावोद्यच्छति । यथाश्वो योषामुद्यच्छति मैथुनमाचरन् । भुर्वणिरत्ता भपूतेरत्तिकर्मणः[4] । प्रवृद्धमात्मानं सोमं पाययते महते कर्मणे वृत्रवधादिकाय । हिरस्मयं[5] रथमावृत्य हरिभ्यां युक्तं दीप्तम । अत्र शाट्यायनकम् । यदा वै प्रत्यक्षं भवत्यथैष इत्याचक्षते । यदा वै परोक्षमथ सत् इति ॥

[1] The passage is: इन्द्रं सर्वाणि भूतान्यस्तुवंस्तस्यश्यं एकमङ्गमस्तुतमचायत्तदस्यैतेनास्तौत (ता. ब्रा. ५. ४. १४).

[2] Here there is no figure to mark the end of the sūkta.

[3] Perhaps to read चमससादिनीर्बह्वीरिषः

[4] Perhaps to read भर्वतेरत्तिकर्मणः

[5] Read हिरण्मयं.

एष प्र पूर्वीः । अयं तस्य यजमानस्य प्रोद्यच्छत्यवस्थितानि चमसादीनि बहून्यन्नानि । अश्वो यथा अश्वां मैथुनाय अधःस्थितां दृढं परिगृह्योद्यच्छति । भुर्वणिः अत्ता भर्वतेरत्तिकर्मणः । प्रसिद्धं सोममात्मानं पाययते मरुते वृत्र-हननकर्मणे । हिरण्मयं रथमावृत्य हरिभ्यां युक्तं दीप्तम् ॥ (१)

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः ।
पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहो गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥

तम् । स्तो + + रा[1] नेमन्निषः । ये नमन्त इच्छन्ति ते तथोक्ताः । यदि वा नीतहविष्काः । परीणस इत्याद्युदात्तो मनुष्यनाम भवति परितो गतिरेषामस्तीति ।

युष्माकेण[2] परीणसा तुरासः (ऋ. वे. १. १६६. १४)

इति[3] मारुतं शर्ध उच्यते ।

परीणसं कृणुते तिग्मशृङ्गः (ऋ. वे. ९. ९७. ९)

इति[4] परितो प्यासिमाह[5] अन्तोदात्तः । इनेर्वा प्रेरणार्थात् उत्तरं पादम्[6] । समुद्रमुदधिमिव सञ्चरणे सनिष्यवो यत्र देशे गच्छन्ति तत्र धनमिच्छन्तो

[1] Between स्तो and रा space for about two syllables left blank. Perhaps to read स्तोतारो. The missing letters must be ता and ए mark in रो.

[2] Read युष्माकेन.

[3] In R. V. 1. 56. 2 and 1. 166. 14 the accent is on प the first syllable in परीणस.

[4] Here the accent is on सं the last syllable in परीणसं.

[5] Read व्याप्तिमाह.

[6] Read पदम्.

धिरो भवन्त्येवं धिरो भवन्ति[1] । त्वं च स्तोतः । पतिमिन्द्रं बलस्य विदथस्य प्रख्यातस्य । क्षिप्रमेव सहस्सस्वन्तं[2] अधिरोह यथा गिरिं वेना भ्रण्डवाहनार्थं[3] अधिरोहन्ति तेजसा तेजनेन स्तोत्रेण ।

नू रोदसी[4] अभिना[5] बुध्न्येन (ऋ. वे. ४. ५५. ६)

इत्यत्र समुद्रं न इति पादो[6] न सृष्टः । श्रुतक्रियो भि[7] सः । यदि वा दिन्निरूपार्थमभत्राध्ययनमिति[8] ॥

तं गूर्तयः । तं त्वामुद्युक्ता गमनमिच्छन्तो मनुष्याः सन्नद्धाः प्रतीक्षन्ते समुद्रमिव संचरणकाले द्वीपान्तराद्धनमिच्छन्तो वणिजः । पतिं बलस्य यज्ञस्य च क्षिप्रं बलं त्वमिन्द्र गिरिमिव कान्तः सिंहः तेजसा युक्तोऽधितिष्ठ ॥　　(२)

स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।
येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूषु रामयन्नि दामनि ॥

स तुर्वणिः तुर्वणिः सूर्वतेः[9] गमनार्थात् । तूर्णवनिस्तुर्वणिरिति यास्कः[10] । स क्षिप्रो महांश्च भवति । तस्यारेणु + वोऽवद्यरहितं[11]

[1] Perhaps to read धीरा in both these places where धिरो occurs.
[2] Read सहस्सहस्वन्तं.
[3] Word not clear. Perhaps to read भाण्डवहनार्थं.
[4] द in रोदसी completely worm-eaten.
[5] Read अह्निना.
[6] The third pāda in R. V. 4. 55. 6.
[7] Read हि.
[8] Passage not clear. The last portion must be उभयत्राध्ययनम्. The passage must be the explanation for the line appearing in two places.
[9] Read तुर्वणिः तूर्वतेः or तुर्वणिस्तूर्वतेः
[10] See तुर्वणिस्तूर्णवनिः (नि. ६. १४).
[11] After तस्यारेणु one syllable is completely worm-eaten. Read तस्य अरेणु शवोऽवद्यरहितं.

बलं पौंस्ये[1] युद्धे राजते । तुजा तुजेः[2] प्रेरकं[3] सपत्नानाम् । यथा गिरेर्भृष्टि[4] शृङ्गं नहसि[5] । येन शवसा शुष्णमसुरं मानाविमनयोमयशरीर[6] इन्द्रस्सोममदे बुद्धन[7] आभूषु निरमयद्दामनि गळे[8] कारागृहा आ + +[9] ।

तुजे तुजे[10] विमोचन (ऋ. वे. ८. ४. १५)

इत्याद्युदात्तो राकारान्तोपत्यवचनः[11] । सप्तम्यन्तो[12] रामयन्ति दामनि[13] ।

दामा रथस्य ददृशे (ऋ. वे. ८. ७२. ६)
वर्षन्तस्थौ[14] वरिमन् (ऋ. वे. १०. २८. २)
दिवश्चिदस्य वरिमा (ऋ. वे. १. ५५. १)

इति नपुंसके आद्युदात्तं पुंस्यन्तोदात्तम्[15] ॥

[1] Folio 46*a* ends here.
[2] The visarga is worm-eaten. It is put only as a conjecture.
[3] र completely worm-eaten. It seems something is left out.
[4] Read गिरेर्भृष्टिः
[5] Word not clear.
[6] Read मायाविनमयोमयशरीर.
[7] Read बुध्न or perhaps दुर्धर.
[8] Read निगळे.
[9] कारा fairly legible. गृ only a conjecture. हा quite legible. आ is also legible. Then two letters completely gone. Reading uncertain. Perhaps कारागृहे आत्मीये. But the missing letters cannot be त्मीये considering the space available and the bits remaining.
[10] Read तुजे राये. The letter त in तु after तुजे completely gone.
[11] Read इत्याद्युदात्तो जकारान्तोऽपत्यवचनः
[12] The relevancy of this word not clear. तुजे is not सप्तमी but चतुर्थी.
[13] Read रमयन्नि दामनि. This was already explained.
[14] Read वर्ष्मन्तस्थौ.
[15] In R. V. 8. 72. 6. दामा has accent on मा; in R. V. 10. 28. 2 the accent of वर्ष्मन् and वरिमन् are on व; in R. V. 1. 55. 1 the accent of वरिमा is on मा.

स तुर्वणिः । स क्षिप्रो महांश्च तस्य वीरकर्मणि रेणुवर्जितं शुद्धं बलं शिलोच्चयस्य सानुरिव पृथग्भूतं विस्पष्टं राजते शत्रूणां हिंसया बलं प्रकाशं भवति । येन शवसा शुष्णमसुरं मायाविनं दृढशरीर इन्द्रः सोममदे दुर्धर आत्मीयदेशेषु कारागृहे निगळे अत्यन्तं अरमयत् ॥ (३)

दे॒वी यदि॒ तवि॑षी॒ त्वावृ॑धो॒तय॒ इन्द्रं॒ सिष॑क्त्यु॒षसं॒ न सूर्यः॑ ।
यो धृ॒ष्णुना॒ शव॑सा॒ बाध॑ते॒ तम॒ इय॑र्ति रे॒णुं बृ॒हद॑र्हरि॒ष्वणिः॑ ॥

देवी । दैवं यदि बलं च यास्तुतिभिर्वृद्धमिन्द्रं सेवेतोषसमिव[1] सूर्यः । यो धृष्णुना शवसा बाधते[2] तमो नरस्तदानीं प्रेरयति महान्तं रेणुं पापं अर्हरिष्वणिर्बलवान् । अर्हरतेः शत्रु[3] । तस्याह्वातार्हरिष्वणिरिति ॥

देवी यदि तविषी । दैवं यदि बलं त्वां वर्धयन् तव रक्षणार्थं इन्द्रं सेवते उषसमिव सूर्यः । य इन्द्रो धृष्णुना बलेन सङ्ग्रामस्थं तमो बाधते स इन्द्रः स्तोतः त्वदर्थं सङ्ग्राममागत्य महद्रेणुमुत्थापयति शत्रूणां हरणशीलस्वनः ॥ (४)

वि यत्ति॒रो ध॒रुण॒मच्यु॑तं॒ रजोऽति॑ष्ठिपो दि॒व आता॑सु ब॒र्हणा॑ ।
स्व॑र्मीळ्हे॒ यन्मद॑ इन्द्र॒ हर्ष्याह॑न् वृ॒त्रं निर॒पामौ॑ब्जो अर्ण॒वम् ॥

[1] In सेवे the letter स partly worm-eaten. Originally only व written after this. Then ए mark inserted below the line between से and व with a cross mark above the line. स after ष partly worm-eaten.

[2] ध and ए mark in ते partly worm-eaten.

[3] Perhaps to read अर्हरिर्हरतेः शत्रुः

वि धत्[1] । वृत्रं हत्वापोऽवासृजदिति[2] समुदायार्थः । व्यधिष्ठिपे[3] विधं[4] स्थापितवानसि[5] यदा त्वं तिरोहितजगतो धारकमक्षिणं[6] उदकमन्तरिक्षमातासु आतदासु[7] दिक्षु परिबर्हण[8] शत्रूणाम् । स्वम्मीळ्ह[9] संग्रामः । स हि व्याप्तधनः । यदा सोममदे सति हृष्या सिष्टया[10] विसृतया[11] वाष्यान्[12] । तदानीमपां पूर्णवर्णवं[13] मेरूयन्निरौब्जो[14]ऽधोमुखं कृताः[15] ॥

वि यत्तिरः । वृत्रं हत्वापोऽवासृजदिति समुदायार्थः । यथा त्वं अन्तरितो भूत्वा जगतो धारकमक्षीणं उदकमन्तरिक्षात् दिक्षु विविधं स्थापितवानसि परिबर्हणया मेघस्य । यदा च उदकार्थे सङ्ग्रामे सोमस्य मदे सति हृष्टया बुद्ध्या वृत्रमसुरं हतवानसि । तदा त्वमपां पूर्णमर्णवं मेघमधः स्थितं रश्मिभिर्हतवानसि । अर्ण इत्युदकनाम । तद्यस्यास्ति सोऽर्णव इति ॥ (९)

[1] Read वि यत.

[2] वा mostly worm-eaten.

[3] Read व्यतिष्ठिपो.

[4] Read विविधं.

[5] व in वा mostly worm-eaten.

[6] Read धारकमक्षीणं.

[7] Read आततासु.

[8] Read परिबर्हणा or परिबर्हणया. But there is no परि in the text. Perhaps to read दिक्षूपरि बर्हणा or बर्हणया instead of दिक्षु परिबर्हणा.

[9] Read स्वर्मीळ्हः

[10] Read हृष्यां हृष्टया.

[11] Perhaps to read विस्तृतया.

[12] ष्यान् mostly worm-eaten. But from the bits that remain it s certain that this is the letter. Read वा अहन्. The word वृत्र not taken up.

[13] Read पूर्णमर्णवं.

[14] Read मेघं निरौब्जो.

[15] Perhaps to read कृतवान्.

त्वं दि॒वो ध॒रुणं॑ धिष॒ ओज॑सा पृथि॒व्या इ॑न्द्र॒ सद॑नेषु॒ माहि॑नः ।
त्वं सु॒तस्य॒ मदे॑ अरिणा अ॒पो वि वृ॒त्रस्य॑ स॒मया॑ पा॒ष्यारु॑जः ॥

त्वम् । त्वमन्तरिक्षमुदं[1] करोषि बलेन पृथिव्या इन्द्र स्थानेषु महान् । त्वं सोमस्य मदे प्रेरितवानस्यपः । व्यभिंसीश्च[2] व्रतत्र[3] समया पाष्या । पाषी शिला । यदि वा शक्तिः पेषणादिति[4] ॥

त्वं दिवः । त्वं दिव उदकं प्रयच्छसि बलेन पृथिव्या इन्द्र तेषु तेषु स्थानेषु महान् । त्वं सोमस्य मदे प्रेरयस्यपः । तथा त्वं वृत्रशरीरेण तुल्यया शिलया वृत्रं व्यरुजः । हिंसार्थयोगे कर्मणि षष्ठी दृष्टा इति । स्तुतिमात्रमेव भवति । सूक्तेनाशीः ॥ (६)

प्र मंहि॑ष्ठाय बृह॒ते बृ॒हद्र॑ये स॒त्यशु॑ष्माय त॒वसे॑ म॒तिं भ॑रे ।
अ॒पामि॑व प्र॒व॒णे यस्य॑ दु॒र्धरं॒ राधो॑ वि॒श्वायु॒ शव॑से॒ अपा॑वृतम् ॥

प्र मंहिष्ठाय । प्रभरामि दातृतमाय महते महाधनाय स्त्यबलाय[5] वृद्धाय स्तुतिम् । अपामिव प्रवणेऽभिमुखो वेगो यस्य दुर्धरं बलं

[1] Perhaps to read त्वमन्तरिक्षमुदकं.

[2] Read व्यहिंसीश्च.

[3] Read वृत्रस्य ; or perhaps to read वृत्रसमया together.

[4] Here there is no figure to mark the end of the Sūkta.

[5] Read सत्यबलाय. The letters स and त्य are very close to each other and look like स्त्य.

भवति। ये च च[1] रायो[2] विश्वायु परिपूर्णं स्तोतॄणां शवसे विवृतद्वारं[3] भवति ॥

प्र मंहिष्ठाय। दातृतमाय महते महाधनाय सत्यबलाय बृहद्राय स्तुतिं प्रभरामि। येन स्तोतॄणां प्रदीयमानं धनं स्तोतृभिः दुर्धरं भवति अपामिव वेगः प्रवणाभिमुखः। सर्वगामि धनं स्तोतॄणां बलाय विवृतद्वारम् ॥ (१)

अर्ध ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नेव सवना हविष्मतः।
यत्पर्वते न समशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्रः श्नथिता हिरण्ययः ॥

अध ते। अनन्तरं ते सर्वमिदं जगदिष्टये भयज्ञाय[4] भान्वभवत्[5]। ततः प्रभृति त्वां यष्टुं यतत इत्यर्थः। इष्टिशब्दो हविर्यज्ञे आद्युदात्तः। यज्ञमात्रे प्रैषे चान्तोदात्तः।

यासामग्निरिष्ट्या (ऋ. वे. १०. १६९. २)

इ + +[6] शोभनवचनोऽप्याद्युदात्तः। आपो निम्नानीव त्वां भजन्ते सवनानि हविष्मतः। यदेन्द्रस्य विचरणस्य कर्ता हिरण्मयो वज्रो वृत्रे शिलोच्चये वा न समशीत न सक्तो भवत्यध्वर्यतः[7] शोभनः ॥

[1] Repetition of च not wanted.

[2] Read राधो.

[3] द्व in द्वा completely worm-eaten.

[4] Read हविर्यज्ञाय.

[5] Read अन्वभवन्.

[6] यासामग्निरिष्टये. Then space for about two syllables left blank. Perhaps to read इत्यत्र.

[7] Perhaps to read भवति हर्यतः

अध ते विश्वम् । सर्वमिदं जगदनन्तरमेव क्रमेण तव यागाय अभवत् । तथा यजमानस्य सवनानि च त्वामेवापो निम्नानीवाभिगच्छन्ति । यदेन्द्रस्य विवरणस्य कर्ता हिरण्मयो वज्रः शिलोच्चये न समशीत सहावस्थानं नाकरोत् । भित्वा निर्गत इत्यर्थः । प्रेप्साकर्मा हर्यतिः । कामयमानस्य शिलोच्चयेन भेद इति ॥ (२)

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्र आ भरा पनीयसे ।
यस्य धाम श्रवसे नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥

अस्मै । अस्मै भीमायेन्द्रायास्मान् यज्ञे हविषा संसृज उषः[1] । संप्रत्यर्थीयो नकाराः[2] । सर्वेऽप्युपमार्थीयाः संप्रत्यर्थीयाश्च भवति[3] । शोभमाने स्तुत्यमाय[4] । यस्येन्द्रस्य याम[5] धारकं श्रवसेऽन्नाय नामा[6] नमकं इन्द्रियमैश्वर्यलिङ्गं ज्योतिरयसेऽकारि । इतस्ततो गमनमयः । हरितो न यथाश्वानितस्ततो गमयन्ति ॥

अस्मै भीमाय । उषः शुभ्रे अस्मै भीमायेन्द्राय अस्मान यज्ञेऽन्नेन संसृज व्युष्टा सती स्तुत्यतमाय । सम्प्रत्यर्थीयो नकारः । यस्येन्द्रस्य शरीरं नाम च श्रवणायाकारि बलं च ज्योतिश्च कृतं गमनाय । यथाश्वा गच्छन्ति तद्वदिति ॥ (३)

इमे त इन्द्र ते वयं पुरुष्टुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।
नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत्क्षोणीरिव प्रति नो हर्य तद्वचः ॥

[1] Folio 46*a* ends with उष. The next page begins स्संप्रत्यर्थीयो.
[2] Perhaps to read नकारः
[3] Perhaps to read भवन्ति.
[4] Read स्तुत्यतमाय.
[5] Read धाम.
[6] Read नाम.

उमे[1] । त्म इमे[2] वयमिन्द्र तव स्वभूताः स्मो बहुभिः स्तुत । ये त्वारम्भमिवारभ्य[3] चरमो[4] बहुधन । न हि त्वत्तोऽन्यो गिर्वणः सहते स्तुतीः । तथा सति क्षोणीरितिव[5] अस्माकं प्रतिकामयते तद्वचः । पृथिवी यथा भूतानि प्रतिगच्छति ॥

इमे त इन्द्र । इमे वयमिन्द्र तव स्वभूता बहुभिः स्तुत ये त्वामारभ्य चरामो बहुधन । न हि त्वत्तोऽन्यो गीर्भिर्वननीय स्तोतॄणां स्तोत्राणि सहते । न हि दरिद्रः स्तोत्राणि सोढुं शक्नोति । पृथिवीव सर्वद्रव्याण्यस्माकं स्तुतीः प्रतिकामय ॥ (४)

भूरि॑ त इन्द्र वी॒र्यं१॒॑ तव॑ स्मस्य॒स्य स्तो॒तुर्म॑घव॒न्काम॒मा पृ॑ण ।
अनु॑ ते॒ द्यौर्बृ॑ह॒ती वी॒र्यं॑ मम इ॒यं च॑ ते पृथि॒वी ने॑म॒ ओज॑से ॥

भूरि । भूरि बिभर्तीति । यदि वा बहु तवेन्द्र वीर्यम् । तव वयं स्मः । त्वमस्य स्तोनुममघवन्नापूरस्य[6] कामम् । अनुमेने[7] गोर्बृहतीति[8] तव वीर्यम् । यस्यामुपरि ष्ठेति । यं च पृथिवी तवौजसे नेमे । बलिनस्वत्तो[9] भीतायस्तिष्ठतीति[10] ॥

[1] Read इमे.
[2] Read त इमे.
[3] There is nothing in the text corresponding to आरम्भमिव.
[4] Read चरामो.
[5] Read क्षोणीरिव.
[6] Read स्तोतुर्मघवन्नापूरय.
[7] Read अनुममे.
[8] Read द्यौर्बृहती.
[9] Read बलिनस्त्वत्तो.
[10] Read भीताधस्तिष्ठतीति.

भूरि त इन्द्र । बहु ते इन्द्र वीर्यम् । तव वयं स्मः । त्वमस्य सर्वस्य स्तोतुर्मघवन् आपूरय कामम् । इन्द्र अनुममे बृहती द्यौस्तव वीर्यम् । त्वदीयाद्वीर्याद्धीनामीयत । इयं च ते पृथिवी तवौजसोऽर्धे भवति । इदं भूयामिदाण्यमिति (?) सन्देहेन ओजसोऽर्धे भवति । ओजस्तु पूर्णमेव इति ॥ (५)

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकर्तिथ ।
अवासृजो निवृताः सर्तवा अपः सत्रा विश्वं दधिषे केवलं सहः ॥

त्वं तमिन्द्र[1] पर्वतं महामुरुं तं विस्तीर्णं वज्रेण वज्रिन् पर्वः[2] शकलीकृतवानसि । अथावासृजश्च निरुद्धा अपस्सरणाय । सत्रा महत् सत्यमेव व्याप्तं धारयसि केवलमसाधारणं बलमिति[3] ॥

त्वं तमिन्द्र । पूर्वोक्तस्य समर्थनम् । त्वं तमिन्द्र मेघं महान्तं विस्तीर्णं वज्रेण वज्रीन् पर्वशः शकलीकृतवानसि । अथावासृजश्च निरुद्धा अपः सरणाय । सत्यमेव व्याप्तं धारयसि असाधारणं बलम् । इति सर्वानुक्तान् कामान् आशास्ते सूक्तेन इति ॥ (६)

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुन्दते होता यद्दूतो अभवद्विवस्वतः ।
वि साधिष्ठेभिः पथिभी रजो मम आ देवताता हविषा विवासति ॥

[1] Pratīka not separately given.
[2] Read पर्वशः
[3] Here there is the figure eleven to mark the end of the Sūkta.

नूचित् । गौतमो नोया:[1] ।

नोयस्सुवृक्तिं[2] प्र भर (ऋ. वे. १. ६४. १)

इति । तत्र[3] शाट्यायनकम्—नोया[4] दिवे कक्षीवतो ज्योगप्रतिष्ठितश्चरन्निति[5] । क्षिप्रमेव सहसो जातोऽभृतो[6] नचलिति[7] होता । यदा दूतो भवति यजमानस्य । विममे विस्तृतं करोति । साधकतमैः पथिभिस्तेजोभी रजोऽन्तरिक्षम् । परिचरति यज्ञे हविषा देवान् ॥

नू चित्सहोजाः । नोधा आङ्गिरसः । क्षिप्रमेव मथनेन जातो मरणवर्जितः निचलति होता यदा दूतो भवति यजमानस्य । साधुतमैः पथिभिरनुपहतैर्मार्गैः अन्तरिक्षं परिच्छिनत्ति । परिचरति यज्ञे हविषा देवानिति ॥ (१)

आ स्वमद्म युवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।
अत्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदत् ॥

आ स्वम् । अतिष्ठति[8] स्वतदनीयं[9] तृणगुल्मादिकमात्मना । संमिश्रयन्नजरं क्षिप्रं संभक्षयन्नतसेषु, नीलपुष्पेषु । ते ह्यग्नेः[10] प्रियाः ।

[1] Read नोधा:

[2] Read नोधस्सुवृक्तिं.

[3] त्र mostly worm-eaten.

[4] Read नोधा.

[5] This may be compared with नोधा वै काक्षीवतो ज्योगपरुद्धश्चरन् । स ज्योगप्रतिष्ठोऽचार्षम् (जै. ब्रा. ४०).

[6] Read जातोऽमृतो.

[7] Read निचलति.

[8] Read आतिष्ठति.

[9] Read स्वमदनीयं.

[10] Read ह्यग्नेः

दतस्यास्य[1] पृषितस्यैतस्ततो गच्छतः पृष्ठमत्य इव रोचते । सोऽयं दिव इव सानु समुच्छ्रितमभ्रं सानयचिक्रदत्[2] क्रन्दते ॥

आ स्वमद्म । आतिष्ठति स्वमन्नं तृणगुल्मादिकं आत्मना सम्मिश्रयन् अजरः । क्षिप्रं सर्वं भक्षयन् काशेषु । वनस्थैः काष्ठैरक्षितस्याग्नेः पृष्ठं अश्व इव रोचते इतस्ततः शीघ्रगमनात् । तथासौ स्तनयन् दिवः सानुं मेघ इव शब्दं करोति ॥ (२)

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाळमर्त्यः ।
रथो न विक्ष्वृञ्जसान आयुषु व्यानुषग्वार्या देव ऋण्वति ॥

क्राणा । कुर्वाणो रुदादिभिः[3] पुरो निहितो होता यज्ञे निषण्णः[4] शत्रुधनानामभिभविता अमर्त्यः । रथ इव मनुष्येषु स्तूयमान उक्थैर्वरणीयानि अनुषक्तः व्यृण्वति देव इति ॥

क्राणा रुद्रेभिः । कुर्वाणो रुद्रादिभिः पुरो निहितो होता यज्ञे निषण्णः शत्रुधनानामभिभविता अमर्त्यः । रथ इव अनोरथं मनुष्येष्वाघारादिभिः प्रसाध्यमानः प्रक्षिपत्यनुषक्तं धनानि देवः ॥ (३)

वि वातजूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः सृण्या तुविष्वणिः ।
तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुशदूर्मे अजर ॥

[1] Not clear. Perhaps to read तस्यातसस्य.

[2] Read स्तनयन्नचिक्रदत्.

[3] Read रुद्रादिभिः

[4] ण्ण mostly worm-eaten.

ष वातजूतः[1] । वितिष्ठदे[2] वातप्रेरितोऽतसेषु । वृथेत्यनायासजनः[3] । जुह्रभिर्युक्त[4] सृण्या व[5] । जुह्वो रश्मयः । सृणिज्वाला सक्तैः[6] । महास्वनः । क्षिप्रं यदा[7] त्वमग्ने वृक्षान् प्रति[8] वृषेवाचरसि । भन् + + +[9] । तदानीन्तव मार्गः कृष्णो[10] भवति । श्वेतंत्वाल[11] अजर ॥

वि वातजूतः । वितिष्ठते वातप्रेरितोऽतसेषु अनायासेन हूयमानैः काष्ठैः ज्वालालक्षणेनाङ्कुशेन च युक्तो महास्वनः । क्षिप्रं यदा त्वं अग्ने वृक्षान् प्रति **वृषेवाचरसि** । दहसीत्यर्थः । तदानीं तव गमनमार्गः कृष्णो भवति श्वेतज्वालासङ्घ अजर ॥ (४)

तपुर्जम्भो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्वाँ अव वाति वंसगः ।
अभिव्रजन्नक्षितं पाजसा रजः स्थातुश्चरथं भयते पतत्रिणः ॥

तपुर्जम्भः । तापकःज्वालाजंभः[12] । अरण्ये वातेन प्रेरितो घूथे न[13]

[1] Read वि वातजूतः

[2] Read वितिष्ठते.

[3] Read वृथेत्यनायासवचनः

[4] Read जुहूभिर्युक्तः

[5] Read च.

[6] Perhaps to read सृणिर्ज्वाला सक्तैः

[7] य completely worm-eaten.

[8] Folio 37*a* ends here.

[9] After भन् about three letters are completely worm-eaten. The first looks like कृ, क्र, तृ or त्र. Perhaps to read भक्षयसि.

[10] त is completely worm-eaten. The आ mark in दा can just be made out. A bit of न्त is seen. व completely lost. मा is just decipherable. र्गः and कृ completely lost. Reading only a conjecture.

[11] Read श्वेतज्वाल.

[12] Perhaps to read तापकज्वालाजम्भः

[13] Read यूथे न. Or is the reading यूथेन?

ज्वालासंघेन सह[1] सह्वान् अवगच्छति वंसगः + + इव गोयूथे । अभिव्रजन्नक्षीणं[2] ज्वालाया[3] ज[4] आदुवृक्षेस्थ उदक[5] स्थावरं जंगमं च बिभेत्यस्मान् पतनशीलान् ॥

तपुर्जम्भः । तापयितृज्वालादंष्ट्रो वृक्षेषु वातेन प्रेरितो ज्वालासंयुक्तः सहनशीलोऽग्निरववाति वननीयगमनः अधोगच्छति । अक्षीणमरण्यमध्यस्थमप्युदकं ज्वालयाभिगच्छन् अववाति । तस्मादग्ने स्थावरं जङ्गमं च बिभेति पक्षिणश्च ॥ (९)

दधुष्ट्वा भृगवो मानुषेष्वा रयिं न चारुं सुहवं जनेभ्यः ।
होतारमग्ने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ॥

यदधुः[6] । न्यदधुष्या[7] भृगवो मानुषेषु । धनमिव शोभनम् । यस्त्वं जनेभ्यः सुह्वानो भवसि । होतारमग्नेऽतिथिं वरणीयम् । मित्रमिव सुखकरं दिवि भवाय[8] जन्मने । देवेभ्य इत्यर्थः ॥

[1] This lends support to the reading being यूथेन instead of यूथे न.

[2] After सह the entire line is badly worm-eaten. स is in tact. ह्वा mostly worm-eaten; only small bits seen. नवग in tact. च्छति completely lost. So also वंस. The letter गः in tact. Two letters completely broken off. इव गोयू and ए in थे can be made out. अभिव्रज completely lost. Line ends. Reading only a conjecture.

[3] Read ज्वालया.

[4] Read रज.

[5] Not intelligible. There must be वृक्षस्थं उदकं.

[6] Read only दधुः

[7] Read न्यदधुष्ट्वा or is it आदधुष्ट्वा. There is आ coming after.

[8] य completely worm-eaten.

दधुष्ट्वा । आदधुस्त्वां भृगवो मानुषेषु धनमिव शोभनं स्वाह्वानं जनानां होतारं अग्ने अतिथिं वरणीयं मित्रमिव सुखकरं दिवि जाताय देवगणाय ॥ (६)

होतारं सप्त जुह्वो३ यजिष्ठं यं वाघतो वृणते अध्वरेषु ।
अग्निं विश्वेषामरतिं वसूनां सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥

होतारम् । होतारं सप्त होतार ऋत्विजः यष्टृतमं यं वृणते यज्ञेषु अग्निं विश्वेषां वसूनामरतिम् । पतिमित्यर्थः । परिचराम्यन्नेन । याचे च रन्तम्[1] ।

युवोर्ऋतं[2] रोदसी (ऋ. वे. ३. ५४. ३)

इत्यत्र संपर्यामि[3] इति पादो[4] न द्दष्टः[5] । तत्र हि कर्म सामर्थ्यलभ्यम् । इह त्वग्निमिति ॥

होतारं सप्त । होतारं प्रवृत्ताहुतीनां सप्त होतारः यष्टृतमं यमृत्विजः सप्त वृणते यज्ञेष्वग्निं विश्वेषां अभिगन्तारं धनानां परिचराम्यन्नेन । याचे च रत्नम् ॥ (७)

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ ।
अग्ने गृणन्तमंहस उरुष्योर्जो नपात्पूर्भिरायसीभिः ॥

अच्छिद्रा । अच्छिंद्राणि सहस्पुत्रासुभ्यं[6] अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः

[1] Read रत्नम्.
[2] र्ऋ looks more like नृ.
[3] Read सपर्यामि.
[4] The last pāda in R. V. 3. 54. 3.
[5] Read सृष्टः
[6] Read सहसस्पुत्रास्मभ्यं.

शर्म सुखानि यच्छ। अग्ने गृणन्तमंहसो रक्षात्[1] तस्य पुत्र। पूर्भिर्विस्तृ-ताभिः॥

अच्छिद्रा सूनो। अच्छिद्रं गृहं सहसस्पुत्र अस्मभ्यमद्य स्तोतृभ्यो मित्राणां पूजयितः प्रयच्छ। अग्ने स्तुवन्तं अर्वते रक्ष अन्नस्य पुत्र आयसैः पुरैः। गर्भो अस्योषधीनामिति मन्त्रः॥ (८)

भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भ्यः शर्म।
उरुष्याग्ने अंहसो गृणन्तं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात्॥

भव[2] वारकं गृहं स्तुवते विभावः। भव च व व[3] हविष्मद्भ्यः[4] सुखम्। रक्षाग्ने सत्रो[5] स्तुवन्तम्। प्रातः शीघ्रं पुनरप्यग्निरागच्छतु कर्मवसुरिति[6]॥

भवा वरूथम्। भव गृहं स्तुवते दीप्तिमन्। भव धनवन् हविष्मद्भ्यो गृहम्। रक्षाग्ने स्तुवन्तमवर्तेः। प्रातरेवाग्निः कर्मणा वासयिता इह आगच्छतु इति देवस्याग्नेर्गृहं सूक्तेनाशास्ते॥ (९)

---

[1] Read रक्ष. The आत् must belong to नपात्. Something evidently missing. May be to read रक्ष। ऊर्जो नपात्। ऊर्ग् अन्नम्। तस्य पुत्र.

[2] Pratīka not separately given.

[3] व व must perhaps be read as मघवन्.

[4] व in वि and ष्म completely lost. Reading only a conjecture.

[5] Not intelligible. This must be the meaning of अंहसः

[6] Here there is the figure 12 to mark the end of the sūkta.

वया इद॑ग्ने अ॒ग्नय॑स्ते अ॒न्ये त्वे विश्वे॑ अ॒मृता॑ मादयन्ते ।
वैश्वा॑नर॒ नाभि॑रसि क्षिती॒नां स्थूणे॑व॒ जनाँ॑ उप॒मिद्य॑यन्थ ॥

वया इतीत्[1] । वयाश्शाखाः[2] वेतेः । शाखा एवाग्ने तवान्येऽग्नयः । त्वयि सर्वे देवा माद्यन्ति शरीरेषु स्थिते[3] । वैश्वानर त्वं नाभिर्बन्धकोऽसि प्रजानाम् । स्थूणेव वंशमुपनीयमानान् जनान् अयच्छताः[4] ॥

वया इदग्ने ।

ओषधीषु मनुष्येषु भूमौ संवत्सरे तथा ।
पचन् यो वर्तते सोऽग्निर्वैश्वानर इति स्मृतः ॥

शाखा एवाग्ने तवान्ये अग्नयः । त्वयि सर्वे देवा माद्यन्ति । वैश्वानर नाभिस्थानीयोऽसि प्रजानां यथोत्तम्भनार्थमुपनीयमाना स्थूणा वंशान् धारयति एवं त्वं जनानयच्छथाः ॥ (१)

मू॒र्धा दि॒वो नाभि॑र॒ग्निः पृ॑थि॒व्या अथा॑भवदर॒ती रोद॑स्योः ।
तं त्वा॑ दे॒वासो॑ऽजनयन्त दे॒वं वैश्वा॑नर॒ ज्योति॒रिदार्या॑य ॥

मूर्धा । दिवो मूर्धाग्निः पृथिव्याश्च नाभिरिति[5] धारकं ब्रूते । अपिचायं रोदस्योः अरतिः भवति । तं त्वा देवा अजनयन् देवं वैश्वानर ज्योतिराय्यय[6] मनवे ॥

[1] Read वया इत्.
[2] खाः mostly worm-eaten. Difficult to decipher.
[3] Perhaps to read स्थिताः
[4] Perhaps to read अयच्छथाः
[5] Read नाभिः । नभिरिति.
[6] Read ज्योतिरार्याय. The letter ज्या in ज्यो completely worm-eaten.

मूर्धा दिवः । उच्छ्रितः स्वर्गस्य नहनमग्निः पृथिव्याः । अथाभवदरतिर्द्यावापृथिव्योः । इतस्तत्र गच्छति । ततोऽस्यामित्यर्थः । अपिवा द्यावापृथिव्योर्मध्ये गच्छत्यादित्यः सन् । तं त्वा देवासोऽजनयन्त देवं वैश्वानरं ज्योतिर्भूतमार्याय मनवे ॥ (२)

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्ना वसूनि ।
या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥

आ सूर्ये । आदधिरे सूर्ये इव रश्मीन् ध्रुवानग्नौ वैश्वानरे वसूनि । ततश्च त्वं पर्वतादिषु यानि वसूनि तस्य तस्य[1] सर्वस्येश्वरो भवसि । यदि वा या इत्येकवचनम् । तथा च

या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम् (ऋ. वे. १. ९१. ४)

इत्यत्र या पर्वतेष्विति पादो[2] न सृष्ट इति ॥

आ सूर्ये न । आदधिरे सूर्ये इव रश्मीन् ध्रुवान् । असुरैः सह विजयमुपयन्तो देवा अग्नौ वैश्वानरे यानि वसूनि पर्वतादिषु यानि च मानुषेषु तस्य सर्वस्य ईश्वरस्त्वं भवसि ॥ (३)

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्यो३ न दक्षः ।
स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वीर्वैश्वानराय नृतमाय यह्वीः ॥

बृहती । रोदसीति पादान्ताः[3] । तथा भ्यर्थः[4] समञ्जसः । समश्च

[1] Repetition of तस्य not wanted.

[2] The second pāda in R. V. 1. 91. 4.

[3] Read पादान्तः

[4] Read ह्यर्थः

विभागः । विच्छोदोऽन्यः[1] प्रमादजः[2] । यदिमे रोदसी बृहती भवतः तदिदं बृहन्तं[3] वैश्वानरं दृष्ट्वा तस्य यथेच्छावस्थानार्थमिति मे वदति । किञ्च शिरः[4] स्तुतीः होता मनुष्यव[5] इव समर्थः । उच्चे[6] व्याप्तोमते[7] । सत्यबलाय । बह्वी[8] वैश्वानराय नेतृतमाय महनी[9] प्रयुङ्क्त[10] इति ॥

बृहती इव । आत्मनः सूनवे वैश्वानराय तदर्थं महती इव भवतो द्यावापृथिव्याविति पादान्तः । गिरो होता मनुष्यश्च समर्थः । सर्ववते सत्यबलाय बह्वीर्वैश्वानराय नेतृतमाय महतीः प्रयुङ्क्ते ॥ (४)

दिवश्चित्ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वम् ।
राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥

[1] Read विच्छेदोऽन्यः

[2] This looks like an anuṣṭup verse. Perhaps a part of his Anukramaṇi. The pāda ends here. I have not been able to find out the alternative division into pādas mentioned here. Perhaps to read

रोदसी इति पादान्तस्तथा ह्यर्थः समञ्जसः ।
समश्चैवं विभागः स्याद्विच्छेदोऽन्यः प्रमादजः ॥

[3] बृ completely worm-eaten. This begins the last line. Since the end of the leaf is narrow, the line begins only an inch and a half away from the margin.

[4] Read गिरः

[5] Read मनुष्य.

[6] The relevancy of this word not clear. Perhaps किंच.

[7] Read व्याप्तिमते.

[8] Read बह्वीः

[9] Read महती.

[10] Folio 37*b* ends with प्रयु.

दिवोऽपि च तो[1] महते मा[2] जातवेदो वैश्वानर[3] प्ररिरिचे महमत्वम्[4] । राजा त्वमसि मनोजातानां कृष्टिमाम्[5] । युद्धेन च देवेसश्चकर्थे[6] धनमसुरहृतम् ॥

दिवश्चित्ते । दिवोऽपि ते महतो जातवेदो वैश्वानर प्ररिरिचे महत्वम् । राजा भवसि मानुषीणां विशाम् । मनुष्याणामित्यर्थः । युद्धेन देवेभ्यश्च धनं चकर्थ ॥ (५)

प्र नू म॑हि॒त्वं वृ॑ष॒भस्य॑ वोचं॒ यं पू॒रवो॑ वृत्र॒हणं॒ सच॑न्ते ।
वै॒श्वा॒न॒रो दस्यु॑म॒ग्निर्ज॑घ॒न्वाँ अधू॑नो॒त्काष्ठा॒ अव॒ शम्ब॑रं भेत् ॥

प्र नु । निरुक्तम् । वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एव नरा नयन्तीति वोपिवा विश्वानर एव स्यात् प्रत्यृतस्य सर्वाणि भूतानि तत्को वैश्वानरो मध्यम इत्याचार्या वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति प्रनू महित्वमिति[7] ।

[1] The आ mark in वो and the beginning of पि completely worm-eaten. After दिवोपि there is च तो. The end of त worm-eaten; but the letter can thus be deciphered. Read दिवोऽपि च ते. Pratika not separately given.

[2] मा not wanted.

[3] One ए mark in वै, the whole of श्वा and the lower half of नर worm-eaten.

[4] Read महत्वम्.

[5] Read मनोर्जातानां कृष्टीनाम्.

[6] Read देवेभ्यश्चकर्थ.

[7] The Nirukta has: वैश्वानरः कस्मात् । विश्वान्नरान्नयति । विश्व एनं नरा नयन्तीति वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात् । प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरः (नि. ७. २१) तत्को वैश्वानरः । मध्यम इत्याचार्याः वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति (नि. ७. २२) प्रनूमहित्वं . . . . (नि. ७. २२३).

प्रब्रवीमि तन्महित्वं माहाभाग्यं क्षिप्रं वृषभस्य वर्षितुरपाम्[1] । यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामाः । वैश्वानरोऽग्निरुपक्षयितारं[2] जघत्वान्[3] अधूनोत् अवः[4] काष्ठाः । अवाभिनच्छम्बरं मेघमिति ॥

प्र नू महित्वम् । प्रब्रवीमि तन्महित्वं माहाभाग्यं क्षिप्रं वर्षितुरपाम् । यं पूरयितव्या मनुष्या मेघहनं सेवन्ते वर्षकामाः । वैश्वानरोऽग्निरुपक्षिपयितारं घ्नन् अवाधूनोत् काष्ठा अपः । अवाभिनच्च मेघम् ॥ (६)

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।
शातवनेये शतिनीभिरग्निः पुरुणीथे जरते सूनृतावान् ॥

वैश्वानरो[5] महिना[6] व्याप्तमनुष्यो भवेद्वाजेषु[7] यष्टवो[8] दीप्तिमान् । शःवनो[9] नाम कश्चित् । ततस्य[10] पुत्रः[11] । श्शतिनिभिः[12] स्तुतिभिः । पुरुणीथे च नृपतौ स्तूयते सूनृतावान् वाग्मीति[13] ॥

[1] व completely worm-eaten.

[2] Read वैश्वानरोऽग्निरुपक्षपयितारं.

[3] Read जघन्वान्.

[4] अवः not wanted here. Or to read काष्ठा अपः instead of अवः काष्ठाः

[5] Pratīka not separately given.

[6] Read महिम्ना.

[7] Read भरद्वाजेषु.

[8] Read यष्टव्यो.

[9] Read शतवनो.

[10] Read तस्य. What is written in the MS. is कश्चित्ततस्य.

[11] Perhaps something missing; the word शातवनेयः to be added after पुत्रः. Perhaps also तस्मिन्.

[12] Read शतिनीभिः

[13] Here there is the figure 13 to mark the end of the Sūkta.

वैश्वानरः । वैश्वानरो महत्तया सर्वमनुष्यः सर्वा प्रजा अस्य भरद्वाजेषु यजनीयो दीप्तिमान् । शतवनो नाम कश्चित् । तस्य पुत्रः पुरुणीथः । तस्मिन् अयमग्निः शतसंख्याभिः स्तुतिभिः स्तूयते सत्यकर्मा । वैश्वानराग्नेः स्तुतिमात्रमिति ॥ (७)

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्राव्यं दूतं सद्योअर्थम् ।
द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्भृगवे मातरिश्वा ॥

वह्निम् । वोढ्वारं[1] यशस्विनं यज्ञस्य केतुभूतम् । सुष्ठु प्रकर्षेण च योऽभिरक्षति सुप्रावि[2] । तम् । ज्ञता[3] । सद्योगमम्[4] । द्विजन्मानं[5] द्वयोर्लोकयोररण्योर्वा जायमानम् । रयिमिव प्रशस्तम् । यातिमभरन्[6] मृगवे[7] मातरिश्वा । रातिः पुत्रः । मातरिश्वना भृगव आभृतस्सन् तस्य हि रातिर्भवति ।

रातिः[8] भृगूणामुच्छिजा[9] कविक्रतुम् (ऋ. वे. ३. २. ४)

इत्युक्तम् ॥

[1] Read वोढारं.

[2] Perhaps to read स सुप्राव्यः. After व्य something is worm-eaten, perhaps a visarga is lost.

[3] Word not clear. In the text there is the word दूतम्.

[4] Perhaps to read सद्योऽन्तारम्.

[5] First written द्विजन्मनं. Then आ mark inserted below the line between न्म and नं.

[6] Read रातिमभरत्.

[7] Read भृगवे.

[8] Read रातिं.

[9] Read भृगूणामुशिजं.

वह्निं यशसम्। वोढारमग्निं यशस्विनं यज्ञस्य ध्वजभूतं सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षणीयं दूतं सद्यो गन्तारं द्वयोररण्योर्जायमानं धनमिव प्रशस्तं अभरत् भृगवे दिव आहृत्य मातरिश्वा ॥ (१)

अस्य शासुरुभयासः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः।
दिवश्चित्पूर्वो न्यसादि होतापृच्छ्यो विश्पतिर्विक्षु वेधाः ॥

अस्य । अस्य शासितुः सेवनमुभये कुर्वन्ति ।

श्रुतच्छासुरिव[1] वध्रिमन्या[2] (ऋ. वे. १. ११६. १३)

इति[3] । हुतेन हविषा हवृहन्त[4] । उच्छिषो[5] देवाः वष्टेः इच्छन्ति सुन्वतः । ये च मर्ताः यजमानाः । दिवश्चिदादित्यादिपि[6] पूर्व एवोषस्सु निषीदति होता आपृच्छ्य आप्रष्टव्यः प्रशस्तः । विशां पतिर्विक्षु विधाता इत्यौषसमग्निमाह । यदि वाग्निर्होत्रिकम् ।

उषो यदग्निं समिधे चकर्थ (ऋ. वे. १. ११३. ९)

इति ॥

अस्य शासुः । अस्य शासनमुभये सेवन्ते हविष्मन्त उशिजो देवाः । उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणः । ये च मर्त्याः । सोऽयं दिवोऽपि प्रत्नः होता प्रष्टव्यः विशां स्वामी नृषु स्थापितो मातरिश्वना विधाता इति ॥ (२)

[1] Read श्रुतं तच्छासुरिव.

[2] Read वध्रिमत्याः

[3] What is written is वध्रिमन्येति.

[4] Read हविष्मन्तः

[5] Read उशिजो.

[6] Read दिवश्चिदादित्यादपि.

तं नव्यसी हृद आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।
यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वन्त आयवो जीजनन्त ॥

तं नव्यसी । भृत् प्राणो भरतेः[1] । तं नवतरा प्राणाज्जायमानमस्माकं सुकीर्तिः स्तुतिर्मादनज्वालमश्नौतु[2] । यभृत्विजो[3] वृजने युद्धे सञ्जाते मनुष्याणां हितकामा हविष्ठन्तो[4] मर्त्या यज्ञार्थं जनयन्तीति ॥

तं नव्यसी । तमग्निं जायमानं मत्तो हृदयान्निर्गम्य नवतरा सुष्टुतिः कीर्त्यमाना मादयितृजिह्वं व्याप्नोतु । यमृत्विजः उपद्रवे मनुष्येषु जाता हविष्मन्तो गच्छन्तः तत्परिहारार्थं अरण्योर्जनयन्ति ॥ (३)

उशिक्पावको वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताधायि विक्षु ।
दमूना गृहपतिर्दम आँ अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणाम् ॥

उशिक् । उशिक् शोधको वासधिता[5] मानुषेषु परीरणीयो[6] होता निहितो विक्षु[7] विष्टेषु[8] । दमूना रक्षसां दमनो[9] यस्य स दमूनाः ।

[1] Read हृत् प्राणो हरतेः

[2] Usually र्म is written as one म following another with a dot between them. Here it is written as a single म with a dot above. A dot above usually indicates that the letter is to be deleted. The latter word to be read as अश्नोतु.

[3] Read यमृत्विजो.

[4] Read हविष्मन्तो.

[5] Read वासयिता.

[6] Read वरणीयो. Folio 38*a* ends here.

[7] विक्षु mostly worm-eaten. Only bits remaining. Only a conjecture.

[8] The first letter mostly worm-eaten. वि only a conjecture. Perhaps to read निविष्टेषु.

[9] Perhaps to read दमनमनो.

रक्षोघ्नेषु हि मन्त्रेषु पदमिदं प्रयुज्यते । अपिच युद्धलिङ्गेषु सूक्तेषु । यास्कस्त्वाह—दमूना दममना वा दममानमना[1] वापिवा[2] दम इति गृहनाम । दमेराकर्षणार्थात्[3] । आकारान्तः[4] पादः । स्वरेभ्युदये पदान्त आकार ति[5] प्रगृह्यं भवति । सर्वत्र चाथ[6] न्यायोऽनुसन्धेयः । तत्राग्निर्भुवदभूत् मातदरिश्वना[7] भूतः । रयिपती रयीणाम् ।

नि काव्या[8] वेधसः (ऋ. वे. १. ७२. १)

इत्यत्र शिभुवदिति[9] लेट् । इह तु भूतापदेश इति । तत्र[10] न विसृष्टः ॥

उशिक् पावकः । कामयिता शोधयिता मनुष्येषु वासयिता देवः सन् वरणीयो निहितो निविष्टेषु । दममना गृहे गृहपतिः सोऽयमग्निर्भवति रयीणां रयिपतिः ॥ (४)

[1] दममा in tact. Then two letters broken off. नम only a conjecture.

[2] वापि clear. Then next letter broken off. वा only a conjecture. There is a small downward stroke, which cannot belong to व. It can belong only to क, त etc. The letter actually written, uncertain.

[3] See दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वा । अपि वा दम इति गृहनाम । तन्मना स्यात् (नि. ४. ४.)

[4] First written आकारन्तः Then आ mark inserted below the line between र and न्तः

[5] Perhaps to read इति. Yet meaning not clear.

[6] Read चायं.

[7] Read मातरिश्वना.

[8] व्या not clear. Looks like थ्या also.

[9] Read अग्निर्भुवदिति. This is the third pāda in R. V. 1. 72. 1.

[10] Or is it to read ततो ?

तं त्वा॑ व॒यं पति॑मग्ने रयी॒णां प्र शं॑सामो म॒तिभि॒र्गोत॑मासः ।
आ॒शुं न वा॑जंभ॒रं म॒र्जय॑न्तः प्रा॒तर्म॒क्षू धि॒याव॑सुर्जगम्यात् ॥

स्पष्टार्थोत्तरा[1] । आशुरश्वा[2] । वाजंभरोऽन्नं य आहरति । मार्जजनं[3] अश्वस्य पृष्ठे भवति । तत्राग्निसंमार्गे[4] ।

क्षिपन्त[5] उदमृक्षन्त पज्राः[6] (ऋ. वे. १. १२६. ४)

इति[7] ॥

तं त्वा वयम् । तं त्वां वयं पतिमग्ने रयीणां प्रशंसामः स्तुतिभिर्गोतमाः । अश्वमिवान्नस्याहर्तारं पाणिना स्पृशन्तः सादिनः । यथाग्निरस्मिन् लोके आहृतः तदुक्तं सूक्ते ॥　　　　(५)

अस्मा इदु॒ प्र त॒वसे॑ तु॒राय॒ प्रयो॒ न ह॑र्मि॒ स्तोमं॒ माहि॑नाय ।
ऋची॑षमा॒याध्रि॑गव॒ ओह॒मिन्द्रा॑य॒ ब्रह्मा॑णि रा॒तत॑मा ॥

[1] The verse No. 5.

[2] Perhaps to read आशुरश्वः

[3] Read मार्जनं.

[4] The first letter must be अ. I am not sure if what is written is अ or त. It looks like त. But it can be अ also.

[5] Read कक्षीवन्त.

[6] ज्रा completely worm-eaten.

[7] Here there is the figure fourteen to mark the end of the sūkta.

अस्मै । अस्मा एव प्रहरामि वृद्धाय क्षिप्रायान्नमिव स्तोमं महते । तत्र निरुक्तम् । ऋचीष[1] ऋचा समः । अध्रिगुरद्धृतगमन इति[2] । यः स्तुत्या समः कर्मभिः स ऋचीषः[3] सत्यमन्त्र[4] । ओभं[5] वहेः । य इन्द्रं प्रापयति । इन्द्राय हि स्तोत्राणि स्तोतृभिरत्यन्तं दत्तानि भवन्तीति ॥

अस्मा इदु । इन्द्रायैव वृद्धाय प्रभरामि शत्रूणां हिंसित्रे अन्नमिव स्तोत्रं महते स्तुत्या समाय अधृतगमनाय वहनसाधनं इन्द्राय स्तोत्राण्यत्यन्तं स्तोतृभिर्दत्तानि ॥ (१)

अस्मा इदु प्रयं इव प्र यंसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति ।
इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥

अस्मै । अस्मा एवान्नमिव प्रयच्छामिव[6] । तदेवाह । भराम्याङ्गूषं स्तोत्रं बाधितुं सपत्नान् सुप्रवृत्तमन्यूनानधिकम्[7] । आगूष आंघोषः[8] पर्याप्तपोषः[9] ।

[1] Read ऋचीषम.

[2] See स्तवे वज्र्यृचीषमः । स्तूयते वज्र्यृचा समः (नि. ६. २३) and तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः। अधृतगमनकर्मवन् (नि. ५. ११).

[3] Read ऋचीषम:

[4] Read सत्यमन्त्र:

[5] Read ओहं.

[6] The final व not wanted. Evidently a mistake due to मिव in अन्नमिव just before.

[7] अन्यूनाधिकम् is enough.

[8] Read आङ्गूष आघोषः

[9] Read पर्याप्तघोषः

बाधो[1] मरुतो अह्वाम देवान् (ऋ. वे. ६. ५०. ४)

इत्यकारान्तो युद्धवचनोऽन्तोदात्तः[2] । इन्द्राय हृदयेन मनसा च मनीषया च पुराणाय पतये धियः स्तुतीः संस्कुर्वन्ति स्तोतारः । हृत् हरतेः । मनो मनेरिति ॥

अस्मा इदु । अस्मा एवान्नमिव स्तोत्रं प्रयच्छामि । भरामि स्तोत्रं बाधित्रे सुप्रवृत्तम् । इति प्रथमपादोक्तं एवोक्तम् । इन्द्राय हृदादिभिः पुराणाय पालयित्रे कर्माणि संस्कुर्वन्ति ॥ (२)

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षां भराम्याङ्गूषमास्येन ।
मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधध्यै ॥

अस्मै । अस्मा एव तमुपमं प्रशस्तं उपमां प्रशस्तं[3] उपमानभूतं स्वर्षां धनस्य दातारं भराम्याङ्गूषमास्येन । दात्रममच्छोक्तिभिः[4] सूरिं वावृध्यै[5] वर्धनीयमहं च स्तोमीति[6] ॥

अस्मा इदु । अस्मा एव तमुपमानभूतं सर्वस्य दातारं भरामि स्तोत्रमास्येन दातृतमं स्तुतीनामभिमुखोक्तिभिः सुप्रवृत्तैः प्राज्ञं वर्धयितुं आङ्गूषं भरामीति ॥ (३)

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय ।
गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥

[1] Read बाधे.
[2] In R. V. 6. 50. 4. बाधे has accent on धे.
[3] उपमां प्रशस्तं not wanted.
[4] Read दातृतममच्छोक्तिभिः
[5] Read वावृधध्यै.
[6] Read स्तौमीति. The words मतीनां सुवृक्तिभिः not commented

अस्मै । अस्मा एवाहं स्तोमं संप्रेरयामि रथमिव तष्टा रक्षका:[1] तत्सिनारयतनाय[2] रथजीवनाय स्वामिने । सिनमन्नं सिनाति भूतानि । गिरश्चल[3] ऋचश्च गीर्भिरुह्यमानाय सुप्रवृत्ता: । अपिच इन्द्राय विश्वमिन्वं प्रहरामि मेधाविने । विश्वं यत् प्रीणयति तद्विश्वमिन्वं हविश्चेति ॥

अस्मा इदु । अस्मा एवाहं स्तोत्रं संप्रेरयामि रथमिव संस्कर्ता निष्कृतमन्ते । तत्सिनाय तेन यो बाधते तस्मै स्वामिने । गिरश्च केवला गीर्भिरुह्यमानाय सुप्रवृत्ता: संहिनोमि इन्द्राय सर्वस्य प्रीणनं हविश्च यज्ञार्हाय ॥ (४)

अस्मा इदु सप्तिमिव श्रवस्येन्द्रायार्कं जुह्वा३ समञ्जे ।
वीरं दानौकसं वन्दध्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणम् ॥

अस्मै । अस्मा एवाश्वमिवान्नेच्छया[4] र +[5] इन्द्राय शक्तं[6] मन्त्रं याचा[7] संयोजयामि । वीरं दाननिलयं वदनीयं[8] पुरां दारकं उद्गूर्णान्नं स्तौमि[9] । वन्दध्यै इत्याख्यातमिति यास्कं दर्शनमिति[10] ॥

[1] Read तक्षका:
[2] Perhaps to read only तत्सिनाय.
[3] र completely worm-eaten. The final ल not wanted. There is an anusvāra or आ mark after this ल which is completely worm-eaten. Perhaps some word, केवला missing.
[4] Folio 38*b* ends with एवा. The letter य in या slightly worm-eaten. It may as will be ध.
[5] After र a letter completely worm-eaten. The word not clear.
[6] Read अर्कं.
[7] Perhaps to read वाचा.
[8] Read वन्दनीयं.
[9] The औ mark in स्तौ completely and मि partly worm-eaten.
[10] The expression यास्कं दर्शनं rather unusual; not traceable to the Nirukta.

अस्मा इदु । अस्मा एवाश्वमिवान्नेच्छया इन्द्राय स्तोत्रं वाचा संश्लेषयामि । वीरं दाननिलयं असुरपुराणां दारयितारं वन्दितुमुद्गूर्णान्नं समञ्जे इति ॥　(५)

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वज्रं स्वपस्तमं स्वर्यं१ रणाय ।
वृत्रस्य चिद्विदद्येन मर्म तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥

अस्मै । अस्मा एव त्वष्टाकरोद्वज्रं सुकर्माणां[1] प्रेरणीयं[2] युद्धार्थम् । वृत्रस्य चित् वृददविन्दत्[3] । अभिवा[4] वेदनार्थो विदिः । मर्म येन हिंसन्नीशानो हिंसको नकियेथा[5] मबलवान्[6] । कियतो बलस्य धत्तेति[7] यास्कः[8] ॥

अस्मा इदु । अस्मा एव त्वष्टाकरोत् वज्रमतिशयेन शोभनकर्मयुक्तं अच्छतया शब्दकुशलं युद्धाय । वृत्रस्य चिद्विदत् येन वज्रेण द्युस्थानं हिंसन् ईश्वरो हिंसित्रा वज्रेण कियतो बलस्य धारयिता इति बलवन्तमाहेति ॥　(६)

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना ।
मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान् विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥

[1] The second म in र्मा completely and ण partly worm-eaten. Read सुकर्मणां.

[2] सुकर्मणां प्ररणीयं must be the explanation of स्वपस्तमं स्वर्यं. Perhaps something missing.

[3] Read विददविन्दत्.

[4] Read अपिवा.

[5] The initial न not wanted.

[6] The initial म not wanted. Or does Madhava have a different reading in the text?

[7] Read धर्तेति.

[8] Yāska has: कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा (नि. ६. २०).

अस्येदु । अस्येदु निमातुः[1] सवनेषु सद्यो महान्तं पानीयं सोमं चारूणि चान्नानि पविवान्[2] यजमानः । प्रेरयतीति शेषः । अपिवा पविवान्[3] विष्णुः । पचनीयमिन्नं[4] इन्द्रस्य स्वभूतं सहीयान् । तं वराहरूपं विष्णुमिन्द्रो विष्णुमिन्द्रो[5] विध्यक्तिरो[6] वज्रं क्षेप्ता । वराहोऽयं वा ममोषः[7] । सप्तानां गिरीणां[8] अध्वर्युर्ब्राह्मणं[9] अनुसन्धेयम् । अथवा अयमत्रार्थः । अस्यैव मातुः सवनेषु सोममन्नानि च संभावति[10] । स सोमं पपिवानविध्यद्वराहमिति ॥

अस्येदु । अस्यैवेन्द्रस्य जगतो निर्मातुः स्वभूतेषु सवनेषु सद्य एव महत् पानीयं सोमं पपिवान् चारूणि चान्नानि । चरुपुरोडाशादीनि भक्षयित्वा मुषितवान् वराहरूपो विष्णुः पचतमन्नं असुरपुराणां स्वभूतं बलं वा वराहमविध्यत् इन्द्रस्तिरो वज्रं क्षेप्ता । वराहो मेघो वराह एव वा । वराहोऽयं वा महिषः । सप्तानां गिरीणां परस्तात् वित्तं वेद्यमसुराणां बिभर्ति इति ब्राह्मणं अध्वर्युभ्योऽवगन्तव्यम् ॥ (७)

अस्मा इदु ग्नाश्चिद्देवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहत्य ऊवुः ।
परि द्यावापृथिवी जभ्र उर्वी नास्य ते महिमानं परि ष्टः ॥

[1] Read निर्मातुः
[2] Read पपिवान्.
[3] It is not certain if what is written is पपि or पवि. Read पपिवान्.
[4] Read पचनीयमन्नं. The word मुषायन् not commented.
[5] Repetition of विष्णुमिन्द्रो not wanted.
[6] Read विध्यत्तिरो.
[7] Read मेघः
[8] Add इति after this word.
[9] Not traced.
[10] Perhaps to read संभावयति.

अस्मै । अस्मा एव ग्ना गमनस्वभावा गायत्र्याद्या देवपत्न्यः इन्द्रायार्चनीयं[1] मन्त्रं हरतेऽरक्षन्[2] अस्तुवन् अभिहनने[3] उद्युक्त इत्यर्थः । शाकल्यसरूपुरादिपदेऽन्तस्विते[4] परिगृह्णाति ।

नास्य ते महिमानं परि ष्टः[5] ।

इति ।

वस्वीन्नो[6] अत्र पत्नीरा धिये धुः (ऋ. वे. ५. ४१. ६)

इत्यार्दिष्विन्ततः[7] स्थितं च[8] धुरिति पदं च परिगृह्णाति ।

हर्तेव[9] गर्भं स्वमिच्छयो[10] धुः (ऋ. वे. ५. ५८. ७)

इति न परिगृह्णाति ।

प्रति श्वसन्तमव दानवं हन् (ऋ. वे. ५. २९. ४)

परिगृह्णाति[11] ।

नव[12] च देह्यो हन् (ऋ. वे. ६. ४७. २)

[1] र्च is usually written as a double च with a dot above. Here there is only one च. It is doubtful if there is a dot above. It has got mixed up with the bottom portion of the letter in the line above, if at all a dot has been put.

[2] There is no need for the word हरते.

[3] Read अहिहनने.

[4] Perhaps to read शाकल्यस्तूपुरादिपदेऽन्तःस्थिते.

[5] The last pāda here.

[6] Read वस्वीर्नो.

[7] Read इत्यादिष्वन्ततः

[8] This च not wanted.

[9] Read भर्तेव.

[10] Read स्वमिच्छवो.

[11] Add इति before this word.

[12] The pāda begins वि नवतिं नव.

परिगृह्णाति[1] । सर्वत्र निदानं समयानुक्रमण्यां[2] उक्तमिति । सोऽयन्द्यावापृथिवी[3] स्मृते[4] परिहरति महिम्ना । नास्य ते महिमानं परिभवतः ॥

अस्मा इदु । अस्मा एव स्त्रियो देवपत्न्य इन्द्राय स्तोत्रमहिहननेऽरक्षन् । अस्तुवन्नित्यर्थः । सोऽयं तेजसा द्यावापृथिवी परिहरति । नास्य ते महत्वं परितो भवतम् ॥ (८)

अस्येदे॒व प्र रि॑रिचे महि॒त्वं दि॒वस्पृ॑थि॒व्याः पर्य॒न्तरि॑क्षात् ।
स्व॒रा॒ळिन्द्रो॒ दम॒ आ वि॒श्वगू॑र्तः स्व॒रिरम॑त्रो ववक्षे॒ रणा॑य ॥

अस्य । अस्यैव महत्वं त्रिभ्यो लोकेभ्योऽतिरिक्तमासीत् । परिः पञ्चम्यर्थः[5] स्फुटीकरोति । स्वराळिन्द्रो दमे विश्वैर्गूर्तः[6] आभूतः । स्वरिः शोभनारिः ।

अकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् (ऋ. वे. ३. ४७. ५)[7]

इति । अमित्रो[8] ववक्ष्ये[9] रणाय उह्यते युद्धार्थिभिः ॥

अस्येदेव । अस्यैव महत्वं त्रिभ्योऽपि लोकेभ्यः प्रकर्षेणातिरिक्तमासीत् । परिः पञ्चम्यर्थं स्पुटीकरोति । स्वयमेव राजेन्द्रो गृहे च सर्वैराहूतः शोभनारिः अमत्रो महान् गच्छति युद्धार्थम् ॥ (९)

[1] Here add इति and also न before this word.

[2] य in या completely worm-eaten. This is the seventh of the twelve Anukramaṇis of the author. See note 3 on p. 168.

[3] सोऽय completely worm-eaten. Only a conjecture.

[4] Read विस्तृते.

[5] Read पञ्चम्यर्थं.

[6] श्वै mostly worm-eaten.

[7] This appears also in R. V. 6. 19. 11.

[8] Read अमत्रो.

[9] Read ववक्षे.

अस्येदेव शवसा शुषन्तं वि वृश्चद्वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।
गा न व्राणा अवनीरमुञ्चदभि श्रवो दावने सचेताः ॥

अस्य । अस्यैव बलेन शुष्यन्तं विवृश्चद्वज्रे[1] वृत्रमिन्द्रः । गा व[2] चोरहृता प्रावृणा[3] वृत्रेण वृता अवनीरपोऽमुञ्च[4] । अतिप्रापयति[5] चान्नन्दावने दाव्ने[6] यजमानाय[7] सचेताः[8] तेनैकचित्तः ॥

अस्येदेव । अस्यैव बलेन शुष्यन्तं विवृश्चद्वज्रेण वृत्रमिन्द्रः । गा इव संहृता नदीः वृत्रादभ्यमुञ्चत् । इमं लोकं प्रत्यपातयदन्नस्य दानाय मनुष्याणां सचेताः सन्निति ॥ (१०)

अस्येदु त्वेषसा रन्त सिन्धवः परि यद्वज्रेण सीमयच्छत् ।
ईशानकृद्दाशुषे दशस्यन् तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥

अस्य । अस्यैव[9] बलेन स्वे स्वे स्थाने रमन्ते सन्धवः[10] । पर्ययच्छत्

[1] Read विवृश्चद्वज्रेण.

[2] Read गा इव.

[3] Perhaps to read only व्राणा.

[4] Read अवनीरपोऽमुञ्चत्.

[5] Read अभिप्रापयति.

[6] After चान्नन्द् there is a break in the leaf and about four or five syllables are missing. But in the transcript prepared a few years ago चान्नन्दावने दाव्ने is seen. व्ने is in tact. Reading uncertain.

[7] Folio 39*a* ends with यजमा. The letters नाय on the next page completely worm-eaten.

[8] सचे mostly worm-eaten.

[9] अ completely worm-eaten.

[10] Read सिन्धवः

सीमेनाम्[1] । सिन्धून् यतो वज्रेण । ईशानकृत्[2] आत्मानमीश्वरं[3] कुर्वन्[4] बलरक्षणे दाशुषे[5] प्रयच्छन्[6] कुर्वीतये[7] उदके गाधिय[8] तस्मिन् गाध-स्थेल[9] क्षिप्रोऽकार्षीः ।

त्वं महीमचर्नि[10] निश्वसेनाम्[11] (ऋ. वे. ४. १९. ६)

अस्येदु । अस्यैव दीप्तेन बलेन कूलयोरन्तं नद्यो न गच्छन्ति यस्मादसौ वज्रेण नदीः सर्वतः अयच्छत् । ऐश्वर्यं यजमानाय परमिच्छन् तुर्वीतये गाधे उदके स्थिताय ऋषये स्थलं कृतवान् शत्रूणां तारकः ॥ (११)

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।
गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै ॥

[1] It is not certain if the last syllable is नन् or नाम्. After न the mark following is partly worm-eaten. What remains can be a part of either. नाम् is a nearer approximation.

[2] What was orginally written is वज्रेणशानकृत्. Then ए mark inserted below the line between ज्रे and ण and we have वज्रेणेशानकृत्.

[3] व mark in श्व completely worm-eaten.

[4] कुर्वन् partly worm-eaten.

[5] रक्ष partly and दाशु mostly worm-eaten.

[6] This word mostly worm-eaten.

[7] Read तुर्वीतये.

[8] After कुर्वीत the leaf is broken and about four or five syllables missing. In the transcript made some time back is written कुर्वीतय उदके . . . . य. Now उदक lost. After the break आ mark and धि clear. Then one letter missing. Then there is य in the next line. Reading uncertain.

[9] ध after गा mostly worm-eaten. Read गाधस्थले. After स्थेल there is some mark, perhaps an anusvāra, which is worm-eaten.

[10] Read महीमवर्निं.

[11] Read विश्वधेनाम्.

अस्मै । अस्मा एव प्रहर[1] त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः क्रियेथाः क्रियद्धा[2] इति वा क्रममणाधा[3] इति वा[4] । गौरिव विरद्[5] पर्वाणि तिरश्चीनं मेघस्येष्यन्नण्यांस्यपां[6] शरणायेति[7] । निरुक्तम् । इष्यन् प्रेरयन्नर्णांसि[8] द्वाराणीति[9] ॥

अस्मा इदु । अस्मा इदु प्रभर त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः कियतो बलस्य धारयिता । गौरिव पर्वाणि विरद तिरश्चीनं वृत्रं प्रेरयन् उदकमार्गादपां चरणाय ॥ (१२)

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।
युधे यदिष्णान आयुधान्यृघायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥

अस्य । अस्यैव ब्रूहीति हतः[10] । प्रत्नानि क्षिप्रस्य कर्माणि । सोऽयं

[1] Perhaps to read प्रभर.

[2] Read क्रियेथाः क्रियद्धा.

[3] Read क्रममाणधा.

[4] See note 8 on page 463.

[5] वि completely worm-eaten.

[6] After तिरश्च the leaf broken and about four or five syllables lost. In the transcript made some time back is found तिरश्चीनं मेघस्ये etc. Now, स्ये is in tact. The letters in between lost. Read मेघस्येष्यन्नर्णांस्यपां. In ण्यां the anusvāra juts out into the margin; perhaps a later addition. स्यपां mostly worm-eaten. Only a conjecture.

[7] Read चरणायेति.

[8] Written प्रेरयन् नर्णांसि and not with the double न्न.

[9] Nirukta has only इष्यन्नर्णांसि अपां चरणाय (नि. ६. २०).

[10] The text has प्रब्रूहि. Passage not clear. Perhaps to read प्रब्रूहि स्तोतः

स्तुत्यो भवत्युक्थैः । सोऽयं स्तुत्यो भवत्युक्षैः[1] । योधनार्थं यदायमायुधानि प्रेरयात्[2] हिंसन् शत्रूनुपक्षयति[3] ॥

अस्येदु । अस्यैव प्रब्रूहि स्तोतः प्रत्नानि क्षिप्रस्य कर्माणि । स्तुत्योऽयमुक्थैः । यदायं युद्धायायुधानि प्रेरयन् शत्रून् हिंसन् युद्धान्नमयति तदा प्रब्रूहि इति ॥ (१३)

अस्येदु भिया गिरयश्च दृळ्हा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते ।
उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद्वीर्याय नोधाः ॥

अस्य । अस्यैव ह्येन[4] पर्वता अपि दृढाः स्वस्थाने तिष्ठन् द्यावाभूमि[5] च जनुषः प्रादुर्भूतादस्मात् कम्पेते । वेनस्य कान्तस्यासौनिमवर्णि[6] उपजोगुवानः कीर्तयन् सद्य[7] एव भवतु वीर्याय वीर्यवान् भवतु । नोधा नवनं[8] दधातीति ॥

अस्येदु । अस्यैव भयेन पर्वताश्च दृढाः स्वस्थाने तिष्ठन्ति द्यावाभूमी च प्रादुर्भूतात् कम्पेते । कान्तस्येन्द्रस्य रक्षणं उपोच्चारयन् सद्य एव भवतु वीर्याय अयं नोधाः ॥ (१४)

[1] This passage, which is a repetition, not wanted.

[2] Read प्रेरयन्.

[3] It is very doubtful if what is written is हिंसञ्छिन्नूनुपक्षयति or हिंसञ्छत्रूनुपक्षयति. Read शत्रूनुपक्षपयति.

[4] Read भयेन.

[5] Read द्यावाभूमी.

[6] The आ mark in का completely and the letter न्त mostly worm-eaten. Read कान्तस्यौणिमवनं.

[7] स completely worm-eaten.

[8] Perhaps to read नवधनं.

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद्वव्ने भूरेरीशानः ।
प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये सुष्विमावदिन्द्रः ॥

अस्मै । अस्मा एव तत् स्तोत्रमनुदाय्येभिः । एको यद्दधौ[1] भूरिधकनमीशानः[2] । प्रावदै + कतरमृषिं[3] सूर्ये स्पर्धमानम् । सौपश्व्ये[4] सुष्वमभिषोतारं[5] इन्द्रः । स्वश्वस्य राज्ञः सूर्यः पुत्रो बभूव । तेन सहैतशस्यर्षेरभवद्युद्धमिति ॥

अस्मा इदु । अस्मा एव तत् स्तोत्रं एषां स्वभूतं अन्वदायि । यस्मादयमेक एव धनं प्रयच्छति भूरेरीश्वरः । प्रावदेतशं नाम सूर्ये स्पर्धमानं स्वश्वस्य पुत्रे अभिषोतारमिन्द्रः ॥ (१५)

एवा ते हारियोजना सुवृक्तीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।
ऐषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥

एव । भिरी[6] यध्य[7] योजनौ प्राप्यकौ[8] स हारियोजनः । एवान्ते[9] हारियोजन सुवृक्तानीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।

[1] Written यददधौ and not with the double द्.

[2] Read भूरिधनमीशानः

[3] Read प्रावदेतशमृषिं. Between दै and क there is space for a letter; but the portion is completely worm-eaten.

[4] Read सौवश्व्ये. The letter सौ completely worm-eaten.

[5] Read सुष्विमभिषोतारं.

[6] Read हरी.

[7] Read यस्य.

[8] Read प्रापकौ.

[9] Read एवा ते.

आया[1] एषु गौतमेषु[2] विश्वरूपां धिनं[3] धनम्। अपि वा कर्मैव धीरिति ॥

अथ मतिंगहनार्थो[4] व्याकृतोऽध्याय इत्थं
नतिपुण[5] इह कश्चिद्दृश्यते मृग्यमाणः।
कृतमपितिरपि[6] दैवादर्बुदे मानवः स्यात्
पुरुषमृगविधानं चाश्वमेधे हि मृष्टम्[7] ॥

एवा ते। एवं ते हरी प्रापयितारौ यस्य तस्य सुप्रवृत्तानि इन्द्र स्तोत्राणि गोतमा अक्रन्। कृतेषु च एतेषु विश्वरूपां बुद्धिमाधाः। प्रायेण स्तुतिमात्रं सूक्तं इति ॥ (१६)

इत्थं चतुर्थमध्यायं व्याकरोत् प्रथमेऽष्टके।
अष्टकस्य कुले जातो माधवो वेङ्कटात्मजः ॥

चतुर्थोऽध्यायः

---

[1] Read आधा.

[2] Read गोतमेषु.

[3] Read धियं.

[4] Read अयमतिगहनार्थो.

[5] Written इत्थन्नतिपुण. Perhaps to read. न निपुण.

[6] Read कृतमतिरपि. The second पि mostly worm-eaten.

[7] Here there is no mention of the end of the adhyāya. The pratika of the next, प्र मन्महे follows this.

THE SĀMĀNYA VEDĀNTA UPANISAD-S

TRANSLATED INTO ENGLISH

(ON THE BASIS OF THE COMMENTARY OF S'RĪ UPANIṢAD-BRAHMA-YOGIN)

BY

T. R. S'RĪNIVĀSA AYYAṄGĀR, B.A., L.T.

(*Retired Head Master, Kalyāṇa-sundaram High School, Tanjore*)

AND EDITED BY

PAṆḌIT S. SUBRAHMAṆYA S'ĀSTRĪ, F.T.S.

THE ADYAR LIBRARY

1939

THE AKṢY-UPANIṢAD

[This Upaniṣad, which is the Seventy-second among the 108 Upaniṣad-s and forms a part of the Kṛṣṇa-yajur-veda, after dealing with the Cākṣuṣmatī-vidyā, ends with a description of the imperishable Paramākṣara, " Oṁ ", manifesting itself in seven stages.]

KHAṆḌA I

THE CĀKṢUṢMATĪ-VIDYĀ

Then, (after growing despondent over the persistence of worldly attachment), the Lord Saṃkṛti went to the solar world and prostrating himself before that Āditya (abiding in the solar region), chanted in praise of him, with the Cākṣuṣmatī-vidyā, (as folllws) : " Om ! Salutation unto the Lord S'rī Sūrya, (to thee) the Akṣi-tejas, (the bestower of the power of vision to the eyes), salutation ! Om ! Salutation unto the traverser of the etherial regions ! Om ! Salutation unto the leader of great hosts ! Om ! Salutation unto Inertia ! Om ! Salutation unto Mobility ! Om ! Salutation unto Rhythm ! (Rescuing) me from the state of non-existence, (which is apart from the Brahman), lead me on to

the state of (supreme) existence, (which alone is the Brahman). (Similarly), (rescuing) me from the darkness (of the ignorance of the Brahman), lead me on to the radiance (of the knowledge of the Brahman). (Likewise), (rescuing) me from death (of the form of error of judgment relating to the Brahman), lead me on to (Videha-mukti), the immortality, (which is the culminating point of the attainment of the Brahman). The Lord, that scorches, (with his hot rays, the ooze of ignorance of the Ātman, common to all beings), (thou art) the embodiment of cleanliness. The Lord Hamsa (of the form of the innermost Ātman non-differentiated from the Paramātman), (thou art) the embodiment of cleanliness (and the exact counterpart of the Jīvātman). This Sūrya, the thousand-beamed, manifesting himself in a hundred directions, becoming (the sole source of) life-giving energy to all living beings, rises (in the firmament every day). Him, whose form embraces the entire Universe, who is possessed of compassion, the Sun (of the form of the Virāṭ-puruṣa), full of nectar, that radiant form that shines (in all his glory), (I contemplate upon always, in the attitude, "The Haṃsa, I am He"). Om! Salutation unto the Lord, S'rī Sūrya, the son of Aditi, the bestower of the power of vision to the eyes! (May thy insufferable) host, the host (of beams, not scorch me, I beseech thee! Pray bring peace unto my mind, by ridding it of the delusion brought on by things other than the Ātman). Svāhā!—thus". Being praised thus by (the chanting of) the Cākṣuṣmatī-vidyā, (the Lord) Sūrya-nārāyaṇa,

very much pleased, spoke thus: "Which-ever Brāhmaṇa recites the Cākṣuṣmatī-vidyā every day, for him there will be no affliction of the eyes. In his family there will be no blind one, after the successful accomplishment of the Vidyā. He who knows thus, becomes a great man."

KHAṆḌA II

THE REAL FORM OF BRAHMA-VIDYĀ

Then Saṃkṛti asked Āditya thus: "Pray relate unto me O Lord! the Brahma-vidyā." Āditya replied unto him thus: "I shall presently relate O Saṃkṛti! about the knowledge of the truth, which is rarely attainable (by any one). Listen. By the thorough knowledge of it alone, thou wilt become a Jīvan-mukta. Looking upon (the Brahman), the all, the one, the originless, the quiescent, the endless, the constant, the wasteless, which, in reality, is of the form of supreme sentience, (in the attitude, "I am the Brahman"), do thou remain quiescent, and at ease." (1, 2)

YOGA, THE EXPEDIENT TO BE ADOPTED FOR THE ATTAINMENT OF THE BRAHMA-VIDYĀ

The transconscious, inartificial dissolution of the mind, they know as Yoga. Do thy deeds, taking thy stand on such Yoga, but never do (them) in an insipid manner. (3)

The First Stage of Yoga

(The seeker) inwardly develops detachment day by day, from the impressions remaining subconsciously in his mind, left (by objects of sensual pleasure ;) (at first, his mind is rendered free from passion and desire of all sorts, due to the influence of religious merit, accumulated through thousands of past incarnations and association with the virtuous ; thence, there dawns in him immediately the knowledge that the Brahman alone is the truth and every other thing is an unreal phantom ; and last of all there develops in his mind a strong aversion to carnal pleasures and worldly ties, indeed to everything other than the Brahman, even as to vomited food, urine and faeces). He takes to actions with a lofty purpose, worthy of being dedicated unto Īs'vara and delights in them every day, but always hesitates about doing vulgar and stupid deeds. He does not enter into discourses (with others) on vulnerable points and devotes himself to righteous causes. He sets about his tasks in a gentle manner, without causing distress to others, is ever afraid of sinful actions, does not hanker after enjoyment and makes use of words replete with friendly and affectionate sentiments, soft and appropriate, and suited to the place, time (and occasion), (in conversation). He makes himself useful to the virtuous, by thought, deed and word. He makes a thorough and careful study of the S'āstra-s every day, getting at them from whichsoever a source. By doing so, this (seeker) attains the first exclusive stage (of

Avedana-yoga). He who earnestly investigates, in this manner, regarding the crossing of (the ocean of) worldly existence, is verily known as the (successful) attainer of the stage (of detachment) and any other is (merely) known as an Ārya (in name). (4-10)

The Second Stage

(The seeker), who has reached the next stage of Yoga, known as Inquiry, seeks, as his asylum, eminent Paṇḍita-s (professors) known for their lucid oral expositions relating to the austerities connected with righteous conduct, as laid down in the S'ruti-s and the Smṛti-s, as well as with Dhāraṇā and Dhyāna. Having acquired a knowledge of the proper division of words and the construing of their significance and also assimilated (made his own) whatever has been imparted (by the Guru), he knows how to draw inferences (with discernment), relating to what ought to be done and what ought not to be done, even as the master of the house does about his household (affairs). He gives up, little by little, going beyond the limit (in the indulgence) of infatuation, self-conceit, spite, covetousness and delusion and having recourse to them in his external affairs, even as a snake casts off its slough. With his mind cultivated in this manner, in due course, as a result of his study of the S'āstra-s, service of his Guru and association with the virtuous, he gains knowledge of all things with their secrets, leaving nothing. (10-14)

The Third Stage

Then (the seeker) falls upon the third stage of Yoga, known as Non-concern, even as a lover does on his bed of flowers (in his nuptial chamber), bringing his steady intellect to bear on the words of the S'āstra and their significance. Resorting to a bed or seat of stone, he wears out his lengthening life-time by (listening to) the series of discourses relating to the Ātman, (rendered sweet) in the calm atmosphere of hermitages. By loitering about the wood-lands, so well known for the beautiful relaxation (they afford) to the mind, (the seeker), with the balanced frame of mind, spends his time comfortably, as a result of the mental ease derived from non-concern. By the practice of the wholesome (precepts laid down in the) S'āstra-s and by the performance of austerities endowed with religious merit, an insight, in the actual setting, into (the real character of) beings, is clearly revealed (to the seeker). Having attained the third stage, (the seeker) awakened, himself experiences (things in their proper perspective). (15-19)

Non-concern of Two Kinds

Non-concern is of a two-fold character. Listen to this, its differentiation. This Non-concern is of two kinds: ordinary and extraordinary. The non-clinging to things in the attitude, " I am not the doer, nor the enjoyer, nor the person liable, nor the person affecting

(others) ", is known as ordinary Non-concern. " All (the consequences) brought about by one's past Karma or what should be attributed to Īs'vara alone, whether they are characterized by pleasure or pain, in neither of them is there anything of my making, by any means. Enjoyments and non-enjoyments are verily great diseases. Prosperity and affluence (are) adversity and ruin. All kinds of attachment and concern are only (the precursors of) separation. Anguish and anxiety are but the diseases of the mind. Time is ever engaged in grasping with no consideration (all states of existence and making them pass away)." The abstinence from harbouring internally such ideas in the mind, (by the seeker), who has understood the import of the precept (of the Veda or the Guru), is what is known as ordinary Non-concern. Keeping far away (from the mind) the pondering over the meaning of the words, " I am not the doer. Īs'vara (alone) is the doer. Surely this is (the result of) my past Karma," that silence (non-response by the senses to the external stimuli of objects of pleasure), that posture (of remaining in the form of the innermost Ātman), and that quiescence (the non-remembrance of being beside the Brahman) is what is known as extraordinary Non-concern. (20-26)

In Praise of the First Stage

Sweet with satisfaction and delight, the first stage takes its rise, resembling a sprout encasing nectar within, just shooting out of the earth. This, when

internally washed, is the sole source which yields the other stages as fruit. (The seeker) will thence attain the second and third stages. Of these stages the third is verily the most important, penetrating as it does all (the stages). The person becomes rid of all expectation of reward for pious deeds done by him, (once he attains that stage). (27-29)

The Fourth Stage

When ignorance is obliterated by the practice of the first three stages, those that have attained the fourth stage look upon all things alike (in the same light). When monism gets confirmed and dualism is extinguished, those that have attained the fourth stage look upon the phenomenal world as a dream. (30, 31)

The Fifth Stage

The first three stages form the waking state. The fourth is said to be the dreaming state. The mind (thereafter) gets dissolved, (attaining the state) akin to that of the vanishing pieces of autumnal clouds. One who has attained the fifth stage will reach a state with existence alone as the residuum. The doubt (about the reality) of the phenomenal world does not arise (in him). In this (stage) there is the dissolution of the mind. Having reached the fifth stage, which has for its name the term " Sleep ", he stands in the non-dual state alone, rid of all differentiating features. He who

has reached the fifth stage, shorn of his dual manifestation, transported with joy, and inwardly roused, will become palpable sleep alone. He will assume the aspect of a sleeping person, with his face turned inwards, though apparently remaining intent on functioning (with the phenomenal world) about him, and ever at rest. (32-36)

The Sixth Stage

Practising in this stage with his unconscious mental impressions obliterated, he falls upon the sixth stage, known as the Turya, in due course, wherein there is not the imminence of (his attaining) the form of pure existence, there is not the "I-ness" (egoism), nor the absence of individuality, and there is the mere attenuated (type of) mental functioning, as also the absence of fear in the non-dual existence. With the knot (of ignorance) burst asunder, and his doubts (about the reality of the phenomenal world) quelled, (this) Jīvan-mukta, rid of all fancy, stands annihilated, though not annihilated (yet), even as a lamp in a picture. (37-39)

The Seventh Stage

This (seeker), after remaining in the sixth stage, will reach the seventh stage (in due course). The seventh stage of Yoga is known, in this connection, as the state of Videha-mukti (disembodied liberation).

That tranquil state, which lies beyond the range of verbal description, is the furthest limit of all the stages. Giving up following in the wake of the world, giving up yielding to the dictates of the body, giving up (blindly) conforming to the requirements of the S'āstra-s, do thou rectify the erroneous attribution relating to the Brahman, (*viz.*, of qualities that are of the world of changing phenomena, and become a Jīvan-mukta or a Videha-mukta). [One who has reached the first two stages is a mere Mumukṣu, (seeker after liberation). When the third stage is attained, he becomes a Brahma-vid, (knower of the Brahman); at the fourth stage he is a Brahma-vid-vara, (an exalted knower of the Brahman); at the fifth stage, a Brahma-vid-varīyas, (a more exalted knower of the Brahman); at the sixth stage, a Brahma-vid-variṣṭha, (a most exalted knower of the Brahman) and at the seventh and the last stage, a Videha-mukta, (liberated, when in a disembodied state), nay, the Brahman alone.] (40-42)

Rule regarding Devotion to the Oṃkāra-Brahman

All that answers to the description of the Vis'va, the Prājña and the like, is the Oṃkāra alone, as the word and its import, (going together) are identical (to the comprehending mind) and there is no difference as such, perceived by the mind. The "A" alone will be the Vis'va. The "U" is said to be the Taijasa. (The Upāsaka) should, in this manner, duly see that

the "M" is the Prājña. Even before the period of Samādhi (is reached), (by dropping off all differences and) thinking with great effort, he should dissolve everything in the Ātman of sentience, proceeding from the gross to the subtle, looking upon the Ātman of sentience, wherein every thing inheres and seeks final repose, in the attitude, "I am the Vāsu-deva, the aggregate of transcendent Bliss, the eternal, pure, awakened, liberated, non-dual existence, the OM!" O sin-less sage for the reason that all this is travail, (due to the delusion brought about by the belief in the reality of things other than the Brahman), for that very reason, giving up all, seek communion with the real existence, (the Brahman). (The seeker) should glorify (the Brahman), that lies beyond the darkness of ignorance, devoid of all false appearances, the blissful, the flawless, the pure, that is beyond the range of the mind and words, that is palpable Wisdom and Bliss, in the attitude, "I am the Brahman." [As such attitude transcends all doubts about one's own ignorance or otherwise, the seeker becomes the Brahman alone, by assuming such attitude.] Thus the Upaniṣad. (42-48)

THE ADHYĀTMOPANIṢAD

[This Upaniṣad, which is the Seventy-third among the 108 Upaniṣad-s and forms part of the S'ukla-yajur-vēda, after dealing with the exposition of the real form of the innermost Ātman of all beings, ends with the description of the eternal verity of the character of Nārāyaṇa.]

THE REAL FORM OF NĀRĀYAṆA, THE ANTAR-ĀTMAN OF ALL BEINGS

There abides, for ever, the one Aja, (the Ātman, that is not born out of his own self or out of other sources, while every other thing is the result of Māyā), the one Existence, (which remains as the Brahman alone), in the cavern (of the intellect), within the body (of all beings), (influencing the intellect, in its coursing through its thousand and one functions, revealing its capacity, while remaining as the absolute consciousness without a counterpart, that being the final conclusion arrived at by the superior knowledge resulting from the analysis and synthesis of all things grasped by the intellect, in its exploration of the Truth); whose body is the earth; who traverses right through the earth;

whom the earth knows not; whose body is water, who traverses the water right through, whom the water knows not; whose body is fire, who traverses fire right through, whom fire knows not; whose body is air, who traverses the air right through, whom the air knows not; whose body is ether, who traverses ether right through, whom ether knows not; whose body is the mind, who traverses the mind right through, whom the mind knows not; whose body is the intellect, who traverses the intellect right through, whom the intellect knows not; whose body is individuality, who traverses individuality right through, whom individuality knows not; whose body is the Citta, (the thinking mind), who traverses the Citta right through, whom the Citta knows not; whose body is the A-vyakta, (the indistinct nebula), who traverses the A-vyakta right through, whom the A-vyakta knows not; whose body is the A-kṣara (the imperishable), who traverses the A-kṣara right through, whom the A-kṣara knows not; whose body is Mṛtyu (death), who traverses Mṛtyu right through, whom Mṛtyu knows not; this He, the Ātman, that is immanent in all beings and is yet bereft of all sins, (remaining as the Supreme Lord with unconcern and indifference, while all beings are affected by virtue and vice), shining in all his glory and manifesting himself in his real form—, the (indivisible) One, (while all other beings apart from him are many, even as the pots and pans are many, whereas the ether pervading them all is only one), (that is) Nārāyaṇa, (the Paramātman). (1/1)

The Removal of the Mistaken Attribution to the Ātman, through fixity in the Brahman

The conception of "I" and "Mine" in relation to the body, the organs of perception and the like, that are An-ātman, (*i.e.*, have no bearing on the Ātman), this false attribution should, (by all means), be eradicated by the knower, through fixity in the Brahman. He should give up the deluded notion about the Ātman, (that has taken deep root in his mind), in its relation to everything other than the Ātman, after knowing his own innermost Ātman, the witness of his intellect and its functions, and (ever) revolving (in his mind) the one conception, "I am (the Brahman)". Giving up following in the wake of the world, giving up yielding to the dictates of the body, giving up blindly conforming to the requirements of the S'āstra-s, do thou remove the erroneous attribution relating to the Brahman, (of qualities that are of the world of changing phenomena, and become a Jīvan-mukta or a Videha-mukta). (1-3)

Meditating on the mere Ātman, after the Denial of the An-Ātman

(Should the Yogin think, that the mind, which is the root-cause of wrong attributions relating to the Ātman, still persists), by always taking his firm stand on his own Ātman, after knowing the all-pervasive character of the Ātman, through clever reasoning, the Vedic

Text, and self-experience, the mind of the Yogin is dissolved. Do thou reflect on the Ātman within thyself, affording by no means scope for sleep, world-gossip, sound and other sensual attractions, and self-obliviousness (to get the better of thee). Leaving off, even at a distance, thy body, full of impure matter and flesh and generated out of the excretions of thy mother and thy father, even as thou wouldst a Caṇḍāla, thyself turned into the Brahman, do thou become one. Having dissolved thy Ātman in the Paramātman (the Brahman), even as the ether of the pot (stands dissolved) in the vast expanse of ether, (when the pot is broken), do thou always assume silence, reduced to the indivisible (state of the Brahman). O Sage! Having thyself become the abode of the self-effulgent (Brahman), through thy Ātman, let the macrocosm as well as the microcosm be abandoned (by thee), as if they were verily pots of filth. Having transposed the "I-" conception attached to the body (erroneously by thee) to the ever-blissful Ātman of consciousness and even given up the perception of the Brahman, do thou become (the Brahman) alone always. In which (Brahman) the manifestation of this phenomenal world (would be as unreal, as a city reflected on) the inner side of the mirror, with the knowledge of the form, "That Brahman am I", do thou become, O sinless one! a blessed person, who has discharged his duties. (Should the notion, "I am the body" still veil the Yogin, then by chanting the Mantra of self-abnegation) he resumes his own form, (attains the form of the Brahman once again), released from

the clutches of the (Chāyā)-graha of Ahaṃ-kāra, flawless like the moon (just released from the eclipse), full, ever-blissful and self-luminous. (4-11)

Means to be Employed for the Obliteration of Past Impressions

From the destruction of actions, there is brought about the destruction of thought. Therefrom is brought about the destruction of Vāsanā-s (previous impressions). The obliteration of previous impressions is itself Liberation. That is known as Jīvan-mukti. When the ideation of the state of existence (of the Brahman alone) gets confirmed, looking upon everything, everywhere and by all means, as the Brahman alone, one attains the dissolution of previous impressions. (12,13)

Rule relating to Eradication of Error, in Meditating on the Brahman

While engaged in the meditation of the Brahman, swerving therefrom, (by leaving off in the middle), should not at all be made at any stage. Expositors of the (Brahma-) vidyā say, that swerving, while practising the Vidyā, is death. Even as the moss, (floating over a pond), though dragged, does not desist even for a short while from covering it once again, even so, Māyā, (Illusion), envelops (the mind) of a man with his face turned away, even if he should be a wise man, (if he should

swerve in the course of his practice of the Vidyā). He who attains Kaivalya (aloneness), while yet living, (the very moment that knowledge of the non-differentiated Brahman alone dawns on him), (being reduced to such a remarkable state of rarity, as not to be aware of his embodied state), verily becomes liberated in a dis-embodied state. (Hence), O sinless one! reaching the state of Samādhi, (ecstatic trance), through meditation (on the Brahman), (with a view to attain non-differentiated knowledge, after uprooting the misconceptions relating to the world, the body and the like, which are apart from the Brahman), do thou become possessed of misconceptionless knowledge. (14-16)

Limit to the Practice of Samādhi

When, through (the practice of) Nir-vikalpa-samādhi, (misconceptionless trance), there is sight of the non-dual Ātman (the Brahman), then there is the utter dissolution of the knots (doubts) of the heart (relating to the Brahman). (17)

Having a Sight of the Kevala-Brahman, through Investigation into the False Nature of all Upādhi-s

Herein (in the non-dual Ātman), confirming the Ātman-hood and giving it up in the ego and the others, (the knower of the Brahman) should stand altogether indifferent towards them (the latter), as in the case of

the pot, cloth and the like. *Forms and properties, from Brahman down to a clump of grass, are absolutely false. Therefore, one should see his own full Ātman, standing as the one Ātman. (He is) himself Brahman, himself Viṣṇu, himself Indra, himself S'iva, and himself all this Universe; there is nought else apart from the Ātman. All things attributed falsely to one's own Ātman, which are mere phantoms, being eradicated, one's own Ātman alone (remains) as the Para (transcendent) Brahman, the full, the peerless, and the actionless. (18-21)

Exposition Relating to the Impossibility of the Dual State (of the Brahman)

This misconception known as the Universe is verily a fabrication of what is non-existent. In the one reality, which is changeless, aspectless and non-differentiated, where (is verily scope) for differentiation? In the Ātman of consciousness, which is devoid of states, such as of the seer, seeing and the seen, which is non-ailing, which is intensely full, as the ocean at the time of the Deluge, wherein the darkness (of ignorance, which is the cause of delusion), gets dissolved, as in the radiance (of the Sun), in the non-dual transcendent truth, that is non-differentiated, where (is the scope) for differentiation? In the transcendent truth, which is the absolute One, how can the disintegrating principle dwell? By whom has differentiation been seen, in the absolutely blissful sleep? (22-25)

Rule Relating to the Fixing of the Mind in the Abstract Contemplation of the Ātman

This misconception (about the dual nature of the Ātman) has for its root-cause the mind and will not at all arise, if the mind ceases to function. Hence, fix the mind in deep contemplation of the form of the innermost transcendent Ātman, (the Para-brahman). Coming to know the Ātman of indivisible Bliss, out of the real form of thine own Ātman, do thou swallow the essence of Bliss (of the Ātman), within and without, for ever, in thy Ātman.

The Inter-relationship, as Cause and Effect, among Detachment, Wisdom, Non-concern, and Repose

The fruit of detachment is wisdom. The fruit of wisdom is non-concern. Peaceful repose emanates from the realization of the Bliss of the Ātman. This alone is the fruit of Non-concern. Should the consequences detailed above be not brought about, the antecedents, corresponding thereto, become fruitless. Abstenance from worldly affairs causes supreme contentment, (which again leads to) the Bliss of the Ātman, which bears no analogy. (28, 29)

Description of S'ravaṇa, Manana, Nididhyāsana and Samādhi

The Supreme Being, wherefrom the phenomenal world takes its origin, who is subject to the limitation

of Māyā, who has the characteristics of omniscience and the like, who is brindled with mystery, who is of the character of Truth, (knowledge, endlessness, etc.), has as his denotation the term " That." He, who manifests himself as the prop of the thought and the word indicated by " I," he is denoted by the term " Thou," when consciousness is differentiated by the inner sense (in relation to the second person). Only after giving up Māyā (Illusion) and A-vidyā (Ignorance), the limitations operating on the Paramātman and the Jīvātman, will the transcendent Brahman, which is the indivisible Existence, Consciousness and Bliss, be seen (by the Yogin). The close investigation, in this manner, into the meaning of the Mahā-vākya-s (Scriptural Texts), will be (what is known as) S'ravaṇa (study). The investigation into the suitability (thereof), through one's own ingenuity, is what is known as Manana (reflection). The undivided attention of the mind directed towards the clear understanding of the import, free from all doubt, as a result of the two processes (S'ravaṇa and Manana): this is verily known as Nididhyāsana, (profound and repeated meditation). When the mind, after gradually giving up (all thought of) the meditator and the act of meditation, becomes solely bent on attaining what is meditated upon, (motionless) like the flame of a lamp placed in a windless place, that is known as Samādhi (absorption). The functionings of the mind, directed towards the Ātman (that is meditated upon), even though not cognized (by it) at the time, are, when the practioner is roused (from the practice of Samādhi),

thrown up (into the plane of his consciousness) and inferred through memory. (30-36)

THE DESCRIPTION OF SAMĀDHI AS THE DHARMA-MEGHA

By (the practice of) this (Samādhi), the crores of Karma-s, accumulated through the beginningless cycle of births in this world, meet with dissolution and pure Dharma increasingly thrives. The most exalted knowers of Yoga call this Samādhi, the Dharma-megha, for the reason that it rains, in thousands, showers of the nectar of Dharma. (37, 38)

THE NON-VICARIOUS ACCOMPLISHMENT OF THE KNOWLEDGE OF THE ĀTMAN, THROUGH SAMĀDHI

When the hosts of Vāsanā-s (previous impressions) have been completely dissolved through this (Samādhi) and the accumulated Karma-s, known as Puṇya (virtuous) and Pāpa (sinful), uprooted root and branch, what secret lay hidden in the Vedic Text before, manifests (itself) as Sat, (existence), rid of all obscurity, and the direct knowledge (of the Ātman) is generated, as of the fruit of the myrobalan placed on the palm of the hand. (39, 40)

THE LIMIT OF DETACHMENT, SUPERIOR WISDOM AND NON-CONCERN

The non-rising of mental impressions, at the sight of objects of enjoyment, is the limit of detachment.

The cessation of the rising of self-conceit is the extreme limit of superior wisdom, while the limit of non-concern is the non-recurrence of mental functioning, (once it is) dissolved. (41, 42)

Description of the Sthita-prajña, the Man of Stable Intellect

That ascetic becomes a Sthita-prajña, (one of stable intellect), who, with his Ātman dissolved in the Brahman alone, (with his mind) undergoing no change and with no (more) actions (obligations) to discharge, attains perpetual Bliss. The state of (remaining as) consciousness alone, immersed in the identity of the purified Brahman, (denoted by the term " That ") and the Ātman, (denoted by the term " Thou ") and rid of all misconceptions, is what is known as Prajñā (stable Intellect). (42-44)

Description of a Jīvan-mukta

He, in whom there is always that (Prajñā), is known as a Jīvan-mukta. The " I-conception " in the body and the senses and the " This-conception " in everything else, in whomsoever these (conceptions) do not arise under any circumstances, he is known as a Jīvan-mukta. He is known as a Jīvan-mukta, who does not, by any means, know any difference, through his Prajñā, between the innermost Ātman and the Brahman (on the one hand), and the Brahman and the

phenomenal world on the other. He is known as a Jīvan-mukta, in whom there will be an equipoised mind, whether he is being adored by the virtuous or tormented by the wicked. To him, who has attained the knowledge of the truth of the Brahman, there is no more cycle of births and deaths, as before. Should there be such, he is verily one who has his face turned outwards, not having understood the real state of the Brahman.

(44-48)

Endurance of the Prārabdha, Destruction of the Saṃcita and Relation with the Āgāmin, for the Jīvan-mukta

As long as the experience of pleasure and the like persists, so long there is what is known as Prārabdha-(karma, that has been commenced). The in-coming of fruit has action as its antecedent. Nowhere does actionlessness (bear fruit). The accumulated (Karma), accrued through crores of Kalpa-s, attains dissolution through the superior knowledge (leading to the conception), " I (am) the Brahman," even as action in a dream (does), on waking. Having known the Ātman, which, even as ether, is devoid of attachment and indifferent, the ascetic is at no time affected by future actions to the slightest extent. The ether occupied by the pot is not (merely on that account) affected by the smell of the liquor (contained therein). Even so, the Ātman is not at all affected by the properties of what it is wrongly associated with. (49-52)

Exposition of the Pros and Cons about the Endurance of the Prārabdha-Karma

(Action) commenced prior to the dawning of the knowledge (of the non-differentiated Ātman), does not perish merely because of such knowledge, without bestowing its own fruit, even as an arrow discharged in the direction of its target. The arrow discharged at what was considered to be a tiger does not stop still, should what was aimed at prove to be a cow, but verily pierces through the target easily and with great speed. He who seeks (shelter in) the Ātman with the firm conviction "I am the Ātman devoid of dotage, I am the Ātman devoid of death," for him who is firmly convinced of such Ātman, where is (scope for) the thought of Prārabdha (-karma)? When one takes his stand on the conviction that his body is his Ātman, then will Prārabdha prevail. The conception of the body as the Ātman, is not desirable. Hence, let Prārabdha be given up. This very attribution of Prārabdha to the body would prove to be a delusion. Whence can truth be derived out of false attribution? How can there be the coming into existence of what does not exist? How can there be the destruction of what is unborn? How can there be the commencement of what does not exist? Could the dissolution, root and branch, of the results of ignorance be brought about, through the knowledge (of the non-differentiated Brahman), how can this body, then, remain?" It is with a view to satisfy the dull-witted who harbour the aforesaid

doubt, that the Holy-writ talks of Prārabdha, in an external sense, and verily not to induce belief in the wise, about the existence of the body and the like. (53-60)

The Real Form of the Brahman Devoid of the Three Karma-s

That which is full, which has neither beginning nor end, which is incomprehensible, which is changeless, which is palpable Existence, which is palpable Sentience, which is eternal, which is palpable Bliss, which is imperishable, which is the inner-most one essence, which is full, which is endless, which is facing in all directions, which cannot be abandoned, which cannot be taken, which has no substratum, which cannot be resorted to, which has no attributes, which is actionless, which is subtle, which is devoid of misconception, which is devoid of attachment, whose form is incapable of demonstration, that which transcends the range of the mind and speech, which is rich in its being, which is self-evident, pure, awakened and beyond comparison, that which is one only, without a counterpart, that surely is the Brahman. There is no scope whatever for the many here. (61-64)

Exposition of the Realization of the Ātman to the Guru

Having, through self-realization, known his own individual Ātman as indivisible, and attained the firm

conviction, "I am the Brahman," of the characteristics described above, the accomplished adept, after remaining with intense delight in the Ātman, with the Ātman, in changeless trance, (and rising therefrom, narrated with his Guru's leave, his realization of the Ātman, to his Guru, in the presence of his co-disciples, as follows:) "Whither has this phenomenal world gone? By whom has it been carried away? Wherein has it met with its dissolution? This was seen by me only just now! Has it ceased to exist? What a great marvel? In the vast ocean of the Brahman, brimming with the nectar of indivisible Bliss, what is fit to be given up? What is fit to be taken? What else is there in it which is unusual? I do not see, nor hear, nor know anything here. I remain possessed of the character of the Ātman, through my own Ātman of the form of eternal bliss; I am devoid of attachment, I am devoid of the body; I am devoid of the symbol of sex; I am Hari; I am extremely tranquillized; I am the endless one; I am full; I am of ancient standing; I am the action-less; I am devoid of enjoyment; I am changeless and imperishable; I am of the form of pure wisdom; I am all alone; I am the Sadā-s'iva (the ever-auspicious one.) (65-70)

The Order in which the Vidyā was Traditionally Handed Down

(Sadā-s'iva) gave this Vidyā unto (Nārāyaṇa), him from whom darkness has been dispelled. He of the

dispelled darkness, gave it unto Brahman. Brahman gave it unto Ghorāṅgiras. Ghorāṅgiras gave it unto Raikva. Raikva gave it unto Paras'u-rāma. Paras'u-rāma gave it unto all beings: Thus—This is the precept of the Veda. This is the precept of the Veda. —Thus the Upaniṣad.

THE ANNA-PŪRṆOPANIṢAD

[This Upaniṣad, which is the Seventieth of the 108 Upaniṣad-s and forms part of the Atharva-veda, calls into requisition the conclusions arrived at by all the systems of Vedānta, with a view to giving an exposition of the real nature of the Brahman.]

CHAPTER I

SEEKING AFTER THE KNOWLEDGE OF THE BRAHMA-VIDYĀ AND THE MEANS OF ACQUIRING IT

The great Yogin and Sage, Nidāgha by name, after prostrating himself before Ṛbhu, the exalted knower of the Brahman, like a staff (laid) flat on the ground, and again rising up, asked him with eagerness thus: "Pray relate unto me the truth about the Ātman. By adopting what mode of prayer, O Brāhmaṇa! hast thou attained (the stage) such as this? Pray relate unto me that great lore, which is capable of bestowing the exalted state of Liberation." (1-3)

THE DAWNING OF THE KNOWLEDGE OF THE BRAHMAN THROUGH THE PRACTICE OF THE ANNA-PŪRṆĀ-MANTRA

"Thou art blessed, O Nidāgha! with a significant name, (having burnt away all sin in the diluvian fire of the quest of the Brahman). Listen unto that ancient Mantra, through the knowledge of which alone, thou wouldst become a Jīvan-mukta. Standing in the middle of the S'ṛṅgāṭa, (the Praṇava), depending on the Bindu, the Nāda, and the Kalā, ("Ai" standing in the middle of the S'ṛṅgāṭa, conjoint with the Bindu (·), the Nāda (◡) and the Kalā), yeilds the Vāg-bhava-bīja, ("Aiṃ"); the ever-blissful, the propless, (the Viyad-bīja and the Agni-bīja, "Hr", with "Ī", together with the Bindu (·) and the Nāda (◡), yield "Hrīṃ"); the far-famed with bright locks of hair, (suggesting "S" with "Au" and the Visarga, yielding "Sauḥ"), the goddess of the Universe (the power presiding over the Bhuvanes'varī-bīja, indicated above); the great goddess of wealth, (indicating "S'rīṃ," the S'rī-bīja); the god of Love (indicating "Klīṃ," the Kāma-bīja); the Tāra (indicating the Praṇava, "Om"); salutation (indicating the form "Namaḥ)"; similarly (the words) "Bhagavatī and "Anna-pūrṇā," (in the vocative case); thereafter (the words) "my heart's desire" and (the words) "give food, Svāhā," (last of all). This is what is known as the essence of all Mantra-s, containing twenty-seven letters and served by hosts of Yoginī-s: "Aiṃ, Hrīṃ, Sauḥ, S'rīṃ,

Klīṃ, Oṃ, namo bhagavaty anna-pūrṇe mamābhilaṣitam annaṃ dehi svāhā." Thus have I been instructed by my father. Following the austerities relating thereto and the line of conduct prescribed for my stage in life, I daily made the practice of the Mantra. When several days passed away, there appeared in front of me the goddess Anna-pūrṇā, with eyes stretching (as far as the ears) and her lotus-like face beaming with a smile. On seeing her, prostrating like a staff on the floor before her, (I) stood with my hands clasped in worship. On being spoken to by Vis'ālākṣī, thus: "O child! thou art blessed. Choose thy boon without tarrying long," O best among sages! the following reply was made by me: "O Pārvatī! may the truth of the Ātman dawn upon my mind!" Whereupon, saying unto me "So be it", she vanished from view, at that very spot. Then, (through her grace), knowledge originated in me, from seeing the wonders of the world. (3-12)

THE REMOVAL OF THE FIVE KINDS OF DELUSION

Delusion shows itself to be of five kinds. That alone is related here. The first kind of delusion is, that the Jīva and the Īs'vara are different (from each other) in form. The responsibility for Karma (action), attributed as really belonging to the Ātman, is (delusion) of the second kind. The Jīva, sheathed in the three bodies (gross, subtle and causal), being considered as full of attachment, is (delusion) of the third

kind. The liability to change, of the prime cause of the phenomenal world, is the fourth. The reality of the existence of the world, as differentiated from its prime cause, is the fifth (kind of) delusion. The removal of the five kinds of delusion also flashes on the mind, (when practising the Mantra). The delusion relating to the difference (between the Jīva and the Īs'vara) is removed by looking at an object and its reflected image, (in a reflecting medium). The delusion relating to the responsibility for Karma (action) will be removed by looking at redness, refracted through a crystal. The delusion relating to (the Jīva's being full of) attachment is removed by looking at the ether of the pot and the ether of the monastery. The delusion about the world being different from its prime cause, is removed by looking at a rope-snake. The delusion relating to the liability to change, (of the prime cause of the phenomenal world), is removed by looking at an ornament made of gold. From that time onward, (when the goddess vanished from sight,) my mind, of its own accord, has assumed the aspect of the Brahman, O Nidāgha! Do thou also attain the knowledge of the truth in this manner." (Thus quoth Ṛbhu). (13-16)

MEDITATION ON THE REAL FORM OF THE ĀTMAN

After prostrating himself, Nidāgha asked Ṛbhu eagerly thus: "Pray relate unto me, O Lord! who am full of sincerity, the Brahma-vidyā, which is excelled by no other (lore)." Pleased with him, Ṛbhu

replied unto him thus: "So be it. I shall relate unto thee the Brahma-vidyā. Do thou, O sinless one! become (the Brahman), the great doer (of the aspect of the four-faced Brahman, engaged in the work of creation), the great enjoyer (of the aspect of Viṣṇu, the sovereign-lord engaged in holding sway over all the worlds), and the great renouncer (of the aspect of Rudra, engaged in the act of renouncing all things apart from himself), (but in reality remaining in the form of the Brahman alone, without a counterpart, devoid of doing, enjoying and renouncing). By means of meditating on the real form of the Ātman, in this manner, do thou become blissful: "I am the Brahman, which is ever ascendant, which is flawless, the most ancient and the endless in form; verily there is not the comprehension of the slightest part of anything else therein."—Remain in this attitude alone, having attained the state of non-attachment and with all thy mental functions, faultless and tranquillized, do thou attain Nirvāṇa, (Liberation). Whatever of this (phenomenal world) is seen, know that it is Māyā (non-existent), (and that, which transcends that, is the Brahman). Even as (there is) the city of the Gandharva-s (castle-in-the-air), even as (there is) water in a desert, verily what is not at all perceived by the senses, that alone stands as something (real). O Sage! do thou become full of what lies beyond the mind and the six senses, (the five senses taken individually and in their totality). The indestructible ether of consciousness, which (pervades and hence) characterizes all

things, which is indivisible and which is devoid of imperfection, is, like the Universe, a complete whole. Do thou conceive of that, in the attitude—"I am that." (17-22)

Perception of Existence as a Generic Function (of the Ātman)

When the mind is dissolved, through the intense conception of its non-existence, then is established its remaining in the generic state of existence alone, by the real form of the Ātman, which likewise remains in the generic state of sentience. When (the inner) sentience, bereft of the intelligence-part of its composition, is dissolved in the Ātman, then surely there remains the generic state of existence (of the Ātman) alone, intensely non-differentiated and pellucid, and almost resembling non-existence. This exalted perception, known as the Turyātīta-state, is a common feature of both Jīvan-mukti and Videha-mukti. O sinless one! as a result of this (exalted perception), only in the case of the practitioner possessed of the knowledge of the Brahman, both when he has risen out of his trance and when he continues to remain in that state, does a radiant facial expression, very attractive in its simplicity and indicative of bliss, which is yet not bliss, (which alone is the bliss of the Brahman), show itself. This does not, however, apply to the case of a man ignorant of the Brahman. The practitioner in a state of delusion, brought about by the complete cessation of long-past mental functioning

(relating to things other than the Brahman), attains the virtuous state of existence in the same manner, only through the exquisitely supreme knowledge (of that Brahman and, simultaneously with the dawning of such knowledge, becomes the Brahman alone). (23-27)

Samādhi, the Means to Attain the Knowledge of the True Existence

(Before this virtuous state of existence is attained by him), there arises in the heart of the practitioner, who looks upon this aggregation of the (three) Guṇa-s (of Māyā, *viz.*, rhythm, mobility and inertia), in the light of the An-ātman, (as having an illusory existence, such as of the horn of a hare), a perception of harmony, through the coolness of sentience (of the aspect of the Brahman), (which counteracts the warmth of the embrace, by his mind, of the belief in the existence of things apart from the Ātman). This perception of harmony is what is known as Samādhi. That alone is what is known as the confirmed mental meditation of a type devoid of Vāsanā, (previous impressions). That alone is the state of remaining as the Brahman alone. Again, that alone is ever the quiescence resulting from the final cessation of all worldly illusions and attachments. (The mind turned inwards), aiming at the highest state, (devoid of impressions), is what is said to be of attenuated impressions. The mind devoid of impressions is (the mind), which, through the absence of impressions (relating to the existence or non-existence

of things apart from the Ātman), attains the state of actionlessness. The conception of the mind as the active agent, is what is known as the state of palpable (mental) impressions. Hence, one should attenuate mental impressions, which give rise to misery of all kinds. Giving up the misconception resulting from looking upon everything (apart from the Ātman) as the Ātman, by remaining always with the face turned inwards, everything (other than the Ātman) attains the state of ether, (becomes void). Even as folk gathered at a fair, even though they move about (from place to place), are as much as not present, to a knower of the Brahman, because of his non-attachment, even a village is like a wood. He, who has his face turned inwards, while sleeping and waking, looks upon a city, country-side or village, as a forest, during his wanderings and study. When coolness of the interior has been attained (by the knower of the Brahman), the world becomes cool (and is looked upon as the Brahman alone). In the case of those, whose interior is consumed by strong desire, the world is full of a raging forest-fire, (and) is looked upon as the real existence and not the Brahman), What stands in the interior of all living creatures, that alone stands outside (as well). He, who is intent on the Ātman inside, performs actions through his organs of action and is not affected by joy and sorrow, he is said to be a man of intense devotion. He, who looks upon all beings as his own self, and other's wealth as a clod of earth, out of his inborn nature and not induced by fear, he alone sees. Such a one

does not get tainted, whether death comes to him now alone, or at the end of several Kalpa-s (aeons), or not at all, even as gold buried in clay. (28-39)

Accomplishment of Samādhi, through Investigation

"Who am I? How is this (phenomenal world brought into existence?) What is it? How (did) death and birth (come into being)?" In this manner, do thou make investigation, at least at intervals. By doing so, thou wilt derive the great fruit thereof. When, through investigation by thee, possessed of moral excellence, the real nature of the Ātman has been thoroughly understood, (thy) mind, giving up its real form, (made up of volition and the like), attains quiescence, devoid of its feverish functioning. This mind of thine, when freed from its feverish activity, does not plunge into the affairs of the phenomenal world, O Brāhmaṇa! even as an elephant would not, into the hollow left by the hoofs of a cow; while the niggardly mind, (not broadened through investigation), O Brāhmaṇa! will verily get drowned in such a hollow, just like a mosquito revelling in the stagnant water of the hollow of the hoofs of a cow, wherefrom it had its origin. To what extent, O best of Sages! everything (apart from the Brahman) is renounced (by the mind), of its own accord, to that extent, the transcendent percept (manifest as the supreme sentience), the Paramātman alone remains. As long as everything (else)

is not given up, so long, the Ātman is not attained. In the renunciation of all things, (one after another), what yet remains (finally), is said to be the Ātman. Hence, for the perception of the Ātman, one should renounce all (else). After leaving off everything at a distance, do thou be composed of what remains thereafter. All visible things whatever, which appear to go into the composition of the world, are, after all, only of the nature of the throbbing of pure sentience. There is nothing whatever (other than that pure sentience), which is eternal. That transcendent pure sentience, which is intensely devoted (to the Ātman), which is ever contented and which faithfully reflects the truth (of the Brahman), O Brāhmaṇa ! that is termed Samādhi, by the wise. That state (of the mind), devoid of agitation, devoid of individuality, which does not indulge in the pairs of opposites, and which is more constant than Mount Meru, is signified by the term Samādhi. That which is confirmed, which is devoid of boons to be sought, which has nothing to be given up and nothing to be grasped, that full tenour of the mind, O Brāhmaṇa ! is signified by the term Samādhi. That Turya-vision, which is merely the creation of the manifestation-part of pure sentience got confirmed, is attained by the high-souled, most exalted knowers of the Veda. That (tenour of the mind), not far removed from the Brahman, in point of resemblance, and remaining at the core of all mental functions, when the mind and its individuality have attained their dissolution, forms the distinctive mark of one who is asleep,

(as, during sleep, there is complete cessation of all subjective and objective functions). That exquisitely blissful outward manifestation of the Parames'vara, which arises only through the mind, that condition is attained, of its own accord, (by the sage, who holds fast in his course, after cutting off the mind from its functions). Thereafter is accomplished the obliteration of impressions left by the enjoyment of worldly pleasures. Thereafter is the exquisitely clear manifestation of the auspicious (Brahman). Thereafter, in virtue of the similarity obtaining (between the seer and the seen), is the attainment, by the mind, of the consummation of the form of the Ātman, which is incapable of being conceived even by the high-souled. When the mind has been confirmed in its consummation (in the Ātman), and its functioning externally (in the phenomenal world) has completely abated, the Ātman, presiding over the animate and inanimate orders of creation, the resplendent of the resplendent is realized, of its own accord, as the eternal and immutable truth of the Ātman. The non-attached mind is non-dynamic. When it is absorbed in contemplation, its dynamic character is hardly discernible. The mind, attached (to worldly objects of pleasure), finds itself in a state of bondage, even though it may be absorbed in long penance. When completely rid of internal attachment, the Jīva attains the harmonious state (of the Brahman). By merely making a show of doing or not doing a thing, no doer has ever enjoyed the fruit appropriate for such action. [A spurious sage making a pretence

of meditation cannot reap the fruit of meditation of the genuine type. Nor would one reap the reward for worldy-mindedness by passing for a man of the world, if he should all the while be meditating on the truth of the Ātman. Hence ostentation seldom pays]. (40-57)

CHAPTER II

Description of Attachment which is the Cause of Bondage

Nidāgha: "As resembling what, has attachment been described? What (contributes) to the bondage of embodied beings? What contributes verily to liberation? How is this then remedied?" (Ṛbhu replied unto him thus:) "The idea that results from the abandonment entirely of the difference between the body and (the Ātman) embodied therein, the faith in the body alone (as the Ātman), (is what attachment has been described to resemble). Attachment is described as leading to bondage." (1, 2)

Non-Attachment the Means to Liberation

(Wherein one assumes the attitude), "All this is the Ātman; (of this), what shall I seek and what abandon?"—know that to be the state of non-attachment,

established in the frame of the Jīvan-mukta. (The attitude,) "I do not exist, nor aught else, nor this, nor (aught) other than this. I am always the Brahman alone,"—that is said to be non-attachment. That renouncer (of all things around him), who delights not in the actionlessness (of the Parama-haṃsa), nor clings to actions of any kind (prescribed for his stage in life), who is thoroughly equipoised, he is said to be of the non-attached state. That renouncer (of all things around him), who is proficient in the giving up of all daily austerities and their fruits, through his mind alone, and not through his deeds, he is said to be of the non-attached state. (3-6)

The Attainment of Devotion to the Ātman through the Avoidance of Mental Resolve

The various kinds of actions blooming out of mental resolve, are remedied through abstinence from such resolve, and thereby earn final beatitude (as their fruit). Not attached to actions relating to this world, nor to cares and anxieties, nor to objects of sensual pleasure, nor to actions of the form of proceeding onwards and receding backwards, nor to the computation of time, should the mind seek final repose in sentience alone. Through partaking slightly of the nature of perception, yet devoid of all interest in things mundane, it establishes itself, steeped in the essence of the Ātman. Whether the Jīva is devoted to worldly transactions or not, even while doing or not doing (his daily

duties), he has his devotion turned towards his own Ātman. (7-10)

THE STATE OF SLEEPING-WHILE-YET-WAKING

Or else, giving up even that element of consciousness, the Jīva stands tranquillized and, with his palpable sentience reduced to quiescence, shines like a gem in the Ātman. That state of persons, with the mind obliterated, when the mind is devoid of cognitional powers, that abated comprehension, is what is known as sleeping-while-yet-waking, (as, during that state, the difference between the cognizer and the thing cognized does not flash on the mind). (11, 12)

JĪVAN-MUKTI, THE TURĪYA-STATE

This state, O Nidāgha, bordering on sleep, attained through the preliminary practice of Yoga, when it gets ripened, is said to be the Turīya, by wise men experienced in the truth. (13)

VIDEHA-MUKTI, THE TURĪYĀTĪTA-STATE

(The Yogin) having established himself in the imperishable state of the Turīya, characterized by the exclusive enjoyment of bliss, (and experienced Jīvanmukti, which may be described as the state, akin to sleep, of the Turya, through constant meditation on the Brahman, in the attitude, "I am the Brahman"),

attains the higher state of bliss, unaffected by desires, (resembling the delight of the four-faced Brahman engaged in the work of creation). In this manner, after attaining the bliss unaffected by desire, as aforesaid, and then the exquisite bliss (characterizing Viṣṇu and Rudra, in their work of sustenance of the world and its destruction at the time of the great deluge, respectively) in stages, thereafter having attained the bliss of reposing on the all-witness, by having community of interest with the Kalā, (the Cit, *i.e.*, sentience) and thereafter transcending even that, the Yogin, who attains the Turīyātīta-state, is known as the (Videha)-mukta, (liberated after disembodiment). With all the bonds resulting from birth and worldly existence sundered (by the knowledge of the non-differentiated Ātman, attained through the denial of all forms of non-sentient existence), with all mis-conceptions due to the darkness of ignorance completely eradicated, the high-souled (knower attains) the state of absolute existence, (known as) the Paramātman, which is full of that exquisite essence (of sentience and bliss), (and remains as the Brahman alone), even as a piece of rock-salt, when placed in water, (remains as water alone, being indistinguishably dissolved in it). (14-16)

Rule regarding to the Perception of the Innermost Ātman as identical with the Brahman

That Truth, lying intermediate between (and hence betokening the identity of) the innermost sentience,

(which manifests the presence or absence of the thousands of changes in the outer and inner senses, due to their functioning or non-functioning), on the one hand, and the transcendent Ātman, (functioning as the Vis'va, the Virāj, the Otṛ and so on), which involves the realization of the Ātman (as the highest type of existence) and is, therefore, the highest degree of excellence to be attained, on the other hand, that is known as the Brahman. Bondage consists in getting mixed up with (and lost in) the phenomenal world, (as a result of looking upon it as the highest quest to be sought after), while Liberation is said to consist in giving it (the phenomenal world) up, (with the knowledge that it is non-existent). That sound realization (of the form, "I am the innermost Ātman, non-differentiated from the Brahman,") arises out of the harmonious union of the Dravya, (substances, such as a pot, a piece of cloth, etc., denoted by names and forms, and indicated by the term "Thou") with the Dars'ana, (knowledge derived from the innermost sentience, manifesting itself in quest of the visualization of the Brahman and indicated by the term, "That"). Shouldst thou take thy stand on such realization, thy mind shall attain that state of sleep (of the character of Nirvikalpa-samādhi, changeless trance) characterized by the absence of flashing from within and without. That alone constitutes the attainment of the Turya-state. Do thou fix thy gaze firmly on that. The Ātman is neither gross, nor infinitely small, nor directly seen, nor otherwise, neither sentient (like the Vis'va, the

Virāj, the Otṛ, etc.), nor non-sentient (like Māyā and her progeny), neither is it purely non-existent, nor is it of the character of existence, nor is it " I ", nor something else, nor is it one alone, nor many. It is peerless and imperishable. [The aforesaid qualities abide in the Non-Ātman, which would vanish only through the perception of their falsity, established by the truth of the Ātman. That Ātman should be meditated upon as alone remaining]. For the reason that this (phenomenal world), which gives full scope to the mind and all the organs of perception and action (to function in myriads of ways) is the non-Ātman brought within the range of perception, that should be discarded by thee. (17-21)

Description of Liberation

(That transcendent Brahman), wherefrom emanates the exquisite bliss, (which lies within the range of that Brahman alone) and which by far excels the bliss (of the innermost Ātman non-differentiated from the Brahman, brought about by the harmonious mingling of the percept (the Ātman) and the perceiving (mind), that (transcendent Brahman) does not resemble anything at all, (is not possessed of any distinguishing feature and is therefore absolute). Liberation is not (to be had) behind the etherial firmament, nor in the nether world, nor on this earth. The dissolution of the mind, on the eradication of all desires, is known as liberation. Should the thought, " May there be liberation for me," spring up inwardly, the mind will be

roused. In the (roused) mind given to furious thinking, the bond relating to objects of worldly existence is fastened tightly. The non-eradication of that (furious thinking), verily attains the state of worldly-mindedness, while its complete eradication is what is known as liberation. (22-25)

Matters Relating to a Jīvan-mukta

Where is the scope for bondage or liberation in the Ātman, which lies beyond all, which is of all forms, and which is spread over all? (Hence), do thou meditate on the rootless (Ātman). He who is devoted to the Ātman, who has reached the end of his desire, who is full, who is of pure mind, and has attained that repose (in the Brahman), whereto there is naught superior, (intermediate, inferior or ultra-inferior), does not stand in need of anything in this world. He, who, devoid of all attachment (to things other than the Ātman), lives in (the Brahman) that is absolute existence, holding dominion over all, devoid of misconceptions, and of the character of pure sentience, he is known as a Jīvan-mukta. He does not stand in need of any future (Karma), nor depend on his present (Karma) for support, nor remember his past (Karma), but does all things (with a detached frame of mind). He has his mind always disengaged from the Jīva (absorbed in and solely devoted to appanages, such as wives and children). He conducts himself, as very much devoted to his devotees and behaves very much like a wicked

man in the company of the wicked; he is like a child amidst children, like an old man amidst old men, like a man of fortitude amidst men of courage, like a youth amidst those of youthful conduct, and with a mind full of excessive sorrow amidst those overcome with sorrow. (He is a Jīvan-mukta), who is possessed of a firm intellect; whose bliss is in the ascendant; who is acceptable to all (adapting himself to the idiosyncracies of others); who is known for his righteousness; who has superior wisdom; before whom the sweet (Brahman) has manifested itself; who, on account of his daily practice in the knowledge of the Brahman, has vacated his mind of every thing but the Ātman. When, by the strength of practice, the throbbing of the vital airs has been attenuated to the point of extinction, and (the throbbing of) the mind (dependent thereon) meets with repose, there remains the state of Nirvāṇa, (remaining in the state of the Brahman alone without a counterpart, in bodiless aloneness,—Videha-kaivalya, as a result of the dissolution of the vital air and the mind and all the misconceptions generated by them), wherefrom recede words, which are capable of generating misconceptions alone. By the dissolution of the misconceptions of the Jīva, that state (of Videha-mukti) alone remains. (26-34)

Perfect Perception, the Definition of Kaivalya

Wise men know that as perfect perception, wherein there is the abundance of the conviction, " Here, then,

is the Paramātman, the Ātman that manifests itself without beginning and without end," [unlike the phenomenal world, which begins with the creation and ends with the Pralaya, (the great deluge), and is therefore the very negation of the Ātman]. When there arises the fullness of conviction, that all the phenomenal world is the Ātman alone, of such a nature is the perception of the Ātman, in its true state, in the three worlds. All is the Ātman alone. What are the two seen (during waking and sleeping) ? These two, existence (of the phenomenal world) and non-existence (of the same), (seen respectively during waking and sleeping)—whither are they gone ? Whither are the ideas underlying bondage and liberation, (suggested by such existence and non-existence), gone ? This, the Brahman alone, blooms forth. All is one transcendent ether; [The Brahman of sentience assumes the same form as ether, both of them having no counterparts]. While so, what is liberation and whose is the bondage ? All this is the Brahman, with an aspect increased beyond measure, resting as fully-grown on the vastest scale. Do thou, O Nidāgha ! through thy Ātman, become that Ātman (the Brahman), at a long distance from whom dual existence has completely set. There is not even the slightest difference (in substance) between a piece of wood, stone or cloth, (except in name and form), if closely looked into. (While so), wherefore art thou prone to reflection ? [This delusion relating to existence of things apart from the Ātman and their apparent divergence from it, is entirely due to non-reflection.

On closer investigation such divergence ceases to exist]. That which is the tranquillized form of things (of the phenomenal world, such as a piece of wood, stone, cloth and the like), as also of the Ātman, both at the beginning and at the end, that which is imperishable, do thou become full of that (Brahman), always. The Ātman alone throbs through the various Ātman-s, (from the Vis'va-vis'va and ending with the A-vikalpānujñaika-rasa), with minds filled with the delusions arising out of the difference between the dual and non-dual existence (of things apart from the Ātman) and those relating to the existence or non-existence of dotage, death and the like, even as the ocean throbs with its billows. Which desire for the enjoyment of wordly pleasure is strong enough to affect adversely one, who stands ever embracing, with his inner sense, the pure Ātman, which is the hatchet to cut through the sappy Karañja-tree of adversity and is the seat of exquisite bliss ? Enjoyment (of sensual pleasures) and other adversaries, do not cleave through the mind of anyone, even to the slightest extent, should he have made investigation on a large scale (into the truth of the Ātman), even as gentle breezes blowing over a mountain cannot cleave through it. "There is diversity in things grasped (by the mind), in various ways ; yet, such diversity is not really there, even as there is (no diversity) in the waters of various ponds."—A person filled with this one conviction, who has comprehended aright its correct import, (through the study of the Veda and the grace of the Guru, that there is really no diversity), is said to be

liberated (to attain Kaivalya simultaneously with such knowledge)—Thus. (35-44)

CHAPTER III

Seeking after the Knowledge of the Real Form of Videha-mukti

What is the form assumed by Videha-mukti? Which great sage is possessed of that? By having recourse to which Yoga, did he attain that transcendent state? (1)

The Manner of Control to be Exercised by a Jīvan-mukta over the Senses and the Mind

The great sage of the name of Māṇḍavya, abiding on the golden plateau of the auspicious Mount Meru, having received (initiation regarding) the truth from Sage Kauṇḍinya, has become a Jīvan-mukta. That most exalted knower of the Brahman, the great sage, having attained the stage of a Jīvan-mukta, once upon a time, thought of withdrawing his inner senses. Assuming the Padmāsana posture, with his eyes half-open and gradually abandoning all contact, external as well as internal, with his uncontaminated mind, he set about thereafter to attain steadiness of mind, (by withdrawing

it from its functions). "Alas! this fickle mind of mine, though restrained, still makes itself distinctly manifest. From a piece of cloth it moves on to a pot and from a pot to a bounding cart. The mind freely moves among objects of sensual enjoyment, even as a monkey among trees. Along with the mind, there are the five doors, such as the eyes and the like, called the organs of perception. I have had enough to do with them. I helplessly look on what are known as the mind and the senses. Ah me! O ye groups of senses! Do ye give up gradually this furore of yours. I am the mighty overlord, the Cid-ātman, (the Ātman presiding over the sentient principle), standing as the All-witness." (2-8)

REMAINING IN THE TURYA-STATE

By that high-souled knower of many things, (Māṇḍavya), were thoroughly understood (the secrets relating to) the eye and other (senses along with the mind). (Said he unto himself:) "I am very much depressed (by being engrossed in my relations with the phenomenal world around me). I am at ease, (my delusion relating to the existence or non-existence of the world having already vanished). I am luckily relieved of the fever (of anxiety caused by my ignorance). I stand in my Ātman alone, in that stage, wherein it is of the form of the Turya, night and day." The continuous tenour of his vital energy gradually grew calmer and calmer in the interior (of his body), (as he came to

realize, that, apart from the Brahman, the cluster of his inner and outer senses, along with his vital energy, were non-existent), even as a blaze of fire, shooting forth a cluster of tongues of flame, gets becalmed in the burnt fuel (live coals). "Very much like the setting (of a heavenly body) that has had its rise, and the rising (of the same) that has set, balanced in my course and manifesting the essence of stability (by remaining functionless, though possessed of the body and the senses), I stand, having attained the transparency of the Ātman. Remaining in a state of sleep, though awakened, and, in a waking state, though asleep, I stand in the interior of the body, having assumed the Turya-state, in a state of stagnation."—(So saying, Māṇḍavya remained in that attitude). Having given up all the states (induced in his body and the mind), external as well as internal, the gross and the subtler ones, occasioned by (contact with) the three worlds, and solely brought about by volitions, he, (Māṇḍavya), left off identifying himself with the senses (and the mind), (along with the melodious strains of the harp) and the thread of the long-drawn resonance (Nāda), characterizing the end of the Praṇava (Oṃ-kāra), even as a fowl of the air would, his net (along with its strings). Thereafter, he gave up his body-consciousness, which was distinctly clear and had attained the form of a percept. Then, (Māṇḍavya), the best among the sages, attained the knowledge of a just-born babe, and gave up remaining in the stage of a (mere) reflection of the supreme sentience (of the Brahman), even as air

that has (given up) its quality of throbbing. Hence, attaining the state of absolute existence with sentience as a generic feature and assuming the sleeping state, he stood motionless as a mountain. (9-17)

REMAINING AS THE TURYA-TURYA

(The sage) in the sleeping state, having got confirmed therein, attained the form of the Turya (of the Turya state) and filled with ordinary bliss, though actually devoid of real bliss, he became turned into existence and non-existence. Then, he became (the Brahman), that lies beyond the range of speech (and thought), which is the S'ūnya (void) of S'ūnya-vādin-s (Nihilists), (those that hold that everything becomes ultimately reduced to nothing); which is the Brahman of the knowers of the Brahman; which is the flawless worldly wisdom (Vijñāna) alone of the expositors of the Vijñāna-doctrine, (the Bauddha-s); which is the Puruṣa (prime-energy) of those who hold the Sāṃkhya-view; which is the Īs'vara-tattva of those who argue in favour of Yoga; which is the S'iva of those, who take their stand on the Saivāgama-s; which is the Kālātman of those, whose one argument is that the Kālātman alone is the eternal one; that, which is the final conclusion arrived by all the S'āstra-s; that which pervades all hearts; that, which is the all and the all-pervading entity; that, which is the Truth, wherein this (Māṇḍavya) stood; that, which has not been adequately described by word of mouth; that, which is non-throbbing,

(because of the majesticity of its calmness); that, which imparts luminosity to all radiant bodies, such as the Sun; that, which could be solely measured by self-realization; that truth, wherein this (Māṇḍavya) stood; that, which is the indivisible one and the diverse many; that which is possessed of attachment and devoid of attachment; that which is all and is not all; that is the truth, wherein this Māṇḍavya stood. The originless, the immortal, the beginning-less, the very first one, the single, the flawless, the digitful, and the digitless, wherein the moment he stood, that very moment, (he became) the Īśvara, (attaining) the flawless state, even more than the state of the ethereal firmament—Thus. (18-24)

CHAPTER IV

THE JĪVAN-MUKTA'S INDIFFERENCE TOWARDS THE ACQUISITION OF PSYCHIC POWERS

"Is traversing the ethereal regions and the like the characteristic index of the Jīvan-mukta?" "If that should be so, O best among sages! none of that type has, so far, been among that class. By having recourse to the influence of wealth, mystic formulas, (appropriate) actions and (propitious) time, even an ignorant man, devoid of the knowledge of the Ātman, though he is not a liberated (Jīvan-mukta), verily attains, O Brāhmaṇa! (psychic powers), such as traversing the ethereal regions and the like. This is verily not the

goal sought to be attained by the knower of the Ātman. A knower of the Ātman has his aim fixed in the Ātman alone. He, who is thoroughly satisfied with the Ātman, in the Ātman, does not run after A-vidyā (ignorance). Wise men know, that whatever phenomena exist in the (phenomenal) world, they are made up of A-vidyā. How, then, can a Yogin, who has abandoned (all) ignorance, immerse himself therein (again)? That deluded fool or man of small intellect, who desires to acquire the clusters of psychic powers, gradually accomplishes his purpose, by having recourse to the kinds of Yoga, which are the means to be employed for the acquisition of such powers. Wealth, mystic formula, appropriate action, propitious time and stratagem, which are well adapted for the bestowal of psychic powers, do not by any means whatever serve as aids to the attainment of the Paramātman. In whom there is the requisite desire (for psychic powers), alas! he succeeds in accomplishing the psychic power (of his choice). No such desire, in whatever direction, is generated in the man devoid of desires, who is full (in the knowledge of the Ātman). There will be the attainment of the Ātman, O sage! with the cessation of the cluster of all desires. How will that person, whose mind stands dissolved, how will he develop the desire for the clusters of psychic powers? Should the Sun be cool-beamed, should the disc of the Moon be hot-rayed, should the flame of fire project downwards, (even then), the Jīvan-mukta is not filled with wonder. While the Supreme Truth

is the abode of the Jīvan-mukta, no curiosity is roused in him in the cluster of wonderful phenomena, as in the case of the rope-snake." (1-10)

The Dissolution of the Mind of a Jīvan-mukta

"Those that have known what ought to be known, (by realizing the Brahman), who have quelled their passions, who are possessed of a prodigious intellect, the knots of whose heart, (doubts), have been sundered, are, all of them, not bound by any conventions and remain in the embodied state (of a Jīvan-mukta). The mind of him, (that Jīvan-mukta), who preserves his fortitude in prosperity as well as adversity, and whom (external phenomena) cannot disturb out of his equanimity, even as puffs of breath cannot, a huge mountain, they (wise men) know that (mind) as practically dead. They (wise men) know that the mind of that (Jīvan-mukta) is destroyed, whom neither adversity nor niggardliness, nor zeal, nor infatuation, nor dull-wittedness, nor the height of prosperity would drive out of temper." (11-13)

Dissolution of the Mind, of Two Kinds: with and without Form

"Dissolution of the mind is of two kinds: that with form (seed), and that without form (the seedless variety). That with form occurs in Jīvan-mukti and that without form embraces the state of Videha-mukti.

The existence of the mind leads to misery, while the destruction of the mind contributes to happiness. Having caused the existence of the mind to reach the vanishing point through waning, one should bring it to the point of obliteration. Know that mindedness is folly. When this (mindedness) vanishes, O sinless one! that, it is said, is what is known as the dissolution of the mind with form. When conjoined with friendship and other virtuous qualities, that mind of the Jīvan-mukta becomes possessed of the best impressions (tendencies), devoid of being born again. This dissolution of the mind of the Jīvan-mukta is endowed with form, O Nidāgha! while the formless dissolution of the mind occurs in Videha-mukti. [The former is the divisible and the latter the indivisible type of Videha-mukti.]" (14-18)

THE STATE OF A VIDEHA-MUKTA

" In whom, even the distinctive functions associated with the excellent qualities indicative (of a Jīvan-mukta), are found to have met with their dissolution, such a one, of a digitless (indivisible) character, becomes a Videha-mukta. In that flawless and exquisitely sacred state of Videha-mukti, in that form (of the mind) characterized by the cessation of all functioning, which falls within the range of Videha-mukti, and is known as the formless dissolution of the mind, there is nothing whatsoever therein, (of a distinctive or indistinctive character). Neither attributes, nor the absence

of attributes, are there therein; neither worldly excellence, nor the opposite of such excellence, nor worldliness; nor exultation, nor dejection, nor the emotions of joy and jealousy; neither radiance, nor darkness, to the slightest extent; neither the twilights and the like, nor the nights (long or short); neither existence, nor non-existence, nor the state (intermediate) between the two. To those that have reached the other boundary, (the vanishing point), of the mind, as well as of the vanity of worldly existence, there is abundant scope for that (state), even as ethereal space (affords) for winds to blow. That (Brahman), wherein all the misery (of worldly existence) meets with its repose, which is of the character of sentience, which reposes in the one sleep, which is the treasure-house of bliss, and which is devoid of mobility and inertia, in that state, the great (Jīvan-mukta-s), with their sheaths rendered subtle like ether, (and therefore devoid of functions generated by lust and other vices) and with even the slightest traces of their minds dropped, become the bodiless, (Vedeha-mukta-s). O Nidāgha of mighty intellect! do thou become possessed of the impression-less mind, (by becoming a Jīvan-mukta). (Thence), by forcibly absorbing the mind, do thou become possessed of a function-less mind, (leading to Videha-mukti)." (19-25)

Brahma-vidyā and its Fruits

"That (the Brahman), which manifests itself as the innermost radiance, ever shining of its own accord

and which renders the phenomenal world intelligible, that alone is the witness of the world, the Ātman of all beings, the flawless in aspect, the main stay of all creatures (animate and inanimate), having palpable knowledge as its characteristic mark, capable of being understood only through its own peculiar lore—(the Brahma-vidyā), non-dual in its existence, knowledge and bliss, that Brahman I am."—Remaining in that attitude, a sage should discharge his duties (and become blessed). That, which, (though itself non-abiding), is the abode of all, the non-dual, transcendent Brahman, the most ancient, which is of the form of existence, sentience and bliss and which is not within the the range of speech and the mind; not there do the bodies of the Sun and the Moon shine; not there do the winds waft; nor all the deities (exert their influence). That radiant God, that is brought into being (through meditation), manifests himself as the exquisitely pure (Ātman), devoid of all emotions. When that all-embracing (Brahman) is seen, the knot of the heart, (doubt), is sundered, all doubts vanish and all Karma (past, present and prospective) of the seer perish. There are two Suparṇa-s (kings of birds) abiding together in this body (of ours) and they are known as the Jīva and the Īs'a. Of the two, the Jīva enjoys the fruits of all actions, but not so the great Īs'vara. The great Īs'vara manifests itself purely in the form of a witness, not partaking in the enjoyment (of fruits). Any difference manifesting itself between the two is the work of Māyā (Illusion) alone. The difference in sentience

(between the Jīva and the Īs'vara) is only apparent, (being outwardly attributed to two different entities), but in reality they do not differ in essence, for the reason that otherwise, sentience will be shorn of its sentient principle. As the oneness of sentience is established, both out of analogical inference, (even as ether is one and indivisible, though differentiated apparently as the ether of the pot, the ether of the pan and so forth) and also out of scriptural testimony, (such as of the Mahā-vākya-s, "That thou art," and others), (a sage) feels neither sorry, nor deluded in arriving at the concept of the oneness of sentience. "The final resort of the entire universe, the palpable truth and sentience, (the Brahman) I am;"—with this conviction should the sage give up all sorrow. Verily those, from whom all contaminations have vanished, see in their own bodies, the self-luminous form of the Ātman, the All-witness, and not those (others) that are enveloped in Māyā. (26-36)

The Means to be Employed for the Acquisition of the Brahma-vidyā

(Having attained purity of mind, by having recourse to austere action, detached from desire and unconcerned with the fruit) and having realized that (Brahman) alone, the Brāhmaṇa of fortitude should desire to attain wisdom (through meditation of the form—" I am the Brahman, the Brahman alone am I,") and not merely ponder over many words (signifying things apart from

the Brahman), as that will be mere logomachy and waste of vocal energy. Having acquired a thorough knowledge of the Brahman (through study, reflection and repeated meditation on the sublime truths of the Upaniṣad-s), he should cultivate the desire to stand by that, with the detachment of a child. By practising the lore of the Brahman and the detachment of a child, the sage should then become possessed of the Ātman (*i.e.*, become a Jīvan-mukta or a Videha-mukta.) (37, 38)

Tranquillizing the Mind by Controlling the Breath

Know that this body made up of the elements is the seed of the creeper of worldly existence, encasing the big sprout of (human) effort, productive of (the fruits of) happiness and misery. Of this body, the mind following in the wake of desire is the seed, having for its sheath, states which are actual or fancied and the actual types of misery, as its caskets. There are two seeds for the tree of the mind, overgrown with the creeper of changing (mental) attributes. One is the throbbing of the vital air. The second is the fixed attitude (of confirmed preconception). When the vital energy moves about, intent on passing through the Naḍī-s, then the mind instantly becomes filled with awareness. That is the responsivity to environment roused by the flow of vital energy. The restraining of mental functioning is excellent. The flow of vital energy and the like is good. For the attainment of the tranquillity of the

mind, Yogin-s have recourse to the control of breath along with Prāṇāyāma-s (rarefaction of the breath), Dhyāna-s (concentration) and other ways of procedure devised by their own ingenuity. Know that supreme cause, which bestows tranquillity of the mind as its effect. (Wise men) know that the restraining of the breath (brings about) the remaining at ease of the mind, which is conducive to bliss. (39-45)

Conquest of the Mind through the Restraint of previous Mental Impressions

The perception, through confirmed previous bias, of an object, without resort to any investigation into its antecedents and consequents, is what is known as Vāsanā (preconceived mental impression). When the conception of what has at all to be abandoned and what has at all to be grasped, is not present and there is the state of remaining unattended with conceptions, then is the mind not born. When the mind does not function owing to the absence of Vāsanā-s (mental impressions), then arises non-mindedness. When there is no conception conceived of any worldly object whatsoever, then how will the mind be born, when the ether of the heart is void? Assuming a thing to be non-existent, the conception of its non-existence, (culminating in) the perception of the real existence, that is known as the state of absorption of the mind. That, which, having given up everything within (itself), abides in a cool heart (in a state of unconcern), that mind,

even though functioning, is said to be of a non-existent form. They are verily known as Jīvan-mukta-s, whose Vāsanā, resembling a baked seed, is incapable of reproduction and is tongueless, (incapable of expressing what lies in the form of an impression). Those who have reached the other boundary of knowledge and whose minds have attained the rhythmic form (of the Brahman), are said to be mindless and to become etherial in form, when their bodies cease to exist (and become Videha-mukta-s). The throbbing of vital breath and Vāsanā (mental impression), on being given up, as soon as they come to be known, perish root and branch at once, even as a tree (dies), as soon as its roots are cut through. When what was previously seen or not seen of this perception, manifests itself again, that should be wiped out with effort by the knowing man. Its non-wiping off leads to the great cycle of wordly existence, while its complete wiping off alone is what is known as liberation. Do thou become non-frigid and one who has no interest in sensual pleasures, who has given up responsivity to environment. He in whose case there is, in this world, no dependence on the thing perceived and the state of perception, that person is said to be non-responsive and non-frigid, even though he may be engaged in actions of a hundred kinds. By what has yet to be known, the ether of the heart is not affected even to the slightest extent. He, whose responsivity is of this non-frigid character is said to be a Jīvan-mukta. When nothing is conceived and in consequence of the absence of Vāsanā, what

resembles the superior knowledge of the child, the dumb man and the like, is firmly established, then is resorted to the continuous absence of perception, free from frigidity, in consequence of which the wise man is no longer contaminated. Having given up all Vāsanā-s, as a result of remaining in the state of Nir-vikalpa-samādhi, (misconception-less ecstatic trance), absorbed entirely in the Brahman, having neither beginning nor end, even that state (of absorption in the Brahman) gets dissolved internally. Whether standing, going, touching, or smelling, unsmeared by such actions, non-frigid, with the happiness (derived from such actions) altogether dropped and the responsivity to environment thoroughly given up, blissful, the sage, (by himself) a vast reservoir of virtuous qualities, should, by holding on to this aim, at all hazards, cross over to the other shore of the ocean of the misery (of worldly existence). (Wise men) know that, as the state of existence, wherein, all differences having been given up, there is existence alone, devoid of attachment, one alone in form and prodigious in size. Do thou become intently devoted to this one supreme existence, (the Brahman) alone, giving up the idea of division, such as, "(This is) existence (of the form of) duration, (this is) existence (of the form of) parts, (this is) existence (of the form of) substance," conceiving that (Brahman), which has the generic property of existence, which is one only, and all alone, as the supreme ruler, that is full, that enjoys exquisite bliss, that fills the points of the compass with its formidable form in a standing

posture, that which is at the other extremity of the generic property of existence and is beyond all conceptions [of space and time), the foremost, the beginningless state. There is no seed for that. Therein awareness seeks its repose, shorn of all misconceptions. A human being, that has attained his seat therein, does not remain miserable any more. That is the cause of all beings. There is no cause for that. That is the essence of all essences. Beyond that there is no essence. In that vast expanse of the mirror of sentience all these objects and views (of the phenomenal world) are reflected, even as the trees standing on the edge are reflected in the lake. That is flawless and passionless, that is the truth of the Ātman. On the acquisition of the knowledge of that, the mind attains tranquillity. Simultaneously with the vanishing of the delusion relating to the reality of the phenomenal world, having attained its one real form, thou art completely reduced to the state of being relieved from the fear of worldly existence. By adopting the various expedients related by me, for these seeds of misery (to be rendered ineffective), is attained that state (the Brahman). If thou shouldst give up, with strong endeavour and manly effort, all the previously acquired Vāsanā-s and build for thyself, even for a moment, a resting place in the (Īs'vara- or the Sākṣi-tattva) stage lying on the other extremity of the generic property of existence, which is incapable of perishing, thou shalt, at that very moment, attain that virtuous state, which will be quite enough for thee. Shouldst thou seek

ĀLAMBANAPARĪKṢĀ

AND

VṚTTI

BY

DIṄNĀGA

WITH THE COMMENTARY OF

DHARMAPĀLA

Restored into Sanskrit from the Tibetan and Chinese Versions and edited with English translation and an Essay on Bahyārthavāda

BY

PANDIT N. AIYASWAMI SASTRI
Santiniketan

ADYAR LIBRARY

1939

INTRODUCTORY NOTE

IT is unfortunate that most of the works on Buddhist logic are not now available in the original Sanskrit, but available only in translations *viz.* Chinese and Tibetan. One of such works is the Ālambanaparīkṣā of Diṅnāga along with the author's own vṛtti. It has also two commentaries, one by Dharmapāla preserved in Chinese and another by Vinītadeva available in Tibetan. Mr. Susumu Yamaguchi of Japan has translated into French and published in the *Journal Asiatique*, T. CCXIV, No. I, the text and vṛtti with copious extracts from the commentary of Vinītadeva and also with the Tibetan and Chinese versions. But he did not study the commentary of Dharmapāla systematically. I have restored into Sanskrit this important work of Diṅnāga with the commentary of Dharmapāla from the Chinese and Tibetan translations. In doing so, I have made use of the books, Chinese and Tibetan deposited in the Adyar Library as well as in the Department of Sino-Indian Studies, Viśvabhāratī. The description of these materials, in detail, will be given later on after publishing the whole book. In this connection, I may say that the Adyar Library is very fortunate in acquiring rarer collections of the Buddhist Literature and much more so in having the proper authorities who take all the possible interest to make the Library useful to the public in general and to the scholars in particular.

Now I like to offer my cordial thanks to the authorities of the Adyar Library, especially the Director Dr. G. Srinivasa Murti, B.A., B.L., M.B. & C.M., Vaidyaratna and the Editor Dr. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon) for kindly undertaking the publication of this book.

Santiniketan N. AIYASWAMI SASTRI
Feb. 1, 1939

आलम्बनपरीक्षा

आचार्यदिङ्नागकृता

नमः सर्वबुद्धबोधिसत्त्वेभ्यः

१. यद्यपीन्द्रियविज्ञप्तेर्ग्राह्यांशः (=अणवः) कारणं भवेत् ।
अतदाभतया तस्या नाक्षवद्विषयः स तु[1] (अणवः) ॥

२. यदाभासा न तस्मात् सा द्रव्याभावात् द्विचन्द्रवत् ।
एवं बाह्यद्वयश्चैव न युक्तं मतिगोचरः ॥

३. साधनं सञ्चिताकारमिच्छन्ति किल केचन[2] ।
अण्वाकारो न विज्ञप्तेरर्थः[3] कठिनतादिवत् ॥

४. भवेद्घटशरावादेस्तथा सति समा मतिः ।
आकारभेदाद्भेदश्चेत्, नास्ति तु द्रव्यसत्यणौ ॥

* Tanjur (Narthan), Mdo, ce, (XCV) No. 4.

[1] This verse is quoted in the Tattvasaṅgrahapañjikā (GOS.) p. 582. The reading 'अणवः' given within bracket is according to the Tibetan version.

[2] This line being put literally, may read thus: केचित् सञ्चिताकारान् साधनमिच्छन्ति ।

[3] Lit. विज्ञप्ति-अर्थ.

५. प्रमाणभेदाभावात् सः[4], अद्रव्येऽस्ति ततः स हि ।
अणूनां परिहारे हि तदाभज्ञानविप्लवात्[5] ॥

६. यदन्तर्ज्ञेयरूपं तु बहिर्वदवभासते ।
सोऽर्थो विज्ञानरूपत्वात्तत्प्रत्ययतयापि च[6] ॥

७. एकांशः[7] प्रत्ययोऽवीतात्[8] शक्त्यर्पणात्क्रमेण[9] [वा] ।
सहकारिवशाद्यद्धि शक्तिरूपं [तत्] इन्द्रियम् ॥

८. सा चाविरुद्धा विज्ञप्तेरेवं विषयरूपकम् ।
प्रवर्ततेऽनादिकालं शक्तिश्चान्योन्यहेतुके ॥

इत्याचार्यदिङ्नागकृता आलम्बनपरीक्षाप्रकरणकारिका समाप्ता

---

[4] The two quarters *4d* and *5a* form one idea, and they may be put literally thus : सः अणौ द्रव्यसति नास्ति प्रमाणभेदाभावात्.

[5] This may literally read thus : अणु परिहारे तदाभज्ञानविप्लवः. The reading 'विप्लवात्' is adopted from the Tibetan version of the Vṛtti.

[6] This verse is quoted in the Tattvas. pañ. p. 582. Mr. S. Yamaguchi suggests in Tib. *6b* the reading 'de' for 'te' relying upon Vinītadeva's commentary (Tib.). It is also supported by the Sanskrit original. The first half of this verse is cited by S'aṅkara in his Bhāṣya ad II, 2, 28, with the reading 'तत्' for 'तु'.

[7] =gcig. cha haṅ. So reads S. Yamaguchi's edition of the Tib. version. But the Xylograph reads gcig. nahaṅ=एकोऽपि.

[8] =अविनाभाव=अव्यभिचार=mi (ma) hkhrul.

[9] This quarter is cited in the Tattvasaṅ. pañ. p. 582 along with the prose passage of the Vṛtti thus : अथ वा शक्त्यर्पणात्क्रमेणापि, etc.

आलम्बनपरीक्षावृत्तिः *

आचार्यदिङ्नागकृता

नमः सर्वबुद्धबोधिसत्त्वेभ्यः

ये चक्षुरादिज्ञानस्यालम्बनं बाह्यार्थोऽस्तीतीच्छन्ति । ननु ते कल्पयन्ति परमाणून् ; तत्कारणत्वात [ज्ञानस्य] । संघातं[1] वा तदाभज्ञानस्य जायमानत्वात् । तत्र तावत्

यद्यपीन्द्रियविज्ञप्तेर्ग्राह्यांशः (=अणवः) कारणं भवेत् ।
अतदाभतया तस्या नाक्षवद्विषयः स तु (अणवः) ॥ १ ॥

विषय इति । ज्ञानेन स्वरूप [मेव] निर्धार्यते । तदाकारतया[2] जायमानत्वात् । [3]यद्यप्यणवः तत्कारणम् । तथापि न तादृशाः अक्षवत । एवञ्च नाणवस्तावदालम्बनम् । संघातस्तु तदाभत्वेऽपि [ज्ञानस्य. नालम्बनम् । यतः]

* Tanjur (Narthaṅ), Mdo, ce (XCV) No. 5. The Tibetan version has been edited by Mr. Susumu Yamaguchi with French translation in the Journal Asiatique T. CCXIV, No 1 (1929).

[1] hdus. pa.

[2] Lit.-कारेण जननात .

[3] This sentence may also read thus : अणूनां तत्कारणत्वेऽपि न तथाभावः अक्षवत्.

यदाभासा न तस्मात्सा

योऽर्थः स्वावभासिविज्ञप्तिमुत्पादयति सह्यालम्बनं युज्यते । यतः स एव ह्युत्पत्तिप्रत्यय उच्यते । संघातस्तु नैवम् ।

द्रव्याभावाद् द्विचन्द्रवत् ।

इन्द्रियवैकल्यात् द्विचन्द्रदर्शनस्य तदाभत्वेऽपि न तस्य विषयोऽस्ति । तद्वत् संघातः द्रव्यतोऽसत्त्वेन अकारणत्वात् नालम्बनम् ।

एवं बाह्यद्वयश्चैव न युक्तं मतिगोचरः ॥ २ ॥

अणुः कलापश्चेति बाह्योऽर्थः नालम्बनम्, एकाङ्गवैकल्यात् ॥ तत्र

साधनं सञ्चिताकारमिच्छन्ति किल केचन[4] ।

सर्वोऽर्थो बह्वाकारः[5] अतः तत्र केनचिदाकारेण प्रत्यक्ष इष्यते । परमाणुष्वप्यस्ति सञ्चिताभज्ञानोत्पत्तिकारणभावः[6] ।

अण्वाकारो न विज्ञप्तेरर्थः कठिनतादिवत् ॥ ३ ॥

[4] Representative of this view in later periods seems to be Bhadanta S'ubhagupta; cf. Tattvas. pañ. p. 551: समुदिता एवोत्पद्यन्ते विनश्यन्ति चेति सिद्धान्तात नैकैकपरमाणुप्रतिभास इति । यथोक्तं भदन्तशुभगुप्तेन—प्रत्येकपरमाणूनां स्वातन्त्र्येणास्ति संभवः (Read असंभवः) । अतोऽपि परमाणूनामेकैकाप्रतिभासनम ।

[5] =rnam. pa. du. ma. can. yin. pas. So reads S. Yamaguchi's edition. But the Xylograph reads simply 'yin pas'.

[6] Cf. the opinion of Sumati, a Digambara, cited in the Tattvas. pañ. p. 554: सामान्यविशेषात्मत्वात् सर्वपदार्थानां तुल्यातुल्यरूपेण द्विरूपाः परमाणवः । तत्र समानं यद्रूपं तदिन्द्रियैर्गृह्यते नासमानम् । ततश्चैकाकारं विज्ञानमणुष्वविरुद्धमिति प्रत्यक्षसिद्धाः परमाणवः ।

यथा कठिनतादि विद्यमानमपि न चाक्षुषबुद्धिविषयः । [7]एव-मणुत्वमपि ॥

भवेद्घटशरावादेस्तथा सति समा मतिः ।

घटशरावादिपरमाणुषु बहुष्वपि न कोऽपि विशेषोऽस्ति ।

आकारभेदाद्भेदश्चेत्,

यदि मन्यसे ग्रीवाद्याकारः विशेषक्रिया, येन बुद्धेर्विशेषणमुपाधिर्भवेत् । इति । अयमुपाधिर्घटादावस्ति ।

नास्ति तु द्रव्यसत्यणौ ॥ ४ ॥

प्रमाणभेदाभावात् सः,

परमाणुषु द्रव्यान्तरेष्वपि पारिमाण्डल्ये[8] भेदो नास्ति ।

अद्रव्येऽस्ति ततः स हि ।

आकारभेदः संवृतिसत्स्वेवास्ति न तु परमाणुषु । घटादयश्च संवृतिसन्त एव ॥

अणूनां परिहारे हि तदाभज्ञानविप्लवात् ॥ ५ ॥

द्रव्यसत्सु [9]अपनीतसम्बन्धिष्वपि [नील-] वर्णादिवत् स्वबुद्धिर्न त्यज्यते । तथा सति इन्द्रियबुद्धीनां विषयो बहिर्नास्तीत्युपपद्यते ॥

यदन्तर्ज्ञेयरूपं तु बहिर्वदवभासते ।

सोऽर्थः

[7] Lit. अणुत्वसदृशः

[8] =zlum. po.

[9] More lit. सम्बन्धिनि अपनीतेऽपि ; or सम्बन्धिन अपनयेऽपि.

वाह्यार्थेऽविद्यमाने अन्तस्सदेव बहिर्वदवभासनमालम्बनप्रत्ययः।

विज्ञानरूपत्वात्तत्प्रत्ययतयापि च ॥ ६ ॥

अन्तर्विज्ञान [10]मर्थतयावभासते [11]ततो उत्पद्यते चेति धर्मताद्वय-विशिष्टमित्यतः अन्तस्सदेवालम्बनप्रत्ययः ॥

यदि तावदेवमवभास एव वेद्यते। कथं तदेकदेशः सहजातः प्रत्ययः।

एकांशः प्रत्ययोऽवीतात्,

सहभूतोऽपि अव्यभिचारात् [12]अन्यजातस्य प्रत्ययो भवति ॥ नैयायिकास्तु एवमाहुः। क्रमेण जायमानयोर्हेतुहेतुमतोः भावाभावतद्वत्ता लक्षण[13] मिति ॥ [14]अथवा

शक्त्यर्पणात् क्रमेण [वा]।

क्रमेणापि सोऽर्थावभासः [15]स्वानुरूपकार्योत्पत्तये शक्तिं विज्ञानाधारां करोतीत्यविरोधः[14] ॥ यदि तर्हि स्वरूपं[16]मेवालम्बनप्रत्ययः। कथं तत् [रूपं] चक्षुश्चोपादय चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते [इति]।

[10] Or. अर्थः अवभासते.

[11] =अर्थात्. cf. Vṛtti ad *2a*.

[12] Lit. अन्यस्मात् जातस्य.

[13] Cf. Nyāyasūtra, IV, 1, 49: प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्धा कस्मादुत्पादव्ययदर्शनात्.

[14] The passage, अथवा . . . अविरोधः is quoted in the Tattvas. pañ. p. 582. The pañjikā cites this passage omitting the words क्रमेण वा in the quarter *b* of the verse 7.

[15] Xylograph reads स्वभासानु—, raṅ. snaṅ. ba—.

[16] raṅ. gi. gzugs.

सहकारिवशाद्यद्धि शक्तिरूपं [तत्] इन्द्रियम्[16a] ॥ ७ ॥

इन्द्रियं स्वकार्यात् शक्तिरूपमेवानुमीयते न तु भौतिकम् ।

सा चाविरुद्धा विज्ञप्तेः

[17]शक्तिस्तु विज्ञाने वास्तु । अनिर्देश्ये स्वस्य[18] रूपे वास्तु कार्योत्पत्तौ न विशेषः ।

एवं विषयरूपकम् ।
प्रवर्तेतेऽनादिकालं शक्तिश्चान्योन्यहेतुके ॥ ८ ॥

चक्षुराख्यां शक्तिमन्तः[19]रूपञ्चोपादाय विज्ञानमर्थावभासि आलम्बनादविभक्तमुत्पद्यते । इदं द्वयमपि अनादिकालमन्योन्यहेतुकम् । कदाचित् विज्ञानस्य शक्तिपरिपाकात् विषयाकारता भवति । कदाचिच्च तदाकारशक्तिः[20] । विज्ञानं सा च उभयमन्यत्वेनानन्यत्वेन च यथेष्टमुच्यताम् । एवमन्तरालम्बनं[21] धर्मताद्वयविशिष्टत्वात् विषयतया उपपद्यते ॥

इत्याचार्यदिङ्नागकृता आलम्बनपरीक्षावृत्तिः समाप्ता

[16a] Cf. Madhyamakāvatāra, Sanskrit text VI, 62 and bhāṣya thereon.

[17] =nus. pa. ni. Xylograph omits it.

[18] Or. स्वरूपे=raṅ. gi. ṅo. bo. la.

[19] =naṅ. gi. gzugs.

[20] =de. hi. rnam. pahi. nus. po.

[21] Better reading will be अन्तर्विज्ञानं. Cf. vṛtti ad 6c-d.

अनाकारचित्तविषयशास्त्रम्

१. यद्यप्युच्यते अणुः इन्द्रिय [विज्ञप्तेः] कारणम् असरूपत्वात् अक्षवन्न विषयः ।

२. विज्ञप्तिः संघाताभा भवति न तस्माज्जायते । संघातोऽसद्रूपः द्विचन्द्रवत् । अनेन द्वौ बाह्यार्थौ न विषयौ ।

३. केचिद्वदन्ति । अणवः संभूय पदार्थसाधनानि विषयाः सिध्यन्ति, विज्ञानस्य तदाभत्वात् । अणुस्वरूपं द्रव्यसदपि न विषयः [1]रजोवत् विज्ञानासरूपत्वात् ।

४. अणुर्विषयश्चेत्, तदा विज्ञप्तिरभिन्ना [स्यात्] । यद्याकारभेदं वदसि तदा विज्ञप्तिर्विषमा [स्यात्] । आकारभेदः प्रज्ञप्तिस्थः । अत आकारो न तथ्यः ।

५. अणुप्रमाणं सर्वत्राभिन्नम् । यद्यणून् परिहरसि, विषयविज्ञप्ति नोंदियात् । तस्मात् विषयाः प्रज्ञप्तिनामानि ।

[1] Chén=dust. dirt, This character is also used for विषय. But in the corresponding passage of the vṛtti of Paramārtha's and Hsuan Chuan's versions, the character 'chien' is used which exactly corresponds to कठिनता of the Tibetan. So 'chén' is, I think, a mistake for 'chien'=कठिनता.

६- अन्तर्विषयरूपं बहिर्वदवभासमानं विज्ञप्तिविषयः सिध्यति। विज्ञानस्य दृश्याकारत्वात् इदं विज्ञानमालम्बनप्रत्ययः।

७. उत्पत्तिनैयत्यात् युगपत् [प्रत्ययः] सिध्यति। क्रमेण वा शक्तिर्जनयति। [2]द्वितीयमिन्द्रियं---सहजातशक्तिविशेष इन्द्रियं भवति।

८. विज्ञानस्याप्रतिघः[3]। अन्योन्यहेतुके शक्तिविशेषविषयात्मके अनादिकालमन्योन्यप्रवृत्ते ॥

---

[2] There are two kinds of sense organs, *sthūla* and *sūkṣma*. The latter seems to be meant here.

[3] =अविरोधी.

Paramārtha's Chinese Version

अनाकारचित्तविषयशास्त्रम

१. ये केचित् स्वीकुर्वन्ति चक्षुरादिषड्विज्ञानानि बाह्यमर्थं प्रतीत्य उत्पद्यन्त इति। ते कल्पयन्ति परमाणुं वा विषयम्। विज्ञानहेतुत्वात्। परमाणुसङ्घातं वा विषयम्। सङ्घाताभविज्ञानस्योदयात्।

विषय इति किंलक्षणः। [4]यत् विज्ञानविज्ञापकम्। तल्लक्षणः। यथा तल्लक्षणं विज्ञानमुदेति। तस्मात्स विषय उच्यते। परमाणु नैतद्वृत्तिः।

Hsuan Chuang's Chinese Version

आलम्बनप्रत्ययपरीक्षाशास्त्रम्

१. केचित् चक्षुरादिपञ्चविज्ञा-[1]नानां बाह्यरूपमालम्बनप्रत्ययं कुर्वन्तः परमाणुं वा कल्पयन्ति वस्तुत अस्तीति। विज्ञानजनकत्वात्। सङ्घातं वा गृह्णन्ति। जायमानविज्ञानस्य तदाकारबन्धात्। उभयमपि न युक्तम्। कस्मात्।

अणुः पञ्चविज्ञानानां
कारणमपि नालम्बनम्।
तदाकारविज्ञानाभावात्
चक्षुरक्षादिवत्॥

आलम्बनप्रत्ययो यदुत तदाकारबद्धविज्ञानजनकप्रत्ययः। वस्तुरूपश्च जनकप्रत्ययो भवति। विज्ञानं तमपेक्ष्य जायते। रूपादिपरमाणुर्यद्यपि वस्तुरूपः आलम्बनाका[2]रवि-

PARAMĀRTHA'S CHINESE VERSION	HSUAN CHUANG'S CHINESE VERSION
यत्परमाणुद्रव्यम् इदं विज्ञान-कारणम्। पञ्चेन्द्रियवत्। तस्मान्न विषयः परमाणुः।	ज्ञानजनकः तथापि नालम्बनम्। चक्षुरक्षादिवत्। चक्षुरादौ तदाकार-विज्ञानाभावात्। एवं परमाणुश्चक्षु-रादिविज्ञानस्य नालम्बनम्।
२. तथा चेत् परमाणुसङ्घातो विषयः स्यात्। यथासङ्घातं विज्ञानो-दयात्। यद्यपि पुनरेवं [5]तदाकार-मुदेति। विज्ञानं न तस्माज्जायते। तस्मात् सङ्घातोऽपि न विषयः। कस्मात्। विषयश्चेत्, तदाकाराभ-विज्ञानजनको विषय आस्थेयः। कस्मात्। अयं हि विषयो वक्तव्यो विज्ञानोत्पत्तिप्रत्ययत्वात्। सङ्घातस्तु नैवम्। अद्रव्यसत्त्वात् द्विचन्द्रवत्। संक्षुभितचक्षुरिन्द्रियस्य द्विचन्द्राभवि-ज्ञानमस्ति। न [तु] चन्द्रद्वयम्। विज्ञानगोचरस्य द्रव्यतोऽभावात्। सङ्घातोऽप्येवम्। परमाणून् विहाय द्रव्यं नास्तीति सङ्घातो न विज्ञानगो-चरः। तस्माद्बाह्यविषयः—द्वावर्थौ,	२. सङ्घातः पञ्चविज्ञानाना- मालम्बनमपि न प्रत्ययः। तद्द्रव्याभावात् द्वितीयचन्द्रवत्॥ रूपादिसङ्घातः यद्यपि आलम्बनी-क्रियते। चक्षुर्विज्ञानादीनां तदाका-रकत्वात्। तथापि न प्रत्ययः। संक्षुभितनेत्रदृष्टद्वितीयचन्द्रवत्। तस्य द्रव्यतो नास्तीत्यकारणत्वात्। एवं सङ्घातश्चक्षुरादिविज्ञानानां प्रत्ययो न भवति। अतो बाह्यौ द्वावर्थौ आलम्बनप्रत्यययौ मिथ एकाङ्ग-विकलौ। अत एव न युक्तौ।

PARAMĀRTHA'S CHINESE VERSION

न विज्ञानगोचरः। द्वयो र्विकलाङ्गत्वात्।

३. केचिदाचार्या वदन्ति। अणवः सञ्चिताः पदार्थसाधनानि बह्वाकारसंपन्नाः। तान् गोचरं सधायामः। कस्मात्। आकारान्तरयुक्तः प्रत्यक्षजनकः। न केवलः परमाणुः परमाणुसङ्घातश्च। तस्मात् परमाणौ परमाणुसङ्घाते च अस्त्याकारः [यः] षड्विज्ञानानां विषयः क्रियते। आण्वाकारो न विषयः कठिनतादिवत्। परमाणौ सन्ति काठिन्यशीतोष्णप्रयत्नस्पर्शाः। ते च द्रव्यसन्तो न चाक्षुषविज्ञानगोचराः। चाक्षुषविज्ञानस्य अतादृशत्वात्। परमाणुवर्तिपदार्थे [आकार] श्चैवम्।

HSUAN CHUANG'S CHINESE VERSION

३. केचित् गृह्णन्ति रूपादीनां प्रत्येकं बह्वाकाराः सन्ति। तत्र एकाकारः प्रत्यक्षविषयः। अतः परमाणूनामाकारसमृद्धानामस्ति प्रत्येकं सञ्चिताकारः। अयमाकारो द्रव्यसन् प्रत्येकं [तद्-] आकाराभमिज्ञानोत्पत्त्यारम्भक इति पञ्चविज्ञानानामालम्बनप्रत्ययीक्रियते। इति। तदपि न युक्तम्। कस्मात्।

सञ्चित[ाकार]: कठिनतादिवत्
चक्षुरादिविज्ञानानां।
प्रत्ययोऽपि नालम्बनम्
अण्वाकाराभ्युपगमात्॥

यथा कठिनताद्याकारः यद्यपि वस्तुसन् चक्षुरादिविज्ञानानां प्रत्ययभावं भजते। तथापि नालम्बनम्। चक्षुरादिविज्ञानेषु तदाकाराभावात्।

PARAMĀRTHA'S CHINESE VERSION	HSUAN CHUANG'S CHINESE VERSION
	रूपादिपरमाणूनां सञ्चिताकारेऽपि युक्तिस्तथैव। तस्य सर्वथा अण्वाकारतया ग्रहात्।
४. कस्मात्। पदार्थमध्यवर्ती परमाणु र्यदि विज्ञानजनकः। तदा इदं विज्ञानं न भिद्येत। पदार्थमध्यवर्तिपरमाणुभेदाभावात्। यदि वदसि आकारभेदात् विज्ञानभेदो जायते। घटादिपदार्थाश्च न समाः। तदाकारकारणत्वात् जायमानं विज्ञानं भिद्यते। इति। अयमर्थो न युज्यते। कस्मात्। तादृशाकारभेदाः घटादिप्रज्ञप्तिपदार्थवर्तिनः न तु [6]परमाणुद्रव्यवर्तिनः।	४. चक्षुरादिविज्ञानकारणपरमाणुसञ्चिताकारवादे पुनरस्ति दोषान्तरम्। घटश[3]रावादिमतिः तद्वर्त्ती अभिन्ना स्यात्। नाकारभेदाद् भेदः आकारभेदस्याद्रव्यत्वात्॥ घटशरावादिमहदल्पादिपदार्थसाधनपरमाणुषु बहुषु अल्पेषु वा साम्यात् तत्कारणा मतिरभिन्ना स्यात्। तत्पदार्थाकारभेदाद्बुद्ध्याकारभेद इति वदसि चेत्। न तथा युक्तम्। ग्रीवाद्याकारभेदः केवलं घटादिप्रज्ञप्तिधर्मेऽस्ति। न तु परमाणुषु। अतस्तत्र ग्राह्यं परमाणवोऽपि भिन्नाकारा इति।

PARMĀRTHA'S CHINESE VERSION

५. [6]अणुप्रमाणस्य भेदाभावात्। पदार्थस्थपरमाणुप्रमाणं यत्पारिमाण्डल्यं [तत्] अभिन्नम्। तस्मात् पदार्थानामाकारा न वस्तुसन्तः। [किन्तु] प्रज्ञप्तिसन्तः। घटादिपदार्थाश्च प्रज्ञप्त्याकारा इत्युच्यन्ते।

अणूनां परिहारे घटाद्याकारविज्ञानस्यानुत्पत्तेः। द्रव्येषु[7] संयुक्तधर्मा भग्नाश्चेत् [तदापि] द्रव्याकारविज्ञानं न नश्यति। अभग्नकाल इव घटे पञ्चविषयविज्ञप्तिर्जायते। भग्नार्थे पञ्चविषयविज्ञप्तेरनष्टत्वात् पञ्चविषयादयो द्रव्यसन्तः। अनेन अणुसङ्घातपदार्थौ न विज्ञप्तिजनकौ। तस्माद्बाह्यविषयो न विज्ञानगोचरः।

६. तथा चेत् को धर्मो विषयः। अन्तर्विषयरूपं बहिर्वदवभासते। अयं विज्ञानविषय इत्युच्यते। बाह्यविषये वस्तुतोऽविद्यमाने, अन्तर्विज्ञाने स-

HSUAN CHUANG'S CHINESE VERSION

५. अणुप्रमाणसाम्यात्
आकारभेदः प्रज्ञप्तिमात्रम्।
अणुशस्तस्य भेदे
तद्बुद्धित्यागनियमात्॥

न घटशरावादिनिष्पादकपरमाणूनामाकारपरिमाणं भिद्यते। पारिमाण्डल्यलक्षणं हीयेत। अतो ज्ञायते विभिन्नाकारः प्रज्ञप्तिस्थो न द्रव्यम् इति। विभिन्नाकारः पुनः परमाणुशो भज्यते [चेत्] तद्बुद्धिर्नियमेन त्यज्यते। न नीलादेरणुशो भञ्जने तद्बुद्धिस्त्यज्यते। अस्मात् आकारभेदः संवृतिसन्मात्रम्। न नीलादिवत् द्रव्यस्थः। तस्मात्पञ्चविज्ञप्तीनामालम्बनप्रत्ययो न बाह्यं रूपादि इतीदमुपपत्त्या संपन्नम्।

६. ननु तदालम्बनप्रत्ययः सर्वथा नास्ति। नैव सर्वथा नास्तीति। तथा चेत् किम्।

PARAMĀRTHA'S CHINESE VERSION

स्त्वानां मुग्धचित्तविकल्पात् षड्विषयविकल्पः प्रवर्तते । अयं विकल्पो यथा बहिर्वर्तते तथा अवभासते । चतृषु प्रत्ययेषु अयं नाम विज्ञानालम्बनप्रत्ययः । अस्य विज्ञानरूपत्वात् अस्माद्विज्ञानस्य जननात् । कस्मात् । इदं विज्ञानं, अन्तर्विषयरूपं भवति[8] अन्तर्विषयाज्जायते इति धर्मद्वयसंपन्नम् । तस्मादन्तर्विषयो गोचर आख्यायते ।

७. पृच्छयते । यथाविषयं विज्ञानं संभवति इतीदमेव युक्तम् । अन्तर्विषयोऽयं विज्ञानैकदेश एककाल उत्पन्नः कथमालम्बनप्रत्ययो भवति[8] । उच्यते । आलम्बनप्रत्ययः सिध्यति । इति । आलम्बनप्रत्ययोऽयं संभवति अद्विधाभावात् । प्रत्यय इति । कदाचित् एककाल उत्पन्नोऽपि अन्यजातस्य धर्मान्तरस्य साधनम् । उत्पत्तिविनाशयो[9] नियतानुबन्धित्वात्[10] । पृच्छयते । क्रमेण

HSUAN CHUANG'S CHINESE VERSION

अन्तः रूपं बहिर्वदवभासमानं
विज्ञानालम्बनप्रत्ययः ।
तदाकारो विज्ञानवर्ती
विज्ञानजनकश्च इत्यभ्युपगमात् ॥

बाह्यविषयो यद्यप्यसन् । तथाप्यस्ति अन्तः रूपं बहिर्विषयाकारमवभासमानमालम्बनप्रत्ययः । चक्षुरादिविज्ञानं तदाकारबद्धं प्रवर्तते तत उत्पद्यते च इति धर्मद्वययुक्तमित्यभ्युपगमात् ।

७. अयमन्तर्विषयाकारः विज्ञानादविभक्तः । विज्ञानकारणप्रत्ययः कथं भवति ।

सहवृत्तिनैयत्यात्
युगपदपि कारणप्रत्ययः ।
पौर्वापर्येण वा प्रत्ययः
तच्छक्त्यर्पणात् ॥

विषयाकारो विज्ञानेन सहवृत्तिनैयत्यात् यगुपज्जातोऽपि विज्ञानकारणप्रत्ययः । नैयायिका आहुः । यद्ययं तेन असहवर्ती भवति ।

PARAMĀRTHA'S CHINESE VERSION

जातयोः कथमालम्ब्यालम्बनरूपम् । उच्यते । हेतुः पूर्वं चेत् पश्चात् फलम् । फलं हि हेत्वनन्तरभावि[11] । न तु हेतुः फलानन्तर[11] भावी । हेतोस्सफलत्वे अवश्यं सत्ता । हेतोर्निष्फलत्वे अवश्यमसत्ता । फलं हेत्वनन्तरभावि[11] सद्वा असद्वा । इदमाख्यायते हेतुफलरूपम् ।

अथ वा शक्त्यर्पणात् क्रमेण आलम्ब्यालम्बन [रूपं] सिध्यति । विषयाकारं विज्ञानं क्रमेण उत्पद्य उत्पादयति । कार्यानुरूपशक्त्युत्पादनेन विज्ञानधारामुत्पादयति ।

पृच्छ्यते । यद्यन्तर्विषयो विज्ञाना लम्बनप्रत्यय उत्पत्तिकारणम् । कथं सूत्रं व्याख्यातव्यम् । सूत्रमाह[12] । चक्षूरूपञ्च प्रतीत्य चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते । इति विस्तरः । उच्यते । कार्यसहकारिशक्तिस्वरूपमिन्द्रियमुच्यते ।

HSUAN CHUANG'S CHINESE VERSION

युगपज्जातयोरपि [न] कार्यकारणभावो लभ्यते ।

अथ वा पूर्वं विज्ञानाकारः पश्चाद्विज्ञानप्रत्ययो भवन् मूलविज्ञाने स्वानुरूपकार्योत्पादकशक्त्यर्पणादुत्पादयति । इति युक्त्यविरोधात् ।

यदि पञ्चविज्ञानानि केवलमन्तः रूपं प्रतीत्य जायन्ते । कथं पुनरुच्यते चक्षुरादिः प्रत्यय इति ।

PARAMĀRTHA'S CHINESE VERSION

आह । इन्द्रियं किंस्वरूपम् । उच्यते । शक्तिविशेषस्वरूपम् । तत्स्वरूपं केन कारणेनानुमीयते । स्वकार्यात्तच्छक्तिविशेषरूपं विज्ञायते । न चतुर्महाभूतरूपम् ।

८. सा शक्तिर्विज्ञानस्य अविरुद्धा । सा शक्तिर्विज्ञाने वर्तते विज्ञानविभक्ता । अनिर्देश्यं वा तत्स्वरूपम् । यथा मया साधित मिन्द्रियं भवता साधित मिन्द्रियञ्च शक्त्यात्मकं समम् । तयोः को भेदः[13] । एवं शक्तिर्विषयाकारावभासश्च अन्योन्यहेतुकौ । तथा शक्ति विषयाकारावभासश्चोत्पद्य अनादिकालात्तथा आगच्छतः । इन्द्रियाख्यशक्तिमाश्रित्य अर्थाख्यमन्तर्विषयरूपञ्च प्रतीत्य संक्षुभितं विज्ञानमनिर्देश्यरूपम् । अयं धर्म अन्योन्यहेतुकः अनादिकालश्च प्रवर्तते । कस्मात् । कदाचित् शक्तिपरिपाकात् विज्ञानं विषयाकारं

HSUAN CHUANG'S CHINESE VERSION

८. विज्ञाने शक्तिरूपाणि
इन्द्रियाणि युज्यन्ते ।
शक्तिर्विषयश्चाना-
दिकालमन्योन्यहेतुकौ ॥

विज्ञानारम्भानुमानेन ज्ञायते इन्द्रियमस्तीति । तत् केवलं शक्तिः न तु बाह्यकृतमिति । अतो मूले विज्ञाने पञ्चशक्तिरूपाणि चक्षुरादीन्द्रियाणि आख्यायन्ते । [इतीदं] न युक्तिविरुद्धम् । शक्तिविज्ञानारम्भन्यायाभेदात् विज्ञानवर्तिनी अन्यवर्तिनी वा । अनिर्देश्यापि [वा] । बाह्यधर्मत्वे युक्त्यभावात् सा विज्ञानवर्तिनी नान्यवर्तिनी इति नियमेनाभ्युपगन्तव्यम् । तच्छक्तीन्द्रियं पूर्वविषयरूपञ्च अनादिकालादन्योन्यहेतुके ।

PARAMĀRTHA'S CHINESE VERSION

प्रवर्तते । कदाचित् विषयाकारविज्ञानाच्छक्तिः सिध्यति । विज्ञानमुभयभिन्नं वा उभयाभिन्नं वा अनिर्वाच्यं वा । एव मन्तर्विषयो धर्मद्वयविशिष्टत्वात् विज्ञानगोचरो भाव्यः ॥

अनाकारचित्तविषयशास्त्रम्

HSUAN CHUANG'S CHINESE VERSION

तथाहि । सा शक्तिः परिपाकप्राप्ता विज्ञाने पञ्चान्तर्विषयरूपाणि अवभासयति । इमानि अन्तर्विषयरूपाणि पुनः पाकान्तरेण विज्ञाने पञ्चेन्द्रियशक्तीरर्पयन्ति । इन्द्रियविषय [ख्य]रूपद्वयं विज्ञानाद् भिन्नमभिन्नं वेति[3a] यथेष्टमुच्यताम् । एवं विज्ञानानामन्तर्विषयाकार एवालम्बनप्रत्यय इत्युपपत्त्या निपुणं साधितम् ॥

आलम्बनप्रत्ययपरीक्षा शास्त्रम्

[4] Lit. यदि.

[5] Lit. यथा तदाकार०.

[6] The chinese text has a negative particle 'wu, just before these two words. It is to be omitted to make the sense more correct.

[7] No case sign in Chinese

[8] Lit. क्रियते.

[9] Lit. अनुत्पत्ति.

[10] Or—अनुरुद्धत्वात्.

[11] Lit. हेत्वनुसारि.

[12] Cf. Madhyamakavṛtti, ed. L. V. Poussin, p. 6, l. 3 with note thereon.

[13] न कोऽपि भेदः इति शेषः ।

[1] Lit. ०नानि उद्दिश्य.

[2] Lit. आलम्बनभावभाग्विज्ञान०.

[3] =ou=bowl.

[3a] To put more literally this phrase: ०रूपद्वयं. विज्ञानेन एक मन्यद्वा, अथवा नैकं ना० यद्वा०.

आलम्बनपरीक्षाव्याख्या*

आचार्यधर्मपालकृता

दुर्मेधसां प्रज्ञां प्रदीपयितुं दोषावरणं तिरस्कर्तुञ्च यो[1] जगाद[2] । [तं] प्रणम्य अयमर्थः परीक्ष्यते ॥

चक्षुरादिविज्ञानानां [. . .] कल्पयन्ति । इति ।

हेयस्य हानमुपादेयस्य वोपादानं परीक्षाफलम् । अतो हेयार्थस्य [त]द्विपरीतस्य च हेतुः प्रदर्श्यते । तत्र स्वयूथ्या वदन्ति । यत् रूपं चक्षुश्चाश्रित्य पञ्चविधविज्ञानानि [भवन्ति] इति परे कल्पयन्ति । [तत्] संगृह्णीम इति । परे तानि [3]एकोन्मुखानि वस्तुप्रत्ययानि इति प्रतिपद्यन्ते । अतो मनोविज्ञानं न युक्तम् । एकोन्मुखत्वाभावात् रथादि[वत्] संवृतिसत्प्रत्ययत्वाभ्युपगमात् । यद्यपि मनोविज्ञानं गोचरं वस्तु प्रतीत्य साकारम्[4] । [तथापि] विज्ञानाकारविहीनमतद्विषयमपि गृह्णाति । चक्षुरादिविज्ञानस्य अविनाभूतः [5]प्रसिद्धो विषयः आकारः[6] सिद्धः । तस्मात् नास्य

* This commentary has been rendered into Sanskrit from the Chinese version of I-Ching.

[1] Lit. यदि.

[2] Lit. गदितुं शक्तः

[3] =नियतैकबाह्यपदार्थगोचराणि.

[4] Lit. सावयवम् .

[5] Or अविनाभूतो विषयः प्रसिद्धय (or सिद्धिं लब्ध्वा), etc.

[6] Lit. प्रदेशः=fang.

[7]मर्यादा प्राप्यते । किञ्च अभ्यासज्ञान[8]बोध्यरूपतत्त्वस्य तर्कागोचरत्वात् दृश्यवत् प्रतिष्ठितत्वाच्च इहेदं [तत्त्वं] श्रवणमननभावनाजन्यज्ञानमात्रविषयः । तथा मनोविज्ञानालम्बनार्थोऽत्यन्तमभावः सिध्यति । अस्य स्वसन्ततावशक्तप्रत्ययत्वात् । गतानागतप्रत्यययोः पुनरवस्तुत्वात् असंस्कृतवत् । तदर्थमादिवचनं पञ्चविज्ञानकायसंग्राहकम् ।

तर्हि इन्द्रियविज्ञानगृहीतं सर्वं मनो विजानाति । इति चेत् । तदपि कथम् । नैतदिन्द्रियविज्ञानसमकालम् । अनन्तरं वा । रूपाद्यालम्बनस्य निरुद्धत्वात् । न वा वर्तमान [आलम्बन] प्रत्ययः । इन्द्रियविज्ञानगृहीतत्वात् । तन्मनोविज्ञानं स्वतो बाह्यार्थग्रहणस्वभाव[श्चेत्] । तदा बधिरान्धादीनामभावः स्यात् । अनुमानविरोधि च इन्द्रियान्तरम् । अधिकरूपनिराकरणस्य इष्टत्वात् । तथा मनोविज्ञाने न पुनराग्रहः[9] । चक्षुरादिविज्ञानानि [10]रूपमाश्रित्य [11]आकारवन्ति । अनावरणमक्रियास्वभावमात्रम् । अतोऽभावः स्वयमभ्युपगम्यते । तथैव [12]करणं मनः । तदालम्बनं [13]प्रत्यक्षभावि । ग्राह्यस्वभावत्वेन अत्यन्तविषमगतित्वात् । तदालम्बनतानिराकरणं सम्यक् मन्यामहे । तेन च तदाश्रयतानिराकरणम् । समकालीनशक्तिरूपेन्द्रियं तत्कल्पयिष्यति[13] । अथापि आह ।

बाह्यार्थ इति ।

[7] Or व्यवस्था.

[8] Lit. अभ्यासकार्यज्ञान.

[9] tsun-huai, to preserve and cherish.

[10] Lit. रूपाश्रयप्रत्ययानि.

[11] Lit. प्रदेशवन्ति.

[12] pen=root, मूल, etc.

[13] The translation (तदालम्बनं . . . कल्पयिष्यति) is tentative.

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो ।
अस्मे देहि जातवेदो महि श्रवः ॥

गौतमस्यार्षम् । हे अग्ने वाजस्य अन्नस्य । कीदृशस्यान्नस्य । उच्यते । गोमतः गोभिः सहितस्य । त्वं ईशानः ईश्वरः इत्यर्थः । हे सहसः यहो बलस्य पुत्र । यत एवमतो ब्रवीमि । अस्मे अस्मभ्यम् । देहि धेहि । हे जातवेदः जातप्रज्ञान उत्पन्नधन वा । किं पुनर्ददामि । उच्यते । महि महत् । श्रवः अन्नं कीर्तिं वा ॥

गौतमः । हे अग्ने वाजस्य अन्नस्य । गोमतः गोसहितस्य । ईशानः त्वम् । हे सहसो यहो बलस्य पुत्र । यहुः पुत्रः । बलान्मथ्यमानो विजायते (ऐ. ब्रा. ८. २८) इति हि ऐतरेयकम् । अस्मे अस्मभ्यम् । देहि प्रयच्छ । हे जातवेदः । महि महत् । श्रवः अन्नम् ॥ (३)

अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान् देवयते यज ।
होता मन्द्रो विराजस्यति स्रिधः ॥

विश्वामित्रस्यार्षम् । हे अग्ने । यजिष्ठः इत्येतद्धोता मन्द्रो विराजति इत्यनेन सम्बन्धयितव्यः । अध्वरे यज्ञे । देवान् इन्द्रादीन् । देवयते । देवान् यष्टुमिच्छति यः स देवयतिः । तस्मै देवयते । तादर्थ्यलक्षणैषा चतुर्थी । देवान् यष्टुमिच्छतः ममार्थाय । यज । एवमयमर्धर्चः आमन्त्रण-योगान्मध्यमपुरुषयोगाच्च प्रत्यक्षकृतो मन्त्रः । न च यजिष्ठः होता मन्द्र इत्येवमादीनि आमन्त्रितानि । अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यतां नेयानि। यस्त्वं यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा । यश्च होता आह्वाता । यश्च त्वं मन्द्रः स्तुत्यः । यश्च त्वं विराजसि विविधं दीप्यसे । कथं पुनः राजसि । उच्यते ।

अति सृधः अतीत्य शोषयितॄन् रक्षःपिशाचादीन् । स देवान् यष्टुमिच्छतो ममार्थाय देवान् यज ॥

विश्वामित्रः । हे अग्ने यजिष्ठः यष्टृतमः त्वम् । अध्वरे अस्मिन् । देवान् यज देवयते देवानिच्छते यजमानाय । होता आह्वाता देवानाम् । मन्द्रः । मदेः स्तुतिकर्मणः । स्तुत्यः त्वम् । सृधः हिंसकान् शत्रून् । अति अतीत्य विराजसि ॥ (४)

जज्ञानः सप्त मातृभिर्मेधामाशासत श्रिये ।
अयं ध्रुवो रयीणां चिकेतदा ॥

त्रितस्यार्षम् । जज्ञानः । प्रथमैकवचनमिदं षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । जज्ञानस्य । यजमानस्येत्यर्थः । सप्त मातृभिः । तृतीयाबहुवचनमिदं प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । सप्तसङ्ख्याकाः मातरः निर्मातारः आदित्याद्याः । अथवा सप्त मातरः सप्त छन्दांसि । अथवा सप्त होत्राः । अथवा सप्त सोमसंस्थाः । ताभिः सप्त मातृभिः । मेधां प्रज्ञाम् । आशासत प्रार्थितवन्त इत्यर्थः । किमर्थम् । उच्यते । श्रियै तस्यैवाग्नेः श्रियोऽर्थम् । न केवलं मेधां प्रार्थितवन्तः । किं तर्हि । अयमग्निः । ध्रुवः शाश्वतः । नित्य इत्यर्थः । रयीणां धनानां च । दाता भवत्विति वाक्यशेषः । किमेवमज्ञात्वैव दाता भवतु । उच्यते । आचिकेतत् आभिमुख्येन चिकेतत् । जानात्वित्यर्थः । यस्य यावद्दातव्यम् । अथवा यानि द्रव्याणि जानाति तेषां सर्वेषां दाता भवत्वित्येतत्प्रार्थयते ॥

त्रितः । जज्ञानः जनितः अभिष्टुतः । जनेर्लिटः कानचि रूपं जज्ञान इति । सप्त सप्तभिः सर्पणशीलाभिः । मातृभिः अद्भिः । वसतीवरीभिः संसृष्टाः अभिषूयन्ते सोमाः । मेधां प्रज्ञां यज्ञादिविषयाम् । आशासत आशास्ति विधत्ते ।

यजमानानां श्रिये श्र्यर्थम् । अयं ध्रुवो निश्चलः सोमः । रयीणां धनानाम् । धनानीत्यर्थः । आचिकेतत् । अभिज्ञापयतु प्रकाशयतु । प्राणा शिशुर्महीनाम् (सा. वे. ६. ८. ९) इति पावमानात् सूक्तात् एषा उद्धृता ॥　　(५)

उत स्या नो दिवा मतिरदितिरूत्या गमत् ।
सा शंताता मयस्करदप स्रिधः ॥

इरिम्बिठिर्नाम ऋषिः । तस्येदमार्षम् । उत अपि अग्नेः प्रसादेन स्य स्यामः । नः अस्माकम् । षष्ठीनिर्देशाज्जज्ञे इति वाक्यशेषः । दिवा अहनि । मतिर्ज्ञात्री । अदितिर्देवमाता । कीदृशी देवमाता । उच्यते । ऊती पालयित्री । आगमत् आगच्छत् । एत्य च सा शंताता । शं सुखम् । तत् या करोतीति शिवशमरिष्टस्य करे (पा. ४. ४. १४३) इत्येवं तातिप्रत्ययः । शंताता सुखस्य कर्तृ इत्यर्थः । मयस्करत् सुखं करोतु । कथं पुनः सुखं करोतु । उच्यते । अप स्रिधः अप शोषयितॄन् रक्षःपिशाचादीन् । घ्नन्तीति वाक्यशेषः ॥

इरिम्बिठिः । उतेत्ययं दिवेत्यस्योपरि संबन्धनीयः स्यात् । स्यच्छब्दोऽपि तच्छब्देन समानार्थः । तस्य प्रथमैकवचने रूपं स्येति । प्रसिद्धा सा देवानां माता । नः अस्मान् । दिवा उत दिवापि । नक्तमपीति अपिशब्दात् ज्ञायते । अदितिर्नो दिवा पशुमदितिर्नक्तमद्वयाः (ऋ. वे. ८. १८. ६) इति पूर्वस्यामृचि विद्यते । मतिः मननीया स्तुत्या । अदितिः देवी । ऊती ऊत्या रक्षया सह । आगमत् आगच्छतु । सा अदितिः शंताता शंतातौ शंकरे यज्ञे । शिवशमरिष्टस्य करे (पा. ४. ४. १४३) इति शंशब्दात् तातिप्रत्ययः । मयः सुखम् । करत् करोतु । अपबाधतां स्रिधः हिंसकान् शत्रून् ॥　　(६)

ईडिष्वा हि प्रतीव्यं यजस्व जातवेदसम् ।
चरिष्णुधूममगृभीतशोचिषम् ॥

विश्वमनसः आर्षम् । हे मदीय अन्तरात्मन् । अग्निं ईडिष्व । स्तुहीत्यर्थः । हीति पादपूरणः । कीदृशमग्निम् । उच्यते । प्रतीव्यं महाभूतत्वात्सर्वगतम् । न केवलं स्तुह्येव । किं तर्हि । यजस्व यज च । कीदृशमग्निम् । उच्यते । जातवेदसमुत्पन्नज्ञानं उत्पन्नधनं वा । चरिष्णुधूमम् । चरणशीलः चरिष्णुर्धूमो यस्य स चरिष्णुधूमः । तं चरिष्णुधूमम् । अगृभीतशोचिषम् । हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य (वा. ८. २. ३२) इति हकारस्य भकारः । अगृहीता अनिरुद्धा अप्रतिरुद्धा दीप्तिर्यस्य सोऽगृहीतशोचिः । तं अगृहीतशोचिषम् । अगृहीतदीप्तिमित्यर्थः ॥

द्वयोर्विश्वमना वैयश्वः । यजस्व जातवेदसमग्निमिति ऋषिरात्मानमेव प्रेषयते । चरिष्णुधूमं चरणशीलं धूमम् । अगृभीतशोचिषं अगृहीतार्चिषं कैश्चिदपि ॥ (७)

न तस्य मायया चन रिपुरीशीत मर्त्यः ।
यो अग्नये ददाश हव्यदातये ॥

विश्वमनस आर्षम् । न तस्य यजमानस्य । मायया प्रज्ञया च । नशब्दः पादपूरणः । रिपुः शत्रुः ईशीत । लडर्थे लिङ्प्रत्ययः । ईशीत इशते । मर्त्यः मनुष्यः । यः किं करोति यजमानः । उच्यते । यः अग्नये ददाश ददाति । किम् । सामर्थ्याद्धवींषि । कथं पुनर्ददाति । उच्यते । हव्यदातये । चतुर्थ्येकवचनमिदं तृतीयाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । हव्यदातिभिः हविर्दानैः । एतदुक्तं भवति । हविषां यानि दानानि याज्यानुवाक्यवन्ति तैर्यो ददाति । यः अग्नये यागं करोतीत्यर्थः ॥

तस्य यजमानस्य । न ईशीत मर्त्यः नरः । न नियामको भवेत् । मायया वञ्चनेन । चनेति चार्थे । रिपुः शत्रुः मर्त्यः । यो जनः अग्नये च ददाश ।

दाशतिर्दानकर्मा प्रीणनकर्मा च । प्रीतिमुत्पादयति स्तोत्रैः । हव्यदातये हव्य-दानार्थम् ॥ (८)

अप त्यं वृजिनं रिपुं स्तेनमग्ने दुराध्यम् ।
दविष्ठमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥

ऋजिश्वन आर्षम् । अपेत्युपसर्गश्रवणात् त्यमिति च कर्मश्रुतेः क्रियापदमध्याह्रियते । अपनय । त्यम् । त्यशब्दस्तच्छब्दपर्यायः । तच्छब्दश्रुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यदस्मासु व्यवस्थितं तत् वृजिनं पापम् । रिपुं शत्रुं च । स्तेनं चोरं च । दुराध्यम् । कुत्सितं आभिमुख्येन ध्यानं यस्य स दुराध्यः । तं दुराध्यं कुत्सितध्यानम् । पापसङ्कल्पमित्यर्थः । किं च दविष्ठं अतिशयेन दूरवन्तम् । अत्यन्तं दूरस्थमित्यर्थः । अस्य च रिपोः स्तेनस्य च । सत्पते सतां पालयितः । कृधि कुरु । किं पुनर्दूरस्थं करोमि । उच्यते । सुगम् । सुगशब्दः सुखशब्दपर्यायः । अथवा सुगमिति सुगतिरुच्यते । सुगतिं स्वर्गप्राप्तिम् । यथा सुखं स्वर्गं वा न प्राप्नोति तथा कुर्वित्यर्थः ॥

ऋजिश्वा भारद्वाजः । अप इत्ययं अस्येत्युपरितनेन संबध्यते । अपास्य अपक्षिप । त्यं तम् । हे अग्ने वृजिनं कुटिलम् । रिपुं बाधकम् । स्तेनम् । स्त्यानमस्मिन्न इति स्त्येनः । तम् । दुराध्यं दुष्टा आधिराराधनं यस्य तम् । दविष्ठं दूरतमम् । अपास्य इति संबन्धः । हे सत्पते सतामार्याणां पालयितः । कृधि कुरु । सुगं सुखेन गम्यं पन्थानम् ॥ (९)

श्रुष्ट्यग्ने नवस्य मे स्तोमस्य वीर विश्पते ।
नि मायिनस्तपसा रक्षसो दह ॥

विश्वमनसः आर्षम् । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् । हे अग्ने नवस्य अचिरकृतस्य । मे मम स्वभूतस्य । स्तोमस्य । बलेनेति वाक्यशेषः । वीर विक्रान्त । विश्पते । विशो मनुष्याः । तेषामधिपते । नि । नीत्ययं दहेत्यनेन सम्बन्धयितव्यः । मायिनः मायावन्तः । तपसा रक्षसः राक्षसान् । निदह नियमेन दह । विनाशयेत्यर्थः ॥

विश्वमना एव । श्रुष्टी प्रीत्या । हे अग्ने नवस्य अन्यैरकृतपूर्वस्य । मे मदीयस्य । स्तोमस्य स्तोत्रस्य । श्रुष्ट्या वृद्धः सन् इति शेषः । हे वीर हे विश्पते विशां पते । विश्वस्य पते (नि ९. २८) इति यास्कः । निदह मायिनः वञ्चनावतः । रक्षसः राक्षसान् । तपसा तापकेन तेजसा ॥ (१०)

द्वितीये प्रथमा दशत्या

प्र मंहिष्ठाय गायत ऋताव्ने बृहते शुक्रशोचिषे ।
उपस्तुतासो अग्नये ॥

सौभरेरार्षम् । प्रेत्ययमुपसर्गो गायत इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । मंहिष्ठाय अतिशयेन दातुरर्थाय । प्रगायत प्रकर्षेण गायत । उच्चारयत स्तुतीः । ऋताव्ने । ऋतो यज्ञः उदकं वा । तद्यस्यास्ति स ऋतावान् उदकवान् यज्ञवान् वा । तस्मै ऋताव्ने । उदकवतो यज्ञवतो वा अर्थाय । बृहते महते । प्रवृद्धायेत्यर्थः । किंच शुक्रशोचिषे । शोचिर्दीप्तिः । शुक्रः शोचिर्यस्य स शुक्रशोचिः । तस्मै शुक्रशोचिषे । सुदीप्तेरर्थायेत्यर्थः । उपस्तुतासः । उपगम्य ये स्तुवन्ति ते उपस्तुतासः स्तोतारः । तेषां सम्बोधनं हे उपस्तुतासः । कस्य पुनरर्थाय । उच्यते । अग्नये अग्नेरर्थायेत्यर्थः ॥

सौभरिः । प्रगायत मंहिष्ठाय दानूतमाय । ऋतावने यज्ञपतये । बृहते महते । शुक्रचोचिषे शुभ्रदीप्तये । अग्नये उपस्तुतासः उपस्तोतारः ॥ (१)

प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति वाजकर्मभिः ।
यस्य त्वं सख्यमाविथ ॥

सौभरेरार्षम् । प्रेत्ययमुपसर्गः तरतीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । स यजमानः । हे अग्ने । तव स्वभूताभिः । ऊतिभिः पालनैः । तृतीयानिर्देशात्पाल्यमान इति वाक्यशेषः । कीदृशाभिरूतिभिः पाल्यमानः । उच्यते । सुवीराभिः शोभनैर्वीरैः पुत्रैः पौत्रैश्च उपेताभिः । प्रतरति । तरतिर्वृद्ध्यर्थः । प्रकर्षेण वर्धते इत्यर्थः । वाजकर्मभिः । वाजमन्नम् । तस्य कर्म उत्पत्तिः । अन्नस्योत्पादयितृभिरित्यर्थः । यः कीदृशो यजमानः । उच्यते । यस्य त्वं सख्यं स्तुत्यस्तोतृलक्षणम । आविथ पालयसीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यस्त्वां स्तौति स पालनैः पौत्रैः अन्नोत्पादैश्च वर्धते ॥

सौभरिर्द्वयोः । प्रतरति वर्धते । हे अग्ने तव ऊतिभिः रक्षोभिः । सुवीराभिः शोभनपुत्रपौत्रप्रदाभिः । वाजकर्मभिः । वाजमन्नं कर्म कार्यं यासां ताभिः । यस्य सख्यं सखित्वम् । आविथ ररक्षिथ रक्षसि । अवतिः गतिकर्मा वा । यस्य सख्यं त्वं आविथ प्राप्नोषि ॥ (२)

तं गूर्धया स्वर्णरं देवासो देवमरतिं दधन्विरे । देवत्रा हव्यमूहिषे ॥

सौभरेरार्षम् । हे मदीय अन्तरात्मन् । तं अग्निम् । गूर्धय । गूर्धयतीत्यर्चतिकर्मसु पठितत्वात् स्तुत्यर्थः । स्तुहीत्यर्थः । कमिव स्तौमि । उच्यते । स्वः । लुप्तोपममिदं द्रष्टव्यम् । स्वरिव । आदित्यमिवेत्यर्थः । नरं नराकारम् । तमिति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यं देवासः

देवाः । देवं दानादिगुणयुक्तम् । अरतिं अलमतिं पर्याप्तमतिम् । सर्वज्ञमित्यर्थः । अथवा देवान् यजमानांश्च प्रति गन्तारम् । दधन्विरे धारितवन्तः । स्थापितवन्त इत्यर्थः । क्व । सामर्थ्यात्पृथिवीलोके । यश्च देवत्रा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः (पा. ५. ४. ५६) इत्येवमयं द्वितीयान्तात् त्राप्रत्ययः । देवान् प्रति । हव्यं ऊहिषे । वह प्रापण इत्येतस्यैतद्रूपं भवति । मध्यमपुरुषैकवचनं च प्रथमपुरुषैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । वहति ऊढवान्वा ॥

तं अग्निं गृधेय स्तुहि हे सौभरे । स्वर्णरं सर्वस्य नेतारम् । स्वःशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । अपि वा स्वर्गस्य नेतारम् । यजमानानां इति वा । तमेव देवं अरतिं गन्तारम् । देवासः स्तोतारः । दधन्विरे धारयन्ति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे अग्ने देवत्रा देवेषु । हव्यं ऊहिषे हव्यं वहसि त्वम् ॥ (३)

मा नो हृणीथा अतिथिर्वसुरग्निः पुरुप्रशस्त एषः ।
यः सुहोता स्वध्वरः ॥

सौभरेरार्षम् । मा इत्ययं प्रतिषेधः हृणीथा इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । हे अग्ने । नः अस्माकम् । मा हृणीथाः । हृणिः क्रुध्यतिकर्मसु पाठात् क्रोधार्थः । मा क्रोत्सीः । मध्यमपुरुषयोगात्प्रत्यक्षकृतो मन्त्रः । न च अतिथिरित्यादीनि आमन्त्रितानि । अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाक्यतां नेयानि । यस्त्वमतिथिस्थानीयः । यश्च वसुः प्रशस्तः धनवान्वा । अग्निः । यश्च पुरुप्रशस्तः बहुभिः स्तोतृभिः स्तुत इत्यर्थः । यश्च एषः । एषृ गतावित्यस्यैतद्रूपम् । गन्ता । यश्च सुहोता शोभनः आह्वाता । यश्च स्वध्वरः शोभनयज्ञः । सः अस्माकं मा क्रोत्सीः ॥

सौभरिः । मा हृणीथाः । हृणीतिः क्रोधकर्मा । अन्तर्णीतण्यर्थोऽयम् । मा चुक्रुधः । अग्निं नः अस्माकं सर्वेषाम् । अतिथिं पूज्यम् । हे प्रयोग यथा

न क्रुध्येत् तथा परिचर इति । अथवा हृणीथा इति पुरुषव्यत्ययः । मास्मानग्निः हृणीथाः इति । अतिथिमिति विभक्तिव्यत्ययः । अतिथिः अग्निः इति । वसुः व्याप्तः । पुरुप्रशस्तः । बहुभिः स्तुतः एषः । यः सुहोता सुष्ठु ह्वाता देवानाम् । स्वध्वरः सुयज्ञश्च भवति । यः ईदृशः अग्निः तं मा हृणीथाः । सः मा हृणीतां इति वा ॥ (४)

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभगा भद्रो अध्वरः ।
भद्रा उत प्रशस्तयः ॥

सौभरेरार्षम् । भद्रः कल्याणः । नः अस्माकम् । अग्निः आहुतः आभिमुख्येन स्थित्वा हुतः मर्यादया वा हुतः । भवत्विति वाक्यशेषः । भद्रा रातिः यदप्येतत् हविर्दानं एतदपि भद्रं भवतु । हे सुभग शोभनधन अग्ने । भद्रो अध्वरः योऽप्ययं प्रक्रान्तो यज्ञः अयमपि भद्रो भवतु । उत अपि च भद्राः प्रशस्तयः स्तुतयो भवन्तु ॥

सौभरिरेव तिसृणाम् । भद्रो नः कल्याणकरो भवतु अस्माकम् । अग्निः आहुतः अभिहुतः हविर्भिः । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । भद्रा भवतु रातिः देवानां हविर्वा । सुभग सुधन अग्ने । भद्रो भवतु अध्वरो यज्ञः । उत अपि च भद्रा भवन्तु प्रशस्तयः स्तुतयः ॥ (५)

यजिष्ठं त्वा ववृमहे देवं देवत्रा होतारममर्त्यम् ।
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥

सौभरेरार्षम् । हे अग्ने यजिष्ठं अतिशयेन यष्टारं देवानाम् । त्वा त्वाम् । ववृमहे प्रार्थयामः । देवं देवत्रा देवेषु । देवानां मध्ये इत्यर्थः । कीदृशं त्वां प्रार्थयामहे । उच्यते । होतारं आह्वातारं देवानाम् ।

अमर्त्यं मरणवर्जितम् । अस्य प्रक्रान्तस्य यज्ञस्य । परिसमाप्तिमिति वाक्यशेषः । कीदृशं त्वां परिसमाप्तिं प्रार्थयामहे । उच्यते । सुक्रतुं सुकर्माणं सुप्रज्ञं वा ॥

यजिष्ठं यष्टृतमम् । त्वा त्वाम् । ववृमहे वृणीमहे । होतारं होतृत्वेन । देवं दीप्तम् । देवत्रा देवेषु दानादिगुणकेषु । अमर्त्यं अमरणधर्माणम् । अस्य यज्ञस्य होतारं वृणीमहे इति संबन्धः । सुक्रतुं सुकर्माणम् ॥ (६)

तदग्ने द्युम्नमाभर यत्सासाहा सदने कंचिदत्रिणम् ।
मन्युं जनस्य दूढ्यम् ॥

सौभरेरार्षम् । तत् हे अग्ने । द्युम्नं यशः अन्नं वा । आभर आनय । देहीत्यर्थः । कीदृशं पुनः अन्नं आभरामि । उच्यते । यत् सासाहा । षह मर्षणे इत्यस्याभिभवनार्थीयस्येदं रूपम् । अभिभवति । सदने यज्ञगृहे । किंचित् अत्रिणं अत्तारं विनाशयितारं रक्षःपिशाचादिकम् । न केवलं रक्षःपिशाचादीन् यदभिभवति । किं तर्हि । मन्युं क्रोधं च । जनस्य । कीदृशस्य जनस्य । उच्यते । दूढ्यम् । द्वितीयैकवचनमिदं षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । दूढ्यस्य दुर्धियः । पापबुद्धेरित्यर्थः ॥

तत् द्युम्नं तेजः । हे अग्ने आभर आहर अस्मभ्यम् । यत् द्युम्नं ससाह । सहेरभिभवार्थात् लिङर्थे लिट् । अभिभवेत् । सदने गृहे । किञ्चिदपि सर्वमपि । अत्रिणं अदनशीलं राक्षसम् । मन्युम् । मन्यते अभिमन्यते हन्तुमिति मन्युः । जनस्य प्राणिजातस्य मन्युम् । दूढ्यं दुर्धियं दुष्टाभिध्यानं वा ॥ (७)

यद्वा उ विश्पतिः शितः सुप्रीतो मनुषो विशे ।
विश्वेदग्निः प्रति रक्षांसि सेधति ॥

विश्वमनस आर्षम् । यत् । सप्तम्या अत्र लुक् द्रष्टव्यः । यदा । वा उ । द्वावपि पादपूरणौ । विशो मनुष्याः । तेषामधिपतिः स्वामी विश्पतिः । शितः । शो तनूकरणे इत्यस्यैतद्रूपम् । श्यतिश्च संस्कारार्थः । शितः संस्कृत इत्यर्थः । केन । सामर्थ्यात्स्तुतिभिर्हविर्भिश्च । सुप्रीतः सुष्ठु परितृप्त इत्यर्थः । मनुषः मनुष्यस्य मम विश्वमनसः । यदेति वचनात्तदेत्यध्याहर्तव्यम् । तदा विशे । विट् इति मनुष्यनाम । तस्मादियं तादर्थ्ये चतुर्थी । मम स्वभूतस्य मनुष्यस्य पुत्रस्यार्थाय । मम पुत्रादीन् पालयितुमित्यर्थः । विश्वा विश्वानि । इदिति पादपूरणः । अग्निः । प्रति-शब्दः पादपूरणः । रक्षांसि सेधति नाशयतीत्यर्थः ॥

विश्वमनाः । यत् यदा । वै उ इतीमौ पादपूरणौ । विश्पतिः विशां पतिः विश्वस्य पतिर्वा अग्निः । शितः तीक्ष्णीकृतस्सन्नाधानादिभिः । सुप्रीतो भवति । मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य । विशे परिजनाय । सुप्रीत इति सम्बन्धः । तदा विश्वा विश्वानि । रक्षांसि । प्रतिषेधति प्रतिषेधते । इत् एव । इति ॥

इत्थं चतुर्दशशतमृच आग्नेयपर्वणि ।
व्याख्यच्छ्रीभरतस्वामी श्रीरङ्गायतने वसन् ॥ (८)

द्वितीये द्वितीया दशत्या

आग्नेयपर्व समाप्तम्

तद्वो गाय सुते सचा पुरुहूताय सत्वने । शं यद्गवे न शाकिने ॥

इदानीमैन्द्रं उच्यते । भरद्वाजस्यार्षम् । तत् वः । द्वितीयाबहुवचनमिदं प्रथमैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । त्वम् । गाय । गायतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्

स्तुत्यर्थः । स्तुत्या चात्र उच्चारणं लक्ष्यते । अन्तरात्मन एवायं प्रैषः । हे मदीय अन्तरात्मन् । तत् त्वं स्तुतिरूपं उच्चारय । सुते अभिषुते सोमे । सचा सह अन्यैः ऋत्विग्भिः । कस्मै । उच्यते । पुरुहूताय बहुभिर्यजमानैः आहूतस्येन्द्रस्यार्थाय । कीदृशस्येन्द्रस्यार्थाय । सत्वने । षणु दाने इत्यस्यैतद्रूपम् । दात्रे । स्तोतृभ्यः शं यत् । शमिति सुखनाम । यदुच्चार्यमाणं इन्द्रस्य सुखं करोति तत् उच्चारयेत्यर्थः । कस्मै इव । उच्यते । गवे न । नशब्दः उपमार्थीयः । गवे इव । गोशब्देनात्र वृषभ उच्यते । वृषभाय इव । कीदृशाय । उच्यते । शाकिने । शकनं शाकः । शक्तिरित्यर्थः । तद्वान् शाकी । तस्मै शाकिने । शक्तिमते इत्यर्थः । यथा कश्चित्कृषीवलः शक्तिमतो वृषभस्य सुखकराः स्तुती उच्चारयति तद्वत्सुखकरमिन्द्रस्य स्तुतिरूपमुच्चारयेत्यर्थः ॥

ऐन्द्रे द्वितीये प्रमुखे शतं चाष्टादशाप्यृचः ।
अनुष्टुप्पान्तमित्येषा गायत्र्योऽन्याः समीरिताः ॥
अष्टादशशते त्वस्मिन् चतस्रो मरुतां स्तुतिः ।
इहेवोदुत्य इत्येते अथ गौर्धयतीत्यृचः ॥
वैश्वदेवी भवत्येषा देवानामिदवो महत् ।
सोमानां ब्राह्मणस्पत्या सदसस्सदसस्पतेः ॥
अद्या नो देव सावित्रो दोषो आगादिति तृचः ।
सोमापूष्णोः स्तुतिरियं सोमः पूषा च चेततुः ॥
एषो दूरादिहाश्विन्यौ वात आ वायुसंस्तवः ।
यं रक्षन्ति महि त्रीणां सुनीथो घा स इत्यृचः ॥
मित्रावरुणमुख्यानामादित्यानां तु संस्तवः ।
आ नो मित्रर्जुनीती नो मित्रावरुणयोः स्तुतिः ॥
इन्द्रा नु पूषणेत्यस्यामिन्द्रापूष्णोः सह स्तुतिः ।
सरस्वती पावका न इदं विष्णुर्हि वैष्णवी ।
ऐन्द्र्योऽन्याः सकला ऐन्द्रसमाख्या सृष्टिनीतितः ॥

भरद्वाजः । तत् स्तोत्रम् । वो यूयम् । गाथ गायत । सुते अभिषुते सति सोमे। सचा सह । गायत प्रस्तोत्रादयः । पुरुहूताय बहुभिराहूताय। सत्वने । सनोतेर्दानार्थत्वात् सत्वने दात्रे धनानाम् । शाकिने शक्तिमते इन्द्राय । शं सुखकरं भवति । यत् स्तोत्रं इन्द्राय । गवे न गवे इव घासः । तद्यूयं गायत ॥ (१)

यस्ते नूनं शतक्रतविन्द्र द्युम्नितमो मदः । तेन नूनं मदे मदेः ॥

श्रुतकक्षस्यार्षम् । यः ते नूनं निश्चितम् । शतक्रतो । शतमिति बहुनाम । क्रतुरिति कर्मनाम । शतं क्रतूनां यस्य स शतक्रतुः । तस्य सम्बोधनं हे शतक्रतो । बहुकर्मन् । इन्द्र । द्युम्नितमः अतिशयेन दीप्तिमान् । मदः मत्तः सन् स्तोतृभ्यः यः स्तुतो धनं ददाति । तेन मदेन । नूनं निश्चयेन । मदे । सप्तम्येकवचनमिदं तृतीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । मदेन । मदेः माद्यस्वेत्यर्थः ॥

श्रुतकक्षः । यस्ते त्वदीयः । मदः सोमः । नूनमिति पूरणः । हे शतक्रतो बहुकर्मन् । इन्द्र । द्युम्नितमो दीप्तितमः । तेन नूनं संप्रति । मदेः मदस्व । मदे । मदति स्तौतीति मदः स्तोता । स्तोतरि मयि ॥ (२)

गाव उपवदावटे मही यज्ञस्य रप्सुदा । उभा कर्णा हिरण्यया ॥

हर्यतस्यार्षम् । गोशब्देनात्र वाचः उच्यन्ते । हे गावः मदीया वाचः । उपवद । एकवचनमिदं बहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । उपगम्य वदत । किं पुनर्वदामः । उच्यते । अवटे । सप्तम्येकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । अवटम् । अवट इति अपठितमपि मेघनाम द्रष्टव्यम् । मेघम् । किं पुनर्वदामः । उच्यते । ममार्थायोदकं पीतमित्येवम् । न केवलं मेघम । मही मह्यौ द्यावापृथिव्यौ । कीदृशे । उच्यते ।

यज्ञस्य रप्सुदा । रप्स्विति रूपनाम । ये तद्दत्तः ते रप्सुदे । यज्ञस्य रूपदे इत्यर्थः । कीदृशं पुनर्ये उपवदामः । उच्यते । उभा कर्णा हिरण्यया उभौ कर्णौ हिरण्मयौ यस्य । अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रापि हिरण्यकर्णत्वं मेघस्य । अस्तीति ब्रूमः । हिरण्यकर्णं मणिग्रीवम् (ऋ. वे. १. १२२. १४) इत्यत्र ॥

हर्यतः प्रागाथः । इयं प्रवर्ग्यसम्बन्धिनी स्तुतिः । इन्द्राश्विना मधुनस्सारस्य घर्मं पात वसवो यजता वट् इति मन्त्रे इन्द्रस्यापि घर्मे भागित्वदर्शनात् हविस्तुतिरिन्द्रस्यैव भवति । गाव इति जसि रूपम् । जसि वा व्यत्ययेन शसः । गावः गाः घर्मदोग्ध्रीः । उपवद उपस्तुहि हे अध्वर्यो । किमर्थम् । अवटे । अवटः रूपः । महावीरोऽत्रावट उच्यते । महावीरनिमित्ते । तदर्थं दोग्धुम् । मही महती भवति । यज्ञस्य यजमानस्य । रप्सुदा स्तोत्रेण स्थितिः । रपेः शब्दकर्मणो रपिः स्तुतिः । तत्र सदनं रप्सुदा । अकारस्योकारो व्यत्ययात् । उभा उभे कर्णा कर्णौ । कृणतेः कर्णः । कर्ण एव कर्णौ रुक्मौ रजतसुवर्णौ । हिरण्यया हिरण्मयौ । तद्रजतं हिरण्मयमभवत् । तत् सुवर्णं हिरण्यमभवत् इति रजतसुवर्णयोः हिरण्यशब्दो दृष्टः । तौ चोभौ निहितौ उपर्यधश्च महावीरस्य ॥ (३)

अरमश्वाय गायत श्रुतकक्षारं गवे । अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥

श्रुतकक्षस्यार्षम् । अरं अलम् । पर्याप्तमित्यर्थः । अश्वस्यार्थाय । गायत । गायतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात् स्तुत्यर्थः । हे श्रुतकक्षा श्रुतकक्षस्य मम पुत्राः । अरं अलम् । पर्याप्तमित्यर्थः । गायतेत्येतदनुषज्यते । गवे गोरर्थाय । अरं इन्द्रस्य धाम्ने । धामशब्दः स्थानवचनः । तस्मादियं तादर्थ्यचतुर्थी । इन्द्रस्य यत्स्थानं स्वर्गाख्यं तस्य चार्थायेत्यर्थः ॥

श्रुतकक्षो द्वयोः । अरं पर्याप्तम् । गायतेति वचनव्यत्ययः । गाय गीतिं कुरु । इन्द्रस्य । उत्तरार्धे स्थितमत्र सम्बध्यते । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । इन्द्रार्थं गाय ।

किमर्थमिन्द्रोद्देशेन गीतिः क्रियते । तत्राह । अश्वायेति जातावेकवचनम् । अश्वान् लब्धुम् । हे श्रुतकक्षेति आत्मानमेव सम्बोधयत्यृषिः । अरं इन्द्रस्य गायत गवे गोलाभार्थं अरं गायत । धाम्ने स्थानाय गृहलाभार्थम् ॥ (४)

तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभो भुवत् ॥

श्रुतकक्षस्यार्षम् । य उक्तगुणः तं इन्द्रं वाजयामसि । वाजयतीत्यर्चतिकर्मसु पठितत्वात् स्तुत्यर्थः । वाजयामः पूजयामः । स्तुम इत्यर्थः । किमर्थं पुनः स्तुमः । उच्यते । महे वृत्राय हन्तवे महतो वृत्रस्य हननार्थमित्यर्थः । स इन्द्रः स्तुतः सन् । वृषा वर्षिता । भुवत् भवेत् । क इव । उच्यते । वृषभः । लुप्तोपममिदम् । वृषभ इव । यथा वृषभः रेतसः वर्षिता तद्वद्वर्षिता उदकस्य भवत्वित्यर्थः ॥

तमिन्द्रं वाजयामसि वाजिनं बलिनं कर्म स्तुतिभिः महे महते वृत्राय वृत्रं हन्तवे हन्तुम् । तुमर्थाच्च भाववचनात् (पा. २. ३. १५) इति चतुर्थी । स वृषा वर्षितेन्द्रः वृषभः वर्षिता कामानां भुवत् भवतु ॥ (५)

त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः । त्वं सन् वृषन्वृषेदसि ॥

इन्द्रमातरो देवजामयः । तासां आर्षम् । त्वं हे इन्द्र । बलाज्जातः । बलस्य त्वयि दृश्यमानत्वात् । कारणानुविधायित्वस्य कार्याणामिष्यमाणत्वात् । कीदृशात् बलात् । उच्यते । सहसः । षह मर्षणे । अभिभवे छन्दसि इत्यस्यैतद्रूपम् । अभिभवितृतमादित्यर्थः । किमभिभवितुरेव केवलम् । उच्यते । ओजसः परकीयस्य च बलस्य ऋजुकरणस्वभावात् । किंच त्वं सन् प्रशस्त । हे वृषन् वर्षितः । वृषा वर्षिता । इदिति पादपूरणः । असि भवसि ॥

इन्द्रमातरो देवजामयोऽस्या ऋषयः। त्वं हे इन्द्र बलात् जातोऽसि। बिभर्तेः भरः बलम्। अधीति पञ्चम्यर्थानुवादकः। सहसो वेगाच्च जातोऽसि। ओजसस्तेजसश्च जातोऽसि। बलादिभिः गुणैः सर्वस्मादधिकत्वात् तदुपादान इवासीति स्तुतिः। त्वं सन् श्रेष्ठः हे वृषन् वृषेत्। इत् एव। वृषैव वर्षितैव कामानामसि ॥ (६)

यज्ञ इन्द्रमवर्धयद्यद्भूमिं व्यवर्तयत्। चक्राण ओपशं दिवि ॥

गोषूक्त्यश्वसूक्त्योरार्षम्। यज्ञः मदीयो यागः। इन्द्रमवर्धयत् वर्धितवान्। यः कीदृशः इन्द्रः। उच्यते। यत्। नपुंसकलिङ्गं पुंलिङ्गस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। यः। भूमिं पृथिवीम्। व्यवर्तयत् विवर्तयति। विवर्तितवान्वा। सस्यसम्पत्तिद्वारेण अन्यरूपां करोतीत्यर्थः। किं पुनः कुर्वन् अन्यरूपां पृथिवीं करोति। उच्यते। चक्राणः कुर्वन्। ओपशं गर्जितलक्षणं शब्दम्। कुत्र। उच्यते। दिवि द्युलोके ॥

गोषूक्ताश्वसूक्तावृषी द्वृचस्य। यज्ञो यजमानः यज्ञ एव वा इन्द्रमवर्धयत् वर्धयति। यत् यदा भूमिं व्यवर्तयत् विवर्तयति प्रावृति वृष्ट्या। चक्राणः कुर्वन्। ओपशं मेघम्। दिवि अन्तरिक्षे। उपशेरतेऽस्मिन्नाप इति ओपशः ॥ (७)

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत्। स्तोता मे गोसखा स्यात् ॥

गोषूक्त्यश्वसूक्त्योरार्षम्। यदि हे इन्द्र। यथा त्वं ईशिषे। एवमहं ईशीय। कस्य। उच्यते। वस्वः वसुनः। धनस्येत्यर्थः। एकः इत्। इच्छब्दः एवकारार्थः। एक एव। ततः किं स्यात्। उच्यते। स्तोता मे मम। गोसखा। गावः सखिभूता यस्य स गोसखा। मित्रलक्षणं चात्र सख्यं परिगृह्यते। बह्वचो गावो यस्य स्वभूताः। एतदुक्तं भवति। योऽपि

अत्यन्तेश्वरः सोऽपि मे स्तोता भवेत्। अथवा तस्मै स्तोत्रे गावो ददतीत्यर्थः। किंतु अल्पपुण्यत्वाच्च ममैतत्सञ्जातम्॥

यत् यदि अहं हे इन्द्र यथा त्वं ईशिषे वसुनः। तथा अहं वस्वः वसुनः ईशीय ईशः स्याम्। एक इत् एक एव। त्वमेक एव हीशिषे। तथा अहमेक एव यदीशीय तथा सति स्तोता मे मां स्तुवन् यजमानः गोसखा स्यात्। गावः सखायो यस्य सः गोसखा। गोभिः युक्तः स्यात्। इति प्रदाने विलम्बमानं इन्द्रं प्रति उच्यते॥ (८)

पन्यं पन्यमित्सोतार आ धावत मद्याय। सोमं वीराय शूराय॥

मेधातिथेरार्षम्। पन्यं पन्यम्। पनतिः स्तुत्यर्थः। तस्यायमभ्यासः। अभ्यासे च भूयांसमर्थं मन्यन्ते। पन्यं पन्यं अतिशयेन स्तुत्यमित्यर्थः। इदिति पादपूरणः। सोतारः मदीया ऋत्विजः सोमस्य अभिषोतारः। आधावत। सर्तेर्गत्यर्थस्य अन्तर्णीतण्यर्थस्य चेदं रूपम्। आसारयत। आभिमुख्येन गमयत। नयत इत्यर्थः। किं पुनर्नयत। उच्यते। सोमम्। वीराय शूराय विक्रान्ताय शूरायेत्यर्थः॥

मेधातिथिः आङ्गिरसः प्रियमेधश्च काण्वः द्वौ अस्यां: परस्याश्च ऋषी। पन्यं पन्यं अतिशयेन स्तुत्यम्। इत् एवं सोमं हे सोतारः अभिषोतारः अध्वर्यवः। आधावत आपुनीत। धावु गतिशुद्धयोः। मद्याय स्तुत्याय वीराय वीरयित्रे शत्रूणां शूराय च इन्द्राय। शूरः शृणोतेः हिंसाकर्मणः श्यतेर्वा गतिकर्मणः। शूराणां शविष्ठो नोऽभिष्टुतं इति मन्त्रवर्णात्॥ (९)

इदं वसो सुतमन्धः पिबा हे सुपूर्णमुदरम्। अनाभयिन् ररिमा ते॥

मेधातिथेरार्षम्। इदं हे वसो प्रशस्त धनवन् वा। सुतमभिषुतम्। अन्धः सोमलक्षणमन्नं एतत्स्थितम्। पिब। कियत्पुनः पिबामि। उच्यते।

यावत् सुपूर्णं उदरम् । यावदाध्यात इत्यर्थः । अनाभयिन् । आभिमुख्येन भयं यस्य नास्ति स अनाभयी । तस्य सम्बोधनं हे अनाभयिन् । भय-वर्जितेत्यर्थः । स्यादेतत् । अदत्तं कथं पिबामीति अत उच्यते । ररिम । रमि चादान इति अस्यैतद्रूपम् । दद्मो वयम् । ते तुभ्यम् ॥

इदं सुतं अभिषुतम् । अन्धः अन्नं सोमं पिब । हे वसो प्रशस्य । सुपूर्णं कुरु उदरं सोमेन । अनाभयिन् । भयमस्यातीति आभयी । अनाभयिन् भयरहित । ररिमा दद्महि । ते तुभ्यं सोमम् ॥ (१०)

द्वितीये तृतीया दशत्या

उद्धेदभि श्रुतामघं वृषभं नर्यापसम् । अस्तारमेषि सूर्य ॥

सुकक्षस्यार्षम् । उदित्ययमुपसर्ग एषीत्यनेन सम्बन्धयितव्यः । घ इदिति द्वावपि पादपूरणौ । श्रुतामघम् । श्रुतं विख्यातम् । प्रभूतमित्यर्थः । मघं धनम् । श्रुतं मघं यस्य स श्रुतामघः । तं श्रुतामघम् । छान्दसं दीर्घत्वम् । विख्यातधनमित्यर्थः । वृषभं वर्षितारम् । नर्यापसम् । नृभ्यो हितं नर्यम् । अप इति कर्मनाम । नर्यं अपो यस्य स नर्यापसः । तं नर्यापसम् । नृभ्यो हितकारिणमित्यर्थः । अस्तारं क्षेप्तारं शत्रूणाम् । ईदृश-मिन्द्रं प्रतीत्य उदेषि । हे सूर्य ॥

श्रुतकक्षः द्वयोः । अस्मिन् द्वृचे सूर्यरूपेण इन्द्रस्य स्तुतिः क्रियते । असौ आदित्य इन्द्र इति च हारिद्रवकम् । उदेषि उद्यतो भवसि । घेदितीमौ

पादपूरणौ। श्रुतामघं विश्रुतदानम्। वृषभं वर्षितारं कामानाम्। नर्यापसं नरहितकर्माणम्। अस्तारं क्षेप्तारं हवींषि वह्नौ जनमभिलषितसाधनाय हे सूर्य प्रेरक इन्द्र॥ (१)

यदद्य कच्च वृत्रहन्नुदगा अभि सूर्य। सर्वं तदिन्द्र ते वशे॥

सुकक्षस्यार्षम्। यत् अद्य अस्मिन्नहनि। अद्यग्रहणं चात्र प्रदर्शनार्थम्। सर्वकालमित्यर्थः। यच्च किंचित् हे वृत्रहन्। उत् अगाः। मध्यमपुरुषैकवचनमिदं प्रथमपुरुषैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। अगात्। उद्गच्छति। ज्ञायत इत्यर्थः। अभिः पादपूरणः। सूर्य सुष्ठु ईरयिता भवेत्यर्थः। केषाम्। सामर्थ्याच्छत्रूणाम्। सर्वं तत्प्राणिजातम्। हे इन्द्र। ते तव। वशे। वर्तत इति वाक्यशेषः। एतदुक्तं भवति। यावत् किंचित्प्राणिजातं तस्य सर्वस्य त्वं ईशिषे इत्यर्थः॥

अत्र शौनकः।

यदद्य कच्चेत्युदिते रवौ स्तुत्वा पुरन्दरम्।
गृह्णन्नपोहते शत्रुं वश्यं वा कुरुते जगत्॥

इति। यदद्य कच्च। यत्किञ्चित् वस्तु स्थावरं जङ्गमं वा अद्य अस्मिन्नपि दिने अभि उदगाः उदितोऽसि। हे वृत्रहन् पापानां हन्तः सूर्य सर्वं तत् ते तव वशे अभिवर्तते हे इन्द्र॥ (२)

य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम्। इन्द्रः स नो युवा सखा॥

भरद्वाजस्यार्षम्। यः इन्द्रः आ अनयत् आभिमुख्येन आनीतवान्। आत्मनः सकाशे कृतवानित्यर्थः। परावतः दूरात्। कथं पुनः आनीतवान्। उच्यते। सुनीती। सुपां सुलुक् (पा. ७. १. ३९) इत्यनेन पूर्वसवर्णः

इत्येवं सुनीती । एतदुक्तं भवति । शोभनया नीत्या नयेन आनीयमानो न केनचित् प्रतिविध्येत इत्यर्थः । कं पुनः आनीतवान् । उच्यते । तुर्वशं नाम राजपुत्रम् । यदुं च । किमर्थम् । पालनार्थम् । कुत एतत् । त्वमाविथ नर्यं तुर्वशं यदुम् (ऋ. वे. १. ५४. ६) उत त्या तुर्वशायदू (ऋ. वे. ४. ३०. १७) इत्यमादिषु अनयोः पालनसम्बन्धस्य दर्शनात् । दूरादात्मनः सकाशमानीय पालितवानित्यर्थः । इन्द्रः सः नः अस्माकम् । युवा तरुणः । सखा सखिभूतः । देवमनुष्ययोश्च स्तुत्यस्तोतृलक्षणं सख्यम् । स्तुत्य इत्यर्थः ॥

भरद्वाजः । आनयत् आनीतवान् परावतो दूरात् सुनीती शोभनेन नयेन तुर्वशं यदुं च राजानौ शत्रुभिः दूरेऽपास्तौ इन्द्रः । स युवा नः अस्माकं सखा भवतु ॥ (३)

मा न इन्द्राभ्या दिशः सूरो अक्तुष्वायमत् । त्वा युजा वनेम तत् ॥

श्रुतकक्षस्यार्षम् । मा नः । मा इत्ययं प्रतिषेधः आयमदित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । नः अस्माकम् । हे इन्द्र अभ्यादिशः । आभिमुख्येन युद्धार्थं ये आदिश्यन्ते ते अभ्यादिशः । आज्ञाकरा इत्यर्थः । सूरः । प्रथमैकवचनमिदं षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । सूरस्य सुष्ठु ईरयितुः शत्रोः स्वभूताः । अक्तुषु रात्रिषु । रात्रिग्रहणं चात्र प्रदर्शनार्थम् । सर्वकालमित्यर्थः । मा आयमत् मा आभिमुख्येन निर्यान्तु । सर्वदा युद्धे नश्यन्तामित्यर्थः । किंच त्वा त्वया । युजा । युज्यते इति युक् सहायः । त्वया सहायेनेत्यर्थः । वनेम । वनतिर्यद्यप्यन्यत्र सम्भजनार्थस्तथापीह हिंसार्थो द्रष्टव्यः । हिंस्यामः । तत् । नपुंसकमिदं पुंलिङ्गस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । एकवचनं च बहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । तान् ॥

श्रुतकक्षः । मा आयमत नाभिगच्छेत् अयमित्यर्थः । हे इन्द्र नोऽस्मान् अभिआदिशः आदेष्टा । प्रवृत्तिरोधकः आदेशः । यो नः पूषन्नघो वृको दुश्शेव आदिदेशति । अप स्म तं पथो जहि (ऋ. वे. १. ४२. २) इति मन्त्र-दर्शनात् । सूरः प्रेरकः शत्रुः । अक्तुषु गमनेषु प्रवृत्तिषु धनाद्यर्थासु त्वा त्वया युजा सहायेन वनेम लभेमहि । तत् वयं यदर्थं प्रवर्तेमहि तत् ॥ (४)

एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहम् । वर्षिष्ठमूतये भर ॥

मधुच्छन्दस आर्षम् । आ इत्ययमुपसर्गो भरेत्याख्यातेन सम्बन्ध-यितव्यः । हे इन्द्र । सानसिम् । वन षण सम्भक्तौ इत्यस्येदं रूपम् । सम्भजनीयम् । रयिं धनम् । सजित्वानं सहभूतानां शत्रूणां जेतृ । सदा सर्वदा च सहं अभिभवितृ । वर्षिष्ठं अतिशयेन प्रवृद्धम् । ऊतये तर्पणाय । आभर देहीत्यर्थः ॥

अस्याः परस्याश्च मधुश्छन्दाः । आभर आहर । अस्मभ्यं हे इन्द्र सानसिम् । सनोतेः इदं रूपम् । संभजनीयम् । रयिं धनम् । सजित्वानम् । सजित्वानो जयशीलाः पुरुषाः । तैः सहितम् । सदासहं सर्वदा अभिभवितारं आपदाम् । वर्षिष्ठं प्रवृद्धतमम् । ऊतये तर्पणार्थम् ॥ (५)

इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥

मधुच्छन्दस आर्षम् । इन्द्रं वयं महाधने महति सङ्ग्रामे । इन्द्र-मेव । अर्भे अल्पे सङ्ग्रामे । हवामहे । युजम् । युज्यत इति युक् सहायः । तम् । सहायमित्यर्थः । वृत्रेषु सङ्ग्रामव्यतिरेकेणान्येषु शत्रुषु हन्तव्येषु । आह्वयाम इत्यनुषज्यते । कीदृशमिन्द्रं आह्वयामः । उच्यते । वज्रिणं वज्रवन्तं इत्यर्थः ॥

इन्द्रं वयं हवामहे आह्वयामहे। महाधने महान्ति धनानि जेतव्यानि यस्मिन् सङ्ग्रामे इन्द्रमेव हवामहे। अर्भे अल्पे अल्पधने च सङ्ग्रामे। युजं सहायम्। वृत्रेषु उपद्रवेषु सत्सु। वज्रिणम्॥ (६)

अपिबत्कद्रुवः सुतमिन्द्रः सहस्रबाह्वे। तत्रादेदिष्ट पौंस्यम्॥

त्रिशोकस्यार्षम्। अपिबत् पीतवान्। इन्द्रः। किं पीतवान्। उच्यते। कद्रुवः सुतम्। कद्रूर्नाम काश्यपस्य भार्या। तस्याः स्वभूतं सुतं अभिषुतं सोमम्। क्व पुनः पीतवान्। उच्यते। सहस्रबाह्वे। सहस्रमिति बहुनाम। बाहुशब्देनापि अवयवेन समुदायस्य सम्बन्धात्कर्ता उच्येत। सहस्रं बाहवः कर्तारो यत्र तत् सहस्रबाहु सत्रम्। तस्मिन् पीतवानित्यर्थः। किंच तत्र सत्रे। अदेदिष्ट अत्यर्थं दृश्यते। वर्ण्यते इत्यर्थः। केन। सामर्थ्यान्मन्त्रैः। पौंस्यं पुंसः इन्द्रस्य योग्यं बलं च॥

त्रिशोकः। इन्द्रः सुतं अभिषुतं सोमं कद्रुवः कद्र्वाख्यस्य यजमानस्य। सहस्रबाह्वे। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। यः सहस्रं वहति प्रापयति ददातीति सहस्रबाहुः। तस्य कद्रुवः। सहस्रं बाहवो यस्य सन्तीत्यपरे। तत्र कद्रौ अदेदिष्ट। दिशतेर्वा ददातेर्वा रूपम्। अदेदिष्टेति अदिशदिति वा अददादिति वा। पौंस्यं वीर्यम्। दीप्यतेः दीप्तिकर्मणो रूपमेतदित्यपरे। अदीपयदिति वा। तत्रादेदिष्ट पौंस्यम् (ऋ. वे. ८. ४५. २६) इति बह्वृचाः॥ (७)

वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र नोनुमो वृषन्। विद्धी त्वस्य नो वसो॥

वसिष्ठस्यार्षम्। वयं हे इन्द्र। त्वायवः त्वत्कामाः। त्वां यष्टुमिच्छव इत्यर्थः। अभि प्र नोनुमः। अभि प्र इति द्वावपि पादपूरणौ। अत्यर्थं स्तुमः। हे वृषन् वर्षितः। यत एवमतो ब्रवीमि। विद्धि विजानीहि।

ज्ञात्वा च यागं संपादयेत्यर्थः । तु इति पादपूरणः । कस्य पुनर्जानामि । अस्य सुतस्य । नः अस्माकं स्वभूतस्य । हे वसो प्रशस्त धनवन् वा ॥

वसिष्ठः । वयं हे इन्द्र त्वायवः त्वत्कामाः । अभिप्रनोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण भृशं स्तुमः । त्वामिति शेषः । हे वृषन् विद्धि अवधारयतु क्षिप्रं अस्य इदं स्तोत्रमित्यर्थः । नः अस्मदीयस्य हे वसो प्रशस्य । जानात्यर्थानां धातूनां प्रयोगे कर्मणि षष्ठी प्रायशो दृश्यते ॥ (८)

आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥

त्रिशोकस्यार्षम् । आ इत्येष मर्यादायाम् । घ इति पादपूरणः । मर्यादया ये अग्निं इन्धते सन्दीपयन्ति । ये च स्तृणन्ति बर्हिः आनुषक् आनुपूर्व्येण । येषां च इन्द्रः युवा सर्वदा तरुणः । सखा स्तुत्यस्तोतृलक्षणेन सम्बन्धेन सखिभूतः । स्तुतस्तुत्य इत्यर्थः । यच्छब्दश्रुतेश्च तच्छब्दो योग्यार्थसम्बन्धोऽध्याहर्तव्यः । ते । पुण्यवन्त इति वाक्यशेषः ॥

द्वयोः त्रिशोकः । आ अभि इन्धते दीपयन्ति । समिद्भिः अग्निम् । घेति पादपूरणः । तस्य दीर्घश्च सांहितिकः । ये स्तृणन्ति च बर्हिः यज्ञे आनुषक् अनुषक्तं त्रिधातु पञ्चधातु वा बर्हिस्तीर्यते । परस्परानुषक्ताश्च धातवो भवन्ति । येषां सखा भवति युवा इन्द्रः तेषामिध्मो बृहत् भवति । स्तुतशस्त्रं च तेषां समृध्यते । यूपादयश्च तेषां समृद्धानि भवन्ति । इत्युत्तरयर्चा समाप्तिः वाक्यस्य । बृहन्निदिध्म एषां भूरि शस्तं पृथुः स्वरुः (ऋ. वे. ८. ४५. २) ॥ (९)

भिन्धि विश्वा अप द्विषः परिबाधो जही मृधः । वसु स्पार्हं तदाभर ॥

त्रिशोकस्यार्षम् । भिन्धि विदारय । मारयेत्यर्थः । विश्वाः सर्वाः । अप । उपसर्गश्रुतेः क्रियापदमध्याह्रियते । अपेत्य । अस्मत्तः अपनीय

इत्यर्थः । द्वेष्टीति द्विट् । तान् द्विषः । शत्रूनित्यर्थः । परिबाधः । परीति सर्वतो भावे । बाधा पीडा । सर्वतो यो बाधां करोति सः । बाधयति बाधयते । क्विप् । बाधः । तान् सर्वतः पीडाकरानित्यर्थः । भिन्धीत्येतदनुषज्यते । जहि मृधः मारय मृधः । सङ्ग्रामनाम । मृधं करोति मृधयति मृधयते । क्विप् । मृधः । तान् मृधः । सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः । दत्वा च । तदाभरेति परस्तात्तच्छब्दश्रुतेः योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यद्देयं वसु धनम् । स्पार्हम् स्पृहणीयम् । सारवदित्यर्थः । तत् अस्मभ्यं आभर आहर । देहीत्यर्थः ॥

अपेत्युपसर्ग उपरि श्रूयमाणो भिन्धीत्यनेन सम्बध्यते । छन्दसि परेऽपि (पा. १. ४. ८१) व्यवहिताश्च (पा. १. ४. ८२) इति स्मरणात् । अपभिन्धि विश्वाः द्विषः द्वेष्ट्रीः प्रजाः सेना वा । परिजहि परितो बाधस्व । बाधः बाधकान् । बाधतेः क्विप् । मृधः हिंसकांश्च परिजहि । वसु धनं स्पार्हं स्पृहणीयं यत् शत्रुभिः गृहीतं तदाभर आहर अस्मभ्यम् ॥ (१०)

द्वितीये चतुर्थ्यां दशत्या

इहेव शृण्व एषां कशा हस्तेषु यद्वदान् । नि यामं चित्रमृञ्जते ॥

कण्वस्यार्षम् । इह पृथिव्याम् । इवशब्द एवार्थे । इहैव पृथिव्यां स्थितैः । शृण्वे श्रूयते शब्दः । एषां मरुताम् । कशाः हस्तेषु व्यवस्थिताः अश्वानां सारथयः । यत् । सप्तम्या अत्र लुक् । यदा । वदान् वदन्ति शब्दं कुर्वन्ति । यद्वदानिति परस्तात् यच्छब्दश्रुतेः पूर्वत्र तच्छब्दमध्याहृत्यैकवाक्यता योज्या । एषां कशा हस्तेषु व्यवस्तिता यदा शब्दं कुर्वन्ति

तदा इहैव श्रूयते शब्दः । न केवलं तदैव । किं तर्हि । यदा च । नि इत्ययमुपसर्गः ऋञ्जते इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । यान्ति येन स यामो रथः । तं यामं रथम् । कीदृशम् । चित्रं विचित्रं पूज्यं वा । नि ऋञ्जते नियमेन गमयन्ति । तदा च इहैव शब्दः श्रूयत इति ॥

कण्वः । इह अस्मिन् लोके शृण्वे श्रूयते । यक्स्थाने श्नुः । लोपस्त आत्मनेपदेषु (पा. ७. १. ४१) इति तकारलोपः । एषां मरुतां शब्द इति शेषः । इवेति संप्रत्यर्थे । इवशब्द उपमानार्थः संप्रत्यर्थोऽवधारणार्थः पादपूरणार्थश्च भवति । अत्र उपमार्थव्यतिरिक्तानां त्रयाणामन्यतमो ग्राह्यः । कशाः अश्वघात्यः हस्तेषु स्थिताः । यत् यदा वदान् शब्दायेरन् तदा गर्जितशब्दः शृण्वे । नि यामन् नितरां गच्छेयुः । ऋञ्जते अलङ्कुर्वन्ति मरुत इति शेषः । चित्रं विचित्रं रथं स्वकीयं स्वकीयैरायुधालङ्करणैः । अंसेषु व ऋष्टयः पत्सु खादयो वक्षस्सु रुक्मा मरुतो रथे शुभः । अग्निभ्राजसो विद्युतो गभस्त्योः शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययी (ऋ. वे. ५. ५४. ११) इति हि भवति ॥　　　　　　　　　　　　(१)

इमा उ त्वा विचक्षते सखाय इन्द्र सोमिनः । पुष्टावन्तो यथा पशुम् ॥

त्रिशोकस्यार्षम् । इमे मदीया ऋत्विजः । उ इति पादपूरणः । त्वा त्वाम् । विचक्षते विविधं पश्यन्ति । सखायः स्तुत्यस्तोतृलक्षणेन सख्येन सखिभूताः । स्तुवन्त इत्यर्थः । हे इन्द्र । सोमिनः सोमवन्तः । कथं पुनः पश्यन्ति । उच्यते । पुष्टावन्तो यथा पशुम् । पोषणं पुष्टम् । तद्वन्तः पुष्टावन्तः । पोषणवन्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा घासहारिणो घासेन गृहीतेन पशोस्तर्पणार्थं परमया प्रीत्या युक्तास्तमेव पशुं पश्यन्ति तद्वन्मदीया ऋत्विजः सोमवन्तस्तेनैव सोमेन गृहीतेन तर्पणार्थं त्वां पश्यन्तीत्यर्थः ॥

त्रिशोकः । इमे सखायः स्तोतारः विचक्षते । त्वां प्रतिपालयन्ति । उ इति पूरणः । हे इन्द्र सोमिनः सोमवन्तः । पुष्टावन्तः पोषकघासंसंयुक्ताः जनाः यथा पशुं विचक्षते घासं प्रदातुं तद्वत् त्वां सोमं प्रदातुं विचक्षते ॥ (२)

समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त कृष्टयः । समुद्रायेव सिन्धवः ॥

वत्सस्यार्षम् । समित्ययमुपसर्गः नमत इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । अस्येन्द्रस्य स्वभूताय । मन्यवे क्रोधाय । विशः । यद्यपि विश इति मनुष्यनाम तथापि कृष्टय इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्क्रियानिमित्तं द्रष्टव्यम् । विष्लृ व्याप्तावित्यस्येदं रूपम् । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्तारः । विश्वाः सर्वाः । सन्नमन्त प्रह्वीभवन्तीत्यर्थः । के पुनः प्रह्वीभवन्ति । उच्यते । कृष्टयः यजमानमनुष्या इत्यर्थः । कथं पुनः सन्नमन्त । उच्यते । समुद्रायेव सिन्धवः । यथा समुद्राय सिन्धवः नद्यः प्रह्वीभवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

वत्सः । सन्नमन्त प्रह्वीभवन्ति । अस्य इन्द्रस्य मन्यवे क्रोधाय । विशः निविष्टाः । विश्वाः कृष्टयः प्रजाः । समुद्रायेव सिन्धवः नद्यः ॥ (३)

देवानामिद्वो महत्तदा वृणीमहे वयम् । वृष्णामस्मभ्यमूतये ॥

कुसीदिन आर्षम् । देवानां स्वभूतम् । इदिति पादपूरणः । तदावृणीमह इति परस्तात्तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यत् अवः पालनं तर्पणं वा महत् तत् आवृणीमहे आभिमुख्येन प्रार्थयामः वयम् । कीदृशानां देवानाम् । उच्यते । वृष्णां वर्षितॄणाम् । किमर्थं पुनः प्रार्थयामः । उच्यते । नः अस्मभ्यम् । ऊतये पालनार्थमित्यर्थः ॥

कुसीदी काण्वः । देवानामित् देवानामेव अवो रक्षणं महत् विद्यते । वृष्णां वर्षितॄणाम् । तत् रक्षणं आवृणीमहे प्रार्थयामो वयं अस्मभ्यं उतये रक्षणार्थम् ॥ (४)

सोमानां स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजः ॥

मेधातिथेरार्षम् । सोमानाम् । अभिषोतारमिति वाक्यशेषः । स्वरणम् । स्वृ शब्दोपतापयोरित्येतस्यैतद्रूपम् । शब्दयितारं स्तुतीनामुच्चारयितारम् । स्तोतारं यष्टारं चेत्यर्थः । मां कृणुहि कुरु । हे ब्रह्मणस्पते । कमिव । उच्यते । कक्षीवन्तम् । लुप्तोपममिदं द्रष्टव्यम् । कक्षीवन्तमिव । यः कतमः कक्षीवान् । उच्यते । य औशिजः य उशिजः पुत्रः । तमिव ॥

मेधातिथिः । सुनोति अभिषुणोति सोममिति सोमानां तद्वतां स्वरणम् । स्वृ शब्दोपतापयोः इति । शब्दवन्तं कीर्तिमन्तं कृणुहि कुरु हे ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तमिति लुप्तोपमा । कक्षीवन्तमिव । यः कक्षीवानौशिजः उशिजः पुत्रः । उशिजा नाम कक्षीवतो जनीति । दीर्घतमा हि तस्य पिता ॥ (५)

बोधन्मना इदस्तु नो वृत्रहा भूर्यासुतिः । शृणोतु शक्र आशिषम् ॥

श्रुतकक्षस्यार्षम् । बोधन्मनाः । बुध्यति मनो यस्य स बोधन्मनाः । इदिति पादपूरणः । अस्तु भवतु । नः अस्माकम् । वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता इन्द्रः । भूर्यासुतिः । भूरीति बहुनामधेयम् । अत्र आसुतिशब्दो रसवचनः । ता सम्राजा घृतासुती (ऋ. वे. १. १३६. १) इति यथा । भूरि आसुतिर्यस्य स भूर्यासुतिः । बहुरस इत्यर्थः । शृणोतु शक्र आशिषं प्रार्थनाम् । एतदुक्तं भवति । यद्यदहं प्रार्थयामि तच्छृणोतु शक्रः । श्रुत्वा च बुध्यतु । बुद्ध्वा च सम्पादयतु ॥

श्रुतकक्षः । बोधन्मनाः बुध्यमानचित्तः स्तोत्रावधारणपरचित्तः । इत् एव । बोधन्मना एव अस्तु । नः अस्माकं इन्द्रः भूर्यासुतिः बह्वन्नसोमपान इत्यर्थः ।

अथवा बोधन्मना इति विशेषणम् । भूर्यासुतिः बह्वन्नप्रदः अस्माकं इति । वृत्रहा शक्रः इन्द्रः शृणोतु नः आशिषं आशासनं अस्माकम् ॥ (६)

अद्य नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगम् । परा दुःष्वप्न्यं सुव ॥

श्यावाश्वस्यार्षम् । अद्य नः अस्मभ्यम् । देव सवितः । सविता आदित्यः । तस्य सम्बोधनं हे सवितः । प्रजावत् प्रजासहितम् । सावीः अभ्यनुजानीहि । देहीत्यर्थः । सौभगम् । भगमिति धननाम । शोभनं भगं सुभगम् । सुभगमेव सौभगम् । स्वार्थिकस्तद्धितः । शोभनं धनमित्यर्थः । किञ्च परा दुःष्वप्न्यं सुव । परा इत्ययमुपसर्गः सुवेत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । सुवेति षू प्रेरणे इत्यस्येदं रूपम् । दुःष्वप्न्यम् । अनिष्टस्य कस्यचित्सूचकः स्वप्नः दुःस्वप्नः । तस्मिन्भवं दुःष्वप्न्यं मरणादि । तत्परासुव प्रेरय । अपनयेत्यर्थः ॥

श्यावाश्वः । अद्य अस्मिन्नपि दिने नः अस्मभ्यं हे देव सवितः प्रजावत् प्रजाभिः सहितं सौभगं सुभगत्वं सुधनत्वं सावीः प्रसुव प्रेरय । परासुव पराणुदः दुःष्वप्न्यं दुःस्वप्नम् ॥ (७)

क स्य वृषभो युवा तुविग्रीवो अनानतः । ब्रह्मा कस्तं सपर्यति ॥

प्रगाथस्यार्षम् । क स्य सः । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दो योग्यार्थसम्बन्धोऽध्याह्रियते । य उक्तगुण इन्द्रः क सः वृषभः वर्षिता अपाम् । युवा तरुणः । तुविग्रीवः पुरुग्रीवः । बहुग्रीव इत्यर्थः । कथमिन्द्रो बहुग्रीवः । उच्यते । परमात्मस्वरूपत्वात् ।

सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतः श्रुतिमँल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

इत्येवं तुविग्रीवः। अनानतः शत्रुं प्रति अप्रह्वीभूत इत्यर्थः। किमर्थं पुनः पृच्छ्यते। उच्यते। ब्रह्मा कः प्रजापतिः भूतानां निर्माता। अध्वर्युरपि यज्ञस्य निर्माता। अतो निर्मातृत्वसामान्यात्कःशब्देनात्राध्वर्युरुच्यते। ब्रह्मा च अध्वर्युश्च। तं सपर्यति परिचरतीत्यर्थः। पूजयति वा। यतः एवमतः पृच्छ्यते। अथवा एतस्मात्कारणादनानतः यतः ब्रह्मा प्रजापतिः तं परिचरति। क स इति॥

प्रगाथः काण्वः। क्व इत्यत्र कम्पो न दीर्घः। क्व कस्मिन् यजमाने च भवति। स्य सः। वृषभः वर्षिता। युवा तुविग्रीवः प्रवृद्धकन्धरः। अनानतः अप्रणतः कस्मैचिदिन्द्रः। ब्रह्मा परिबृढः श्रुत्यादिभिः। कः स्तोता। तं सपर्यति परिचरति स्तुतिभिः॥ (८)

उपह्वरे गिरीणां संगमे च नदीनाम्। धिया विप्रो अजायत॥

वत्सस्यार्षम्। उपह्वरे गह्वरे प्रदेशे। गिरीणां मेघानां सम्बन्धिनि। बहुमेघप्रदेशे इत्यर्थः। सङ्गमे च नदीनां शब्दकारिणीनामपाम्। बहूदके प्रदेशे इत्यर्थः। धिया प्रज्ञया। विप्रः मेधावी। अजायत जायते। एतदुक्तं भवति। यत्र प्रदेशे बहवो मेघा यत्र च बहूदकं तत्र तेषां हवनार्थं तस्य चोदकस्य पानार्थं इन्द्र इति॥

वत्सः। उपह्वरे समीपे गिरीणां मेघानां शैलानाम्। संगमे च नदीनां अजायत प्रादुर्भवति इन्द्रः धिया कर्मणा युक्तः विप्रः प्राज्ञः॥ (९)

प्र सम्राजं चर्षणीनामिन्द्रं स्तोता नव्यं गीर्भिः। नरं नृषाहं मंहिष्ठम्॥

इरिम्बिठिर्नाम ऋषिः। तस्येदमार्षम्। प्रेत्ययमुपसर्गः स्तोतेत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। सम्राजं सम्यगीशानम्। चर्षणीनां

मनुष्याणाम् । इन्द्रं प्रस्तोता प्रकर्षेण स्तुवत हे मदीया ऋत्विजः । कीदृशं पुनः इन्द्रं स्तुमः । उच्यते । नव्यं नवतरम् । तरुणमित्यर्थः । अथवा नु स्तुताविल्यस्येदं रूपम् । यदि प्रत्यये कर्मणि कारके रूपम् । एतदुक्तं भवति । स्तोतव्यमिन्द्रं प्रकर्षेण स्तुत । केन पुनः स्तुमः । उच्यते । गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरित्यर्थः । कीदृशं पुनरिन्द्रं स्तुमः । उच्यते । नरं नराकारम् । नृषाहम् । नरो मनुष्याः । तान् यः सहते अभिभवति स नृषाट् । तं नृषाहम् । शत्रुमनुष्याणामभिभवितारमित्यर्थः । मंहिष्ठं अतिशयेन स्तोतृभ्यः यष्टृभ्यश्च दातृतमम् ॥

इरिम्बिठिः । प्रस्तोत प्रकर्षेण स्तुत हे यजमानाः । तप्तनप्तनथनाश्च (पा. ७. १. ४५) इति तस्य तपादेशः । सम्राजं ईश्वरम् । चर्षणीनां प्रज्ञानाम् । इन्द्रं नव्यं स्तुत्यम् । गीर्भिः स्तुतिभिः । प्रस्तोतेति समन्वयः । कम् । नरं नेतारम् । नृषाहं नृणामभिभवितारम् । मंहिष्ठं दातृतमम् ॥ (१०)

द्वितीये पञ्चम्या दशत्या

अपादु शिप्र्यन्धसः सुदक्षस्य प्रहोषिणः । इन्दोरिन्द्रो यवाशिरः ॥

श्रुतकक्ष्यस्यार्षम् । अपात् पीतवान् । उः पादपूरणः । इन्द्रः । कीदृशः । उच्यते । शिप्री । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्वान् शिप्री । कस्य पुनः पीतवान् । उच्यते । अन्धसः अन्नस्य । षष्ठीनिर्देशात् सोपलक्षणम् । एकदेशम् । कीदृशस्य अन्धसः । उच्यते । सुदक्षस्य सुष्ठु उत्साहितस्येत्यर्थः । प्रहोषिणः । जुहोतेर्दानार्थस्येदं रूपम् । सुष्ठु मया

दत्तस्येत्यर्थः । किंलक्षणस्य पुनरन्धसः पीतवान् । उच्यते । इन्दोः सोमस्य । यवाशिरः । यवशब्देनात्र यवविकाराः सक्तवः उच्यन्ते । तेषां मिश्रणं यस्य स यवाशिरः । प्रथमा च षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्या । यवमिश्रितस्येत्यर्थः । मन्थी च नाम ग्रहः । स सक्तुभिर्दृश्यते । मन्थिनं सक्तुभिः इति वचनम् । तमेवेक्षित्वैतदुच्यते यवाशिर इति ॥

श्रुतकक्षः । अपात् पिबतु शिप्री सुहनुः इन्द्रः । उ इति पूरणः । अन्धसः अन्नस्य । सुदक्षस्य सुबलस्य । प्रहोषिणः स्तुतिमतः । स्तुतौ ह्यार्भवपवमानेन । इन्दोः दीप्तस्य । यवाशिरः यवविकाराः सक्तवः आशिश्रयणं यस्य तस्य । तदन्धः सोममित्यर्थः ॥ (१)

इमा उ त्वा पुरूवसोऽभि प्र नोनवुर्गिरः । गावो वत्सं न धेनवः ॥

मेधातिथेरार्षम् । इमाः । उ इति पादपूरणः । त्वा त्वाम् । पुरूवसो । पुर्विति बहुनाम । वसु इत्यपि धननाम । पुरु वसु यस्य सः पुरुवसुः । तस्य सम्बोधनं हे पुरूवसो । वोरुपधाया दीर्घः (पा. ८. २. ७६) इति । पुरुवसो बहुधन । अभिप्रनोनवुः । आभिमुख्येन स्थित्वा अत्यर्थं पुनःपुनर्वा स्तुतवत्यः । गिरः । अस्मदीया वाचः । कथं पुनः स्तुतवत्यः । उच्यते । गावो वत्सं न । नशब्द उपरिष्टादुपचारत्वादुपमार्थीयः । वत्समिव । यथा गावः वत्समभिनन्दन्ति तद्वदित्यर्थः । कीदृश्यो गावः । उच्यते । धेनवः अचिरप्रसूता इत्यर्थः ॥

मेधातिथिः । इमाः गिरः । गृणन्ति स्तुवन्तीति गिरः प्रजाः । उः पूरणः । त्वा अभिप्रनोनवुः प्रणुवन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति । हे पुरूवसो बहुधनेन्द्र । गावो धेनवो दोग्ध्र्य् इव वत्सम् । नः इवार्थे । हिंकुर्वन्ति हि वत्सं गावः ॥ (२)

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥

गौतमस्यार्षम् । अत्रेत्यनेन चन्द्रमसः गृहं प्रतिनिर्दिश्यते । चन्द्रमसो मण्डलं गृहम् । अत्र चन्द्रमसो गृहे । गोशब्देनापि । सुषुम्ना नाम आदित्यरश्मिः चन्द्रमसं प्रति गतः । अल्पत्वाच्चन्द्रमण्डलस्य रश्मिः प्रतिगतः ततः परावृत्य पृथिव्यां ज्योत्स्नारूपेण दीप्यते । सोऽत्र गोशब्देनोच्यते । तस्य चन्द्रमसं प्रति गता रश्मयः । अमन्वत । अनुमन्यन्ते । नाम नमनं प्रह्वीभावम् । त्वष्टुः आदित्यस्य । अपीच्यं अपगतं अपिहितमन्तर्हितं वा । क्व अनुमन्यन्ते । इत्था अमुत्र । चन्द्रमसो गृहे मण्डले ॥

गोतमः । दुर्ज्ञेयत्वात् अस्याः ऋचः यास्कनिरुक्तं तावत् लिख्यते । आदित्योऽपि गौः उच्यत इति प्रकृत्या । अथाप्यस्य एको रश्मिः चन्द्रमसं प्रति दीप्यते । तत् एतेन उपेक्षितव्यम् । आदित्यतोऽस्य दीप्तिः भवति इति । सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः इति अत्र निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वत इति । तदुपरिष्टात् व्याख्यास्याम इति । तथान्यत्र गौर्व्याख्यातः । अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्था चन्द्रमसो गृहे । अत्राह गोः सममंसतादित्यस्य रश्मिभिः स्वं नामापीच्यं अपगतं अपह्वतं अपचितं अन्तर्हितं वा अमुत्र चन्द्रमसो गृहे इति । अस्याश्च इन्द्र एव सूर्यात्मना स्तूयत इति ऐन्द्रसूक्तसङ्गतिः । अयमृचोऽर्थः । अत्रान्तरिक्षे । अहेति विनिग्रहार्थ एवशब्दपर्याय । गोः सुषुम्नाख्यस्य सूर्यरश्मेः । नाम नमनं अवस्थानम् । अमन्वत अमंस्त । अनुजानन्तीत्यर्थः । के । आदित्यरश्मयः । त्वष्टुरादित्यस्य अपीच्यं अन्तर्हितम् । इत्था अमुत्र । चन्द्रमसो गृहे मण्डले अन्तरिक्षे । त्वष्टुर्यो गौः सुषुम्नाख्यो रश्मिः तस्य मण्डलेऽन्तर्गता आदित्यस्य रश्मयः ॥ (३)

यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरपो वृषन्तमः । तत्र पूषा भुवत्सचा ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । यत् मेघस्थानम् । इन्द्रो रितः गतः । प्राप्तः सन्नित्यर्थः । अनयत् नयति । पृथिव्यां पातयतीत्यर्थः । महीरपः महान्ति

वृष्टिलक्षणान्युदकानि । कीदृश इन्द्रः । उच्यते । वृषन्तमः अतिशयेन वर्षिता । तत्र तत्स्थाने । पूषा भुवत् भवति । सचा सह । पूष्णा सहितो वर्षति । न केवलं वर्षतीत्यर्थः ॥

भरद्वाजः । यत् यदा इन्द्रः अनयत् गमयति । रितः गन्त्र्यः । रियतेर्गतिकर्मणः क्विपि रूपं रिदिति । महीः महतीः अपः । वृषन्तमः वर्षितृतमः । तत्र तदा पूषा देवः भुवत् भवति । सचा सहायः इन्द्रस्य ॥ (४)

गौर्धयति मरुतां श्रवस्युर्माता मघोनाम् । युक्ता वह्नी रथानाम् ॥

बिन्दोर्वा पूतदक्षस्य वा आर्षम् । गौःशब्देनात्र माध्यमिका वाक् उच्यते । सा धयति पानार्थमुदकं रक्षति । वर्षतीत्यर्थः । मरुतां माता । श्रवस्युः । श्रवःशब्देन कीर्तिरुच्यते । तामिच्छति श्रवस्यति श्रवस्यते । उप्रत्ययः । श्रवस्युः । कीर्तिकाम इत्यर्थः । कीदृशानां पुनर्मरुतां माता । उच्यते । मघोनाम् । मघं धनम् । तद्येषामस्ति ते मघवानः । तेषां मघोनाम् । धनवतामित्यर्थः । किं केवलैव गौर्वर्षति । नेत्युच्यते । युक्ता तैरेव पुत्रैः । मरुद्भिः सहितेत्यर्थः । वह्निः मातृत्वात्तेषामेव मरुतां वोढ्री । कीदृशानां पुनर्मरुतां वोढ्री । उच्यते । रथानां रथस्वभावकानामित्यर्थः ॥

बिन्दुः पूतदक्षः वा । गौः वाक् माध्यमिका । धयति पिबति सोमम् । मरुतां मघोनां धनवतां माता श्रवस्युः अन्नकामा । श्रवोऽन्नम् । युक्ता उद्युक्ता वह्निः वोढ्री विश्वस्य । रथानां रंहणानां गन्तॄणामिति मरुतां विशेषणम् ॥ (५)

उप नो हरिभिः सुतं याहि मदानां पते । उप नो हरिभिः सुतम् ॥

श्रुतकक्षस्यार्षम् । उपेत्ययमुपसर्गः आ इत्येतस्य स्थाने द्रष्टव्यः याहीत्याख्यातेन सम्बध्यते । आयाहीति । केन पुनरागच्छामीति । उच्यते ।

हरिभिः अश्वैरित्यर्थः । किं पुनः प्रति आगच्छामि । उच्यते । नः सुतमस्माकं स्वभूतमभिषुतं सोमं प्रति । मदानां पते । मदाः गर्वाः । तेषामधिपतिः । अथवा मादयन्तीति मदाः सोमाः । तेषामधिपतिभूताः । उप नो हरिभिः सुतं इत्यभ्यासः । अभ्यासेन च भूयानर्थः प्रतीयते । अस्माकं स्वभूतमभिषुतं सोमं प्रति शीघ्रमागच्छेत्यर्थः ॥

श्रुतकक्ष एव द्वयोः । उप याहि उपगच्छ । नः अस्माकम् । सुतं सोमम् । हरिभिः जवाश्वैः । हे मदानां पते सोमानां स्वामिन्निन्द्र । उप इति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ (६)

इष्टा होत्रा असृक्षतेन्द्रं वृधन्तो अध्वरे । अच्छावभृथमोजसा ॥

श्रुतकक्षस्यार्षम् । ऋषिरात्मीयान् ऋत्विजः आह । इष्टाः प्रियाः । होत्राः । हूयन्त इति होत्राः । आहुतय इत्यर्थः । ता असृक्षत विसृजत । दत्त इत्यर्थः । कथं पुनर्विसृजामः । उच्यते । इन्द्रं वृधन्तः वर्धयन्तः । अध्वरे यज्ञे । केन । सामर्थ्यात्स्तुतिभिः स्तुवन्तः इत्यर्थः । क्व पुनर्विसृजामः । उच्यते । अच्छा अवभृथं आप्तुमवभृथमित्यर्थः । प्रधानाहुतिषु कृतासु अवभृथसंज्ञकं कर्म करिष्यते । एवमवभृथमित्यर्थः । ओजसा स्वेन कर्मणा सामर्थ्येन वा ॥

इष्टा इति यजेः कर्तरि क्तः । इष्टवत्यः । इन्द्रं होत्राः वषट्कर्तारः । होत्राशब्दः स्त्रीलिङ्गः । सप्त होत्राः प्राचीर्वषट्कुर्वन्तीति । असृक्षत । सृष्टिरुद्योगः । उद्युक्ता भवन्ति । अवभृथं अच्छ अभि वृधन्तो वृद्धाः सोमपानेन । अध्वरे यज्ञे । ओजसा च युक्ताः । ये यज्ञं समाप्य अवभृथं अभिगच्छन्ति ते प्राधान्येन इन्द्रं यजन्तीत्यर्थः ॥ (७)

अहमिद्धि पितुः परिमेधामृतस्य जग्रह । अहं सूर्य इवाजनि ॥

वत्सस्यार्षम् । अहम् । इत् हि द्वावपि पादपूरणौ । पितुः कण्वस्य सकाशात् । परीत्ययं जग्रहे इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । मेधां प्रज्ञाम् । कीदृशस्य पितुः सकाशात् । उच्यते । ऋतस्य सत्यस्य । परिजग्रह परिगृहीतवान् । तया च गृहीतया अहं सूर्य इव अजनि । यथा सूर्यः सर्वार्थानां द्रष्टा तद्वदहमपि सर्वार्थानां सन्द्रष्टा सञ्जात इत्यर्थः ॥

वत्स एव । अहं पितुः मम कण्वात् परि । परीति पञ्चम्यर्थानुवादकः । मेधां बुद्धिं ऋतस्य यज्ञस्य इन्द्रविषयस्य स्तोत्रस्य । तद्विषयामित्यर्थः । जग्रह गृहीतवान् अस्मि । हि इति हेतौ । यस्मात् गृहीतविद्यः अहं ततः अहं सूर्य इव अजनि अभूवं तेजसा इति इन्द्रस्तुतिः ॥ (८)

रेवतीर्णः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥

शुनःशेपस्यार्षम् । रयिरिति धननाम । तद्यासां विद्यते ता रेवतीः । द्वितीयाबहुवचनमिदं प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यं सन्त्वित्याख्यातेन सम्बध्यते । धनवत्यो भवन्त्वित्यर्थः । काः । सामर्थ्यात्स्तुतयः । कस्य सम्बन्धिन्यः । उच्यते । सधमादे इन्द्रे । द्वेऽप्येते सप्तम्येकवचने षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्ये । अस्माकं सहभूतानां महनीयस्य स्तुत्यस्य इन्द्रस्य सम्बन्धिन्यः । न केवलं धनवत्यो भवन्त्विति । किं तर्हि । तुविवाजाः । तुवि इति बहुनाम । वाज इति अन्ननाम । तुवि बहु वाजोऽन्नं यासां ता तुविवाजाः । प्रभूतान्नाः । एतदुक्तं भवति । धनस्य साधका भवन्त्वित्यर्थः । क्षुमन्तः । क्षु । क्षु शब्दे इत्यस्येदं रूपम् । शब्दवन्तः कीर्तिमन्तः । याभिर्मदेम मोदेमेत्येतदाशास्महे ॥

शुनश्शेपः । रेवतीः । रयिमत्यः । जसि पूर्वसवर्णदीर्घः वा छन्दसि (पा. ६. १. १०६) इति । रेवत्यः । गाव इत्यर्थः । पशवो वै रेवत्यः इति

श्रुत्यन्तरम् । नः अस्माकम् । सधमादे । सह माद्यति इति सधमादः । इन्द्रे अस्माभिः सङ्गमादौ सति इति एतत् । सन्तु भवन्तु । तुविवाजाः बहुलाः । याभिः रेवतीभिः वयं क्षुमन्तः कीर्तिमन्तः मदेम हृष्येम । क्षु शब्दे इत्यस्मात् क्षु ॥ (९)

सोमः पुषा च चेततुर्विश्वासां सुक्षितीनाम् । देवत्रा रथ्योर्हिता ॥

वामदेवस्यार्षम् । सोमः पूषा च चेततुः जानीतः विश्वासां सुक्षितीनाम् । एते द्वितीयार्थे षष्ठ्यौ । विश्वाः सुक्षितीः सर्वान्सुनिवासान् । कः । देवत्रा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् । (पा. ५. ४. ५६) इत्येवमत्र सप्तम्यास्त्रा । तेन देवेषु चेततुः । रथ्योः । रथशब्देनात्र यज्ञ उच्यते । रंहतेर्गतिकर्मणः । रथ्योः । रथस्य यज्ञस्य यौ वोढारौ तौ पत्नीयजमानावत्र रथ्यावुच्येते । तयोः । यज्ञस्य देवान् प्रति प्रापयित्रोः पत्नीयजमानयोः । हिता । द्विवचनस्यायमाकारः । हितौ ॥

वामदेवः । सोमः च पूषा च उभौ देवौ चेततुः जानीतः । विश्वासां सुक्षितीनां शोभनानां क्षितीनां प्रजानाम् । कर्मणि षष्ठी । सुकृतः प्रजा जानीत इत्यर्थः । देवत्रा देवेषु । रथ्योः । रथनेता रथिः । रथनायकयोः । हिता निहितौ प्रजापतिना ॥ (१०)

द्वितीये षष्ठ्या दशत्या

पान्तमा वो अन्धस इन्द्रमभि प्र गायत ।
विश्वासाहं शतक्रतुं मंहिष्ठं चर्षणीनाम् ॥

श्रुतकक्षस्यार्षम् । पान्तं पिबतम् । आकारः पादपूरणः । वः । द्वितीयाबहुवचनमिदं प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । यूयं हे ऋत्विजः । किं पुनः पिबतम् । उच्यते । अन्धसः । अन्धः अन्नं सोमलक्षणम् । तस्मादियं षष्ठी । षष्ठीनिर्देशाच्च एकदेशमिति वाक्यशेषः । सोमलक्षणस्यान्नस्य एकदेशं पान्तम् । इन्द्रमभिं प्रगायत । गायतीत्यर्चतिकर्म । प्रशब्दः प्रकर्षे । अभिः आभिमुख्ये । आभिमुख्येन स्थित्वा प्रकर्षेण स्तुतेत्यर्थः । कीदृशं पुनरिन्द्रं स्तुमः । उच्यते । विश्वासाहं सर्वेषां शत्रूणामभिभवितारं विश्वसहं वा । शतक्रतुम् । शतमिति बहुनाम । क्रतुरित्यपि कर्मनाम प्रज्ञानाम वा । बहूनि कर्माणि प्रज्ञा वा यस्य स शतक्रतुः । बहुकर्माणं बहुप्रज्ञं वेत्यर्थः । मंहिष्ठम् । मंहतिर्दानकर्मा । तस्मात्कर्तरि तृच् । तृजन्तादिष्ठन् । अतिशयेन दातारमित्यर्थः । कस्मै पुनर्दातारम् । उच्यते । चर्षणीनाम् । चर्षणयो मनुष्याः । षष्ठीबहुवचनं चतुर्थीबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । यजमानमनुष्येभ्य इत्यर्थः ॥

श्रुतकक्षः । एतदाद्याः प्रायशः रात्रिपर्यायाणां स्तोत्रीयाः । सुबन्तैरपि उपसर्गाणां असमस्तानां आख्यातैः इव सम्बन्धा दृश्यन्ते । अप विश्वा दुरिता बाधमानः (ऋ. वे. १. ३९. ३) आपान्तं आपिबन्तं आपास्यन्तं अन्धसः अन्नस्य । सोममित्यर्थः । इन्द्रं अभि प्रगायत । वो यूयं हे सपापाः । विश्वासाहं विश्वस्मै अभिभवितारम् । शतक्रतुम् । क्रतुः कर्म प्रज्ञा वा । मंहिष्ठं दातृतमम् चर्षणीनां जनानां यज्वनां स्तोतॄणां च ॥ (१)

प्र व इन्द्राय मादनं हर्यश्वाय गायत । सखायः सोमपाव्ने ॥

वसिष्ठस्यार्षम् । प्रेत्ययमुपसर्गः गायतेत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । प्रगायत प्रकर्षेण स्तुतेत्यर्थः । वः । द्वितीयाबहुवचनमिदं प्रथमाबहुवचनस्य

स्थाने द्रष्टव्यम् । यूयं हे ऋत्विजः । कं पुनः स्तुमः । इन्द्राय । चतुर्थ्येकवचनमिदं षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । इन्द्रस्य । मादनं सोममित्यर्थः । कीदृशस्येन्द्रस्य । उच्यते । हर्यश्वाय । इदमपि चतुर्थ्येकवचनं षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । हरितवर्णावश्वौ यस्य स हर्यश्वः । तस्य हर्यश्वस्य । सखायः ऋत्विजः । सोमपाव्ने । इयमपि चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । सोमपातुरिन्द्रस्य मदकरं सोमं स्तुतेत्यर्थः ॥

वसिष्ठः । वः यूयं इन्द्राय इन्द्रार्थं मादनं मदकरं स्तोत्रं हर्यश्वाय इन्द्राय हे सखायः प्रस्तोत्रादयः सोमपाव्ने सोमानां पात्रे । यद्यपि अन्यासामपि देवतानां सोमपानं विद्यते तथापि अतिशयेन इन्द्रस्य अस्ति । त्रिष्वपि सवनेषु प्रस्थितयाज्यानां मुख्याः ऐन्द्र्यः । प्रातस्सवने होतुः शस्त्रयाज्यासु ऐन्द्रावारुणी ऐन्द्राबार्हस्पत्या ऐन्द्रावैष्णवी इति च विद्यते । उक्थ्येऽपि शस्त्रयाज्याः तद्देवत्या एव ऐन्द्रावारुणी ऐन्द्राबार्हस्पत्या ऐन्द्रावैष्णवी इति । षोडशिस्तोत्रशस्त्रे ऐन्द्रे । रात्रिपर्यायाः सर्वे ऐन्द्राः ॥ (२)

वयमु त्वा तदिदर्था इन्द्र त्वायन्तः सखायः । कण्वा उक्थेभिर्जरन्ते ॥

मेधातिथेरार्षम् । वयम् । उ इति पादपूरणः । त्वा त्वाम् । कीदृशा वयम् । उच्यते । तदिदर्थाः । इच्छब्दः पादपूरणः । यस्तवार्थो यागादिः स अर्थो येषां ते तदर्थाः । यागपरा इत्यर्थः । हे इन्द्र त्वायन्तः त्वां यष्टुमिच्छन्तः । सखायः सखिभूताः तव । कण्वाः कण्वस्य पुत्राः मेधातिथिप्रभृतयः । उक्थेभिः स्तोत्रैः । जरन्ते स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

मेधातिथिः प्रियमेधश्च द्वावृषी । वयं त्वां स्तुमः इति शेषः । उः पूरणः । तदिदर्थाः स एवार्थः प्रयोजनं येषां ते तदिदर्थाः स्तुत्येकपरार्थाः । उक्तमेव आपरोक्ष्येण कीर्तयति आदरार्थम् । हे इन्द्र त्वायन्तः त्वत्कामाः

सखायः स्तोतारः कण्वाः कण्वपुत्राः उक्थेभिः स्तोत्रैः जरन्ते स्तुवन्ति त्वाम् ॥ (३)

इन्द्राय मद्वने सुतं परिष्टोभन्तु नो गिरः । अर्कमर्चन्तु कारवः ॥

श्रुतकक्षस्यार्षम् । इन्द्राय । तादर्थ्ये चतुर्थी । इन्द्रार्थम् । कीदृशाय इन्द्राय । उच्यते । मद्वने । इयमपि तादर्थ्ये चतुर्थी । मदवत इन्द्रस्यार्थाय । सुतं अभिषुतं सोमम् । परिष्टोभन्तु सर्वतः स्तुवन्तु । नः अस्माकं स्वभूताः । गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः । अर्कं देवं सोमम् । अर्चन्तु पूजयन्त्वित्यर्थः । मदीयाः कारवः स्तोतारः । ऋत्विज इत्यर्थः ॥

श्रुतकक्षः । इन्द्राय मद्वने मदनशीलाय । तदर्थं सुतं सोमं परिष्टोभन्तु परि अभिस्तुवन्तु । नः अस्मदीया गिरः वाचः । अर्कं अर्चनीयं इन्द्रं त्वां अर्चन्तु कारवः स्तोतारः ॥ (४)

अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अधि बर्हिषि । एहीमस्य द्रवा पिब ॥

इरिम्बिठिर्नाम ऋषिः । तस्येदमार्षम् । अयं सोमः । ते इति तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । त्वदर्थमित्यर्थः । हे इन्द्र निपूतः नियमेन दशापवित्रशोधित इत्यर्थः । क्व पुनर्निपूतः । उच्यते । अधि बर्हिषि । बर्हिष उपरि । एतत् ज्ञात्वा आ आभिमुख्येन । इहि द्रव इति द्वावपि गत्यर्थौ । अभ्यासे च भूयांसमर्थं मन्यन्ते । शीघ्रमेहीत्यर्थः । ईमिति पादपूरणः । एत्य च अस्य सोमस्य । षष्ठीनिर्देशात्स्वाङ्गं पिब ॥

इरिम्बिठिः । अयं सोमः हे इन्द्र ते त्वदर्थं निपूतः नितरां शोधितः अधि बर्हिषि स्थितः । अतः एहि आगच्छ । ई एनम् । अस्य इमं पिब । अस्य द्रव त्वरितमागच्छ ॥ (५)

सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे । जुहूमसि द्यवि द्यवि ॥

मधुच्छन्दस आर्षम् । सुरूपकृत्नुं शोभनस्य वृत्रवधादेः कर्मणः कर्तारमिन्द्रम् । ऊतये आत्मनः पालनार्थं तस्यैव तर्पणार्थं वा । सुदुघामिव सुदोहनामिव । गोदुहे तस्या एव गोदोहनार्थम् । एतदुक्तं भवति । यथा कश्चिद्गोदोहकर्मा तस्या एव गोदोहनार्थमाह्वयति तद्वत् जुहूमसि आह्वयामः । द्यवि द्यवि अहन्यहनीत्यर्थः ॥

मधुच्छन्दाः । सरूपकृत्नुं सुरूपाणां कर्मणां कर्तारं इन्द्रं जुहूमसि । पुनः पुनराह्वयामः । द्यवि द्यवि दिने दिने । ऊतये रक्षणार्थं तर्पणाय वा । सुदुघामिव दोग्धुं सुशकामिव गां गोदुहे गोदोहनाय । गोशब्दोऽनुवादः । दोहनाय इत्यर्थः ॥ (६)

अभि त्वा वृषभा सुते सुतं सृजामि पीतये । तृम्पा व्यश्नुही मदम् ॥

त्रिशोकस्यार्षम् । अभीत्ययमुपसर्गः सृजामीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । अभिसृजामि । आभिमुख्येन ददामीत्यर्थः । किं तत् । पुरोडाशादिलक्षणं हविः । त्वा । प्रथमैकवचनमिदं चतुर्थ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । ते । हे इन्द्र । वृषभः वर्षितः । कस्मिन् काले हविर्विसृजामि । सुते अभिषुते सोमे । न केवलं सुते सोमे हविरेव ददामि । किं तर्हि । सुतं सृजामि । अभिषुतं च सोमं ते ददामीत्यर्थः । पीतये पानार्थम् । दत्तं च सत् तृम्प भक्षय तर्पय आत्मानं वा । यद्भक्षयितव्यं तद्भक्षय । यत्पातव्यं तत्पिब । पीत्वा च व्यश्नुहि प्राश्नुहि । मदम् ॥

त्रिशोकः । अभि उद्दिश्य त्वा त्वां हे वृषभ वर्षितः कामानां इन्द्र सुते । भावे निष्ठा । अभिषवे सति । सुतं सोमं सृजामि पीतये तव । तृम्पा तृप्य तेन सोमेन व्यश्नुहि व्याप्नुहि मदं हर्षं तृप्त्यर्थम् ॥ (७)

य इन्द्र चमसेष्वा सोमश्चमूषु ते सुतः । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥

कुसीदिन आर्षम् । हे इन्द्र । चमसेष्वा सोमः । आकारः पादपूरणः । चमसेषु व्यवस्थितः सोम इत्यर्थः । चमूषु अभिषवणफलकेषु । ते त्वदर्थम । सुतः अभिषुतः सोमः । पिब । इत् इति पादपूरणः । अथवा चमु भक्षणे । भक्षणीयेषु ग्रहचमसादिषु । अथवा बहुवचनं बहुयज्ञापेक्षम् । बहुषु यज्ञेष्वधिषवणफलकेषु । अस्य सोमस्य । षष्ठीनिर्देशात् एकदेशमिति वाक्यशेषः । कस्मात्पुनरहं पिबामि । उच्यते । यस्मात्त्वं ईशिषे सर्वस्य ईश्वरः ॥

कुसीदी । यः सोमः चमसेषु आ आसिक्तः चमूषु अधिषवणफलकयोः । द्विवचने बहुवचनं व्यत्ययात् । चम्वोः सुतः पिब तं सोमम् । इदिति पूरणः । अस्य सोमस्य त्वं ईशिषे ईशः भवसि ॥ (८)

योगे योगे तवस्तरं वाजे वाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये ॥

शुनःशेपस्यार्षम् । योगः नियोगः व्यापारः कर्म वृत्रवधादि । तस्मिन् सर्वस्मिन् । तवः इति बलनाम । तवस्तरं अतिशयेन बलवत् । वाजे वाजे अन्ने अन्ने हविर्लक्षणे उपकल्पिते । हवामहे आह्वयाम इत्यर्थः । हे सखाय ऋत्विजः । इन्द्रं ऊतये तर्पणाय । अथवा योगः अलब्धस्यार्थस्य लाभः । अस्मिन् सर्वस्मिन् । लाभार्थमित्यर्थः । अतिशयेन बलवन्तम् । वाजे वाजे सर्वस्मिन् सङ्ग्रामे । हवामहे हे सखायः । इन्द्रमूतये तर्पणाय आत्मनः पालनार्थम् ॥

शुनश्शेपः । योगे योगे सर्वेषु योगेषु । अप्राप्तानां प्राप्तिर्योगः । तदर्थं तवस्तरं प्रवृद्धतरं इन्द्रम् । वाजे वाजे सर्वेषु युद्धेषु अन्येषु वा निमित्तेषु

हवामहे आह्वयामः स्तुमः इति वा । सखायः स्तोतृत्वेन सहायभूताः वयं इन्द्रम् । ऊतये रक्षणार्थम् ॥ (९)

आ त्वेता निषीदतेन्द्रमभि प्र गायत । सखायः स्तोमवाहसः ॥

मधुच्छन्दस आर्षम् । आ तु इति पादपूरणौ । आ इत क्षिप्रमागच्छत । एत्य च निषीदत । निषद्य च इन्द्रमभिप्रगायत आभिमुख्येन स्तुतेत्यर्थः । हे सखाय ऋत्विजः । स्तोमवाहसः स्तोमानां प्रापयितारः । स्तोतार इत्यर्थः ॥

मधुच्छन्दाः । आ इत्ययं उपसर्गः इतेत्यनेन सम्बन्धनीयः । तु क्षिप्रं आ इत आगच्छत । उपसर्गाभ्यां च आख्यातावृत्तिं सूचयति । हे प्रस्तोत्रादयः आगच्छतागच्छत इति प्रत्येकं स्तोतॄन् आह्वयति । निषीदत उपविशत स्तोतुम् । निषद्य इन्द्रं अभि प्रगायत । हे सखायः प्रस्तोत्रादयः । हे स्तोमवाहसः । स्तोमान् त्रिवृदादीन् स्तोत्राणि वा वहन्ति इति स्तोमवाहसः ॥ (१०)

द्वितीये सप्तम्या दशत्या

इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते । पिबा त्वस्य गिर्वणः ॥

विश्वामित्रस्यार्षम् । इदम् । नपुंसकलिङ्गं व्यत्ययेन पुंलिङ्गं द्रष्टव्यम् । इमम् । हि अनु । द्वावपि पादपूरणौ । ओजसा बलेन । सुतं अभिषुतं सोमं ज्ञात्वा । हे राधानां पते धनानामधिपते । पिब । तु इति पादपूरणः । अस्य । षष्ठीनिर्देशात् एकदेशमिति वाक्यशेषः । हे गिर्वणः ।

गिरः स्तुतयः । ताभिर्यो वन्यते सम्भज्यते स गिर्वणाः । तस्य सम्बोधनं हे गिर्वणः । स्तुतिभिः सम्भजनीय ॥

विश्वामित्रः । इदं अन्नम् । हि इति पूरणः । अनु आनुपूर्व्येण ओजसा बलेन सुतं अभिषुतं अस्माभिः अन्नं सोमम् । त्वदर्थं इति शेषः । राधानां पते धनानां स्वामिन् पिब तु क्षिप्रं अस्य । इदं अन्नं इत्यर्थः । हे गिर्वणः गीर्भिः वननीय । गिरां वा भर्तः ॥ (१)

महाꣳ इन्द्रः पुरश्च नो महित्वमस्तु वज्रिणे । द्यौर्न प्रथिना शवः ॥

मधुच्छन्दस आर्षम् । महान् इन्द्रः पुरश्च परश्चेत्यर्थः सर्वस्मात् । नो इति पादपूरणः । महित्वं माहात्म्यं च । अस्तु भवतु । वज्रिणे । चतुर्थ्येकवचनमिदं षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । वज्रिणः वज्रवतः । इन्द्रस्येत्यर्थः । अतिभक्तया एतदाशास्महे । किंच द्यौर्न । नशब्द उपरिष्टादुपचारत्वादुपमार्थीयः । द्यौरिव । प्रथिना पृथुत्वेन । शवः बलं सेनालक्षणम् । अस्त्वित्येतदनुषज्यते ॥

मधुच्छन्दाः । महान् भवति इन्द्रः पुरन्दरः । पुरश्च पुरस्तात् च नः अस्माकं आगच्छतु रक्षणार्थम् । महित्वं महत्वं अस्तु पुनश्च वज्रिणे इन्द्राय । इन्द्रस्येत्यर्थः । द्यौर्न अन्तरिक्षमिव भवतु । प्रथिना प्रथिम्ना पृथुत्वेन । शवः बलं इन्द्रस्य इति इन्द्रभक्त्या आशास्ते । वृद्धस्य चिद्वर्धतामस्य तनूः (ऋ. वे. ६. २४. ७) इति यथा ॥ (२)

आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं ग्राभं संगृभाय । महाहस्ती दक्षिणेन ॥

कुसीदिन आर्षम् । आ तू इति द्वावपि पादपूरणौ । नः अस्माकं स्वभूतं सोमम् । हे इन्द्र । क्षुमन्तम् । क्षु । क्षु शब्द इत्येतस्येदं रूपम् ।

कीर्तिमन्तम् । चित्रं विचित्रं पूज्यं वा । ग्राभं ग्राह्यं ग्रहणयोग्यम् । अभिसंस्कारैः संस्कृतमित्यर्थः । संगृभाय सम्यक् गृहाण । गृहीत्वा च पिबेत्यभिप्रायः । केन पुनः गृह्णामि । महाहस्ती । महांश्चासौ हस्तश्च महाहस्तः । तस्मादिदं तृतीयैकवचनम् । महता हस्तेनेत्यर्थः । कतमेन । उच्यते । दक्षिणेन ॥

कुसीदी । आ इत्युपसर्गदर्शनात् योग्यक्रियापदाध्याहारः । आहर नः अस्मभ्यं तु क्षिप्रं हे इन्द्र । ग्राभं इति वक्ष्यमाणं इहापि सम्बध्यते । क्षुमन्तं कीर्तिमन्तं कीर्तिसहितं ग्राभम् । तदर्थं चित्रं विचित्रं ग्राभं धनम् । गृह्यते संगृह्यते सर्वैः इति ग्राहः । तं संगृभाय संगृहाण । छन्दसि शायजपि (पा. ३. १. ८४) इति हलः श्नः शानजादेशः । महाहस्ती महान् हस्तो महाहस्तः । महाहस्तवान् त्वं दक्षिणेन हस्तेन ॥ (३)

अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्च यथा विदे । सूनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥

प्रियमेधस्य आर्षम् । अभीत्ययमुपसर्गः अर्चेत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । प्रेति पादपूरणः । गोपतिम् । गोशब्देनात्र सोम उच्यते । तस्य पतिः स्वामी । तं गोपतिम् । सोमस्य स्वामिनमित्यर्थः । गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा । इन्द्रमभ्यर्च । मध्यमपुरुषैकवचनमिदं उत्तमपुरुषैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । लोट् लडर्थे द्रष्टव्यः । अभ्यर्चामि । आभिमुख्येन स्तौमीत्यर्थः । कथं पुनः स्तौमि । उच्यते । यथा विदे जानामीत्यर्थः । कीदृशं पुनरिन्द्रं स्तौमि । उच्यते । सूनुं सत्यस्य सत्यस्य पुत्रमित्यर्थः । कथं पुनरिन्द्रः सत्यस्य पुत्रः । उच्यते । त्रैविद्यलक्षणं ब्रह्म सत्यम् । तेन यानि हवींषि हूयन्ते तैर्जन्यते यस्मात्तस्मात्सत्यस्य सूनुः । अथवा सत्यमन्नमुच्यते हविर्लक्षणम् । तेन संजायते आप्यायते वा । तस्मात्सत्यस्य सूनुः । सत्पतिं सतां यजमानानां पतिं पालयितारम् ॥

प्रियमेधः । अभिप्रार्च अभिप्रगाय हे स्तोतः गोपतिं गवां पतिं गवां सोमानां अपां तेजसां गवामेव वा पतिं इन्द्रं गिरा स्तुत्या यथा विदे ज्ञायते त्वया सूनुं सत्यस्य प्रजापतेः सत्पतिं श्रेष्ठानामधिपतिम् । इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः इति निगमः ॥ (४)

कया नश्चित्र आ भुवदूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥

वामदेवस्यार्षम् । कया नः अस्माकम् । चित्रो विचित्रः पूज्यो वा इन्द्रः । आभुवत आभिमुख्येन भवति । ऊती । तृतीयैकवचनस्यायं सुपां सुलुक् (पा. ७. १. ३९) इति पूर्वसवर्णः । ऊत्या तर्पणेन प्रीणनेन वा । कीदृशस्य मम । उच्यते । सदावृधः । सदा यः स्तुतिभिर्हविर्भिश्च देवान्वर्धयति स सदावृत् । तस्य सदावृधः । सर्वदा वर्धयितुर्ममेत्यर्थः । अथवा सदावृधः नित्यवर्धितः इन्द्रः । कया ऊत्या पालनेन । सखा भवति । कया शचिष्ठया । शचीति कर्मनाम । अतिशयेन शची शचिष्ठा । तया शचिष्ठया । अतिशयवत्या यागक्रिययेत्यर्थः । वृता । वर्ततेऽसाविति वृत् । तया वृता । वर्तमानयेत्यर्थः ॥

वामदेवः । कया ऊती ऊत्या तर्पणेन नः अस्मान् आभुवत् अभिमुखो भवेत् । चित्रः चायनीयः पूज्यः सदावृधः सखा च इन्द्रः । कया च आवृता आवर्तमानेन कर्मणा शचिष्ठया । शचीति प्रज्ञाकर्मणोर्नाम । प्रज्ञावत्तमया । प्रज्ञासहितमनुष्ठीयमानया इत्यर्थः ॥ (५)

त्यमु वः सत्रासाहं विश्वासु गीर्ष्वायतम् । आ च्यावयस्यूतये ॥

श्रुतकक्षस्यार्षम् । श्रुतकक्षः पुत्रपौत्रानाह । त्यशब्दः तच्छब्दपर्यायः । तच्छब्दश्रुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । य उक्तगुण

इन्द्रः तम् । उ इति पादपूरणः । वः । षष्ठीबहुवचनमेतत् ऊतय इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । सत्रासाहम् । सत्राशब्दः सत्यवचनः सदाशब्दपर्यायो वा। सहिः अभिभवे मर्षणे च । अत्र सहिः अभिभवार्थः । सत्येन सर्वदा वा शत्रूणामभिभवितारम्। विश्वासु गीर्षु । सप्तमीबहुवचनमिदं तृतीयाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । विश्वाभिर्गीर्भिः । सर्वाभिः ऋग्यजुस्सामलक्षणाभिर्वाग्भिरित्यर्थः । आयतं निबद्धम्। स्तुतमित्यर्थः । आच्यावयसि । च्यवतिर्गत्यर्थः। मध्यमपुरुषैकवचनमिदं उत्तमपुरुषस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। आभिमुख्येन च्यावयामि । गमयामीत्यर्थः । ऊतये युष्माकं पालनार्थमित्यर्थः ॥

श्रुतकक्षः। त्यं तं इन्द्रम्। उः पूरणः। सत्रासाहं विश्वस्याभिभवितारं सर्वदा अभिभवितारं इति वा। विश्वासु गीर्षु स्तुतिषु आयतं अभिगतम्। वः। त्वमित्यर्थः। हे स्तोतः आच्यावयसि गमय ऊतये रक्षणाय तर्पणाय च ॥ (६)

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मेधामयासिषम् ॥

मेधातिथेरार्षम् । सदः यज्ञगृहम् । तस्य पतिं स्वामिनम् । अद्भुतं महान्तम् । प्रियं इन्द्रस्य । षष्ठ्येकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । इन्द्रम् । कीदृशम् । काम्यं कमनीयं यष्टॄणाम् । सनिं निधानम् । कस्य । सामर्थ्यात् धनस्य । मेधां प्रज्ञां च । अयासिषं याचे इन्द्रम् ॥

मेधातिथिः। सदसस्पतिर्नाम देवः। अग्निविशेषः इति केचित्। तं अद्भुतं महान्तम्। अत्पूर्वात् भवतेरद्भुतः। प्रियं सखायं इन्द्रस्य काम्यं कमनीयम्। सनिं संभवनीयां दात्रीं फलानां मेधां बुद्धिं अयासिषं अयाचिषं याचामि। लडर्थे लुङ्। सनिमिति मेधाविशेषणम्। सन्या मेधया इति बहुशः दर्शनात् ॥ (७)

ये ते पन्था अधो दिवो येभिर्व्यश्वमैरयः । उत श्रोषन्तु नो भुवः ॥

वामदेवस्यार्षम् । ये ते तव स्वभूताः । पन्थाः । एकवचनमिदं बहुवचनार्थे भवति । पन्थानः । क्व । अधो दिवः द्युलोकस्य अधस्तात् । अन्तरिक्षलोके इत्यर्थः । येभिः यैः पथिभिः । व्यश्वं वेगिताश्वम् । शीघ्रमित्यर्थः । ऐरयः पूर्वकालमपि आगतवानसि । ये ते पन्था इति पूर्वस्मिन्नर्धर्चे यच्छब्दस्य श्रुतत्वात् परस्मिन्नर्धर्चे तच्छब्दो योग्यार्थ-सम्बन्धोऽध्याहर्तव्यः । तैरेत्य उत अपिच । श्रोषन्तु । बहुवचनमिदमेक-वचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । श्रोषतु शृणोतु भवान् । किम् । सामर्थ्यात्स्तुतीः । नः अस्माकं सम्बन्धिनीः । अस्मत्कर्तृका इत्यर्थः । क्व पुनः शृणोतु स्तुतीः । उच्यते । भुवः । भूशब्दः पृथिवीनाम्नां मध्ये पठ्यते । तस्मादियं अवयवलक्षणा षष्ठी । पृथिव्या अवयवे वेद्याख्ये प्रदेशे इत्यर्थः ॥

वामदेवः । ये ते त्वदीयाः पन्थाः पन्थानः सन्ति । अधः अधस्तात् दिवः द्युलोकात् तत्प्राप्तिहेतवः । येभिः यैः पथिभिः व्यश्वं ऋजुकं ऐरयः प्रापयः दिवम । उत अपिच श्रोषन्तु ते पन्थानः शृण्वन्तु नः अस्मदीयाः भुवः भावयित्रीः सतीः । द्युलोकप्रापकाः देवा यज्ञाद्यभिमानिनः वा अत्र विवक्षिताः ॥ (८)

भद्रं भद्रं न आभरेषमूर्जं शतक्रतो । यदिन्द्र मृडयासि नः ॥

श्रुतकक्षस्यार्षम् । भद्रंशब्दः शोभनवचनः । तस्यायमभ्यासः भद्रं भद्रमिति । अभ्यासे च भूयांसमर्थं मन्यन्ते यथा अहो दर्शनीया अहो दर्शनीया इति अतिशयेन दर्शनीया इति गम्यते एवमिहापि भद्रं भद्रं अतिशयेन शोभनमित्यर्थः । नः । चतुर्थीबहुवचनमिदम् । अस्मभ्यम् । आभर । हरेरिदं रूपं हकारस्य भकारापत्त्या । आभर आहर आनय ।

देहीत्यर्थः। किं पुनराहरामि। उच्यते। इषमूर्जम्। द्वे अप्येते अन्ननामनी। अतः पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् ऊर्जशब्दोऽत्र रसवचनो द्रष्टव्यः। अन्नं च रसं चेत्यर्थः। हे शतक्रतो। शतमिति बहुनाम। क्रतुरित्यपि कर्मनाम प्रज्ञानाम वा। बहूनि कर्माणि यस्य बह्व्यो वा प्रज्ञाः यस्य स शतक्रतुः। तस्य सम्बोधनं हे शतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वा। कीदृशं च पुनः अन्नं च रसं च भरामि। उच्यते। यत्। तृतीयाया अत्र लुक्। येन अन्नेन रसेन च। मृडयसि सर्वदा सुखयसि। जीवयसीत्यर्थः। नः अस्मान्। परस्ताद्यच्छब्दश्रुतेः पूर्वार्धर्चे तच्छब्दमध्याहृत्य एकवाक्यता नेया। येन अन्नेन रसेन च हे इन्द्र मृडयसि नः तद्भद्रं भद्रं नं आभरेति॥

श्रुतकक्षः। भद्रं भद्रं सर्वं कल्याणं नः अस्मभ्यं आभर इषं पुष्टिं ऊर्जं रसं च आभर हे शतक्रतो। यत् यदि हे इन्द्र मृडयासि सुखय दयां कुर्याः नः अस्मभ्यम्॥ (९)

अस्ति सोमो अयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः। उत स्वराजो अश्विना॥

पूतदक्षस्य बिन्दोः वा इदमार्षम्। अस्ति विद्यते इत्यर्थः। सोमः अयं सुतः अभिषुतः इत्यर्थः। पिबन्ति। लडयं लोडर्थे द्रष्टव्यः। पिबन्तु। अस्य। षष्ठीनिर्देशात् एकदेशमिति वाक्यशेषः। अथवा षष्ठ्येकवचनं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। पिबन्तु एतम्। मरुतः। न केवलं मरुत एव। किं तर्हि। उत अपिचेत्यर्थः। स्वराजम्॥

बिन्दुः पूतदक्षः वा। इयं च गौर्धयतीति च प्रातस्सवने सोमातिरेके स्तोत्रीये विकल्पेन भवतः। अस्ति विद्यते सुतः अयं सोमः। पिबन्ति पिबन्तु

अस्य चमसमित्यर्थः। मरुतः स्वराजः स्वयं दीप्ताः। उत अपि च अश्विना अश्विनौ च पिबतम् ॥ (१०)

द्वितीयेऽष्टम्या दशत्या

ईङ्खयन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते । वन्वानासः सुवीर्यम् ॥

इन्द्रमातरो देवजामयः। तासां आर्षम्। ईङ्खयन्तीः। द्वितीयाबहुवचनमिदं प्रथमाबहुवचनम्। ईङ्खयन्त्यः गच्छन्त्यः। अपस्युवः स्तुतयः। कं प्रति गच्छन्त्यः। प्रकृतत्वादिन्द्रं प्रति गच्छन्त्यः। इन्द्रं जातं जातमेव उपासते। उपगम्येन्द्रं तस्येव समीपे व्यवतिष्ठन्त इत्यर्थः। वन्वानासः। वनु याचने इत्यस्येदं रूपम्। याचमानाः। किं याचमानाः। उच्यते। तस्यैवेन्द्रस्य शोभनं वीर्यम् ॥

इन्द्रमातरः देवजामयः। ईङ्खयन्तीः प्रेरयन्त्यः इन्द्रं इतस्ततः चालयन्त्यः। अपस्युवः अपांसि कर्माणि इन्द्रस्य कामयमानाः इन्द्रमातरः इति आत्मन एव ऋषीणां वचनम्। इन्द्रं जातं उपासते प्रादुर्भूतमुपासते। वन्वानासः संभजमानाः। सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं इन्द्रम् ॥ (१)

नकि देवा इनीमसि नक्यायोपयामसि । मन्त्रश्रुत्यं चरामसि ॥

गोधाया आर्षम्। नकि देवा इनीमसि। नेति प्रतिषेधः। कीति निपातोऽनर्थकः। इनीमसि। मिनातेर्हिंसार्थस्य मकारलोपः। तेनैतदुक्तं भवति। हे देवाः न इनीमसि। प्राणिबन्धनकर्म। पश्वादियागं न कुर्म

इत्यर्थः । नक्यायोपयामसि । योपयतिर्विमोहनकर्मा । स इह निखननार्थे द्रष्टव्यः । यूपनिखननमपि न कुर्मः । वृक्षौषध्यादिहिंसामपि न कुर्मः। किं तर्हि । मन्त्रश्रुत्यं मन्त्रश्रवणीयं जपाख्यं चरामसि । जपं कुर्वन्तश्चरामः। प्राणिवधं न कुर्मः । जपमेव कुर्म इत्यर्थः । उक्तं च—

जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।

इति ॥

गोधा । नकि नकिः नकि इति त्रीणि नार्थे वर्तन्ते । नकि इनीमसि। इनातिर्मिनातिना समानार्था हिंसाकर्मा । न हिंस्मः युष्माकं परिचरणादीनि हे देवाः इति पूजायां बहुवचनम् । ऐन्द्रं हीदं सूक्तम् । हे देवेन्द्र नकि आयोपयामसि न मिश्रयामः । सुष्टुतीर्दुष्टुतीश्च न मिश्रयामः । सुकृतानि दुष्कृतानि च साधून्येव आचरामः । मन्त्रश्रुत्यं स्तोत्रश्रवणं चरामसि चरामः कुर्मः ॥ (२)

दोषो आगाद्बृहद्गाय द्युमद्गामन्नाथर्वण । स्तुहि देवं सवितारम् ॥

वामदेवस्यार्षम् । दोषा रात्रिः । उ इति पादपूरणः । आगात् मर्यादया आगच्छति प्रभातम् । यागकालो वर्तत इत्यर्थः । अतो ब्रवीमि । बृहत् गाय उच्चारयेत्यर्थः । किं पुनः उच्चारयामि । सामर्थ्यात्स्तुतिरूपम् । कीदृशं स्तुतिरूपम् । उच्यते । द्युमत् स्वरसौष्ठवयुक्तमित्यर्थः । गामन् । गामान् गाता उच्चारयिता स्तोता । तस्य सम्बोधनं हे गामन् । स्तोतरित्यर्थः । आथर्वण । थर्वतिर्गत्यर्थः । थर्वा गन्ता । न थर्वा अथर्वा । अगन्तेत्यर्थः । अथर्वा यजमानः प्राक् प्रयोगपरिसमाप्तेः वेदिदेशान्नान्यत्र गच्छति । अतोऽसौ अथर्वेत्युच्यते । तस्यायं स्वभूतः स्तोता । तेन स आथर्वणः । तस्य सम्बोधनं हे आथर्वण । मम वामदेवस्य स्वभूत इत्यर्थः । स्तुहि देवं सवितारं सर्वस्य प्रसवितारं बृहता साम्ना । सवितृदेवत्यं च बृहत् ॥

वामदेवः । दोषो आगादिति सन्धिश्छान्दसः । दोषः । दूषयति नाशयति तमांसीति वा दुनोति उपतपति रक्षांसि इति वा दोषः सविता । स आगात् आगतः । बृहत् महत् महाफलं स्तोत्रं गाय उच्चारय द्युमत् दीप्तिमत् स्तोत्रं हे गामन् । गायतीति गामान् स्तोता । हे स्तोतः आथर्वण अथर्वणः पुत्र इत्येवमात्मानमेव अभिमन्त्रयते । स्तुहि देवं सवितारं इति पुनरुक्तिरादरार्था ॥ (३)

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुषे वामश्विना बृहत् ॥

प्रस्कण्वस्यार्षम् । एषा । उकारः पादपूरणः । उषा अपूर्व्या । यतः पूर्वं नास्ति सा अपूर्वा । अपूर्वा एव अपूर्व्या । स्वार्थिकस्तद्धितः । प्रथमेत्यर्थः । व्युच्छति । उच्छ विवासे । विवासयति । किम् । सामर्थ्यात्तमांसि । न चानुदिता तमांसि शक्नोति विवासयितुम् । अतो विवासनेनात्र उदितत्वं लक्ष्यते । उदितेत्यर्थः । प्रिया दिवः । साहचर्यात् प्रियत्वव्यपदेशः । प्रभातसमयो वर्तते । यत एवमतो ब्रवीमि । स्तुषे स्तौम्यहं वां युवां हे अश्विनौ । कथं पुनः स्तौमि । उच्यते । बृहत् महत् अस्त्वित्यर्थः ॥

प्रस्कण्वः । एषो उषाः । उ इत्यनर्थकम् । एषा उषाः अपूर्व्या । पूर्वकालभवाः यस्मान्न सन्तीति । सर्वासां हि देवतानां प्रथमा उषाः । एते वा देवाः प्रातर्यावाणो यदग्निरुषा अश्विनौ (ऐ. ब्रा. २. १५) इति ऐतरेयकम् । व्युच्छति विवासयति तमांसि प्रिया दिवः आदित्यस्य । अतः स्तुषे स्तौमि । वां युवां हे अश्विना अश्विनौ बृहत् बृहन्तौ महान्तौ वाम् । औटो लुक् ॥ (४)

इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुतः । जघान नवतीर्नव ॥

गोतमस्यार्षम् । अत्रेतिहासमाचक्षते । कालकञ्जा नाम असुराः । तैरसुरैर्बाध्यमाना देवा ब्रह्माणमुपगम्योक्तवन्तः । भगवन् कालकञ्जैरसुरैर्बा-

ध्यामहे । तेषां मारणोपायं विधस्वेति । तच्छ्रुत्वा स तानुवाच । दधीचिर्नाम ऋषिः । तमुपगम्य ब्रूत । स मारणोपायं विधास्यतीति । ते तच्छ्रुत्वा तथेत्यङ्गीकृत्य तं दधीचमुपगम्य उक्तवन्तः । भगवन्नस्मदीयान्यस्त्राणि शुक्रस्तेषां पुरोधा अपहरति । तानि रक्षस्व ततः । स ऋषिस्तानुवाच । मम मुखे प्रक्षिपध्वम् । तत इन्द्रादिभिर्देवैः समरुद्गणैस्तस्य मुखे प्रक्षिप्तानि । पुनः कालेन देवासुरसङ्ग्रामे पर्युपस्थिते एत्य देवा ऊचुः । भगवन् तान्यस्त्राणि प्रयच्छस्वास्माकम् । ततस्तेनोक्तम् । तानि मे जीर्णानि । न तानि पुनः प्राप्तुं शक्यानि । ततः प्रजापतिमुखा देवा ऊचुः । भगवन् प्राणत्यागं कुरुष्वेति । तच्छ्रुत्वा पुनः कृतश्च तेन प्राणत्यागः । तस्य दधीचः स्वभूतैरस्थिभिरिन्द्रो वृत्राणि जघान इति । इन्द्रः दधीचः अस्थभिः वृत्राणि । वृत्राणीति नपुंसकलिङ्गमिदं व्यत्ययेन पुंलिङ्गस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । वृत्रान् शत्रूनित्यर्थः । अप्रतिष्कुतः अप्रतिस्खलितः तैः । असुरान् जघान हतवान् । कियन्तः पुनरसुरान् जघान । उच्यते । नवतिर्नव दशोत्तराणि अष्टौ शतानीत्यर्थः ॥

गौतमः । ऋषिराथर्वणो दध्यङ्ङिन्द्रेणास्थीनि याचितः । अस्थीनि प्रददौ तस्मै योगेन स्वां तनुं त्यजन् । तैरस्याकल्पयद्वज्रं त्वष्टा नेता सुरानहन् । इन्द्रो बहून् कालकञ्जान् । तदिह कीर्त्यते । इन्द्रः दधीचः ऋषेः अस्थभिः अस्थिभिः वृत्राणि शत्रून् असुरान् जघान घातितवान् । नवतीः नव । दशाधिकानि अष्टौ शतानि । अप्रतिष्कुतः । ष्कुञ् आप्रवणे । अप्रत्यागतः केनापि ॥ (९)

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । महाꣳ अभिष्टिरोजसा ॥

मधुच्छन्दस आर्षम् । हे इन्द्र आ इहि आगच्छेत्यर्थः । एत्य च मत्सि हृष्यस्व । अन्धसः । षष्ठ्येकवचनमिदं तृतीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । अन्धसा अन्नेन पुरोडाशादिलक्षणेन । विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः । पर्वाणि

अवयवाः । सोमस्य पर्वाणि सोमपर्वाणि । तैः सोमपर्वभिः । तदर्थमभिषुतैः सोमावयवैस्तृप्यस्वेत्यर्थः । कस्मात् । उच्यते । यस्मान्महान् त्वं अभिष्टिः आभिमुख्येन यष्टव्यश्च । अभ्येषणशीलो वा शत्रूणाम् । ओजसा बलवत्त्वादित्यर्थः ॥

मधुच्छन्दाः । हे इन्द्र आ इहि एहि आगच्छ । मत्सि माद्यस्व अन्धसः अन्नस्य सोमस्य रसेनेत्यर्थः । विश्वेभिः विश्वैः सोमपर्वभिः सोमांशुभिः अभिष्टुतस्य । महान् त्वं अभिष्टिः अभिष्टोता अभिगन्ता शत्रूणाम् । अभिपूर्वादिषेः गतिकर्मणोऽभिष्टिः । ओजसाभिष्टिः इति सम्बन्धः ॥ (६)

आ तू न इन्द्र वृत्रहन्नस्माकमर्द्धमा गहि । महान्महीभिरूतिभिः ॥

वामदेवस्यार्षम् । आ तु इति द्वावपि पादपूरणौ । नः अस्माकं हे इन्द्र वृत्रहन् । वृत्रहा वृत्रशत्रुः वृत्रस्य हन्ता । तस्य सम्बोधनं हे वृत्रहन् । अस्माकं शत्रोर्हन्तरित्यर्थः । अस्माकं स्वभूतं अर्धं वेद्याख्यं स्थानमागच्छ । कस्मात्पुनरेवमुच्यते । यस्मात्त्वं महान् तस्मादित्यर्थः । कथं पुनरागच्छामि । उच्यते । महीभिरूतिभिर्महद्भिः पालनैस्तर्पणैर्वा सह । अस्मान् यैः पालनैस्तर्पणैर्वा पास्यति तर्पयिष्यसि वा तैः सहेत्यर्थः ॥

वामदेवः । आगहि आगच्छ तु क्षिप्रं नः अस्मान् प्रति हे इन्द्र वृत्रहन् । उक्तमेव पुनराह आदरार्थम् । अस्माकमर्धं समीपं आगहि । महान् त्वं महीभिः महतीभिः ऊतिभिः रक्षाभिः सार्धम् ॥ (७)

ओजस्तदस्य तित्विष उभे यत्समवर्तयत् । इन्द्रश्चर्मेव रोदसी ॥

वत्सस्यार्षम् । ओजः बलं तत् अस्येन्द्रस्य स्वभूतं तित्विषे । त्विष दीप्तावित्यस्येदं रूपम् । दीप्यत इत्यर्थः । कतमत् । उच्यते । अपि यत् । तृतीयाया अत्र लुक् । येन बलेन समवर्तयत् संवेष्टयति इन्द्रः । कथं पुनः

संवेष्टयति । उच्यते । चर्मेव । यथा कश्चित् चर्म वेष्टयति तद्वदित्यर्थः । किं पुनः संवेष्टयति । उच्यते । उभे रोदसी द्यावापृथिव्यावित्यर्थः ॥

वत्सः । ओजो बलं अस्य इन्द्रस्य तित्विषे दीप्यते । यत् येन उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ समवर्तयत् संवर्तयेत । इन्द्रः समवर्तयत् इति पञ्चमलकारान्तम् । छन्दस्यपि दृश्यते (पा. ६. ४. ७३) इति अडागमः । चर्मेव यथा चर्म संवेष्टयति चर्मकारः तद्वत् ॥ (८)

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिम् । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥

शुनःशेपस्यार्षम् । अयम् । उ इति पादपूरणः । ते तव स्वभूतः अभिषुतः सोमः । कीदृशः । यं प्रति समतसि सम्यक् सततं वा गच्छसि । कथं पुनर्गच्छसि । उच्यते । कपोत इव गर्भधिम् । गर्भं धीयते यस्यां सा गर्भधिः कपोतिका । यथा कामार्तः कपोतः हृष्टमनाः कपोतिकां गच्छति तद्वत्त्वमपि तं समतसीत्यर्थः । एतज्ज्ञात्वा वचः तत् । उत्तरत्र तच्छब्दश्रवणात् पूर्वत्र योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यद्यूपे नियुक्तं स्वं वचनं तत् । चिदिति पादपूरणः । नः । बहुवचनमिदं एकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । तन्मम स्वभूतं वचः । ऊहसे । वहेरिदं रूपम् । वहस्व आत्मानं प्रति प्रापय । शृण्वित्यर्थः । ममायमभिप्रायः । सोम एवास्तु । मुञ्च मामिति ॥

शुनश्शेपः । अयं सोमः । उः पूरणः । ते तुभ्यं कल्पितः । यस्मात् अयं ते अतः समतसि । अत सातत्यगमने । सम्यक् आगच्छ । कपोत इव गर्भधिं गर्भस्य धात्रीं कपोतीम् । वचः स्तोत्रं तच्चित् तदेव नः अस्मदीयं ओहसे वहसे हृदयेन ॥ (९)

वात आ वातु भेषजं शंभु मयोभु नो हृदे । प्र न आयूंषि तारिषत् ॥

उलो वातायनः । तस्यार्षम् । वातः आवातु । कीदृशम् । उच्यते । भेषजम् । पथ्यमित्यर्थः । शंभु सुखस्य भावयितृ । इदानीं सुखकरमित्यर्थः । मयोभु । कालान्तरे च सुखस्य भावयितृ इत्यर्थः । अथवा मयो बलम् । तस्य भावयितृ । नो हृदे अस्माकं हृदयस्य । प्रेत्ययमुपसर्गः तारिषदित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः प्रतारिषत् । प्रवर्धयत्वित्यर्थः । नः अस्माकं आयूंषि । जीवितानीत्यर्थः ॥

वातायन उलः । वातो वायुः आवातु आगमयतु । वातेः अन्तर्भावितण्यर्थः । भेषजं रोगनाशनम् । शंभु । शं शान्तिरुपद्रवाणाम् । तस्य भावयितृ । मयोभु । मयः सुखम् । तस्य भावयितृ । नः अस्माकं हृदे हृदयाय । शंभु मयोभु च इति सम्बन्धः । प्रतारिषत् वर्धयतु नः अस्माकं आयूंषि ॥ (१०)

द्वितीये नवम्या दशत्या

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नकिः स दभ्यते जनः ॥

कण्वस्यार्षम् । यं रक्षन्ति प्रचेतसः प्रवृद्धज्ञानाः । वरुणः मित्रः अर्यमा । न इत्ययं प्रतिषेधे वर्तते । किः इति पादपूरणः । दभ्यते । सः इति निर्देशे । दभ्नोतिर्वधकर्मा । न स दभ्यते न सः हिंस्यते केनचित् । जनः मनुष्यः ॥

कण्वः । यं जनं रक्षन्ति प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना देवाः वरुणः मित्रः अर्यमा च स जनः नकिः दभ्यते न हिंस्यते केनापि ॥ (१)

गव्यो षु णो यथा पुराश्वयोत रथया । वरिवस्या मघोनाम् ॥

वत्सस्यार्षम् । गोषु इच्छा गव्या । तस्मात् तृतीयैकवचनम् । तस्य सुपां सुलुक् इति पूर्वसवर्णः । गव्या गव्यया गवीच्छयेत्यर्थः । उ सु इति द्वावपि पादपूरणौ । नः द्वितीयाबहुवचनमिदं प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । वयं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः । कथं पुनः स्तुमः । उच्यते । यथा पुरा यथा पूर्वस्मिन् काले अस्तुवन् तद्वत् इत्यर्थः । अश्वया अश्वेच्छया स्तुमः । उत अपिच रथया रथेच्छया स्तुमः । वरिवस्या । वरिवस्यः परिचरणीयः । तस्मात्सम्बुद्धयेकवचनम् । तस्य स्थाने सुपां सुलुक् इति आकारः । वरिवस्या । परिचरणीय इत्यर्थः । कस्य पुनः परिचरणीयः । उच्यते । मघोनाम् । मघं धनं हविर्लक्षणम् । तद्येषामस्ति ते मघवानः हविष्मन्तो यजमानाः । तेषामित्यर्थः ॥

वत्सः । गव्यो । गव्या उ इति समुदायो गव्यो इति । गवादिशब्देभ्यः शसो यादेशः सुपां सुलुक् इत्यादिना । गव्या गाः । सु सुष्ठु नः अस्मभ्यं वरिवस्य प्रयच्छ । यथा पुरा दत्तवानसि । अश्वया अश्वान् । उत अपिच रथया रथान् । वरिवस्य महोनाम् । महो धनं हविर्लक्षणम् । तद्वताम् । महोनां इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । हविष्मद्भ्यः अस्मद्भ्यम् ॥ (२)

इमास्त इन्द्र पृश्नयो घृतं दुहत आशिरम् । एनामृतस्य पिप्युषीः ॥

वत्सस्यार्षम् । इमाः ते तव सम्बन्धिन्यः । हे इन्द्र पृश्नयः स्तुतयः । घृतं दुहते घृतं दुह्यन्ते । घृतं क्षरन्ति घृतसहिताः क्रियन्ते इत्यर्थः । न केवलं घृतं दुह्यन्ते । किं तर्हि । आशिरं च । सोममिश्रं यत् दधि तत् आशिरम् । तत् दुह्यन्ते । तेन च सह क्रियन्त इत्यर्थः । एनाम् । द्वितीयैकवचनमिदं प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । एनाः । ऋतस्य यज्ञस्य पिप्युषीः

ओप्यायी वृद्धावित्यस्येदं रूपम् । द्वितीयाबहुवचनं च प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । पिप्युष्यः वर्धयित्र्यः इत्यर्थः ॥

वत्सः । इमाः पृश्नयो गावः ते तुभ्यं घृतं दुहते । आशिरश्च । सोममिश्रं दधि आशिरम् । तच्च । एनां भूमिम् । ऋतस्य ऋतेन उदकेन पिप्युषीः पूरयन्त्यः यज्ञसाधनद्वारेण वृष्टिं उत्पादयन्त्यः ॥ (३)

अया धिया च गव्यया पुरुणामन् पुरुष्टुतः । यत्सोमे सोम आभुवः ॥

श्रुतकक्षस्यार्षम् । अया अनया धिया । धीरिति प्रज्ञानाम । प्रज्ञया । त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः । अथवा धीरिति कर्मनाम । अनेन यागाख्येन कर्मणा । त्वां यजाम इति वाक्यशेषः । किमर्थं पुनः स्तुमः । उच्यते । गव्यया गविच्छया । पुरुनामन् । पुर्विति बहुनाम । नमतिः प्रह्वीभावे । बहवः शत्रवः यं प्रति नमन्ति स पुरुनामा । तस्य सम्बोधनं हे पुरुनामन् । बहूनां शत्रूणां प्रह्वीकर्तरित्यर्थः । अथवा बहवो यजमानाः प्रह्वीभूताः । पुरुष्टुतः । बहुभिः स्तोतृभिः स्तुतः । कस्मात् पुनस्त्वां स्तुमः । उच्यते । यत् । पञ्चम्या अत्र लुक् । यस्मात्त्वं सोमे सोमे सर्वसोमयागेष्वित्यर्थः । आभुवः आभिमुख्येन भवसि । यस्मात्त्वं सर्वेषु सोमयागेषु ईश्वरो भवसि तस्मादित्यर्थः ॥

श्रुतकक्षः । अया अनया धिया स्तुत्या । त्वां स्तुम इति शेषः । च इति पूरणः । गव्यया गोकामनया । हे पुरुनामन् बहुरूप बहुनामेत्येव वा । पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत । यत् यस्मात् त्वं सोमे सोमे सर्वेषु सोमेषु आभुवः अभिमुखः भवसि । तस्मात् तं त्वाम् ॥ (४)

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥

मधुच्छन्दस आर्षम् । पापस्यापनयनं पावनं कर्म । तस्य कर्त्री पावका। शोधयित्री इत्यर्थः । अथवा पवतिः क्षरणार्थः । उदकानां क्षरित्री । नः अस्माकं स्वभूता सरस्वती माध्यमिका वाक् । कीदृशी । उच्यते । वाजेभिर्मदीयैरन्नैः हविर्लक्षणैर्वा अन्नैः वाजिनीवती । अन्नवती इत्यर्थः । अथवा वाजेभिरित्यनेन यज्ञस्य विशेषणम् । हविर्लक्षणैरन्नैर्युक्तं यज्ञमित्यर्थः । वाजिनीवती । वाजः बलं वेगो वा । तद्यस्यां विद्यते सा वाजिनी सेना । तद्वती या सा वाजिनीवती । अथवा वाजः अन्नं हविर्लक्षणम् । तद्यस्यामस्ति सा वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु कामयतु धियावसुः । धीरिति कर्मनाम प्रज्ञानाम वा । वस्वित्यपि धननाम । धीः वसुभूता यस्यां सा धियावसुः कर्मधना प्रज्ञाधना वा । अथवा वसुरित्येतत् वस आच्छादने इत्येतस्येदं रूपम् । प्रज्ञया आच्छादयित्री सर्वस्य जगतः ॥

मधुच्छन्दाः । पावका शोधयित्री सरस्वती वाक् नः अस्माकं यज्ञं वष्टु इति समन्वयः । वाजेभिः अन्नैः वाजिनीवती । वाजसमूहः वाजिनी । तद्वती । अन्नैः तद्वतीत्यर्थः । यज्ञं इमं वष्टिति वहतेः रूपम् । वाचा हि यज्ञ उह्यते । धियावसुः । धिया प्रज्ञया वासयति व्यापयति जनान् इति धियावसुः । यज्ञं वष्टिति यदाह यज्ञं वहतु इत्येव तदाह इत्यैतरेयकम् ॥ (९)

क इमन्नाहुषीष्वा इदं सोमस्य तर्पयात् । स नो वसून्या भरात् ॥

वामदेवस्यार्षम् । कः मां मुक्त्वा अन्यः इमं इन्द्रं नाहुषीषु । नहुष इति मनुष्यनाम । तेषु भवाः ज्योतिष्टोमाद्याः क्रिया नाहुष्यः । तासु नाहुषीषु । ज्योतिष्टोमादिषु क्रियास्वित्यर्थः । इन्द्रं सोमस्य आ आभिमुख्येन तर्पयात् । तर्पयतीत्यर्थः । अहमेव तर्पयामीत्यभिप्रायः । यत एवमतो ब्रवीमि । स इन्द्रः नः अस्मभ्यं वसूनि धनानि आभरात् आहरतु । ददात्वित्यर्थः ॥

वामदेवः । को जनः अस्माकं सम्बन्धी नाहुषीषु । नहुष इति मनुष्यनाम । मानुषीषु प्रजासु । तासां मध्ये क इमं इन्द्रं सोमस्य । सोमेनेत्यर्थः । आतर्पयात् आतर्पयेत् । किमर्थं इन्द्रस्य तर्पणं आशास्यते तत्राह । स इन्द्रः तर्पितस्सन् नः अस्मभ्यं वसूनि धनानि आभरात् आभरतु ॥ (६)

आ याहि सुषमा हि त इन्द्र सोमं पिबा इमम् । एदं बर्हिः सदो मम ॥

इरिम्बिठेरार्षम् । आयाहि आगच्छ । कस्मात् । उच्युते । सुषुमा हि । हिशब्दो हेतौ । यस्मात्सुषुमः अभिषुणुमः सोमं तस्मादित्यर्थः । ते त्वदर्थं हे इन्द्र । एत्य च पिब इमम् । क्व पुनरभिषुणुमः । उच्यते । इदं बर्हिः । द्वे अप्येते सप्तम्येकवचनान्ते द्रष्टव्ये । अस्मिन् बर्हिषि । क्व पुनर्यत् बर्हिः । उच्यते । सदः । इदमपि सप्तम्येकवचनान्तं द्रष्टव्यम् । सदसि । मम स्वभूते वेद्याख्ये स्थाने इत्यर्थः ॥

इरिम्बिठिः । आयाहि अस्मिन् यज्ञे सुषुमा अभिषुतवन्तः हि ते तुभ्यं वयं सोमं हे इन्द्र मम मदीयम् । पिबा इमं इति दीर्घः गुणाभावश्च छान्दसः । आसदः आसीद । इदं बर्हिः अस्मिन् बर्हिषि स्तीर्णे ॥ (७)

महि त्रीणामवरस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः । दुराधर्षं वरुणस्य ॥

सत्यधृतेरार्षम् । महि महत् । त्रीणां त्रयाणां स्वभूतमवः पालनं तर्पणं वा अस्तु भवतु । त्रयः मां पालयन्त्वित्यर्थः । कीदृशं पुनस्त्रयाणां सम्बन्धि पालनमस्तु । उच्यते । द्युक्षं दुराधर्षम् । द्वे अप्येते पालनस्य विशेषणे । द्युशब्दः दीप्तिवचनः । क्षि निवासगत्योः । तस्मिन् यत् क्षियति तत् द्युक्षम् । दीप्तमित्यर्थः । दुराधर्षं अन्येन कृच्छ्रेण धार्यते यत् तद्दुराधर्षम् । अन्येनाभिभवितुं न शक्यते इत्यर्थः । केषां पुनस्त्रयाणां पालनं एवंगुणविशिष्टमस्तु । उच्यते । मित्रस्य अर्यम्णः वरुणस्य च ॥

वारुणिः सत्यधृतिः । महि महत् त्रीणां त्रयाणां देवानां अवः रक्षणं अस्तु भवतु । अस्मभ्यं अवोऽस्तु इति बह्वृचाः । द्युक्षं दीप्तम् । प्रसिद्धं सर्वत्र इत्यर्थः । दुराधर्षं अन्यैः । केषां त्रयाणाम् । मित्रस्य अर्यम्णः वरुणस्य च ॥ (८)

त्वावतः पुरूवसो वयमिंद्र प्रणेतः । स्मसि स्थातर्हरीणाम् ॥

वषस्यार्षम् । त्वावतः । वतुप्रकरणे युष्मदस्मभ्यां छन्दसि सादृश्य-उपसङ्ख्यानम् (वा. ५. २. ३९) इत्यौपसङ्ख्यानिको वतुप्रत्ययः । त्वावत् त्वत्सदृशः । त्वत्सदृशस्य । हे पुरूवसो । पुर्विति बहुनाम । वस्विति धननाम । पुरु वसु यस्य सः पुरुवसुः । तस्य सम्बोधनं हे पुरुवसो । बहुधन इत्यर्थः । वयं हे इन्द्र प्रणेतः । प्रपूर्वस्य नयतेः इदं रूपं प्रणेता । तस्य सम्बोधनं प्रणेतः इति भवति । प्रकर्षेण नेतः प्रणेतः प्रकर्षेण नाशयितः शत्रूणाम् । स्मसि भवामः । के भवामः । सामर्थ्यात् स्तोतारः यष्टारश्च । हे स्थात अधिष्ठातः । हरीणामात्मीयानां अश्वानाम् । एतदुक्तं भवति । त्वत्सदृशस्यापि वयं स्तोतारः । किं पुनः तवैव भवामः ।

इति माधवाचार्यकृते छन्दसिकाभाष्ये द्वितीयः प्रपाठकः

वषः । त्वावतः युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्ये इति वतुप् । त्वावतः स्वभूतः । स्मसि भवामः वयं हे पुरूवसो बहुधन इन्द्र प्रणेतः विश्वस्य । हरीणां तव वाहनानां स्थातः अधिष्ठातः । हर्योः स्थाता पृश्नेः प्रेता (तै. सं. १. ४. २८. १) इति हि निवित् ॥ (९)

द्वितीयस्य दशमी दशत्या

द्वितीयः प्रपाठकः

तृतीयः प्रपाठकः

उ त्वा मन्दन्तु सोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः । अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥

प्रगाथस्यार्षम् । उदिति पादपूरणः । त्वा त्वां मन्दन्तु । मदी हर्षे मदतृप्तावित्यस्य वेदं रूपम् । मदिश्चान्तर्णीतण्यर्थो द्रष्टव्यः । मदयन्तु हर्षयन्तु तर्पयन्तु वेत्यर्थः । सोमाः अभिषवादिभिः संस्कारैः संस्कृताः । त्वमपि तैर्हृष्टः तर्पितो वा कृणुष्व राधः । करोतिः क्रियासामान्यवचनो दानार्थो द्रष्टव्यः । देहि धनमित्यर्थः । हे अद्रिवः । आदरणयोगात् अद्रिः वज्रः । तद्वान् अद्रिवान् । तस्य सम्बोधनं हे अद्रिवः । वज्रिन्नित्यर्थः । न केवलं धनमेव देहि । किं तर्हि । अव ब्रह्मद्विषो जहि । अवेत्ययमुपसर्गो जहीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । जहीति च हन्तेर्गत्यर्थस्येदं रूपम् । अवजहि अधो गमय । नरकं नयेत्यर्थः । कान् । उच्यते । ब्रह्मद्विषः अस्मदीयान् ब्राह्मणान् ये द्विषन्ति ते ब्रह्मद्विषः । तान् । ब्राह्मणद्वेषकानित्यर्थः ॥

प्रगाथः । उत् अधिकं मन्दन्तु मोदयन्तु त्वां सोमाः मदीयाः । तैः कृतमोदः त्वं कृणुष्व देहि । राधः धनं अस्मभ्यं हे अद्रिवः अद्रिवन् । अद्रिः वज्रः । अवजहि अधरात् कृत्वा जहि । ब्रह्मद्विषः असुरान् राक्षसान् ॥ (१)

गिर्वणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे । इन्द्र त्वादातमिद्यशः ॥

विश्वामित्रस्यार्षम् । गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः । ताभियों वन्यते सम्भज्यते स गिर्वणाः । तस्य सम्बोधनं हे गिर्वणः । स्तुतिभिः सम्भजनीय । पाहि रक्ष नः अस्मान् । कस्मात् । उच्यते । सुतम् । द्वितीयैकवचनमिदं षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । सुतस्य सोमस्य । मधोः मधुस्वादुयुक्तस्य । अवयवभूताभिः धाराभिः अज्यसे । प्रथमपुरुषैकवचनमिदं मध्यमपुरुषैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । अज्यते भक्ष्यते । यस्मात्त्वं पिबसीत्यर्थः । यस्माच्च हे इन्द्र त्वादातं त्वया दत्तम् । इदिति पादपूरणः । यशः अन्नं कीर्तिर्वा । तस्मादपि पाहीत्यर्थः ॥

विश्वामित्रः । हे गिर्वणः गीर्भिः वननीय गिरां वा संभक्तः इन्द्र । पाहि पिब नः अस्मदीयं सुतं अभिषुतं सोमं मधोः मादयितुः सोमस्य धाराभिः अज्यसे सिच्यसे त्वम् । त्वादातमित् त्वया दत्तमेव यशो नमस्कारमस्तु । नान्यदत्तं कामयामहे वयम् ॥ (२)

सदा व इन्द्रश्चर्कृषदा उपो नु स सपर्यन् । न देवो वृतः शूर इन्द्रः ॥

वामदेवस्यार्षम् । आत्मीयान् पुत्रपौत्रानाह । सदा सर्वदा वः युष्माकं इन्द्रः चर्कृषत् अत्यर्थं करोति पुनः पुनर्वा करोति । किम् । उच्यते । बलं पुष्टिं धनं हिरण्यं दीर्घं च जीवितम् । आ उप उ नु चत्वारोऽप्येते पादपूरणाः । सशब्दः यच्छब्दमन्तरेण निराकाङ्क्षी न किंचित्प्रतिपद्यते । अतो योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यः अधस्तादुक्तगुण इन्द्रः सः । कथं पुनः बलपुष्ट्यादीन् करोति । उच्यते । सपर्यन् । सपर्यतिः परिचरणकर्मा । नशब्द उपरिष्टादुपचारत्वादुपमार्थीयः । परिचरन्निव । यथा कश्चित् कस्मैचित्परिचरन् प्रीतिमुत्पादयति तथेत्यर्थः । देवः दानादिगुणयुक्तः । वृतः अभ्यर्थितः । शूरः विक्रान्तः । इन्द्रः ईश्वरः इत्यर्थः ॥

वामदेवः । सदा सर्वदा वः युष्मभ्यं हे जनाः मदीयाः इन्द्रः आचर्कृषत् आकरोतु भृशं करोतु । करोतेः यङ्लुकि पञ्चमलकारान्तः चर्कृषदिति । आकरणं आनयनम् । उपो उप समीपे । नु क्षिप्रं स इन्द्रः सपर्यन् परिचर्यमाणः । परस्मैपदं व्यत्ययात् । न वृतः न वारितः केनचित् । देवः दाता शूरः इन्द्रः । नहि त्वा शूर देवा न मर्तासो दित्सन्तम् । भीमं न गां वारयन्ते (ऋ. वे. ८. ८१. ३) इति निगमः ॥ (३)

आ त्वा विशन्त्विन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः । न त्वामिन्द्रातिरिच्यते ॥

श्रुतकक्षस्यार्षम् । आ इत्येष प्रेत्येतस्य स्थाने विशन्त्वित्याख्यातेन सम्बन्ध्यते । त्वा प्रविशन्तु । त्वया पीयतामित्यभिप्रायः । केन पुनः प्रविशन्तु । उच्यते । समुद्रमिव सिन्धवः । नद्यो यथा समुद्रं प्रविशन्ति तद्वदित्यर्थः । कस्मात् । उच्यते । यस्मात्त्वाम् । द्वितीयैकवचनमिदं पञ्चम्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । यस्मात्त्वत्तः हे इन्द्र अन्यद्देवान्तरं नातिरिच्यते । सर्वेषां देवतानां यस्मात् त्वमुत्कृष्टतरस्तस्मादित्यर्थः ॥

श्रुतकक्षः । आविशन्तु त्वा इन्दवः सोमाः समुद्रमिव सिन्धवः । न त्वां कश्चित् अतिरिच्यते हे इन्द्र ॥ (४)

इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूषत ॥

मधुच्छन्दस आर्षम् । इन्द्रं इत् । इच्छब्दः अवधारणे । इन्द्रमेव गाथिनः । गाथानि सामानि । तद्वतो गाथिनः उद्गातारः । बृहत् । प्रथमैक-वचनमिदं तृतीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । बृहता बृहन्नाम्ना महता वा । इन्द्रं अनूषतेत्येतत् परस्ताच्छ्रुतम् । अभिष्टुवन्तीत्यर्थः । इन्द्रमेव अर्केभिः । अर्काः मन्त्राः । तैः अर्केभिः । मन्त्रैरित्यर्थः । अर्किणः मन्त्रवन्तः

स्तोतारः । अभिष्टुवन्तीत्यनुषज्यते । इन्द्रमेव वाणीः । द्वितीयाबहुवचनमिदं तृतीयाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । वाणीभिः यज्ञलक्षणाभिर्वाग्भिः अभिष्टुवन्ति अध्वर्यवः ॥

मधुच्छन्दाः । इन्द्रमित् इन्द्रमेव गाथिनः । गाथा गीतिः । तद्वन्तः उद्गातारः अनूषत । णु स्तवने । स्तुवन्ति । बृहत् बृहन्तमिति वा बृहता साम्ना इति वा । इन्द्रं अर्केभिः शस्त्रैः अर्किणः शस्त्रिणः होतारः अनूषत । किं बहुना इन्द्रमेव वाणीः वाण्यः सर्वाः अनूषत ॥ (५)

इन्द्र इषे ददातु न ऋभुक्षणमृभुं रयिम् । वाजी ददातु वाजिनम् ॥

श्रुतकक्षस्यार्षम् । इन्द्रः ईश्वरः इषे । चतुर्थ्येकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । इषमन्नं ददातु नः अस्मभ्यं । न केवलमन्नमेव । किं तर्हि । ऋभुक्षणं महान्तं ऋभुं मेधाविनं रयिं पुत्रलक्षणं च धनं ददत्वित्यर्थः । किं च वाजी वेगवानिन्द्रः ददातु वाजिनमश्वम् ॥

श्रुतकक्षः । इयं ऐन्द्री । आर्भवीत्येके । सुधन्वनः त्रयः पुत्राः ऋभुः विभ्वा वाजी इति । ते त्रयोऽपि क्वचिदृभव इत्युच्यन्ते । क्वचित् वाजा इति । तेषामाद्यन्तयोर्नाम दृश्यन्ते बहुवत् स्तुतिः (बृ. दे. ३. ८९) इति बह्वृचानां बृहद्देवताख्ये ग्रन्थे विद्यते । आर्भवीति पक्षे तावत् योज्यते । इन्द्र इषे अन्नाय अन्नसिध्यर्थं ददातु । नः अस्मभ्यं ऋभुक्षणं महान्तं ऋभुं सौधन्वनं रयिं रयिमन्तं वाजी वाजिनं सौधन्वनं ददातु । अस्मदभिमुखं करोतु । ऐन्द्रपक्षेऽपि इन्द्र इषे इति वचनव्यत्ययः । इषं नः अस्मभ्यं ददातु ऋभुक्षणं ऋभुक्षयं उरुनिवासं ऋभुं महान्तं रयिं धनं वाजिनं अन्नयुक्तं रयिं वाजी इन्द्रः ॥ (६)

इन्द्रो अङ्ग महद्भयमभीषदप चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥

गृत्समदस्यार्षम् । गृत्समदः बहूनुत्पातान् दृष्ट्वा इन्द्रमनया ऋचा स्तौति । इन्द्रः अङ्ग क्षिप्रं महत् भयं अभि सत् आभिमुख्येन सीदत् । पर्युपस्थितम् । वातादय उत्पाताः भयसूचकाः । तान् अपचुच्यवत् अपच्यावयति । अपगमयतीत्यर्थः । कस्मात्पुनः अपनयति । उच्यते । यस्मात स हि स्थिरः अविचलो नित्यः । विचर्षणिः लोकपालत्वात्सर्वत्र मनुष्याणां शुभस्य अशुभस्य च कर्मणो द्रष्टा ॥

गृत्समदः । इन्द्रः अङ्ग क्षिप्रं महत् भयं भयकारणं अभिषदभितः सम्भवदिति वा अभिभवदिति वा । अपचुच्यवत् अपच्यावयतु । स हि इन्द्र स्थिरो विचर्षणिः विद्रष्टा च भवति भक्तक्लेशानाम् ॥ (७)

इमा उ त्वा सुते सुते नक्षन्ते गिर्वणो गिरः । गावो वत्सं न धेनवः ॥

शंयोरार्षम् । इमाः उ इति पादपूरणः । त्वा त्वां सुते सुतेऽभिषुते सोमे । यागकाले इत्यर्थः । नक्षन्ते । व्याप्नुवन्ति । हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय स्तुतिभिः संभजनीय । काः पुनर्व्याप्नुवन्ति । उच्यते । गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः । कथं पुनर्व्याप्नुवन्ति । उच्यते । गावो वत्सं न । नशब्द उपरिष्टादुपाचारत्वादुपमार्थीयः । वत्सं गाव इव । कीदृश्यो गावः । उच्यते । धेनवः । अचिरप्रसूताः । यथा अचिरप्रसूता गावः स्नेहार्द्रेण मनसा वत्सं व्याप्नुवन्ति तद्वत्त्वां हे इन्द्र अस्मदीयाः स्तुतयः व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

शंयुः भारद्वाजः । इमाः गिरः त्वा त्वां नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति सुते सुते सोमेषु सोमेषु सुतेषु हे गिर्वणः गाव इव धेनवः वत्सम् ॥ (८)

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । इन्द्रापूषणा नु क्षिप्रं वयम् । बहुवचनमिदं एकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । अहम् । सख्याय स्तुत्यस्तोतृलक्षणाय सखिभावाय । स्तोतुमित्यर्थः । स्वस्तये अविनाशाय । आत्मनः पालनाय चेत्यर्थः । हुवेम । इदमपि बहुवचनमेकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । आह्वयामि । वाजसातये । वाजः अन्नम् । तस्य च सातये सम्भजनाय । तस्य लाभार्थेमित्यर्थः ॥

भरद्वाजः । इन्द्रापूषणा इति परस्परापेक्षया द्वित्वम् । इन्द्रं च पूषणं च । नु अद्धा । वयं हुवेम । सख्याय स्वस्तये सखिभावाय च अविनाशाय । वाजसातये अन्नलाभाय च ॥ ९ ॥

नकि इन्द्र त्वदुत्तरं न ज्यायो अस्ति वृत्रहन् । नक्येवं यथा त्वम् ॥

वामदेवस्यार्षम् । नकि । न कश्चिदित्यर्थः । हे इन्द्र त्वत् । पञ्चम्या अत्र लुक् द्रष्टव्यः । त्वत्तः । अन्यो देवः उत्तरं उत्तरः उत्कृष्टतरः । न ज्यायान् न प्रशस्ततरः वृद्धतरो वा अस्ति हे वृत्रहन् । नकि न कश्चित् एवं सर्वोपकारप्रवृत्तः यथा त्वम् ॥

वामदेवः । नकि न भवति किंचित् । त्वत् त्वत्तः । उत्तरं उत्कृष्टं हे इन्द्र । नास्ति ज्यायः प्रशस्ततरः च त्वत्तः हे वृत्रहन् । यथा यथाविधस्त्वं भवसि । एवं एवंविधः नकि नास्ति ॥ १० ॥

तृतीये प्रथमा दशत्या

तरणिं वो जनानां त्रदं वाजस्य गोमतः। समानमु प्रशंसिषम् ॥

त्रिशोकस्यार्षम्। तरणिं क्षिप्रम्। वः। द्वितीयाबहुवचनमिदमेकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। त्वाम्। जनानां असुरजनानाम्। त्रदं तर्दयितारम्। हिंसितारमित्यर्थः। वाजस्य गोमतः अन्नस्य गोसहितस्यार्थाय। समानं सदृशम्। योग्यमित्यर्थः। उ इति पादपूरणः। प्रशंसिषं प्रकर्षेण स्तौमीत्यर्थः ॥

त्रिशोकः। तरणिं तारकं आपद्भ्यः। जनानां स्तोतॄणाम्। वः। त्वमित्यर्थः। त्रदं तर्दनं प्रकाशयितारं दातारं वा। वाजस्य गोमतः। वाजस्य अन्नस्य गोमतः गोसहितस्य। समानं साधारणं सर्वेषाम्। उः पूरणः। प्रशंसिषं प्रशंसामि ॥ १ ॥

असृग्रमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत। सजोषा वृषभं पतिम् ॥

मधुच्छन्दस आर्षम्। असृग्रं विसृष्टवानहम्। हे इन्द्र ते तव गिरः स्तुतीः। विसृष्टाश्च ताः गच्छन्तु त्वां प्रति। उदहासत। ओहाङ् गतावित्यस्येदं रूपम्। ऊर्ध्वं गच्छन्तु इत्यर्थः। कीदृशं त्वां प्रति गच्छन्तु। उच्यते। वृषभं वर्षितारं पतिं स्वामिनम्। गताः च ताः सजोषाः। जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्येदं रूपम्। सेवितवानसि ॥

मधुच्छन्दाः। असृग्रं असृज्यन्त सृज्यन्ते उच्यन्ते। हे इन्द्र ते त्वदर्थम्। गिरः स्तुतयः। ताश्च सृष्टाः त्वां प्रति उदहासत उद्गच्छन्तु। लोडर्थे व्यत्ययेन लङ्। ओहाङ् गतौ। सजोषाः सजोषसः हे सेव्यमानाः। वृषभं वर्षितारं पतिं विबुध्य त्वां प्रति ॥ २ ॥

सुनीथो घा स मर्त्यो यं मरुतो यमर्यमा। मित्रस्पान्त्यद्रुहः ॥

वत्सस्यार्षम् । सुनीथः सुप्रशस्तः । घ इति पादपूरणः । स मर्त्यः मनुष्यः यं मरुतः यं अर्यमा यं मित्रः च । त्रयोऽप्येते यं पान्ति रक्षन्ति अद्रुहः अद्रोग्धारः सः सुनीथ इति ॥

वत्सः। सुनीथः सुमार्गः स भवति मर्त्यः यं मरुतः पान्ति रक्षन्ति। यं अर्यमा मित्रश्च पात इति विपरिणामेन सम्बन्धः। अद्रुहः अद्रोग्धारः स्तोतॄणाम्। मरुतां वा विशेषणम्। इतरयोश्च विपरिणामेन ॥ ३ ॥

यद्वीडाविन्द्र यत्स्थिरे यत्पर्शाने पराभृतम् । वसु स्पार्हं तदाभर ॥

त्रिशोकस्यार्षम् । यत् वीडौ दृढे । यत्स्थिरे पर्वतादौ । पर्शाने कूपादौ पराभृतं सम्भृतम् । संस्थापितमित्यर्थः । वसु धनं स्पार्हं स्पृहणीयम् । तत् अस्मभ्यं आभर । आनयेत्यर्थः ॥

त्रिशोकः। यत् वसु धनं वीडौ दृढे पुरुषे। यच्च स्थिरे यच्च पर्शाने निश्चले पराभृतं संभृतम्। स्पार्हं स्पृहणीयं तदाभर आहर ॥ ४ ॥

श्रुतं वो वृत्रहन्तमं प्र शर्द्धं चर्षणीनाम् । आशिषे राधसे महे ॥

सुकक्षस्यार्षम् । श्रुतं विख्यातम् । वः । बहुवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । त्वाम् । वृत्रहन्तमं अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम् । प्रेति पादपूरणः । शर्धं उत्साहिनं बलवत्तरम् । चर्षणीनां मनुष्याणां मध्ये । आशिषे अधिगच्छामि । प्रार्थये इत्यर्थः । राधसे महे । द्वे अप्येते चतुर्थ्येकवचने द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्ये । राधः महत् । महद्धनं इत्यर्थः ॥

सुकक्षः। श्रुतं विश्रुतम्। वः त्वाम्। वृत्रहन्तमं अतिशयेन वृत्रहणम्। शर्धं वर्धयितारं चर्षणीनाम्। प्र प्रकर्षेण। आशिषे इति श्वयतेरर्थकर्मणः शवतेः श्रयतेः वा लटि रूपम्। अभिगच्छामि। राधसे धनार्थम्। महे महते। तत् लब्धुम्॥ ५॥

अरं त इन्द्र श्रवसे गमेम शूर त्वावतः। अरं शक्र परेमणि॥

वामदेवस्यार्षम्। अरं अलम्। प्रभूतमित्यर्थः। ते तव हे इन्द्र श्रवसे। चतुर्थ्येकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। श्रवः अन्नं सोमलक्षणम्। गमेम गमयेम। दधामि इत्येतदाशास्महे। हे शूर त्वावतः। मतुप्प्रकरणे युष्मदस्मभ्यां छन्दसि सादृश्य उपसङ्ख्यानात् वत्प्रत्ययः। त्वावतः त्वत्सदृशस्येत्यर्थः। अतिभक्ततया ब्रूमः। त्वत्सदृशस्यापि श्रवः गमेमः। किं पुनः सूत्वेत्यभिप्रायः। अरं अलम्। अभ्यासेन भूयानर्थः प्रतीयते। सुष्ठु प्रभूतं दधामीत्यर्थः। हे शक्र। क्व पुनः दधाम्। उच्यते। परेमणि। परं उत्कृष्टं स्वर्गाख्यं स्थानम्। तत्र गम्यते येन सः परेमा यज्ञः ज्योतिष्टोमादिः। तत्रेत्यर्थः॥

वामदेवः। अरं पर्याप्तं गमेम उपगच्छामः। त्वां ते त्वदीयाय। श्रवसे अन्नाय। हे इन्द्र हे शूर। त्वावतः त्वत्सदृशस्य। परेमणि। पॄ पालनपूरणयोः इत्यस्मात् परेमा। तस्मिन्निमित्ते। तद्रक्षणार्थं च। अरं गमेमहि॥ ६॥

धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम्। इन्द्र प्रातर्जुषस्व नः॥

विश्वामित्रस्यार्षम्। धानाः सन्ति यस्य स धानावान्। तं धानावन्तम्। करम्भिणम्। करम्भश्च दधिसक्तवः उच्यन्ते। सः अस्मिन्नस्तीति करम्भी। तं करम्भिणं सोमम्। अपूपवन्तम्। अपूपा

अस्मिन् सन्तीति अपूपवान्। तमपूपवन्तम्। उक्थिनम्। उक्थानि स्तोत्राणि। तानि यस्मिन् सन्ति स उक्थी। तमुक्थिनम्। स्तोत्रवन्तं इत्यर्थः। एवंगुणविशिष्टं सोमं हे इन्द्र प्रातः प्रातःसवने। जुषस्व सेवस्व। नः अस्माकं स्वभूतम्॥

विश्वामित्रः। इयं प्रातस्सवने सवनीयपुरोडाशानां पुरोनुवाक्या बह्वृचानाम्। प्रस्तोतुरपि साम अस्यां गीयमानं यत्र कचित् ब्राह्मणेन नूनं विनियुज्यते पुरोडाशयागे। धानावन्तम। धानाः भ्रष्टयवाः। तद्वन्तम्। ताभिः सहितम्। करम्भिणम्। धानाः पिष्टाः आज्येन संयुक्ताः करम्भः। तद्वन्तम्। अपूपवन्तम्। अपूपः पुरोडाशः। तद्वन्तम्। उक्थिनं स्तुतशस्त्रसहितं सोमम्। हे इन्द्र प्रातः प्रातस्सवने जुषस्व सेवस्व नः अस्मदीयम्॥ ७॥

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः। विश्वा यदजयः स्पृधः॥

गोषूक्ती चाश्वसूक्ती च इमामृचं दृष्टवान्। अत्रेतिहासमाचक्षते। इन्द्रश्च वै नमुचिश्चासुरः समदधाताम्। न नो नक्तं न दिवाहनं नार्द्रेण न शुष्केणेति। तस्य व्युष्टायामनुदित आदित्येऽपां फेनेन शिरोऽछिनत्। एतद्वै न नक्तं न दिवा। यद्व्युष्टायामनुदित आदित्ये। एतन्न आर्द्रं न शुष्कं यदपां फेनः। तदेनं पापीयां वाचं वदन्नन्ववर्तत वीरहन् न द्रुहो द्रुह इति। तं नर्चा न साम्ना अपाहन्तुमशक्नोत्। तत् हारिवर्णस्यैव निधनेनापाहत। अप शुचं हते हारिवर्णस्य निधनेन श्रियं च हरश्चोपैति तुष्टुवानः। एतदनयोच्यते। अपामुदकानां फेनेन नमुचेः असुरस्य शिरः हे इन्द्र उदवर्तयः उदवर्तितवान्। छिन्नवानित्यर्थः। कदा। उच्यते। विश्वाः सर्वाः यत्। सप्तम्या अत्र लुक् द्रष्टव्यः। यदा अजयः जितवानसि। स्पृधः। स्पृध इति सङ्ग्रामनाम। तं

स्पृधयति इति क्विप् । स्पृधातोः स्पृधः । सङ्ग्रामकारिणीः । स्त्रीलिङ्गनिर्दे-शात्सेनाः ॥

गोषूक्त्यश्वसूक्तिनौ । अपां फेनेन अतिलघुना । नमुचेः असुरस्य । शिरः उदवर्तयः उद्वर्तितवान् असि । उद्वर्तनं विशरणम् । हे इन्द्र विश्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः सेनाः । यत् यदा अजयः तदा शिर उदवर्तयः ॥ ८ ॥

इमे त इन्द्र सोमाः सुतासो ये च सोत्वाः । तेषां मत्स्व प्रभूवसो ॥

वामदेवस्यार्षम् । इमे ते तव इन्द्र सोमाः सुतासः सुताः । अभिषुता इत्यर्थः । कतमाः । उच्यते । ये सोत्वाः सोतव्याः । अभिषवार्हा इत्यर्थः । तेषां मत्स्व । मद तृप्तावित्यस्येदं रूपम् । तृप्यस्व । तर्पणेनात्र पानं लक्ष्यते । तान् पिबेत्यर्थः । प्रभूवसो । प्रभु बहु वसु धनं यस्य स प्रभुवसुरेव प्रभूवसुः । छान्दसं दीर्घत्वम् । तस्य सम्बोधनं हे प्रभूवसो । प्रभूतधन इत्यर्थः ॥

वामदेवः । हे इन्द्र इमे सोमाः ते त्वदर्थं सुतासः अभिषुतास्तिष्ठन्ति हे इन्द्र । ये च सोमाः सोत्वाः । सुनोतेः कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः (पा. ३. ४. १४) इति त्वन्प्रत्यये रूपं सोत्वा इति । सोतव्याः । तेषाम् । तैः इत्यर्थः । मत्स्व तृप्तो भव हे प्रभुवसो प्रभूतधन ॥ ९ ॥

तुभ्यं सुतासः सोमाः स्तीर्णं बर्हिर्विभावसो । स्तोतृभ्य इन्द्र मृडय ॥

सुकक्षस्यार्षम् । तुभ्यं त्वदर्थम् । हे इन्द्र सुतासः सुताः । अभि-षुता इत्यर्थः । सोमाः । न केवलं सोमाः अभिषुताः । स्तीर्णं च वेद्याख्ये प्रदेशे बर्हिः हे विभावसो । विविधं भाति दीप्यते वसुर्यस्य सः विभावसुः ।

तस्य सम्बोधनं हे विभावसो । दीप्तधन इत्यर्थः । एतत् ज्ञात्वा स्तोतृभ्यः । चतुर्थीबहुवचनमिदं द्वितीयाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । अस्मत्प्रभृतीन् स्तोतॄन् । हे इन्द्र मृडय सुखय । स्तोतृभ्यः धनं देहीत्यर्थः ॥

सुकक्षः । तुभ्यं त्वदर्थं सुतासः अभिषुताः सोमाः । स्तीर्णं च बर्हिः त्वदर्थं हे विभावसो दीप्तधन । दीप्तिभिः व्यापक इति वा । ततो बर्हिषि निषद्य सोमान् पीत्वा स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं मृडय उपदयां कुरु हे इन्द्र ॥ १० ॥

तृतीये द्वितीया दशत्या

आ व इन्द्रं क्रिविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् । मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥

शुनःशेपस्यार्षम् । आ इत्ययमुपसर्गः सिञ्चे इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । वः इति द्वितीयाबहुवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । त्वां इन्द्रम् । क्रिविं यथा । क्रिविरिति कूपनाम । तत्सामीप्यात् आवाहकोऽपि क्रिविरुच्यते । यथाशब्द उपमावाची । आवाहकमिव । यथा कश्चित् आवाहकमुदकेन आसिञ्चति तद्वदित्यर्थः । वाजयन्तः पूजयन्त इत्यर्थः । अथवा वाजः अन्नम् । तदिच्छन्त इत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । उच्यते । शतक्रतुम् । शतमिति बहुनाम । क्रतुरित्यपि कर्मनाम यज्ञनाम वा । बहुकर्माणं बहुयज्ञं वेत्यर्थः । मंहिष्ठं अतिशयेन दातारम् । अथवा पूजनीयतमम् । आसिञ्चे । एकवचनमिदं बहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । आसिञ्चामः इत्येतदाशास्महे ॥

शुनश्शेपः। आसिञ्चे इन्दुभिः सोमैः वः त्वां इन्द्रम्। मंहिष्ठं दातृतमम्। शतक्रतुं शतकर्माणं शतप्रज्ञं वा। वाजयन्तः इति वचनव्यत्ययः। वाजं अन्नं इच्छन् अहम्। अथवा आसिञ्चे इत्यत्र वचनव्यत्ययः। आसिञ्चामः इति। क्रिविं कूपं यथा अद्भिः आसिञ्चति कृत्रिमं तद्वत् इन्दुभिः त्वां आसिञ्चामि ॥ १ ॥

अतश्चिदिन्द्र न उप याहि शतवाजया। इषा सहस्रवाजया ॥

श्रुतकक्षस्यार्षम्। अतः स्वर्गाख्यात् स्थानात्। चिदिति पादपूरणः। हे इन्द्र नः उपयाहि अस्मत्समीपमागच्छ। केन पुनरागच्छामि। उच्यते। शतवाजया। शतमिति बहुनाम। वाजः वेगः। बहुर्वेगो यस्याः सा शतवाजा। तया शतवाजया बहुवेगया। शीघ्रया गत्या उपयाहीत्यर्थः। इषा। इषेत्यन्ननाम। तया इषा अन्नेन च। अस्मदीयेन सहान्नेनेति वाक्यशेषः। कीदृश्या इषा। उच्यते। सहस्रवाजया। तया बहुभिरवयवैरुपेतया। नः अस्मकीयेनान्नेन गृहीतेनेत्यर्थः ॥

श्रुतकक्षः। अतः एतस्मात् द्युलोकात् उपयाहि उपगच्छ। चिदिति पूरणः। हे इन्द्र नः अस्मान्। शतवाजया सहस्रवाजया इति च बहुलयुक्तया इत्यर्थः। इषा अन्नेन सह ॥ २ ॥

आ बुन्दं वृत्रहा ददे जातः पृच्छाद्वि मातरम्। क उग्राः के ह शृण्विरे ॥

त्रिशोकस्यार्षम्। आ इत्ययमुपसर्गः। ददे इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। बुन्दं इषुम्। वृत्रहा मेघस्य हन्ता इन्द्रः। आददे आदत्तवान्। जातः जातमात्र एव। आदाय च पृच्छात्। वि इत्ययं छन्दसि परेऽपि (पा. १. ४. ८१) इति परप्रयुक्तः सन् पूर्वो द्रष्टव्यः। विपृच्छात्।

विविधं पृष्टवानित्यर्थः। कं पृष्टवान्। उच्यते। मातरं जनयित्रीं अदितिम्। किं पृष्टवान्। उच्यते। के उग्राः अप्रसह्याः अस्मच्छत्रवः के वा स्फुटं ह शृण्विरे श्रूयन्ते विख्याता इति शीघ्रमाचक्ष्व यानहं हन्मीति ॥

त्रिशोकः। आददे आदत्तवान् इन्द्रः वृत्रहा जातः जातमात्र एव। बुन्दम्। वृन्देन समानार्थः। दृढम्। वज्रमित्यर्थः। जातमात्र एव विपृच्छात् पप्रच्छ। मातरं स्वाम्। कथं विपृच्छात्। के उग्राः उद्गीर्णाः ओजस्विन इति वा। के ह के च शृण्विरे श्रूयन्ते बलादिभिः ॥ ३ ॥

बृबदुक्थं हवामहे सृप्रकरस्नमूतये। साधु कृण्वन्तमवसे ॥

मेधातिथेरार्षम्। बृबत्। बृहच्छब्दः। हकारस्य वकारापत्त्या रूपम्। उक्थ्यशब्दः स्तोत्रवचनः। बृबत् उक्थं यस्य स बृबदुक्थः। तं बृबदुक्थम्। बृहत्स्तोत्रमित्यर्थः। वक्तव्यमस्मै उक्तमिति वा। इन्द्रं हवामहे आह्वयामः। सृप्रकरस्नम्। करस्नू बाहू। सृप्रौ गतौ प्रलम्बौ बाहू यस्य स सृप्रकरस्नुः। सृप्रकरस्नुरेव सृप्रकरस्नः। उकारस्याकारापत्त्या रूपम्। तं सृप्रकरस्नम्। प्रलम्बबाहुमित्यर्थः। किमर्थं पुनराह्वयामः। उच्यते। ऊतये तस्यैव तर्पणार्थम्। किं पुनः कुर्वाणं आह्वयामः। उच्यते। साधु कृण्वन्तं वृत्रवधादिकर्म कुर्वन्तम्। अवसे आत्मनः पालनार्थं च ॥

मेधातिथिः। बृबदुक्थं बृहद्भिः महद्भिः स्तोतव्यम्। हकारस्य बकारः। अथवा ब्रवीतेर्धातोः कर्मणि बृबत्। वक्तव्यं उच्चारणीयं स्तोत्रं अस्येति। बृबदुक्थो महदुक्थः। वक्तव्यमस्मै उक्तमिति वा इति यास्कः (नि. ६. ४)। अस्य च व्याख्या कृतैव भवति अस्माभिः। हवामहे आह्वयामः। सृप्रकरस्नम्। कर एव करस्नः। सृप्रः सृप्तः करः दानार्थम्। ऊतये तर्पणाय। साधु साधकं धनं कृण्वन्तं प्रयच्छन्तं अवसे रक्षणाय हवामहे ॥ ४ ॥

ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयति विद्वान् । अर्यमा देवैः सजोषाः ॥

गौतमस्यार्षम् । नीतिर्मार्गः । ऋज्वी नीतिर्यस्य स ऋजुनीतिः । ऋजुमार्ग इत्यर्थः । नः अस्मान् । वरुणः मित्रश्च नयति । यत्रास्माभिः स्वकर्मवशात् गन्तव्यं शुभे अशुभे वा स्थाने तत्र नयतु । कीदृशः पुनर्वरुणः नयतु । उच्यते । विद्वान् जानन् स्वमधिकारम् । अर्यमा च नयतु । देवैरन्यैः सह सजोषाः सह प्रीणयमाणः । त्रयोऽप्येते अस्मान् नयन्त्वित्यर्थः ॥

गौतमः । ऋजुनीती ऋजुनीत्या सम्यक् मार्गेण । नयतीति पञ्चमलकारान्तम् । नयतु । नः अस्मान् । वरुणः मित्रश्च विद्वान् । ऋजुनीतिः नयति अर्यमा च देवैः सजोषाः सह प्रीणयमाणः ॥ ९ ॥

दूरादिहेव यत्सतोऽरुणप्सुरशिश्वितत् । वि भानुं विश्वथा तनत् ॥

ब्रह्मातिथेरार्षम् । उषाः देवता । दूरात् द्युलोकात् इहेव । इवशब्दः उपमार्थीयः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इति पादपूरणः । इह पृथिव्याम् । यत् । नपुंसकलिङ्गमिदं व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गे द्रष्टव्यम् । या उषाः सतः प्रशस्ता यजमानान् प्रति । कीदृशी उषाः । उच्यते । अरुणप्सुः अरुणरूपाः । अशिश्वितत् । श्विततिर्गतिकर्मा । आगच्छतीत्यर्थः । पुरस्ताद्यच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धस्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । एत्य च सा । वीति पादपूरणः । भानुं दीप्तिं विश्वथा सर्वप्रकारं मृदुमध्यतीव्रलक्षणं सर्वदा अतनत् तनितवती । उद्यतं कृतवतीत्यर्थः ॥

ब्रह्मातिथिः । दूरात् दूरे । सतः । तिरः सत इति प्राप्तस्य नामनी । दूरे अन्तरिक्षे प्राप्ता इहैव अत्र विद्यमानेव यत् या उषाः । अरुणप्सुः ।

प्सुः इति रूपनाम। अरुणरूपा। अशिश्वितत् श्वेतते दीप्यते। सा उषाः वितनत् वितनोति। भानुं दीप्तिम्। विश्वथा सर्वत्र। इति अश्विनोरागमनकाल इति वेदयति ॥ ६ ॥

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्। मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥

जमदग्नेर्विश्वामित्रस्य वा आर्षम्। आ इत्ययमुपसर्गः उक्षतमित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। अस्माकं स्वभूतां हे मित्रावरुणौ। घृतैरुदकैर्वृष्टिलक्षणैः। गव्यूतिम्। गावो यत्र चरन्ति सा गव्यूतिरुच्यते। तां गव्यूतिम्। आ उक्षतमाभिमुख्येन सिञ्चतमित्यर्थः। न केवलं गव्यूतिम्। किं तर्हि। मध्वा उदकेन रजांसि त्रीनपि लोकान् आभिमुख्येन सिञ्चतम्। सुक्रतू। क्रतुरिति कर्मनाम प्रज्ञानाम वा। सुशब्दः शोभनवचनः। सुकर्माणौ सुप्रज्ञौ वा ॥

विश्वामित्रः जमदग्निः वा। आ समन्तात् सर्वतः। उक्षतं सिञ्चतम्। नः अस्मदीयाम्। गव्यूतिं गोसञ्चारदेशम्। घृतैः उदकैः हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ। किं विशेषेण। मध्वा उदकेन रजांसि लोकान् सर्वान् उक्षतं हे सुक्रतू सुकर्माणौ ॥ ७ ॥

उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठा यज्ञेष्वत्नत। वाश्रा अभिज्ञु यातवे ॥

हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। मारुती ऋक्। उत् इति उपसर्गः अत्नतेत्यनेन आख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। उकारः पादपूरणः। त्ये ते। सूनवः। सूनुरित्यपत्यनाम। अपत्यभूता मरुतः। कस्य। पृश्नेः रुद्रस्य वा। काः। गिरः गर्जितलक्षणा वाचः। काष्ठाश्च वृष्टिलक्षणा आपः। यज्ञेषु। सप्तमीबहुवचनमिदं तृतीयाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। यज्ञैः। मेघं प्रतिगम्य

उदन्नत ऊर्ध्वं विस्तारयन्ति । ऊर्ध्वं क्षिपन्तीत्यर्थः । कीदृशो मरुतः विक्षिपन्ति । उच्यते । वाश्राः । वाशनस्वभावकाः । कथं पुनः विक्षिपन्ति । उच्यते । अभिज्ञु । अभिनिपात्य जानुनी । महतादरेणेत्यर्थः । किमर्थं पुनर्विक्षपन्ति । उच्यते । यातवे पृथिवीं प्रति गमनायेत्यर्थः ॥

हिरण्यस्तूपः । उत् ऊर्ध्वं अधिकं अत्नत आतन्वत काष्ठाः अपः । उ इति पूरणः । त्ये ते सूनवः प्रेरका विश्वस्य । षू प्रेरणे । गिरः इति गृणातेः धातोः कर्मणि गिरतेः वा कर्तरि रूपम् । स्तूयमानाः इति वा गिरन्त उदकानि इति वा गिरः । अथवा सूनवः रुद्रस्य इति । यथा रुद्रस्य सूनवः (ऋ. वे. ८. २०. १७) इति हि निगमः । यज्ञेषु यजमानेषु यज्ञेष्वेव वा । काष्ठा अत्नन इति । वाश्राः शब्दायमानाः इति काष्ठाविशेषणम् । अभिज्ञु अभिज्मां पृथिवीमभि । यातवे यातुं गमनार्थम् । अस्मान् । अकर्तृकेष्वपि छन्दसि तुमर्थीयाः दृश्यन्ते ॥ ८ ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूढमस्य पांसुले ॥

मेधातिथेरार्षम् । वैष्णवी ऋक् । इदं त्रैलोक्यं बलिबन्धनकाले विष्णुर्विचक्रमे विविधं चक्रमे क्रान्तवान् । विक्रममाणः स्वस्थानभेदेन त्रिधा त्रिप्रकारं निदधे निहितवान् । कतमेषु त्रिषु स्थानेषु । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः । तच्च पदत्रयमपि समूढमस्य । वहेरिदं रूपम् । सम्यक् स्थापितं सुप्रतिष्ठापितम् । कथं सुप्रतिष्ठापितम् । उच्यते । पांसुरे । लुप्तोपममेतत् द्रष्टव्यम् । पांसुरे इव देशे । अथ पांसुलत्वयोगात् पांसुलशब्देन पृथिव्युच्यते । तेषां त्रयाणां पृथिव्यां यत्पदं तत्समूढम् । अथवा विष्णुरादित्यः । स इदं सर्वं अहरहर्विक्रमन् त्रिधा निदधे पदं उदयगिरौ मध्ये च नभसः अस्तगिरौ च । अथवा त्रिधा निदधे पदं पृथिव्यामग्न्यात्मना अन्तरिक्षे वैद्युता-

त्मना दिवि आदित्यात्मना । तच्च पदत्रयमस्य समूढं पांसुरे इव देशे । अथवा समूढमिति मुहेर्मोहनार्थस्य रूपम् । संमूढं संछन्नम् । यदस्य वैद्युतात्मना पदं तत् संमूढं संछन्नम् ॥

मेधातिथिः । इदं जगत् विचक्रमे विक्रान्तवान् विष्णुः । व्यचेर्व्याप्ति-कर्मणो विशेर्वा प्रवेशकर्मणः व्यश्नोतेः व्याप्तिकर्मणोः वा विष्णुः । कथं विचक्रमे । त्रेधा त्रिधा पृथिव्यां अन्तरिक्षे दिवि इति । निदधे निहितवान् पदं स्वम । तदानीं समूढं अन्तर्गतं इत्यर्थः । अस्य पांसुले प्रदेशे । इदं त्रैलोक्यं इति शेषः । लोकेभ्योऽपि महत् आसीत् त्रिविक्रमेण महतः पदम् ॥ ९ ॥

इति तृतीये तृतीया दशत्या

अतीहि मन्युषाविणं सुषुवांसमुपेरय । अस्य रातौ सुतं पिब ॥

मेधातिथेरार्षम् । इन्द्रो देवता । अति इहि अतीत्य आगच्छेत्यर्थः । मन्युषाविणं दीप्तस्य सोमस्य अभिषोतारं मेधातिथिं मां प्रति । कथं पुनरागच्छामि । उच्यते । यथा सुषुवांसं अभिषुतवन्तं अङ्गिरःप्रभृतिं अन्यमृषिं । उप ईरय उपगतवानसि तद्वदागच्छ । एत्य च अस्य । षष्ठीनिर्देशात् एकदेशमिति वाक्यशेषः । रातौ दाने सति । दत्तं सदित्यर्थः । सुतम् । द्वितीयैकवचनमिदं षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । सुतस्य एक-देशं पिब ॥

मेधातिथिः । अति इहि अतीत्य गच्छ । मन्युषाविणं मन्युना क्रोधेन अभिषवं कुर्वन्तम् । सुषुवांसं अभिषुवन्तम् । उपेरय त्वं समीपं

प्रेरय। अस्य यजमानस्य। मम इत्यर्थः। सुतं सोमं पिब रातौ दाने सति इन्द्राय इति त्यागे कृते सति ॥ १ ॥

कदु प्रचेतसे महे वचो देवाय शस्यते। तदिद्ध्यस्य वर्धनम् ॥

वामदेवस्यार्षम्। कत्। किमः उत्तरस्य पञ्चम्याः अत् आदेशः। कस्मात् कारणात्। उ इति पादपूरणः। प्रचेतसे महे देवाय। त्रीण्यप्येतानि तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तानि। प्रवृद्धज्ञानस्य महतो देवस्यार्थायेत्यर्थः। वचः स्तुतिलक्षणं वचनम्। शस्यते उच्चार्यत इत्यर्थः। उच्यते तत्। इत् इति पादपूरणः। हीति यस्मादर्थे। यस्मात् अस्य वर्धनं वृद्धिकरं तस्मादित्यर्थः। स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते। अतस्तस्य वृद्ध्यर्थं स्तुतिलक्षणं वचनं उच्चार्यत इत्यर्थः ॥

वामदेवः। कत् कदा। उः पूरणः। प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय। महे महते। देवाय इन्द्राय। वचः स्तोत्रं शस्यते उच्चार्यते। तदित् तत् स्तोत्रं एव हि। अस्य देवस्य वर्धनं वृद्धिकरं भवति ॥ २ ॥

उक्थं च न शस्यमानं नागो रयिरा चिकेत। न गायत्रं गीयमानम् ॥

मेधातिथेः प्रियमेधस्य चार्षम्। उक्थं स्तोत्रम्। चेति पादपूरणः। नेत्ययं प्रतिषेधः आचिकेतेत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। शस्यमानं उच्चार्यमाणमित्यर्थः। नागोः। कुङ् गुङ् अव्यक्ते शब्दे। गुः अव्यक्तभाषी। न गुः अगुः व्यक्तभाषी। न अगुः न व्यक्तभाषी नागुः। तस्य नागोः। अव्यक्तभाषिण इत्यर्थः। रयिः। अन्तर्णीतमत्वर्थमिदं द्रष्टव्यम्। रयिमान् मघवानिन्द्रः। न आचिकेत न जानाति। न शृणोतीत्यर्थः। न गायत्रं गीयमानम्। न च गायत्रसंज्ञकं साम गीयमानं शृणोतीत्यर्थः ॥

मेधातिथिप्रियमेधौ। उक्थं शस्त्रं शस्यमानं न आचिकेत न बुद्ध्येत। चन इति अपि इत्यस्यार्थे। अगोः गोरहितस्य गोभिः हीनस्य अदक्षिणस्य यजमानस्य। रयिः धनवान् इन्द्रः। न च गायत्रं स्तोत्रं गीयमानं अगोः आचिकेत ॥ ३ ॥

इन्द्र उक्थेभिर्मन्दिष्ठो वाजानां च वाजपतिः। हरिवान्त्सुतानां सखा॥

वामदेवस्यार्षम्। इन्द्रः उक्थेभिः स्तोत्रैरित्यर्थः। कीदृश इन्द्रः। मंहिष्ठः अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः। वाजानामन्नानाम्। दातेति वाक्यशेषः। चशब्दः पादपूरणः। वाजपतिः अन्नानां स्वामीत्यर्थः। हरिवान्। हरयः अश्वाः। तद्वान्। अश्ववानित्यर्थः। सुतानामभिषुतानां सोमानां सखा सखिभूतः। पातेत्यर्थः ॥

विश्वामित्रः। इन्द्रः उक्थेभिः स्तुतशस्त्रैः। मन्दिष्ठः अतिशयेन मदिता। वाजानां अन्नानां च। वाजपतिः इत्यत्र वाजशब्दोऽनुवादमात्रपरः। वाजानां पतिः इत्यर्थः। वसूयवो वसुपते वसूनाम्। (ऋ. वे. १०. ४७. १) विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम् (ऋ. वे. ३. ३६. ९) इतिवत्। हरिवान्। हरयः इन्द्रवाहनाः। तद्वान्। सुतानां सोमानां सखा नित्यावियुक्त इत्यर्थः। एवमेवं च भवति इन्द्रः ॥ ४ ॥

आयाह्युप नः सुतं वाजेभिर्मा हृणीयथाः। माहा इव युवजानिः॥

श्रुतकक्षस्यार्षम्। आयाह्युप। उपशब्दः छन्दसि परेऽपि (पा. १. ४. ८१) व्यवहिताश्च (पा. १. ४. ८२) इत्येवं परप्रयुक्तः सन् पूर्वो द्रष्टव्यः। उपायाहि। समीपे आगच्छेत्यर्थः। नः सुतं अस्माकमभिषुतं सोमं प्रति। कथं पुनरायाहि। उच्यते। वाजेभिः अन्नैरस्मदीयैर्गृहीतैः इत्यर्थः। एत्य च स्तोकेन अपराधेन मा हृणीयथाः मा क्रोधं गमः।

मा रोषीरित्यर्थः। कथं पुनः मा हृणीयथाः। उच्यते। महानिव युवजानिः। युवतिर्जाया यस्य स युवजानिः। तरुणभार्य इत्यर्थः। स यथा तरुण्या भार्यायाः अपराधेऽपि तस्या न रुष्यति तद्वन्मा रोषीरित्यर्थः॥

मेधातिथिप्रियमेधौ। उपायाहि नः अस्मदीयम्। सुतं सोमम्। वाजेभिः अन्नैः अस्मभ्यं देवैः सार्धम्। मा हृणीयथाः मा क्रुद्धोऽसि। महान् प्रवृद्धः इव युवजानिः। युवतिर्जाया यस्य स युवजानिः। स यथा जायामभिगच्छति न च तामभिक्रुध्यति तद्वत्॥ ५॥

कदा वसो स्तोत्रं हर्यत आव श्मशा रुधद्वाः। दीर्घं सुतं वाताप्याय॥

दुर्मित्रस्य सुमित्रस्य वार्षम्। कदा इत्येतत् रुधदित्यनेन सम्बन्धयितव्यः। वसो प्रशस्तधनवन्। यदिदं स्तोत्रं हर्यते कामयमानाय तुभ्यं कृतं अस्माभिः। आकारः पदपूरणः। अवेत्ययमुपसर्गः व्यवहितोऽपि रुधदित्याख्यातेन सम्बध्यते। कदा अवरुधत् कस्मिन् काले अवरोत्स्यति। श्मशा वाः। वाःशब्देन उदकमुच्यते। श्मशाशब्देनापि कुल्योच्यते। लुप्तोपमं चेदं द्रष्टव्यम्। श्मशेव कुल्येवोदकम्। एतदुक्तं भवति। यथा कुल्या उदकमवरुणद्धि तद्वत्कदा स्तोत्रं अवरोत्स्यति। श्रोष्यसीत्यर्थः। कीदृशं स्तोत्रम्। दीर्घम्। सुतं अभिषुतं सोमं प्रति। अथवा सुतमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया। सुते अभिषुते सोमे। वाताप्याय। वाताप्या उदकम्। तस्य अर्थाय। उदकार्थमित्यर्थः॥

दुर्मित्रः सुमित्रो वा। कदा श्मशा वायुः। शु आशु अश्नुत इति श्मशा वायुः इति यास्कः। आ अभिमुखं अवारुधत् अवरुन्धीत। वाः उदकम्। तव स्तोत्रं हर्यते कामयमानाय यजमानाय। हे वसो प्रशस्य

इन्द्र। दीर्घं दीर्घकालम्। सुतं अभिषवणं सोमस्य। वाताप्याय उदकाय भवति इति। स्तोत्रैः यज्ञैश्च प्रीतः देवः वर्षति। वातं प्राणं आप्याययति इति वाताप्यं उदकम्। आपोमयः प्राणः इति श्रुतेः॥ ६॥

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिबा सोममृतूँ२रनु। तवेदं सख्यमस्तृतम्॥

मेधातिथेरार्षम्। ब्राह्मणात् ब्रह्मणः स्वभूतात्। हे इन्द्र राधसः। राध इति धननाम। तच्चात्र सोमपात्रं परिगृह्यते। एतदुक्तं भवति। ब्रह्मणः प्राक् स्वभूतात् सोमपात्रात्पिब सोमम्। ऋतून् अनु ऋतूनां पश्चात्। कस्मात् पिबामि। उच्यते। यस्मात्तवेदं सख्यं यष्टृयष्टव्यलक्षणम्। अस्तृतं अहिंसितम्। यस्मात्त्वं सर्वदा यष्टव्यः तस्मात् पिबेत्यर्थः॥

मेधातिथिः। इयं ब्राह्मणाच्छंसिन ऋतुयाज्येति कौषीतकिनः। प्रस्तोतुश्च तदानीं क्वचिदपि विहितं संभाव्येत्। ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिनो यागात्। राधसः राधकान्। पिब सोमं ऋतून् अनु। तृतीयार्थे (पा. १.४.८५) इति अनुः कर्मप्रवचनीयः। तद्योगात् ऋतूनिति द्वितीया। ऋतुनेत्यर्थः। बहुवचनं व्यत्ययात्। ऋतुना नभस्संज्ञेन सह पिब सोमम्। तव इदं सख्यं अस्माभिः जातं अस्तृतं अहिंसितं भवति॥ ७॥

वयं घा ते अपि स्मसि स्तोतार इन्द्र गिर्वणः। त्वं नो जिन्व सोमपाः॥

मेधातिथेरार्षम्। वयम्। घ इति पादपूरणः। ते तव। अपीति पादपूरणः। स्मसि भवामः। कः। उच्यते। स्तोतारः वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः। हे इन्द्र गिर्वणः। गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः। ताभिर्यः वन्यते संभज्यते स गिर्वणाः। तस्य सम्बोधनं हे गिर्वणः। वाग्भिः संभजनीय इत्यर्थः। एतत् ज्ञात्वा त्वं नः अस्माकं जिन्व प्रीणय। एतेन तर्पयेत्यर्थः। हे सोमपाः सोमानां पातः॥

मेधातिथिः। वयं स्तोतारः। चेति पूरणः। ते तव स्वभूताः। अपि स्मसि अपि भवामः। किमस्मान् त्वदीयत्वेन नाङ्गीकरोषि इत्यर्थः। हे इन्द्र गिर्वणः गीर्भिः वननीय। त्वं वो जिन्व पूरय कामैः हे सोमपाः॥ ८॥

एन्द्र पृक्षु कासु चिन्नृम्णं तनूषु धेहि नः। सत्राजिदुग्र पौंस्यम्॥

वामदेवस्यार्षम्। आ इत्ययमुपसर्गो धेहीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। हे इन्द्र पृक्षु। पृची सम्पर्के इत्यस्येदं रूपम्। सम्पृच्यन्ते यस्यां यागक्रियायां यजमाना देवैः सह सा पृक्। तासु पृक्षु। यागक्रियासु इत्यर्थः। कासुचित् नृम्णं धनम्। तनूषु शरीरेषु। आधेहि नः। आ इत्ययं निशब्दस्य स्थाने द्रष्टव्यः। निधेहि। स्थापयेत्यर्थः। कस्य पुनः तनूषु। उच्यते। नः अस्माकं स्वभूतासु तनूषु। किंच सत्राजित्। सत्राशब्दः यद्यपि सत्यनाम तथापीह सदाशब्दस्यार्थे द्रष्टव्यः। सदाजिदिति सत्राजित्। सदा शत्रूणां जेता इत्यर्थः। हे उग्र अप्रसह्य। पौंस्यं बलम्। द्वितीयानिर्देशान्निधेहीत्येतदनुषज्यते। बलं च तनूषु निधेहीत्यर्थः॥

वामदेवस्यार्षम्। हे इन्द्र पृक्षु सङ्ग्रामेषु कासुचित् यासु कासुचित्। सर्वासु इत्यर्थः। पौंस्यमिति व्यवहितमपि अत्र सम्बध्यते योग्यत्वात्। पौंस्यं आधेहि संग्रामेषु प्रवृत्तेषु। नृम्णं सुखं च आधेहि। नः तनूषु अङ्गेषु। हे सत्राजित् सर्वस्य जेतः। उग्र ओजस्विन्॥ ९॥

एवा ह्यसि वीरयुरेवा शूर उत स्थिरः। एवा ते राध्यं मनः॥

श्रुतकक्षस्यार्षम्। एवशब्दः पदपूरणः। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मात्त्वं असि भवसि वीरयुः। वीरा यजमानपुरुषाः। तान् कामयते यः सः वीरयुः। वीरयतेः युप्रत्ययः। वीरयुः यजमानकाम इत्यर्थः। यस्मात्त्वं

शूरः । उत अपि च स्थिरः । यस्मादिति वचनात्तस्मादित्यध्याहार्यम् । तस्मात् ते तव यागादिभिः राध्यं आराधनीयं मनः । तस्मात्त्वं यष्टव्य इत्यर्थः ॥

श्रुतकक्षः । एवं पूर्वैः स्तुत इन्द्रः स्तोत्रैः कामान् प्रयच्छन् तेन तुष्टः ब्रवीति । एव एवम् । हि इति प्रसिद्धौ । त्वं वीरयुः स्तोत्रकामः असि । एवं च शूरः असि । उत अपिच । स्थिरः असि । एवं च ते तव मनः अन्नं राध्यं संग्रामधनयोग्यं भवति हे इन्द्र ॥ १० ॥

तृतीये चतुर्थी दशत्या

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।
ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥

वसिष्ठस्यार्षम् । इन्द्रो देवता । बृहती छन्दः । अभीत्ययमुपसर्गः नोनुम इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । त्वा त्वां हे शूर विक्रान्त अभिनोनुमः । नु स्तुतावित्यस्येदं रूपम् । आभिमुख्येन अत्यर्थं पुनः पुनर्वा स्तुमः । कथं पुनः स्तुमः । उच्यते । अदुग्धा इव धेनवः । अचिरप्रसूता गावः धेनुशब्देनोच्यन्ते । ताः यथा आत्मीयं वत्सं स्नेहार्द्रेण मनसा हुंकारादिभिरभिनन्दन्ति तद्वत्स्तुम इत्यर्थः । कीदृशं स्तुमः । उच्यते । ईशानमीश्वरं अस्य जगतः । स्वर्दृशम् । स्वः आदित्यः । तमिव यः पश्यति सः स्वर्दृक् । आदित्यमिव सर्वस्य जगतः द्रष्टारमित्यर्थः । ईशानमीश्वरं तस्थुषः स्थावरस्य । स्थावरग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । जङ्गमस्य चेत्यर्थः ॥

ऋचोऽशीतिरभित्वेति बृहत्यः सकला अपि ।
न हि वो मारुती तत्र प्रति त्वाद्येति संस्तुतिः ॥
आदित्यानामथेन्द्राग्नी अपादिन्द्राग्निसंस्तुतिः ।
आश्विन्युक्ता शचीभिर्नो द्वृयचं चेमा उ मामिति ॥
यदा कदा वरुणस्य त्वष्टा नो बहुदेवता ।
उषस्या प्र त्यु इत्येषा बण्महाँ सूर्यसंस्तवः ॥
इत्येकादश ताभ्योऽन्या ऐन्द्रय ऐकोनसप्ततिः ॥

वसिष्ठः । अभिनोनुमः भृशं अभिष्टुमः त्वा त्वां वयं हे शूर । अदुग्धा इव धेनवः सन्तः सोमपूर्णचमसत्वेन । ईशानं अस्य जगतः जङ्गमस्य । स्वर्दृशं सर्वदृशम् । ईशानं तस्थुषः स्थावरस्य च हे इन्द्र । तिष्ठतेर्लिटः क्वसुः । तस्थिवच्छब्दात् वसोस्संप्रसारणम् (पा. ६. ४. १३१) इति षष्ठ्यां संप्रसारणे तस्थुष इति रूपम् ॥ १ ॥

त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः ।
त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥

शंयोरार्षम् । इत् हि । द्वावपि पदपूरणौ । हवामहे । सातिर्लाभः । तस्मादियं निमित्तसप्तमी । निमित्तं च प्रयोजनम् । धनलाभार्थमित्यर्थः । कस्य पुनर्लाभार्थम् । उच्यते । वाजस्य अन्नस्य । के पुनः सन्तः हवामहे । उच्यते । कारवः स्तोतार इत्यर्थः । किंच त्वाम् । द्वितीयानिर्देशात् ह्वयतिरनुषक्तव्यः । त्वां ह्वयन्ति वृत्रेषु शत्रुषु । यस्य च भावेन भावलक्षणम् (पा. २. ३. ३७) इति सप्तमी । तच्छ्रुतेश्च लक्षणभूतं योग्यक्रियापदमध्याहर्तव्यम् । शत्रुषु हन्तव्येषु । हे इन्द्र सत्पतिं सतां पालयितारम् । नरः अन्येऽपि मनुष्याः । त्वां काष्ठासु । काष्ठाशब्देन वृष्टिलक्षणाः आपः उच्यन्ते । तस्मादियं निमित्तसप्तमी । अप्सु च निमित्तभूतासु । तदर्थं त्वामाह्वयन्तीत्यर्थः । कस्य पुनः सम्बन्धिनीष्वप्सु निमित्तभूतासु । उच्यते ।

अर्वतः। ऋ गतावित्यस्य वनिप्रत्ययान्तस्य अवर्णः त्वादेशेनैतद्रूपम्। गन्तुर्मेघस्य स्वभूतास्वित्यर्थः। अथवा काष्ठाशब्देन सङ्ग्राम उच्यते। अर्वशब्देनापि अश्व उच्यते। अन्तर्णीतमत्वर्थमेतद्द्रष्टव्यं प्रथमाबहुवचनान्तं च। सङ्ग्रामेषु सङ्ग्रामभूमिषु वा स्थिताः अर्वतः अश्ववतः आत्मनो जयार्थं त्वामाह्वयन्तीत्यर्थः ॥

शंयुः भारद्वाजः। त्वामित् त्वामेव वयं हवामहे आह्वयामः। हि इति पूरणः। सातौ लाभे निमित्ते। वाजस्य अन्नस्य। कारवः स्तोतारः। त्वां हवामहे वृत्रेषु उपद्रवेषु सत्सु हे इन्द्र। सतां प्रभवतां श्रेष्ठः सत्पतिः। तं नरः मनुष्याः वयं त्वां हवामहे। काष्ठासु युद्धेषु अर्वतः अश्वस्य। अश्वार्थम्॥ २॥

अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्च यथा विदे।
यो जरितृभ्यो मघवा पुरूवसुः सहस्रेणेव शिक्षति॥

वालखिल्यानामार्षम्। अभि प्र इत्युपसर्गौ अर्चेत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यौ। वः। द्वितीयाबहुवचनमिदं एकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। त्वाम्। सुराधसं शोभनधनं इन्द्रम्। अर्च इति प्रथमपुरुषैकवचनमिदमुत्तमपुरुषैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। अभिप्रार्चामि। आभिमुख्येन स्थित्वा प्रकर्षेण पूजयामीत्यर्थः। कीदृशमिन्द्रं पूजयामि। उच्यते। यः जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः। मघवान् धनवान्। पुरूवसुः। पुर्विति बहुनाम। वस्वित्यपि धननाम। पुरु धनं यस्य सः पुरुवसुः। पुरुवसुरेव पुरूवसुः। बहुधन इत्यर्थः। सहस्रेणेव प्रकारेणेति वाक्यशेषः। बहुभिः प्रकारैरित्यर्थः। शिक्षति ददातीत्यर्थः। किं पुनर्ददाति। सामर्थ्याद्धनम्॥

वालखिल्या ऋषयः। अभि उद्दिश्य इन्द्रं प्रार्च प्रगाय हे स्तोतः। वः। त्वमित्यर्थः। सुराधसं सुधनं इन्द्रम्। यथा विदे विद्यते ज्ञायते यथा

तथा प्रार्च। यः मघवा। मघं दानं मंहते। दानवान् नित्यदानः। पुरूवसुः बहुधनः। जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः। शिक्षति प्रयच्छति। पुरूवसुः इति विशेषणबलात् वसूनि सिध्यन्ति। सहस्रेण इति विभक्तिव्यत्ययः। सहस्रं धनानि। इव इति पूरणः ॥ ३ ॥

तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः।
अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥

नोधस आर्षम्। तं वः। द्वितीयाबहुवचनमिदमेकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। त्वाम्। इन्द्र दस्मम्। तसु दसु उपक्षये इत्यस्येदं रूपम्। उपक्षयितारं शत्रूणाम्। ऋतीषहम्। ऋतयः सेनाः गन्तृत्वात्। ता योऽभिभवति स ऋतीषाट्। तं ऋतीषहम्। परकीयानां सेनानामभिभवितारं इत्यर्थः। वसो प्रशस्तधन। अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य। मन्दानम्। मदि मुदि मोदे इत्यस्येदं रूपम्। अत्तारम्। भक्षयितारमित्यर्थः। अभीत्ययमुपसर्गः नवामहे इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। वत्सं न वत्समिव। यथा वत्सं धेनवः अचिरप्रसूता गावः तद्वदित्यर्थः। स्वस्वरेषु यागगृहेषु। इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे। नु स्तुतावित्यस्येदं रूपम्। अभिनवामहे। आभिमुख्येन स्तुम इत्यर्थः॥

नोधाः। तं प्रसिद्धम्। दस्मं दर्शनीयम्। ऋतीषहम्। अर्तेः ऋतिः अरिः। अरीणामभिभवितारम्। वसोः प्रशस्यस्य अन्धसः अन्नस्य। तृतीयार्थे षष्ठी। मन्दानं मोदमानम्। अभिनवामहे अभिष्टुमः। इन्द्रं ईश्वरम्। गीर्भिः स्तुतिभिः। वत्सं न वत्समिव स्वसरेषु गोष्ठेषु धेनवः। इति सोमपूर्णतां आत्मनः द्योतयति ॥ ४ ॥

तरोभिर्वो विदद्वसुमिन्द्रं सबाध ऊतये।
बृहद्गायन्तः सुतसोमे अध्वरे हुवे भरं न कारिणम् ॥

कलेः प्रगाथस्य आर्षम् । तरोभिरात्मीयैर्बलैः । वः । द्वितीयाबहुवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । त्वाम् । विदद्वसुम् । विद्लेर्लाभार्थस्येदं रूपम् । वस्वित्यपि धननाम । विदितं धनं येन स विदद्वसुः । तम् । आत्मीयैर्बलैः शत्रुधनानामपहर्तारमित्यर्थः । इन्द्रं सबाधः मदीया ऋत्विजः । ऊतये तर्पणार्थं आत्मनः पालनार्थं वा । बृहद्गायन्तः सुष्ठु अर्चयन्तः । स्तुवन्त इत्यर्थः । सुतसोमे । सुतः अभिषुतः सोमो यस्मिन् स सुतसोमः ज्योतिष्टोमादिसोमयागः । तस्मिन् सुतसोमे । अध्वरे यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ । हुवे । उत्तमपुरुषैकवचनमिदं प्रथमपुरुषबहुवचनार्थे द्रष्टव्यम् । आह्वयन्ति । कथं पुनराह्वयन्ति । उच्यते । भरं न द्वितीयैकवचनं सप्तम्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । नशब्द उपरिष्टादुपचारत्वादुपमार्थीयः । भरे इव । सङ्ग्रामे इवेत्यर्थः । कारिणम् । करोतीति सन्निधानात् सङ्ग्रामम् । एतदुक्तं भवति । यथा सङ्ग्रामे योद्धा प्रतियोद्धारं महता यत्नेन आह्वयति तद्वदाह्वयन्तीत्यर्थः ॥

कलिः प्रगाथः । तरोभिः वेगैः युक्तः । वः । त्वामित्यर्थः । विदद्वसुं लब्धवन्तं धनानि । इन्द्रं ईश्वरम् । सबाधः संबाधमानाः परस्परम् । यद्वा बाधसहिताः शत्रुभिः बाध्यमानाः । ऊतये रक्षणाय । हुवे इति वचनव्यत्ययः । ह्वयामहे । बृहत् परिवृढं गुणैः । साम गायन्तः सुतसोमे अध्वरे यज्ञे । भरं न भरन्तमिव बलवन्तमिव । कारिणं उपकारिणं योद्धारम् ॥ ९ ॥

तरणिरित्सिषासति वाजं पुरन्ध्या युजा ।
आ व इन्द्रं पुरुहूतं नमे गिरा नेमिं तष्टेव सुद्रुवम् ॥

वसिष्ठस्यार्षम् । तरणिः क्षिप्रकारी इन्द्रः । इदिति पदपूरणः । सिषासति संभक्तुमिच्छति । किम् । उच्यते । वाजं अन्नम् । पुरन्ध्या

पत्न्या। युजा युक्तेन। आकारः पदपूरणः। वः। युष्मच्छब्दोऽत्र व्यत्ययेन अस्मच्छब्दस्य स्थाने द्रष्टव्यः। बहुवचनमेकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। मम वसिष्ठस्य स्वभूतम्। यत एवमतः इन्द्रं पुरुहूतं बहुभिर्यजमानैः यज्ञेष्वाहूतम्। नमे प्रह्वीकरोमि। ऋजुं करोमीत्यर्थः। केन पुनर्ऋजुं करोमि। उच्यते। गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा। स्तुत्वेत्यर्थः। कथं ऋजुं करोमि। उच्यते। नेमिं तष्टेव सुद्रुवं शोभनकाष्ठम्। एतदुक्तं भवति। यथा शोभनं काष्ठं तक्षणादिभिः तष्टा वर्धकिः वक्रं करोति तद्वत् स्तुतिभिः ऋजूकरोमीत्यर्थः ॥

वसिष्ठः। तरणिरित् त्वरित एव। स्तुत्यादिषु सिषासति संभजति। वाजं अन्नम्। पुरन्ध्या बुद्ध्या। युजा सहायभूतया। सिषासति इत्यत्र सनोतेः स्वार्थिकस्सन्। आनमे वशं नयामि। वः त्वाम्। इन्द्रं ईश्वरम्। पुरुहूतं बहुभिराहूतम्। गिरा स्तुत्या। नेमिं चक्रस्य बाह्यवलयम्। तष्टेव तक्षेव। यथा नेमिं तष्टा आनमते सुद्रुवं शोभनदारुकं तथा त्वां आनमे ॥ ६ ॥

तृतीये पञ्चम्या दशत्या

नकिष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार सदावृधम्।
इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्तमृभ्वसमधृष्टं धृष्णुमोजसा ॥

पुरुहन्मन आर्षम्। नकिः न कश्चित् रक्षःपिशाचादि वा। तं यजमानम्। कर्मणा मारणात्मकेन। नशत्। शुद्धोऽप्ययं नशिः विपूर्वो द्रष्टव्यः अन्तर्णीतश्च। विनाशयतीत्यर्थः। यो यजमानः किं कृतवान्।

उच्यते । यश्चकार करोति । सदा सर्वदा वृधं वर्धयितारम् । इन्द्रं न । न-शब्द उपरिष्टादुपचारत्वादुपमार्थीयः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इति पादपूरणः । यः सर्वदा वर्धयितारं आत्मनः इन्द्रं करोतीत्यर्थः । कैः पुनर्वर्धयितारमिन्द्रं करोति । उच्यते । यज्ञैरग्निष्टोमादिभिः । कीदृशमिन्द्रम् । उच्यते । विश्वगूर्तं सर्वशत्रूणां वधाय आवृतम् । ऋभ्वसं महान्तम् । अधृष्टमधर्षितम् । अनभिभूतपूर्वं केनचिदित्यर्थः । धृष्णुं शत्रूणामभिभवितारम् । ओजसा स्वेन बलेन ॥

पुरुहन्मा । नकिः नशत् न व्याप्नुयात् । नानुगच्छेत् । तं जनं कर्मणा स्तुतिभिः । यः कश्चन इन्द्रं सदावृधं सर्वदा वृद्धं चकार कुर्यात् यज्ञैः । नेति पूरणः । विश्वगूर्तं विश्वैः स्तुतम् । गृणातेर्गूर्तः । ऋभ्वसं महान्तम् । ऋभु भवति इति ऋभ्वसः । अधृष्टं अनभिभूतम् । धृष्णुं धर्षकम् । ओजसा बलेन । सकललोकधृष्णुं बलेनापि अधृष्यम् ॥ १ ॥

य ऋते चिदभिश्रिषः पुरा जत्रुभ्य आतृदः ।
संधाता संधिं मघवा पुरूवसुर्निष्कर्ता विह्रुतं पुनः ॥

प्रगाथस्यार्षम् । भग्नस्य महावीरस्याभिमर्शनमनया ऋचा क्रियते । य इन्द्रः । ऋते यज्ञे । चिदिति पादपूरणः । अभिश्लिषः अभिराभिमुख्ये । श्रिषतिः श्रयणार्थः । आभिमुख्येन श्रितः अभिश्रितः । तस्य । अभिश्रिषः । यज्ञे आश्रितस्य महावीरस्येत्यर्थः । पुरा प्राक् । जत्रुभ्यः ग्रीवानाडीभ्य इत्यर्थः । आतृदः आतर्दनात् । प्राक् ग्रीवानाडीभ्यो हिंसाया इत्यर्थः । सन्धाता सन्धिं इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । सन्धेः भग्नस्यापि महावीरस्य य इन्द्रः सन्धाता । मघवान् पुरूवसुः बहुधनः । निष्कर्ता संस्कर्तेत्यर्थः । कीदृशस्य पुनर्महावीरस्य संस्कर्ता । उच्यते । विह्रुतम् । इदमपि षष्ठ्यर्थे द्वितीया ।

विह्रुतस्य इतश्चेतश्च विक्षिप्तावयवस्य । भग्नस्येत्यर्थः । किं सकृदेव संस्कर्ता । उच्यते । पुनः पुनः । य ऋते चिदिति यच्छब्दश्रुतेः साकाङ्क्षत्वात् तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥

मेधातिथिः मेध्यातिथिश्च अस्याः परस्याः चर्षी । यो मघवा इन्द्रः ऋते चित् विनापि अभिश्लिषः अभिश्लेषकात् श्लेष्मणः । येन छिन्नं संश्लिष्यते तत् श्लेष्म । पुरा पुरस्तादेव । जतृभ्यः अंसग्रीवाभ्यां मध्ये नाडीभ्यः । आतृदः आतर्दनात् लोहितनिस्सारणात् । पुरा छिन्नमात्र एव सन्धि सन्धातव्यम् । सन्धाता संधातुं शक्तः । पुरूवसुः बहुधनः । स इन्द्रः विह्रुतं विच्छिन्नम् । पुनः निष्कर्ता संस्कर्ता भवति ॥ २ ॥

आ त्वा सहस्रमा शतं युक्ता रथे हिरण्यये ।
ब्रह्मयुजो हरय इन्द्र केशिनो वहन्तु सोमपीतये ॥

प्रगाथस्यार्षम् । आ इत्ययमुपसर्गः वहन्त्वित्येतेन सम्बध्यते । आवहन्तु । त्वा त्वां सहस्रम् । आ इत्युपसर्गाभ्यासात् क्रियापदाभ्यासः । आवहन्तु त्वां सहस्रसङ्ख्याकाः । शतसङ्ख्याकाश्च आवहन्तु । हरय अश्वाः । कीदृशाः सन्तः आवहन्तु । उच्यते । युक्ताः नियुक्ता इत्यर्थः । क पुनर्नियुक्ताः । उच्यते । रथे हिरण्यये हिरण्मये । ब्रह्मयुजः । एतदपि अश्वानामेव विशेषणम् । ब्रह्म अन्नम् । तेन निमित्तभूतेन ये युज्यन्ते ते ब्रह्मयुजः । हविर्लक्षणस्यान्नस्य भक्षणाय गन्तुं ये रथे नियुज्यन्त इत्यर्थः । अथवा अन्नैर्विद्यमानलक्षणं ब्रह्म । तेन निमित्तभूतेन ये युज्यन्ते ते ब्रह्मयुजः । अथवा ब्रह्मणा प्रजापतिना अनुज्ञातस्येन्द्रस्य ये युज्यन्ते ते ब्रह्मयुजः । हे इन्द्र केशिनः केशवन्तः । किमर्थं पुनरावहन्तु । उच्यते । सोमपीतये सोमपानार्थमित्यर्थः ॥

आवहन्तु त्वां सहस्रं हरयः । आवहन्तु शतम् । युक्ताः सन्तः । रथे हिरण्यये हिरण्मये । ब्रह्मयुजः मन्त्रैर्युज्यमानाः । केशिनः प्रशस्तकेशाः । हे इन्द्र सोमपीतये सोमपानार्थम् ॥ ३ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।
मा त्वा केचिन्नियेमुरिन्न पाशिनोऽति धन्वेव ताँ इहि ॥

विश्वामित्र आह । आ इत्ययमुपसर्गः याहीत्याख्यातेन सम्बध्यते । आयाहि अस्मद्यज्ञं हे इन्द्र । कैः पुनरागच्छामि । उच्यते । मन्द्रैर्मन्द्रस्वरैः गम्भीरस्वरैः हरिभिः । मयूररोमभिः मयूरशब्दसदृशैर्हेषितशब्दैरित्यर्थः । अथवा मयूरपक्षसदृशैः रोमभिः । मा इत्ययमुपसर्गः नियेमुरित्यनेन सम्बध्यते । यमिश्चात्र बन्धनार्थः । मा नियेमुस्त्वां केचित् । मा निबध्नन्त्वित्यर्थः । इदिति पादपूरणः । न पाशिनः । नशब्दः पुरस्तादुपचारोऽपि इह उपमार्थीयः । पाशिन इव । एतदुक्तं भवति । यथा केचित्पाशिनः लुब्धकाः शकुनिं निबध्नन्ति तद्वत् त्वां आगच्छन्तं मा केचिन्निरुध्यन्तु इत्यर्थः । यद्यपि च केचिन्निरुध्यन्ति तथापि । अति इत्ययमुपसर्गः । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः । यत्र क्रियावाची कश्चिच्छब्दः प्रयुज्यते तत्र विशेषमाहुः । यत्र तु न प्रयुज्यते तत्र ससाधनां क्रियामाहुः । न चात्र क्रियावाची कश्चिच्छब्दः प्रयुज्यते । अत उपसर्गः एवं क्रियां ब्रवीति । अतीत्य तान् धन्वेव । इवशब्दः उपमार्थस्यासंभवात्पादपूरणः । धन्वेत्यत्र च तृतीयायाः लुग्द्रष्टव्यः । धन्वना अन्तरिक्षेण । अथवा धन्वना धनुषा । अस्त्रैर्विजित्य तान् इह आगच्छ । एतदुक्तं भवति । यद्यप्यतीत्य तान् अन्तरिक्षेण धनुषा वा विजित्य आगच्छेत्यर्थः ॥

विश्वामित्रः । आयाहि मन्द्रैः मदनशीलैः स्तुत्यैर्वा हरिभिः । मयूररोमभिः श्यामवर्णैः । हे इन्द्र मा नियेमुः मा निरोत्सिषुः त्वां केचित् अन्ये स्तोत्रस्तु-

तिभिः। इत् एव। न पाशिनः। नेति पुरस्तादुपचारोऽपि उपमार्थीयः। पाशिनः इव पक्षिणं पाशैः अति अतीत्य तान् अन्यान् इहि गच्छ अस्मान्। धन्वेव मरुदेशमिव पिपासितः॥ ४॥

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम्।
न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः॥

गौतम आह। त्वं हे इन्द्र अङ्ग क्षिप्रम्। प्रशंसिषः। प्रशस्तं करोषि। देवः दानात् द्योतनात् द्युस्थानात् शत्रूणां दमनाच्च। हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन्। कं पुनः क्षिप्रं प्रशस्तं करोषि। उच्यते। मर्त्यं स्तोतारं मनुष्यम्। किंच न त्वदन्यः हे मघवन् धनवन् अस्ति विद्यते। मर्डिता सुखयिता हे इन्द्र। यत एवमतो ब्रवीमि उच्चारयामि। ते तव। वचः स्तुतिलक्षणं वचनम्। एतदुक्तं भवति। यत एवमतोऽहमपि गौतमः त्वां स्तौमीत्यर्थः॥

गौतमः। प्रशंसिष इति अन्तर्णीतण्यर्थः। प्रशंसयः। प्रशस्तं कुरु। मर्त्यं स्तोतारम्। अङ्ग क्षिप्रम्। देवः त्वं शविष्ठ अतिशयेन बलयुक्त। न त्वदन्योऽस्ति मर्डिता सुखयिता। हे मघवन् इन्द्र। अतो ब्रवीमि ते तुभ्यं वचः स्तुतिरूपम्॥ ५॥

त्वमिन्द्र यशा अस्यृजीषी शवसस्पतिः।
त्वं वृत्राणि हंस्यप्रतीन्येक इत् पुर्वनुत्तश्चर्षणीधृतिः॥

नृमेधसः पुरुमेधसश्च आर्षम्। हे इन्द्र यशाः यशः अन्नं कीर्तिर्वा। अन्तर्णीतमत्वर्थं चेदं द्रष्टव्यम्। यशस्वी अन्नवान्वा कीर्तिमान्वा। असि भवसीत्यर्थः। ऋजीषी। सोमस्य पूयमानस्य यदतिरिच्यते तत् ऋजीषम्।

तेन तद्वान् । कथं पुनरसौ तेन तद्वान् । उच्यते । शवसः पतिः । शवः बलम् । तस्याधिपतिभूतः । किंच त्वं वृत्राणि हंसि शत्रुकुलानि मेघवृन्दानि वा । कीदृशानि पुनर्वृत्राणि हंसि । उच्यते । अप्रतीनि अप्रतिकुर्वन्ति । प्रतिबन्धं कर्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । एक इत् । इच्छब्द एवशब्दस्यार्थे । एक एव हंसि । केन पुनः हंसि । उच्यते । पुरु बहुरूपः । अनुत्तः । चर्षणीधृतिः । चर्षणयो मनुष्याः । तैर्यो धार्यते स चर्षणीधृत् । तेन चर्षणीधृता । एतदुक्तं भवति । तव पश्चाद्यः मनुष्यैः धार्यते वज्रः तेन हंसीत्यर्थः । कथं च मनुष्यैः धार्यते वज्रः । प्रभूणां येऽनुचरास्ते धारयन्त्यायुधम् । अथवा यजमानस्य चर्षणयः स्वभूता ऋत्विजः । तैर्धार्यते यः स वज्रोऽभिधीयते । अथवा चर्षणीधृतिरिन्द्रः । मनुष्याश्चर्षणयः । तं धारयति इति वा ॥

नृमेधाः पुरुमेधाः च । त्वं हे इन्द्र यशाः यशस्वी असि । यशश्शब्दान्मत्वर्थीयलोपः । ऋजिषी । ऋजीषं गतरसमपि सोमं न त्यजसि सोमेच्छया । ऋजीषं हि तृतीयसवनेऽभिषुण्वन्ति । शवसो बलस्य पतिः । त्वं वृत्राणि शत्रून् हंसि । अप्रतीनि अप्रतिद्वन्द्वीनि । एक इत् एक एव । पुरू पुरूणि बहूनि । शेश्छन्दसि (पा. ६. १. ७०) इति शेर्लोपः । अनुत्तः अप्रेरितः केनापि । चर्षणीधृतिः चर्षणीनां जनानां धारकः त्वम् ॥ ६ ॥

इन्द्रमिद्देवतातय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।
इन्द्रं समीके वनिनो हवामह इन्द्रं धनस्य सातये ॥

मेधातिथिराह । इन्द्रं इत् । इच्छब्दः एवशब्दस्यार्थे । इन्द्रमेव । देवतातये यज्ञे इत्यर्थः । इन्द्रमेव प्रयति प्रोत्सरति । अध्वरे यज्ञे । इन्द्रमेव समीके सङ्ग्रामे । वनिनः । वनमुदकं सोमलक्षणम् । तेन तद्वन्तः ।

सोमवन्त इत्यर्थः । इन्द्रमेव धनस्य सातये लाभार्थमित्यर्थः । हवामहे इत्येतत्सर्वत्रानुषक्तव्यम् ॥

मेधातिथिः तिसृणामृषिः । इन्द्रमित् इन्द्रमेव देवतातये यज्ञाय यज्ञलाभार्थं हवामहे । इन्द्रमेव प्रयति प्रयच्छति क्रियमाणे अध्वरे हवामहे । इन्द्रं समीके सङ्ग्रामे । वनिनः संभजनवन्तः हवामहे । इन्द्रं हवामहे धनस्य सातये लाभाय ॥ ७ ॥

इमा उ त्वा पुरूवसो गिरो वर्धन्तु या मम ।
पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूषत ॥

मेधातिथेरार्षम् । इमाः । उ इति पदपूरणः । त्वा त्वाम् । पुरूवसो । पुर्विति बहुनाम । वस्वित्यपि धननाम । पुरु वसु यस्य सः पुरुवसुः । पुरुवसुरेव पुरूवसुः । छान्दसो दीर्घः । तस्य सम्बोधनं हे पुरूवसो । बहुधन । गिरः स्तुतयः वर्धन्तु । वृधिरन्तर्णीतण्यर्थो द्रष्टव्यः । वर्धयन्तु । कतमाः । उच्यते । याः मम मेधातिथेः स्वभूताः । सत्कर्तृका इत्यर्थः । किंच येऽप्येते मदीया ऋत्विजः पावकवर्णाः पावक इव वरणीयाः । शुचयः दीप्ताः । विपश्चितः मेधाविनः । एतेऽपि स्तोमैः स्तोत्रैस्त्वां अभि अनूषत आभिमुख्येन अस्तुवत स्तुवन्ति वा । एतत्कर्तृका अपि स्तुतयः त्वां वर्धयन्तीत्यर्थः ॥

इमा गिरः स्तुतयः । त्वा त्वां वर्धन्तु हे पुरूवसो बहुधन । याः मम मदीया गिरः ता इमा इति समन्वयः । पावकवर्णाः शुचयः विपश्चितः विद्वांसः अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति स्तोमैः त्वाम् ॥ ८ ॥

उदु त्ये मधुमत्तमा गिरस्तोमास ईरते ।
सत्राजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथा इव ॥

मेधातिथेरार्षम् । उदित्ययमुपसर्गः ईरते इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । त्येशब्दस्तवशब्दपर्यायः । त्ये तव । मधुमत्तमाः अत्यन्तमधुराः । प्रीतिकरा इत्यर्थः । गिरः स्तुतयः स्तोत्रलक्षणाः । स्तोमासः स्तोत्राणि च । उदीरते शस्त्राणि ते ऊर्ध्वं गच्छन्ति । भवन्तं इन्द्रं प्रतिगच्छन्तीत्यर्थः । कथं पुनः उदीरते । उच्यते । यथा सत्राजितः । सदा ये जयन्ति शत्रून् ते सत्राजितः । सदा शत्रूणां जेतारः । धनसाः परकीयानां धनानां सम्भक्तारः । आहर्तार इत्यर्थः । अक्षितोतयः । अक्षीणा ऊतिः पालनं येषां ते अक्षितोतयः । अक्षीणपालना इत्यर्थः । वाजयन्तः पूजयन्तः । अथवा वाजशब्दो वेगवचनः । वेगवन्तः रथा इव । एतदुक्तं भवति । यथा एवंगुणविशिष्टा रथाः गच्छन्ति तद्वत् त्वां प्रति मदीयानि शस्त्राणि स्तोत्राणि च गच्छन्तीत्यर्थः ॥

उदीरते उदीरयन्ते । त्ये ते इमे स्तोमासः स्तोतारः । मधुमत्तमाः रसवत्तमाः । गिरः स्तुतीः । सत्राजितः सर्वदा जेतारः इन्द्रप्रसादात् । धनसाः धनानां संभक्तारः । अक्षितोतयः अक्षीणरक्षाः । वाजयन्तः युद्धमिच्छन्तः रथा इव अकृतनेमिस्वनाः ॥ ९ ॥

यथा गौरो अपा कृतं तृष्यन्नेत्यवेरिणम् ।
अपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि कण्वेषु सु सचा पिब ॥

देवातिथेरार्षम् । यथा गौरः गौरमृगः सिंहो व्याघ्रो वा । अपा उदकेन कृतं प्रदेशं तडागादिकं प्रति । तृष्यन् एति आगच्छति । अव इत्युपसर्गश्रुतेः क्रियापदमध्याह्रियते । अवहाय । इरिणं प्रदेशम् । एवं त्वां हे इन्द्र अपित्वे अपगमनकाले । प्रपित्वे प्राप्ते । नः अस्माकम् । तूयं तूर्णां क्षिप्रं आगहि आगच्छेत्यर्थः । एत्य च कण्वेषु । सप्तमीबहुवचनमिदं

तृतीयाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । कण्वैर्मेधाविभिरस्मदीयैः ऋत्विग्भिः सह पिब सोमम् ॥

देवातिथिः काण्वः । यथा गौरः गौरमृगः । तृष्यन् पिपासुः । अपाकृतं वर्जितं उदकेन । इरिणं ऊषरं क्षेत्रम् । अवैति गच्छति अभिगच्छति । उदकभ्रान्त्या । इरिणमिति निदर्शनं उदकाभावात् तृष्णातिशयनिदर्शनार्थम् । तथा त्वं अपित्वे आगमने दिवसस्य । प्रातः । प्रपित्वे प्रगमने अपराह्णे । नः अस्मान् अभि । तूयं क्षिप्रम् । आगहि आगच्छ । आगत्य च कण्वेषु कण्वपुत्रेषु अस्मासु यजमानेषु । सु सुष्ठ त्वं पिब सोमं सचा सहास्माभिः ॥१०॥

तृतीये षष्ठ्या दशत्या

शग्ध्यू षु शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।
भगं न हि त्वा यशसं वसुविदमनु शूर चरामसि ॥

भर्गस्यार्षम् । शग्धि साधय । ऊ सु इति द्वावपि पदपूरणौ । हे शचीपते । शचीति कर्मनाम । शच्याः पतिः स्वामी शचीपतिः । तस्य सम्बोधनं हे शचीपते । सर्वकर्मणां ज्योतिष्टोमादीनां अधिपतिभूत इन्द्र । किं पुनर्याचामहे । विश्वाभिः ऊतिभिः । सहयोगलक्षणा एषा तृतीया । विश्वैः पालनैः सह । भगं न । नशब्द उपरिष्टादुपचारत्वादुपमार्थीयः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इति पदपूरणः । पालनसहितं धनमित्यर्थः । हीति पदपूरणः । कं पुनर्याचामहे । उच्यते । त्वा त्वां इन्द्रम् । कीदृशं त्वाम् ।

उच्यते । यशसम् । अन्तर्णीतमत्वर्थमिदं द्रष्टव्यम् । यशस्विनमन्नवन्तं त्वामित्यर्थः । वसुविदम् । वसु धनम् । तत् यः विन्दति लभते स वसुवित् । तं वसुविदम् । शत्रुवस्त्वार्थानां लब्धारमित्यर्थः । कस्मात्पुनस्त्वां प्रार्थयामहे । उच्यते । अनु शूर चरामसि । अन्वित्ययमुपसर्गः परिशब्दस्य पर्यायः । यस्मात्त्वां हे शूर परिचरामः तस्मात्प्रार्थयामः ॥

भर्गः । शग्धि देहि यदभिलषितं अस्माकं तत् । उ षु इतीमौ पूरणौ । हे शचीपते । शचीति प्रज्ञाकर्मणोः नाम । हे इन्द्र विश्वाभिः ऊतिभिः मरुद्भिः सह । भर्गं न भगमिव देवम् । हि यस्मात् त्वा त्वाम् । यशसं यशस्विनम् । वसुविदं धनलम्भनम् । अनुचरामसि परिचरामः हे शूर ॥ १ ॥

या इन्द्र भुज आभरः स्वर्वाँ असुरेभ्यः ।
स्तोतारमिन्मघवन्नस्य वर्धय ये च त्वे वृक्तबर्हिषः ॥

रेफ आह । यास्त्वं हे इन्द्र भुजः । भुज्यन्ते ताः इति भुजः अन्नानि । आभरः आहृतवानसि । केभ्यः सकाशात् । उच्यते । स्वर्वान् । स्वर्शब्दो धनवचनः । तद्यस्यास्ति सः स्वर्वान् । प्रथमैकवचनमिदं पञ्चमीबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । स्वर्वद्भ्यः धनवद्भ्यः । केभ्यः पुनः स्वर्वद्भ्यः । उच्यते । असुरेभ्यः सकाशादित्यर्थः । स्तोतारं इत् स्तोतारमेव । हे मघवन् धनवन् । अस्य । षष्ठ्येकवचनमिदं तृतीयाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । एभिरन्नैर्वर्धय पुष्टान् कुर्वित्यर्थः । न केवलं माम् । ये च त्वे । यस्य च भावेन भाव-लक्षणम् (पा २. ३. ३७) इत्येवमियं सप्तमी । तच्छब्दश्रुतेश्च लक्षणभूत-क्रियापदाध्याहारः । ये च त्वे त्वयि । त्वयीष्टव्ये सति । वृक्तबर्हिषः आस्तीर्णबर्हिषः त्वां ये व्यञ्जन्ते तानपि तैरन्नैः पोषयेत्यर्थः ॥

रेफः काश्यपः। याः भुजः भोजनानि धनानि। आभरः आहरः असुरेभ्यः। हे इन्द्र स्वर्वान् सर्वधनवान् त्वम्। तान् अस्मभ्यं प्रयच्छ इति शेषः। स्तोतारमित् स्तोतारमेव वर्धय। अस्य कर्मणः स्तोतारं इति सम्बन्धः। अथवा करणे षष्ठी। तव स्तोतारं अनेन धनेन वर्धय इति। ये च त्वे अन्ये वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः यज्वानः तांश्च वर्धय हे मघवन्॥ २॥

प्र मित्राय प्रार्यम्णे सचथ्यमृतावसो।
वरूथ्ये वरुणे छन्द्यं वचः स्तोत्रं राजसु गायत॥

जमदग्निः आत्मीयान् ऋत्विजः आह। प्रेत्ययमुपसर्गः गायत इत्यनेन सम्बन्धयितव्यः। मित्राय अर्यम्णे। द्वे अप्येते तादर्थ्यचतुर्थ्यौ। मित्रस्य अर्यम्णश्चार्थायेत्यर्थः। ऋतावसो। ऋतो यज्ञः। स वसुभूतो यस्य सः ऋतवसुः इन्द्रः। ऋतवसुरेव ऋतावसुः। छान्दसं दीर्घत्वम्। सम्बुध्येकवचनं चतुर्थ्यर्थे द्रष्टव्यम्। ऋतवसवे इन्द्रस्य चार्थायेत्यर्थः। वरुणे। सप्तम्येकवचनमिदं चतुर्थ्यर्थे द्रष्टव्यम्। वरुणस्य चार्थायेत्यर्थः। सचथ्यं सचनीयम्। सम्भजनीयमित्यर्थः। वरूथ्ये। सप्तम्येकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। वरूथ्यं वरणीयम्। छन्द्यम्। छन्दशब्देन स्तुतिरुच्यते। तस्यां स्तुतौ भवसीत्यर्थः। किं पुनस्तत्। वचः वचनं स्तोतृलक्षणं स्तोत्रं च। राजसु। सप्तमीबहुवचनमिदं चतुर्थी-बहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्। राजभ्य ईश्वरेभ्यः दीप्तेभ्यो वा मित्रादिभ्यः। तेषां अर्थाय। प्रगायत हे मदीया ऋत्विज इत्यर्थः॥

जमदग्निः। प्र प्रकर्षेण गायत इत्युपरितनं विपरिणतं अत्र सम्बद्धयते। गायत गीतं कुरु हे स्तोतः। मित्राय प्रगायत। अर्यम्णे च प्रगायत। सचथ्यं सचथस्य सेवायाः योग्यं स्तोत्रम्। हे ऋतावसो यज्ञधन। अथ जमदग्निः बहुवदात्मानं आह। वरूथ्ये वरूथ्यं वरूथाय गृहाय हितम्।

छन्द्यं कमनीयम् । वचः स्तोत्रम् । वरुणे वरुणमुद्दिश्य गायत । अथ सर्वान् आदित्यान् उद्दिश्य आह । स्तोत्रं गायत जमदग्नयः राजसु नियन्तृषु आदित्येषु । तान् उद्दिश्य ॥ ३ ॥

अभि त्वा पूर्वपीतय इन्द्र स्तोमेभिरायवः ।
समीचीनास ऋभवः समस्वरन् रुद्रा गृणन्त पूर्व्यम् ॥

मेधातिथेरार्षम् । अभीत्ययमुपसर्गः गृणन्त इत्याख्यातेन सम्बध्यते । त्वा त्वाम् । पूर्वपीतये अनादिकालप्रवृत्ताय सोमपानाय । हे इन्द्र स्तोमेभिः स्तोमैः । आयवः ऋत्विग्लक्षणा मनुष्याः । कीदृशा मनुष्याः । उच्यते । समीचीनासः सङ्गताः । सहभूता इत्यर्थः । ऋभवः महान्तः । समस्वरन् पूर्वकालेऽपि स्तुतिमुच्चारितवन्तः । रुद्राः रोदनस्वभावकाः । स्तुत्युच्चारणशीला इत्यर्थः । अभिगृणन्ते आभिमुख्येन स्तुवन्तीत्यर्थः । कीदृशं त्वां स्तुवन्ति । उच्यते । पूर्व्यं पूर्वतनमित्यर्थः ॥

मेधातिथिः । अभिसमस्वरन् अभिसंस्तुवन्ति । त्वा त्वाम् । पूर्वपीतये प्रथमपानाय । हे इन्द्र स्तोमेभिः स्तोत्रैः । आयवो मनुष्याः । समीचीनासः सङ्गताः । ऋभवः दीप्ताः । रुद्राः स्तोतारः अन्ये गृणन्त अस्तुवन् । पूर्व्यं पुरातनं इन्द्रम् । रुद्राः रुवन्तः शब्दायमानाः । रुवन्ति उपगायन्ति इति रुद्राः ॥ ४ ॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत ।
वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥

पुरुमेधाः आत्मीयान् ऋत्विजः आह । प्रेत्ययमर्चतेत्यनेन सम्बन्धयितव्यः । वः । द्वितीयाबहुवचनमिदं प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । यूयम् । इन्द्राय बृहते इन्द्रस्य बृहतोऽर्थाय । हे मरुतः

मदीया ऋत्विजः । ब्रह्म सोमलक्षणमन्नम् । प्रार्चत प्रकर्षेण स्तुतेत्यर्थः । स इन्द्रः कीदृशः यस्यार्थाय स्तुमः । उच्यते । यः वृत्रं मेघं हनति हन्ति । वृत्रहा पूर्वकालमपि शत्रूणां हन्ता । शतक्रतुः बहुप्रज्ञः बहुकर्मा वा । कथं पुनर्यो वृत्राणि हन्ति । उच्यते । वज्रेण । कीदृशेन वज्रेण । शतपर्वणा । पर्वशब्देन सन्धिरुच्यते । शतसन्धिना । बहुसन्धिनेत्यर्थः ॥

अस्याः परस्याश्च नृमेधपुरुमेधौ द्वावृषी । प्रार्चत प्रकुरुत इत्यर्थः । वः यूयम् । इन्द्राय बृहते हे मरुतः स्तोतारः । महत् रुवन्तीति मरुतः । ब्रह्म स्तोत्रम् । स्तुतश्च शतक्रतुः शतकर्मा शतप्रज्ञो वा इन्द्रः । वृत्रं शत्रुं युष्माकम् । हनतीति पञ्चमलकारान्तम । वृत्रहा वृत्राणां हन्ता । वज्रेण शतपर्वणा ॥ ५ ॥

बृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहन्तमम् ।
येन ज्योतिरजनयन्नृतावृधो देवं देवाय जागृवि ॥

मेधातिथिः आत्मीयान् ऋत्विज आह । बृहत् महत् । सुष्ठ्वित्यर्थः । इन्द्राय गायत उच्चारयत । किं तत् । सामर्थ्यात् स्तुतिरूपम् । हे मरुतः मदीया ऋत्विजः । कीदृशं पुनः स्तुतिरूपमुच्चारयामः । उच्यते । वृत्रहन्तमं अतिशयेन वृत्रस्य हन्तृ । येनासौ स्तुतः वृत्रं हन्तुं शक्नोतीत्यर्थः । येन च ज्योतिरादित्याख्यं अजनयत् आरोपितवानित्यर्थः । हे ऋतावृधः । ऋतो यज्ञः । तं ये वर्धयन्ति ते ऋतावृधः । तेषां सम्बोधनं हे ऋतावृधः । यज्ञस्य वर्धयितारः । उपरि समीपयितार इत्यर्थः । कीदृशं पुनः स्तुतिरूपमुच्चारयामः । उच्यते । देवं । द्वितीया तृतीयार्थे द्रष्टव्या । देवेन सोमेन संयुक्तम् । कीदृशस्येन्द्रस्यार्थाय । उच्यते । देवाय । दानादिगुणयुक्तस्येन्द्रस्यार्थाय । कीदृशं पुनः स्तुतिरूपमुच्चारयामः । उच्यते । जागृवि अतिप्रीतिकरमित्यर्थः ॥

बृहत् महत् स्तोत्रं बृहदाख्यमेव वा साम। इन्द्राय गायत हे मरुतः स्तोतारः। वृत्रहन्तमं वृत्राणां पापानां अतिशयेन हन्तृ। येन साम्ना ज्योतिः यज्ञः अजनयन्। ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितारः अङ्गिरसः। देवं दीप्तज्योतिषम्। देवाय इन्द्राय। जागृवि प्रबुद्धं अतिरोहितम्॥ ६॥

इन्द्र क्रतुं न आभर पिता पुत्रेभ्यो यथा।
शिक्षा णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि॥

शक्तिरिन्द्रमाह। हे इन्द्र क्रतुं प्रज्ञानम्। नः अस्माकम्। आभर आहर। आनयेत्यर्थः। शिक्ष देहि। कथं वा देहि। पिता पुत्रेभ्यो यथा यथा पिता पुत्रेभ्यो ददाति तद्वदित्यर्थः। क्व पुनर्ददामि। उच्यते। अस्मिन् यामनि। यान्ति देवा यस्मिन् सः यमा यज्ञः। तस्मिन् यामनि। यज्ञे इत्यर्थः। हे पुरुहूत पुरुभिर्यजमानैः आहूत। त्वद्दत्तया च प्रज्ञया जीवा जीवन्तो वयम्। ज्योतिः ज्ञानं अशीमहि प्राप्नुयामेत्यर्थः॥

वसिष्ठः। हे इन्द्र क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा। नः अस्मभ्यम्। आभर आहर। पिता पुत्रेभ्यः यथा धनम्। शिक्षा देहि नः अस्मभ्यं धनं हे पुरुहूत। अस्मिन् यामनि यज्ञे। जीवा वयम्। ज्योतिः सूर्यम्। अशीमहि प्राप्नुयाम प्रतिदिनम्॥ ७॥

मा न इन्द्र पराव़ृणग्भवा नः सधमाद्ये।
त्वं न ऊती त्वमिन्न आप्यं मा न इन्द्र पराव़ृणक्॥

रेफो नाम ऋषिः इन्द्रमाह। मा नः अस्मान्। हे इन्द्र परावृणक्। वृजी वर्जने इत्यस्येदं रूपम्। मा अस्मान् परावर्जीः। भव नः अस्माकम्। सधमाद्ये इत्येषा सप्तमी प्रथमैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्या। सहभूतानां

मदनीयः । किंच त्वं नः अस्माकम् । ऊती अविता रक्षिता तर्पयिता वा । त्वं इत त्वमेव नः आप्यं ज्ञातव्यमित्यर्थः । यतश्चैवमतः पुनरपि ब्रवीमि मा न इन्द्र परावृणक् ॥

रेफः । हे इन्द्र मा परावृणक् मा त्याक्षीः । नः अस्मान् हे इन्द्र । भव नः अस्माकं असाधारणः सधमाद्ये यज्ञे । त्वं नः ऊती ऊतये रक्षायै भव । त्वमित त्वमेव हि नः आप्यं ज्ञातेयम् । बन्धुः इत्यर्थः । पुनरुक्तिः आदरार्था ॥ ८ ॥

वयं घ त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तबर्हिषः ।
पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन् परि स्तोतार आसते ॥

मेधातिथेरार्षम् । घ इति पदपूरणः । त्वा त्वाम् । परि इत्येतत् आसत इत्येतेन सम्बन्धयितव्यम् । कीदृशा वयम् । उच्यते । सुतावन्तः सोममभिषुतवन्तः । कृतसोमाभिषवा इत्यर्थः । न केवलं सुतावन्तः । वृक्तबर्हिषश्च आस्तीर्णबर्हिष इत्यर्थः । पर्यास्महे त्वां परिवार्य व्यवतिष्ठामहे । न केवलं वयम् । येऽप्येते मदीया ऋत्विजः पवित्रस्य भवतः इन्द्रस्य स्तोतारः एतेऽपि त्वां हे वृत्रहन् पर्यासते । कथं पुनः पर्यासते । आपो न । नशब्द उपरिष्टादुपचारत्वादुपमार्थीयः । आप इव प्रस्रवणेषु । एतदुक्तं भवति । यथा आपः नद्यः निम्नस्थानेषु द्वीपं परिवार्य व्यवतिष्ठन्ते तद्वत् वयं स्तोतारश्च त्वां परिवार्य व्यवतिष्ठाम इत्यर्थः ॥

मेधातिथिः । वयं सुतवन्तः अभिषुतवन्तः सोमम् । वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः । त्वा त्वां उपगच्छामः इति शेषः । घेति पूरणः । आपो न आप इव प्रवणाः । पवित्रस्य सोमस्य । प्रस्रवणेषु सवनेषु । हे वृत्रहन् स्तोतारः इमे पर्यासते स्तोतुं त्वाम् ॥ ९ ॥

यदिन्द्र नाहुषीष्वाँ ओजो नृम्णं च कृष्टिषु ।
यद्वा पञ्च क्षितीनां द्युम्नमाभर सत्रा विश्वानि पौंस्या ॥

शंयुराह । हे इन्द्र नाहुषीषु । नहुष इति मनुष्यनाम । तेषु भवा नाहुष्यः । मनुष्यजातीयाः । ताश्चावान्तरजातीया अभिप्रेताः । या यक्ष-रक्षोगन्धर्वादयः तासु । यत् ओजः बलम् । नृम्णं धनं च । तत् मम शंयोः आभर आनय । न केवलं यक्षरक्षोगन्धर्वादिष्वेव यत् ओजो नृम्णं च तत् आभर । किं तर्हि । कृष्टिषु मनुष्येषु च । रक्षःपिशाचादिषु मनुष्येषु च यद्धनं बलं च तदपि आभर । यद्वा वाशब्दश्चशब्दस्यार्थे । यच्च पञ्च क्षितीनाम् । क्षितय इत्यपि मनुष्यनाम । पञ्च च ते क्षितयश्च । कतमे पुनस्ते । चत्वारो वर्णाः निषादाः पञ्चमः । तेषां क्षितीनां द्युम्नं यशः अन्नं वा तत् आभर । न सकृदेव । किं तर्हि । सत्रा । यद्यपि सत्राशब्दः सत्यनामसु पठितः तथापीह सर्वदाशब्दपर्यायो द्रष्टव्यः । सर्वदा इत्यर्थः । विश्वानि सर्वाणि पौंस्यानि बलानि आभरेत्यर्थः ॥

शंयुः । यत् ओजो बलं हे इन्द्र । नाहुषीषु मानुषीषु । कृष्टिषु प्रजासु विद्यते । आ इति चार्थे । नृम्णं धनं च विद्यते । यद्वा यच्च द्युम्नं अन्नम् । पञ्च पञ्चानाम् । विभक्तेर्लुक् । क्षितीनां जनानाम् । निषादपञ्चमा वर्णाः पञ्च क्षितयः । तदाभर आहर अस्मभ्यम् । सत्रा महान्ति । विश्वानि पौंस्यानि वीर्याणि चाहर ॥ १० ॥

तृतीये सप्तम्या दशत्या

कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ॥

अग्र इति[1] प्रथममित्यर्थः । कुलं परीक्ष्य प्रथमं पश्चाद्वरस्य ये गुणाः वध्वाश्च । सत्स्वप्युत्तरोत्तरगुणेषु कथं कुलमग्रं प्रधानं स्यादिति । एतच्च प्रयोजनं अग्रग्रहणस्य[2] । कथं पुनस्तत्परीक्ष्यं[3] कुलम् । तदुक्तं पुरस्तादिति[4] । अथ वरगुणा अभिधीयन्ते ॥

कुलशब्देनोभौ वंशौ महापातकादिरहिताविति सिद्धौ । तथापस्मारादिदोष-रहिताविति । कुलमग्रे प्रथमं परीक्षेत । कथम् । ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् । 'ये मातृतः पितृतश्च दशपुरुषं समनुष्ठितविद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिर्येषामुभयतो वा ब्राह्मण्यं निनयेयुः पितृतश्चैके' इति । अग्रेवचनं वधूवर-गुणेभ्यः कुलमेव प्रधानं स्यात् इत्येवमर्थम् । अथ वरगुणमाह ॥ (१)

बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ॥

तत्र[5] बुद्धिमत इति बुद्धिमत्तरायेत्यर्थः[6] । का[7] पुनर्बुद्धिः । यार्थ-दर्शिनी[8] । यो यः[9] शास्त्रवित् तद्वते । एवं वरगुणा[10] उक्ताः । कन्या-गुणा वक्तव्याः ॥

[1] Before अग्र इति A. has कुलमग्रे पुरस्तात्. L. has कुलमग्र इति.

[2] A. T. अग्रग्रहण L. अग्रग्रहणम्.

[3] L. पुरस्तात्परीक्षं A. पुण्यनस्तत्परीक्षं.

[4] A. L. पुरस्ताच्चेति.

[5] Before तत्र A. has बुद्धि-च्छेत. L. has बुद्धिमत इति. L. has तच्च instead of तत्र.

[6] L. बुद्धिमतिशयेत्यर्थः. A. बुद्धिमत्तवायेत्यर्थः

[7] L. किं.

[8] A. यार्थादर्शिनी.

[9] A. योर्योयः. L. T. योऽर्थः

[10] A. वत्तरगुणा.

अर्थदर्शिनी बुद्धिः । कोऽर्थः । यः शास्त्राविरुद्धः । तद्वते बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् । अथ कन्यागुणमाह ॥ (२)

बुद्धिरूपशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेत ॥

बुद्धिर्व्याख्याता[1] । रूपमिति । रोचते यद्रूपम् । तत्र हि मनो रमते । तैः लक्षणैः[2] संपन्ना लक्षणसंपन्ना । तामुपयच्छेत[3] । तत्र तु लक्षणबहुत्वात् तस्य शास्त्रस्य दुरवगाहत्वात् तेन आचार्य उद्देशेन[4] स्वयमेव लक्षणोपायं शास्ति ॥

बुद्धिरूपशीललक्षणैर्युक्तां रोगवर्जितां कन्यामुपयच्छेत स्वीकुर्यात् । यत्र स्वमनो रमते तद्रूपम् । लक्षणानां दुरगाहत्वं मत्वा परीक्षान्तरमाह ॥ (३)

दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीति ॥

तत्र[5] दुर्ज्ञेयत्वात् लक्षणोपायं शास्ति । कः पुनरसावुपायः ॥

लक्षणानि दुर्विज्ञेयानीति कृत्वा एवं परीक्षेत ॥ (४)

अष्टौ पिण्डान् कृत्वा ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यताम् । यत् सत्यं तद्दृश्यताम् । इति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयात् एषामेकं गृहाणेति ॥

[1] Before this A. has बुद्धिरूपलक्षणसंपन्नामुपयच्छेत. A. बुद्धिर्व्याख्याताः instead of बुद्धिर्व्याख्याता. L. does not quote even the Pratīka.

[2] A. T. रसाते लक्षणैः L. रमातैः लक्षणैः

[3] L. नामुपायच्छेत.

[4] L. उद्देशात.

[5] Before this A. quotes the whole sūtra. L. has दुर्विज्ञेयानीति.

ऋतमग्र[1] इत्यनेन मन्त्रेण पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयात्[2] एषामेकं ग्रहाणेति। अथ[3] पिण्डाधिकारे पुनः पिण्डग्रहणं किमर्थम्। कुमार्या[4] अभिमन्त्रणं माभूदिति। कः पुनः प्रसङ्गः। एकवाक्यनिर्देशात्। कुमार्याश्च द्वितीयानिर्देशात् प्रसज्येत[5]। तन्निवृत्त्यर्थं[6] पिण्डग्रहणं क्रियते[7]। अथ कुतस्ते पिण्डा भवन्तीति[8] उपरिष्टादन्वाचष्टे॥

क्षेत्रादिभ्योऽष्टभ्यो मृदमाहृत्याष्टौ पिण्डान् कृत्वा 'ऋतमग्रे' इत्यनेन मृत्पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयात् एषामेकं गृहाणेति। पुनः पिण्डग्रहणं कुमार्या अभिमन्त्रणं मा भूत्। सापि हि द्वितीयानिर्दिष्टा॥ (५)

क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्याद्गृह्णीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्यात्। गोष्ठात् पशुमती। वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विनी। अविदासिनो ह्रदात् सर्वसम्पन्ना। देवनात्कितवी। चतुष्पथाद्द्विप्रव्राजिनी। इरिणादधन्या। श्मशानात् पतिघ्नी॥

क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्यात्[9] आहृत्य पिण्डं[10] गृह्णीयात्। अन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्यात्[11]। उभयतःसस्यादिति। एकस्मिन्[12] संवत्सरे

[1] Before this A. has अष्टौ पिण्डान् कृत्वा. L. has अष्टौ पिण्डान् कृत्वेति.
[2] A. ब्रयात.
[3] A. अर्थ पिडाधिकारे.
[4] A. L. कुर्यात्.
[5] A. प्रसज्योत.
[6] A. तन्निवृत्त्यर्थं.
[7] A. क्रियतेः
[8] A. भवतीति.
[9] Before this A. has क्षेत्राविद्यात L. has क्षेत्राच्चेदुभयत इति.
[10] A. आहृत पिदु.
[11] A has only प्रविद्य स after अन्नवत्यस्याः
[12] A. सस्यादिकत्यस्मिन्.

यत्रोभयं सस्यं निष्पद्यते तदुभयतःसस्यम् । तस्मात् क्षेत्रात्[1] । गोष्ठाच्चेदाहृतं[2] पिण्डं गृह्णीयात् पशुमत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्यात् । वेदिपुरीषाच्चेदाहृतं पिण्डं गृह्णीयात् ब्रह्मवर्चस्विन्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्यात् । अविदासिनो ह्रदादाहृतं[3] पिण्डं गृह्णीयात् सर्वसंपन्नास्याः[4] प्रजा भविष्यतीति विद्यात् । देवनात् कितवी अस्याः[5] प्रजा भविष्यतीति विद्यात् । चतुष्पथाच्चेदाहृतं[6] पिण्डं गृह्णीयात् द्विप्रव्राजिनी[7] भवतीति विद्यात् । प्रव्रजत्यन्यैः सह[8] तिष्ठतीत्यर्थः । इरिणाच्चेदाहृतं पिण्डं गृह्णीयात् अधन्या भवतीति विद्यात्[9] । उपरता यस्य ओषधयः[10] । शुष्का इत्यर्थः । तदिरिणम्[11] । तस्मादिरिणात् श्मशानाच्चेदाहृतं पिण्डं[12] गृह्णीयात् पतिं हन्तीति विद्यात्[13] ॥

उभयतःसस्यात् क्षेत्रादाहृतं मृत्पिण्डं गृह्णीयात् चेत् अस्याः प्रजा अन्नवती भविष्यतीति विद्याम् । एवमुत्तरत्रापि नेयम् । यदेकस्मिन् संवत्सरे

[1] A. निष्पद्यतेऽभयतः सस्यात् क्षेत्रात्. L. निष्पद्यते तदुभयतः सस्यात् क्षेत्रात्.
[2] A. गोष्ठाच्चैदाहृतं.
[3] A. ह्रदादाहृते.
[4] A. सर्वसपन्नास्या:
[5] A. दोवनात्कितवास्याः
[6] A. चतुष्पथाच्चेदाहृते.
[7] A. विप्रव्राजिनी.
[8] A. प्रव्रजत्प्रन्मैः सह. L. प्रव्रजत्यन्यैः सा सह. T. विविधं प्रव्रजति अन्यैः सह.
[9] विद्यात् missing in A.
[10] A. अस्या औषधयः L. अस्या ओषधयः
[11] A. तदिरिण.
[12] A. नमशानाच्चेदाहृत पिण्डं.
[13] After गृह्णीया and पतिं A has the following repeated :— दधन्या भवतीति उपरता अस्या औषधयः शुष्टा इत्यर्थः तदिरिणं तस्मादिरिणात् । श्मशानाच्चेदाहृत-पिंडं गृह्णीयात्. It goes on as गृह्णीयात्पतिं. L. has only अधन्या भवतीति repeated. A. omits इति विद्यात्.

द्विः फलति तदुभयतःसस्यं क्षेत्रम् । अपवृत्ते कर्मणि या वेदिस्तस्याः पुरीषम् । अविदासिह्रदो नामाशोष्यं ह्रदम् । देवनं द्यूतस्थानम् । यत्रोप्तबीजं न प्ररोहति तदिरिणम् । द्वौ प्रव्रजतीति द्विप्रव्राजिनी । स्वैरिणीति यावत् । पतिं हन्तीति पतिघ्नी । अत्र प्रजास्तुतिनिन्दाद्वारेण सैव स्तुता निन्दिता चेति मन्तव्यम् । उत्तरैस्त्रिभिर्वाक्यैः सैव निन्द्यते ॥ (६)

इति मच्चमी खण्डिका

अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादेष ब्राह्मो विवाहः । तस्यां जातो द्वादशावरान् द्वादश परान् पुनात्युभयतः । ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलंकृत्य स दैवो दशावरान् दश परान् पुनात्युभयतः । सह धर्मं चरतं इति प्राजापत्योऽष्टावरानष्ट परान् पुनात्युभयतः । गोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत स आर्षः सप्तावरान् सप्त परान् पुनात्युभयतः । मिथः समयं कृत्वोपयच्छेत स गान्धर्वः । धनेनोपतोष्योपयच्छेत स आसुरः । सुप्तानां प्रमत्तानां वापहरेत् स पैशाचः । हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत् स राक्षसः ॥

अलंकृत्य[1] कन्यामुदकपूर्वं दद्यादित्येवमादयोऽष्टौ विवाहा वेदितव्याः । तत्र पूर्वे चत्वारो विवाहाः पूर्वः पूर्वः प्रशस्ताः[2] । उत्तरे तु चत्वारः उत्तरोत्तरः पापीयांसः । अथ किं सर्वेषां सर्वे[3] भवन्ति आहोस्वित्[4] विनि-

[1] Here there is no Pratika. L. has स्पष्टोऽर्थः before this.

[2] A. प्रशस्ते:

[3] This word omitted in all MSS.

[4] L. अहोस्वित्.

योगोऽप्यस्ति[1] । केषांचित्[2] विनियोगः[3] । पूर्वौ तावत्[4] ब्राह्मणस्य । इतरेतरयोः[5] प्रतिग्रहाभावात् । ऋत्विगभावाच्च[6] । गान्धर्वः[7] क्षत्रियस्य राक्षसश्च । कथं ज्ञायते । युद्धसंयोगात् । गान्धर्वस्य च पुराणे दृष्टत्वात् । आसुरस्तु वैश्यस्य । कस्मात् । धनसंयोगात् । अन्ये त्रयोऽनियताः । वित्ताभावात् । तेन त्रयाणामपि ते भवन्ति ॥

कन्यामलङ्कृत्य उदकपूर्वां दद्यात् । एष विवाहो ब्राह्मसंज्ञो भवति । तस्यां कन्यायां जातो द्वादशावरानुत्पत्स्यमानान् द्वादश परान् पुनाति उभयतः । मातृतः पितृतश्चेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि नेयम् । वितते कर्मणीति वैतानिके कर्मणीत्यर्थः । मिथःसमयकरणं नाम त्वं मम भार्या भव अहं तव पुरुषो भवामीत्येवंरूपो विवाहो गान्धर्वसंज्ञः । कन्यापित्रे धनदानेन यो विवाहः स आसुरसंज्ञः । सुप्तेभ्यः प्रमत्तेभ्योऽनवधानेभ्यः कन्यामपहृत्य यो विवाहः स पिशाचसंज्ञकः । युद्धं कृत्वा कन्यामपहृत्य यो विवाहः स राक्षससंज्ञकः । एवमेतेऽष्टौ विवाहाः । तत्र पूर्वेषु चतुर्षु पूर्वः पूर्वः प्रशस्तः । उत्तरेषु चतुर्षु उत्तरोत्तरः पापीयान् । तत्र पूर्वौ ब्राह्मणस्य । इतरयोः प्रतिग्रहाभावात् आर्त्विज्याभावाच्च । गान्धर्वः क्षत्रियस्य पुराणे दृष्टत्वात् । राक्षसश्च तस्यैव युद्धसंयोगात् । आसुरस्तु वैश्यस्य धनसंयोगात् । इतरे त्रयोऽनियताः ॥ (१)

इति षष्ठी खण्डिका

---

[1] Perhaps नियम would be a better word in both the places. See the word अनियत at the end of the commentary on this section.

[2] All MSS. read केचित्.

[3] See note 1 above.

[4] L. पूर्वौ उक्तः तावत्.

[5] A. इतरतरयोः. L. omits this word.

[6] A. ऋत्विगभावाच्च.

[7] A. गीधर्वा.

अथ खलूच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च । तान्विवाहे प्रतीयात् ।

अथशब्दो[1]ऽधिकारार्थः । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः तत् सर्वेषां वेदितव्यम् । खलुशब्दोऽपार्थकः । उच्चावचा इति नानाप्रकाराः । बहव इत्यर्थः । अथ खलु जनपदधर्मा इति वक्तव्ये उच्चावचग्रहणमपार्थकम् । नेत्युच्यते । उच्चावचग्रहणे[2]ऽक्रियमाणे सर्वे धर्मा ग्रामेषु जनपदेषु च ये शक्याः तेषां सर्वेषां समुच्चयः प्राप्नोति । स चानिष्टः[3] । तेनोच्चावचा[4] नानाप्रकारा एव क्रियेरन्निति । अत उच्चावचग्रहणम् । जनपदा इति च[5] अङ्गा वङ्गा[6] मगधाः कुरवो विदेहाः पाञ्चालाः[7] शूरसेना इत्येवमादयः । एतेषु च ये ग्रामाः तेषु जनपदेषु ग्रामेषु च ये धर्माः तान् विवाहे धर्मान् प्रतीयात् । जानीयादित्यर्थः । कुर्यादित्येतदुक्तं भवति । तानिति शक्यमकर्तुम् । कस्मात् । अधिकृतत्वात् तेषाम्[8] । नेत्युच्यते । ग्रामधर्माश्च विवाहे प्रतीयादित्येवमुच्यमाने[9] न जनपदधर्माणां[10] ग्रामधर्माणां[11] च विधानं स्यादिति । कथं विधानार्थेन लिङ्गासंबन्धो[12] मा भूदिति । अतस्तानीत्युच्यते । किं सिद्धं भवति । अन्येऽपि धर्माः तानीत्यनेनाकृष्यन्ते । के

[1] Before this A. has अथ खलू. प्रतीयोगात. L. has अथ खल्विति.

[2] A. उच्चावग्रहणे.

[3] This word not in any MSS.

[4] A. तेनोच्चानचा.

[5] A. इतिश्च.

[6] A. अगा.

[7] A. पान्चालाः

[8] L. only instead of तेषाम्. A. तेषी.

[9] A. प्रतीयादित्येनमुच्यमाने. L. प्रतीयादित्यनेनमुच्यमाने.

[10] A. omits न before जनपदधर्माणां.

[11] A. ग्रामधर्माणा.

[12] A. लिगासबधो. L. लिङ्गात् संबन्धो.

पुनस्ते धर्माः । कुलधर्माश्च । तान् विवाहे प्रतीयादिति सिद्धं भवति । तेन ग्रामधर्माः[1] कुलधर्माश्च विवाहे प्रतीयादित्यर्थः साधितो भवति । विवाहे स्युः । कथं वा अकृत्स्ने विवाहे स्युः । उपनयनादुत्तरकाले[2] विहितत्वात् उपनयने न स्युः[3] । इत्यतो विवाहग्रहणं क्रियते । अथवा विवाहग्रहणं कुर्वन् तज्ज्ञापयति प्राक् चौळादीनामधिकारोऽनुवर्तत इति । किं पुनरधिकारानुवृत्तौ प्रयोजनमिति । कुलमग्रे परीक्षेतेति योऽयं विशेष उक्तः तस्य सर्वार्थता हविःकल्पिता भवति । तेन यस्य चौलं करिष्यन् भवति तस्य कुलमग्रे परीक्षेतेत्येतत् साधितं भवति । एवमुत्तरेषां साधारण्ये तत्प्रयोजनार्थं विवाहग्रहणम् ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः । यद्वक्ष्यते तद्विवाहे वेदितव्यमिति । खलुरनर्थकः । उच्चावचग्रहणं कथम् । एते जनपदधर्मादयो नानाप्रकाराः क्रियेरन् नैकेन कर्त्रा समुच्चेरन्निति । जनपदधर्मा देशधर्माः । ग्रामशब्देन नगरमुच्यते । धर्मशब्दादेव द्वितीयानिर्देशे सति अन्वये सिद्धे तानितिवचनं कुलधर्मा अपि कार्या इत्येवमर्थम् । तान् तादृशानित्यर्थः । विवाहाधिकारे पुनर्विवाहग्रहणं कृत्स्ने विवाहे यथा स्युरित्येवमर्थम् । इतरथोपयमनकालादुत्तरकालं विहितत्वादुपयमने न स्युः । उपयमनं नाम कन्यायाः स्वीकरणम् । प्रतीयादिति कुर्यादित्यर्थः ॥ (१)

यत्तु समानं तद्वक्ष्यामः ॥

यद्वक्ष्यामः[4] तत्सर्वं समानं वेदितव्यम् । समानं तुल्यं अविसंवादि ।

[1] L. ग्रामाः instead of ग्रामधर्माः

[2] A. उपनयनादुत्तरकाल.

[3] A. उपनयेनेतस्युः

[4] A. has before this यत्तु समान तद्वक्ष्यामः L. does not give the pratīka.

तदिदमनारभ्यं[1] सिद्धत्वात् । यथान्यानि कर्माणि उपदेशादेव सर्वत्र समानानि भवन्ति एवमपि सर्वत्र समानं भविष्यति[2] । ब्रवीति[3] । नियमार्थमिदमारभ्यते नान्यदिति । किं पुनः[4] तदन्यदिति । जनपद-धर्मत्वेन च यो धर्मः प्राप्नोति यश्च वक्ष्यमाणस्तयोर्विकल्पः स्यात् । स मा भूदिति कृत्वा निश्चयः क्रियते । न च भविष्यति विकल्पः । वक्ष्यमाण एव धर्मो भविष्यति । किं कारणम् । शास्त्रविहितत्वात् । नेत्युच्यते । जनपदधर्मा अपि शास्त्रविहिताः । तेन विकल्प उपपद्यते । तस्मान्नियमार्थमारब्धव्यम् । कः पुनरसौ धर्मो योऽनभिप्रेतो निवर्त्यते । यस्मात्तत्र लौकिकेषु[5] सद्य एव व्यवायो दृष्टः । शास्त्रेषु त्रिरात्रादि-ब्रह्मचर्यं चोपपद्यते । तत् कथं ब्रह्मचर्य एव नियमः[6] स्यात् । न व्यवाय इत्येतदिदं सूत्रमारभ्यते । अथवा यत्तु समानं तद्वक्ष्याम इत्यारभ्यते । अष्टौ विवाहा विहिताः । सर्वैरेतैः कर्मविशेषैः भवितव्यमिति प्राप्तमेव हि उपपन्ना संख्या भवति[7] । एवं प्राप्ते वक्ष्यमाणं तु[8] कर्म सर्वेषु समानमेव[9]

[1] र looks more like ए in A. After this word there are two letters before सिद्धत्वात्. The second is व्य. The first may be read ब्ध. These letters not wanted. The only possible word in between is कस्मात्. What is written is decidedly not this. What is written is a confusion of अनारभ्य and अनारब्धव्यं.

[2] वि looks more like नि in A.

[3] A. व्रवीति.

[4] A. कि पुन:

[5] A. लोकेषु.

[6] A. L. एव repeated unnecessarily after नियमः

[7] L. भवन्ति.

[8] A. L. वक्ष्यमाणां.

[9] L. समानमेवं.

भवति । अथ संख्या किमर्था । दानोपायमात्रे संग्रहानुग्रहो द्रष्टव्यः । फलं[1] चैतद्वा प्रयोजनम्[2] ॥

किमर्थमिदम् । यथा अन्यान्युपदेशादेव सर्वत्र भवन्ति पार्वणादीनि तथेदमपि स्यात् । नियमार्थम् । तर्हि जनपदादिधर्माणां वक्ष्यमाणधर्माणां च विरोधे सति वक्ष्यमाणमेव धर्मं कुर्यात् । जनपदादिधर्ममिति यद्वक्ष्यामस्तत् सर्वत्र समानमेवेत्यर्थः । वैदेहेषु सद्य एव व्यवायो दृष्टः । गृह्ये तु ब्रह्मचारिणौ त्रिरात्रं इति ब्रह्मचर्यं विहितम् । तत्र गृह्योक्तमेव कुर्यात् न देशधर्ममिति सिद्धम् ॥ (२)

पश्चादग्नेर्दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपुरस्तादुदकुम्भं समन्वारब्धायां हुत्वा तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुख्या आसीनाया गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं इत्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयाद्यदि कामयीत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्निति ॥

अग्नेः[3] पश्चात् दृषदमश्मानं प्रतिष्ठापयति । तत्राश्मग्रहणेन[4] कस्य ग्रहणं भवति । अश्मग्रहणेन[5] उभयोरपि प्रतिष्ठापनं[6] कर्तव्यम् । एवमेके । अन्ये पुनरश्मग्रहणमश्ममयीं दृषदमिति ब्रुवन्ति[7] । अस्मिन् पक्षे दृषद एव प्रतिष्ठापनं कर्तव्यं[8] प्राप्नोति । दृषत्पुत्रकस्यापि[9] तत्र प्रतिष्ठापनं भवति

[1] A. फल.

[2] After this L has लक्ष्मीनारायणार्पणमस्तु.

[3] Before this A. has पश्चादग्नेर्दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाय पुत्रा जायेरन्निति. L. does not give even the pratika.

[4] A. तत्राश्मग्रहणोन.

[5] After this A. has the word पुत्रस्व ; L. पुत्रस्य. Perhaps to read दृषदः पुत्रकस्य here.

[6] A. प्रतिष्ठापमं. In ति the mark above the line missing.

[7] A. ब्रवीति.

[8] A. कर्तव्य.

[9] A. दृषत्पुत्रकास्यापि.

मङ्गलार्थत्वात्[1] । यद्युभयोरपि कार्यो दृषत्पुत्रस्य प्रतिष्ठापनचिन्तायाः[2] किं प्रयोजनम् । यद्यश्मग्रहणेन दृषत्पुत्रो गृह्यते तत्र परिणीयाश्मानमारोहयतीति[3] दृषत्पुत्रेऽप्यारोहणं कर्तव्यम् । अथाश्ममयीं[4] दृषदमिति ये वर्णयन्ति तेषां दृषद्येवारोहणं[5] भवति । एतस्मिन् पक्षे अश्मग्रहणमपार्थकम् । कस्मात् । येन नाश्ममय्येव दृषद्भवतीति । नेत्युच्यते । अनश्ममय्यपि[6] विद्यते[7] । तन्निवृत्त्यर्थं विशेषग्रहणं क्रियते । आगमस्त्वयमेव[8] । उत्तरपुरस्तात् उदकुम्भं प्रतिष्ठाप्याग्नेः समन्वारब्धायाम्[9] । समन्वारब्धवत्यामित्यर्थः[10] । हुत्वा तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखः[11] । तिष्ठद्ग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति आसीनेन होमः क्रियत इति । प्रत्यङ्मुखवचनं प्राङ्मुखतानिवृत्त्यर्थम्[12] । प्राङ्मुख्या आसीनायाः । प्राङ्मुख्या इति प्राङ्मुखीयवचनं नियमार्थम् । तस्य नित्या इति कर्तृविहितत्वात् प्रत्यङ्मुखीत्वनिवृत्त्यर्थम्[13] । आसीनाया इति कस्मात्[14] । कथमित उत्तरं कर्म तिष्ठन्त्याः स्यात्[15] । तत्राङ्गुष्ठग्रहणं[16] हस्तोपलक्षणार्थम् ।

[1] After this A has ब्रवीति extra.
[2] L. प्रतिष्ठापनं चितायाः
[3] A. परिणीयाश्मारोहयतीति.
[4] A. अथाश्ममयी.
[5] A. दृषद्व्येवारोहणं.
[6] L. अनश्ममय्यापि.
[7] A. विद्यत.
[8] After this word there is in A a letter which looks like ए.
[9] A. समान्वाब्धायी.
[10] A. समन्वारंभभवत्यामित्यर्थः. L. समन्वारम्भभंवत्यमित्यर्थः
[11] L. तिष्ठन्निति and omits प्रत्यङ्मुखः
[12] A. L., प्राक्चेष्टतानिवृत्यर्थम्.
[13] A. प्रत्यङ्मुखीनिवृत्यर्थ्रा. L. प्रत्यङ्मुखीनिवृत्यर्थम्.
[14] A. कस्मोत्.
[15] After this L. has लक्ष्मीनारायणार्पणमस्तु. A. has गृभ्णीमिते ह्वीयादिति किं वाक्यशेषः
[16] A. तत्रीगुष्ठग्रहणं.

अङ्गुष्ठे हस्तं गृह्णीयात् अनेन कामेन । यदि कामयेत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्निति[1] । अत्र तु[2] पुमांसग्रहणं अपार्थकं[3] पुत्रशब्देनैव सिद्धत्वात् । नेत्युच्यते । पुत्रशब्दोऽयमुभयत्र दृष्टः । पुंसि स्त्रियां च । लोके वक्तारो भवन्ति । एहि पुत्रेति दुहितरम्[4] । यथा च मेधातिथिनोक्तं[5] दुहितरमङ्क उपविश्य पुत्र कस्ते जामातेति[6] । तेनैवं दृष्टत्वात् विशेषणमुपपद्यते । तस्मात् विशेषेण ग्रहणं[7] क्रियते । पुमांसः पुत्रा इति ॥

अग्निप्रतिष्ठापनोत्तरकालं पश्चादग्नेर्दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्य उत्तरपूर्वदेशे उदकुम्भं प्रतिष्ठापयेत् । तत आज्यस्य बर्हिषि सादनान्तं कृत्वा समन्वारब्धायां वध्वां इध्माभ्याधानान्तं कृत्वा ततः पूर्वोक्ता आज्याहुतीर्हुत्वा तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुख्या आसीनाया अङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात् गृह्णामीत्युक्त्वा पुत्रकामश्चेत् । मन्त्रस्तूत्तरयोरपि हस्तग्रहणयोर्भवत्येवायम् । दृषत् प्रसिद्धा । अश्मा तत्पुत्रकः । तत्रोभयोः प्रतिष्ठापनं सिद्धम् । एवं चेत् दोषः । अश्मानमारोहयति इत्यत्र पुत्रकारोहणं स्यात् । तर्हि अश्मग्रहणं तस्य विशेषणं स्यात् दृषदमश्मानमिति । अश्ममयीमित्यर्थः । मृन्मय्यपि हि लोके दृषद्विद्यते । तर्हि पुत्रकप्रतिष्ठापनं न स्यात् । न । स्यादेव मङ्गलार्थत्वात् । दक्षिणतः पत्न्युपविशेत् । उत्तरतः पतिः इति शास्त्रान्तरे दृष्टम् । स्रुवेण होमः साधनान्तरानुपदेशात् । एवम्भूतो व्यक्तहोमेत्यनेनैवावस्थाने लिङ्गे तिष्ठन् समिधमादध्यात् इत्यत्र तिष्ठद्ग्रहणं कथम् । अन्यत्रासीनस्य कर्माणि स्युरित्येवमर्थम् । ततोऽत्रासीनप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं तिष्ठद्ग्रहणम् । प्रत्यङ्मुख इति प्राङ्मुखत्वनिवृत्त्यर्थम् । तस्य नित्याः प्राञ्चश्चेष्टाः इत्यनेन

[1] A. has only यदिकामयेत पुमांसरन्निति.

[2] L. omits तु.

[3] A. अनर्थकं.

[4] A. दुहितर. In हि the mark above the line missing.

[5] A. मधातिथितोक्तं.

[6] A. L. जातेति.

[7] A. विशेषग्रहणं.

प्राङ्मुखत्वे सिद्धे प्राङ्मुख्या आसीनाया इति वचनं प्रत्यङ्मुखाधिकारनिवृत्यर्थम्। आसीनाया इत्येतत् कथम्। इत उत्तरं वध्वा विहितं कर्म तिष्ठन्त्या स्यादित्येवमर्थम्। उत्तानेनोत्तानं पाणिं गृह्णीयात् नीचेन चोत्तानं इति शाखान्तरे दृष्टम्। पुत्रशब्दः पुंसि स्त्रियाञ्च स्मृतौ दृष्टः।

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम्।
पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनम्॥

इति। दौहित्रेण मातामहः पौत्री भवति इत्यर्थः। लोके च दुहितरि पुत्रशब्दं प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते एहि पुत्र इति। मन्त्रे च दृश्यते पुमांस्ते पुत्रो जायतां इति। तस्मात् पुमांसः पुत्रा इति विशेषणम्। अथवा

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः पूर्वमेव स्वयम्भुवा॥

इति। एवंविधः स पुत्रो जायेत न प्रथमप्रकृतिमात्रं इत्येवमर्थमुभयोर्ग्रहणम्॥ (३)

अङ्गुलीरेव स्त्रीकामः॥

अत्रापि[1] अंगुलीषु हस्तं गृह्णाति[2] स्त्रीकामश्चेत्। हस्तग्रहणेन प्रज्ञाप्यमाने मन्त्रस्याधिकारो भवतीति[3] प्रज्ञापितं भवति॥

एवकारोऽङ्गुष्ठनिवृत्यर्थः। स्त्रीकामो दुहितृकाम इत्यर्थः॥ (४)

रोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकामः॥

पुत्रकामः[4] स्त्रीकामश्च द्वे[5]॥

[1] Before this A. has अंगगुलीरेव स्त्रीकामः. L. has अङ्गुलीरेवेति.
[2] A. गृह्णीति.
[3] A. L. भवति.
[4] Before this A. has रौमी ते हस्तं कामः L. has रोमान्त इति. A. reads पुत्रकामा.
[5] L. स्त्रीकामश्चेति द्वे.

उभयकामः पुत्रदुहितृकामः अङ्गुष्ठाङ्गुलीभिः सह हस्तं गृह्णीयात्॥ (५)

प्रदक्षिणमग्निमुदकुम्भं च त्रिः परिणयन् जपति—अमोहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोहं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक् त्वं तावेह विवहावहै प्रजां प्रजनयावहै संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ जीवेव शरदः शतं इति ॥

अमोहमस्मीत्येतं मन्त्रम्[1] । उदकुम्भग्रहणं[2] शक्यमकर्तुं यज्ञपात्रत्वात्[3] । अक्रियमाणे हि दोष उपपद्यते । अन्येषां यज्ञपात्राणां बहिःकरणं प्राप्नोति[4] । तत्रैके एवमिच्छन्ति । अन्येषां त्विदं प्रयोजनम् । कथम् । विवाहं प्रति यद्विशिष्टमात्रं तस्य बहिःकरणं[5] यथा स्यादिति । किं पुनस्तत् । दृषत्[6] । त्रिः परिणयन् नयतीति विचारयिष्यामः । किं त्रिर्जपति । परिणयन्निति । आहोस्वित्[7] परिणयन् जपतीति । किञ्चातः । यदेताः त्रिर्जपति परिणयन्नित्येवं करोति त्रिर्जपः[8] सकृत परिणयनं[9] प्राप्नोति । अथ चेत्[10] परिणयन् त्रिर्जपतीति । एवं त्रिः परिणयनम्[11] । एवमपि सकृन्मन्त्रः प्राप्नोति । उभयथा च दोषः । एवं तर्हि कथमस्तु त्रिः

[1] A. has प्रदक्षिणमोह etc. The reading should be प्रदक्षिणमिति । अमोह etc. L. omits the whole of it and has instead प्रदक्षिणमग्निमिति.
[2] Before this, L. has प्रदक्षिणमग्निमिति. A. reads उदकुभग्रहणम्.
[3] A. यज्ञापात्रत्वात्.
[4] A. प्राप्नोतिः
[5] A. and L. विवाहे प्रतिपद्विशिष्टमात्रान्तस्य हविः करणं.
[6] A. L., दृषदं.
[7] L. अहोस्वित्.
[8] L. त्रिजपः
[9] A., L. परिणयं.
[10] L. omits अथ चेत्.
[11] A. परिणयन.

परिणयनं[1] त्रिश्च जपः । कथमेतत् गम्यते । अनेकं तावत् परिणयनं दर्शयति । परिणीय परिणीय[2] इति । यावच्च परिणयनं तावत् जपतीति सिद्धं भवतीति[3] । तस्मात् त्रिश्च परिणयति त्रिश्च जपतीत्येतत् सिद्धम् । कथम् । परिणयनाङ्गत्वाज्जपस्य । तेनात्रापि[4] यावत् प्रदक्षिणं तावज्जपति ॥

अग्निमुदकुम्भं त्रिः प्रदक्षिणं वधूः स्त्रीः परिणयन् जपति—अमोहमस्मीति । उदकुम्भग्रहणमन्येषां यज्ञपात्राणां बहिःकरणार्थमित्येके । अन्ये तु विवाहे यदन्यद्दृष्टं पात्रं अश्मा तस्यैव बहिःकरणार्थमिति । त्रिर्ग्रहणं परिणयनेन सम्बध्यते उत जपेन । यदि पूर्वेण तर्हि सकृज्जपः स्यात् । अथ जपेन तर्हि सकृत् परिणीतिः । पूर्वेणेति ब्रूमः । कुतः परिणीय परिणीयेति तस्य बहुत्वं दर्शितम् । जपश्च परिणयाङ्गमिति कृत्वा यावत् परिणयनमावर्तते ॥ (६)

परिणीय परिणीयाश्मानमारोहयति ।

इममश्मानमारोहाश्मेव त्वं स्थिरा भव ।
सहस्व पृतनायतोऽभितिष्ठ पृतन्यतः ॥

इति ॥

परिणीयेत्येतेन[5] मन्त्रेण यत्रावरोहणं[6] भवति । तदुक्तं प्राक् । वीप्साग्रहणं यावत् परिणयनं तावत् यथा स्यादिति ॥

[1] A. परिणय L. परिणयं.
[2] L. only one परिणीय.
[3] D. भवति.
[4] A. नात्रापि. L. मात्रापि.
[5] A. परिणीणरोहेत्येतेन. There is no pratika here.
[6] A. यत्रावरोहणी.

वीप्सावचनं सर्वपरिणयनेष्वश्मानमारोहणं कारयितव्यमित्येतदर्थम्। अथास्य कर्मणः कः कर्ता। आचार्यः। कुतः। वक्ष्यति। 'शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य' इति। स्वयंकर्तृत्वे सति अवसेचनं कर्तुं न शक्यते। तदसत्। वर एव कर्ता। आचार्येण ह्ययं विसृष्टो विवाहं करोति। उदकुम्भग्रहणन्तु तत्रस्थमुदकुम्भं लक्षयति॥ (७)

वध्वञ्जलावुपस्तीर्य भ्राता भ्रातृस्थानो वा द्विर्लाजानावपति॥

वध्वा[1] अञ्जलिः वध्वञ्जलिः[2]। वध्वञ्जलिः इत्येवं प्राप्ते वध्वोऽञ्जलाविति[3] पठ्यते। तत्रायमपपाठो[4] द्रष्टव्यः। छान्दसो वा निर्देशः[5]। वध्वः अञ्जलाविति[6] वा अलुक्समासेन[7] वा पाठो द्रष्टव्यः। उपस्तीर्याभिघार्येत्यर्थः। भ्राता[8] भ्रातृस्थानः। मातुलपुत्रः पितृव्यपुत्रो वा भ्रातृस्थान[9] उच्यते। भ्रातुरभावे भ्रातृस्थानो[10] भवति।

ततो बध्वञ्जलौ उपस्तीर्य वध्वा भ्रात्रादिर्द्विर्लाजानावपति। वरो जामदग्न्यश्चेत्रिः। ततः शेषं प्रत्यभिघार्य अवदानं च प्रत्यभिघारयति। एवमवदायावदाय त्रिभिर्मन्त्रैर्जुहोति। भ्रातृस्थानः पितृव्यपुत्रो मातुलपुत्रश्च॥ (८)

[1] Before this A. has वध्वाञ्जलावुपस्तीर्य भ्राता। अविच्छिन्दत्यंजलीं स्रुचेव जुहुयात्. L. has वध्वञ्जलाविति.

[2] L. वध्वाञ्जलिः

[3] A. वध्वोजलाविति.

[4] A. has an avagraha S mark between म and प.

[5] L. निदेशः

[6] L. वध्वा जलाविति.

[7] A. अलुक्समासेम.

[8] L. भ्रातेति.

[9] L. भ्रातृस्थाने.

[10] L. भ्रातुःस्थानो.

त्रिर्जामदग्नानाम् ॥

यदि जामदग्न्यो वरो भवति तदा त्रिः लाजानावपति ॥

पञ्चावत्तिनामित्यर्थः ॥ (९)

प्रत्यभिघार्यं हविः ॥

तत्र हविश्शब्दं केचिदवदाने कल्पयन्ति । केचित् शेषे कल्पयन्ति । तत्र शेषे उपपद्यते नावदाने । कुतः । दर्शनात् । किं पुनस्तद्दर्शयति[1] । स्विष्टकृदिति वक्ष्यति । नात्र हवींषि प्रत्यभिघारयति[2] । तत्र हविश्शब्दो वर्तते । तेन[3] शेषस्य प्रथममभिघारणं भवति । पश्चादवदानस्य ॥

हविःशब्दः शेषे वर्तते । यथा नात्र हवींषीति ॥ (१०)

अवत्तश्च ॥

प्रत्यभिघार्यं । अवत्तमवदानमित्युच्यते[4] ॥

अवदानमित्यर्थः ॥ (११)

एषोऽवदानधर्मः ॥

[1] A. and L. have after this तमिति extra.

[2] A. प्रत्याभिघारयति.

[3] L. only न instead of तेन.

[4] L. has after this श्रीलक्ष्मीनारायणार्पणमस्तु.

तत्र अवदानधर्ममुपजीवन् आचार्य इमां परिभाषामतिसृष्टवान् एषोऽवदानधर्म इति। अवदानेन[1] कथमयं धर्मः स्यादिति। कुतः। यथा मध्यात् पूर्वार्धाच्च हविषोऽवद्यति। अवदानसंपदा जुहुयादिति च। अथाभिघारणप्रत्यभिघारणे कः करोति। भ्राता करोति। कस्मात्। अधिकृतत्वात्। समानकर्तृवचननिर्देशात्। नेत्युच्यते। यदि हि[2] भ्राता कर्ता स्यात् भ्रातरमधिकृत्य[3] उपस्तरणं चोदयेत्[4]। यस्मादुत्तरकाले[5] भ्राता चोद्यते तस्मादुपस्तरणस्य भ्राता न भवति कर्ता[6]। एवं तर्हि आचार्यः कर्ता। असावपि नोपपद्यते कर्ता[7]। कस्मात्। आचार्येणासौ[8] विसर्जितः। एवं तर्हि वर एव कर्तास्तु। वरस्यापि कर्तृत्वं नोपपद्यते[9]। यस्मादुपरिष्टादन्यं कर्तारं दर्शयति उदकुम्भेनावसिच्येति। स्वयंकर्तृकत्वे[10] सति अवसेचनं न शक्यते[11] कर्तुम्। नेत्युच्यते[12]। तत्रोदकुम्भशब्दः कुम्भस्थे उदके वर्तते। तेन तत्रस्थेनोदकेनावसेचनं कर्तव्यम्[13]। तस्मात् वर एव कर्ता भवतीत्येतत् सिद्धम्॥

[1] L. अवदानेनोऽथ.
[2] A. यदि ह. L. यदि तु.
[3] L. भ्रातरसमधिकृत्य.
[4] L. चोदये.
[5] L. यस्मादुत्तरकाळं.
[6] L. कः extra between भवति and कर्ता.
[7] A. कर्त.
[8] A. आचार्येणास्मैः
[9] A. नोपपद्येते.
[10] A. स्वयंकर्तृत्वे.
[11] A. शस्यते.
[12] A. नित्युच्यते.
[13] A. तत्रस्थोदकेनावस्यचनं तंव्यं.

यत्र यत्रावदानमस्ति तत्र तत्रैष धर्मो भवतीत्यर्थः। मध्यात् पूर्वार्धाच्च हविषोऽवद्यतीत्यादौ। उपस्तरणाभिघारणे कः करोति। भ्राता। कुतः। समानकर्तृत्वनिर्देशात्। तदयुक्तम्। यदि ह्यत्र भ्राताऽभिप्रेतः स्यात् वध्वञ्जलौ भ्रातोपस्तीर्येत्येवावक्ष्यत्। तस्माद्वर एव करोति। यत्तूक्तं समानकर्तृत्वनिर्देशादिति तत्र ब्रूमः। असमानकर्तृकत्वेऽपि हि क्त्वाप्रत्ययो दृश्यते। यथा 'आज्याहुतिं हुत्वा मुख्यं धनं दद्यात्' इति होमे ब्रह्मा कर्ता। दाने यजमानः। इत्यादिषु पूर्वकालतामात्रमेव विवक्षितम्। तद्वदत्रापि ॥ (१२)

अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत स इमां देवो अर्यमा प्रेतो मुञ्चातु नामुतः स्वाहा। वरुणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत स इमां देवो वरुणः प्रेतो मुञ्चातु नामुतः स्वाहा। पूषणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत स इमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातु नामुतः स्वाहेत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिं स्रुचेव जुहुयात् ॥

अर्यमणं[1] नु देवमित्येतैर्मन्त्रैः लाजान् जुहोति। कथं जुहोति[2]। अविच्छिन्दत्यञ्जलिं[3] स्रुचेव जुहुयात्[4]। अथ को जुहोति। वधूः। कथं[5] गम्यते। अविच्छिन्दतीति निर्देशात्। अथ मन्त्राः कस्य भवन्ति। तत्रैके वध्वा एवेच्छन्ति[6]। कस्मात्। सा जुहोति। मन्त्रलिङ्गदर्शनाच्च कन्या अग्निमयक्षतेति। नेत्युच्यते। वध्वा मन्त्रा न भवन्ति। कुतः। अनधिकारात्। न स्त्री मन्त्रैरधिक्रियते[7]। अधिक्रियते इति ब्रूमः। कथम्।

[1] There is no pratika here in A. or L.

[2] A. जुहाति.

[3] A. अविच्छिदत्यञ्जलि.

[4] L. जुहुयादिति.

[5] A. अथ.

[6] A. एवेच्छसि.

[7] L. स्त्रीरधिक्रियते. A. स्त्रीरधिक्रियति.

यथा पत्नीवाचनादिषु तत्र वचनात् । इह तु सन्दिग्धत्वात् वरस्यैव मन्त्रा भवन्ति प्राधान्यात् । यच्चोक्तं लिङ्गदर्शनादिति तत् स्वलिङ्गं नोपपद्यते । नासौ कन्यामभिदधाति । अन्याः कन्या अभिधीयन्ते । तेन वरस्यैते मन्त्रा भवन्तीति । लिङ्गदर्शनाच्च पश्यामो यथा वरस्यैते मन्त्रा भवन्तीति । किं तर्हि दर्शनम् । एतन्मन्त्रनिर्देशः । स इमां देवो वरुण इति । यदि वध्वा मन्त्रा भवन्तीति स इमां देव इति लिङ्गदर्शनं नोपपद्यते । तस्मात् वरस्यैते मन्त्रा भवन्तीत्येतत् सिद्धम् ॥

को जुहोति । वधूः । कुतः । अविच्छिन्दत्यञ्जलिमिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । कस्यैते मन्त्राः । वध्वाः । कुतः । सा हि जुहोति । मन्त्रलिङ्गात् कन्या अग्निमयक्षतेति । तदसत् । न हि स्त्रीणां मन्त्रेष्वधिकारोऽस्ति । ननु कथं पत्नीवाचने । तत्र वचनमस्ति । अत्र तु सन्दिग्धम् । तस्मात् वरस्य मन्त्राः । मन्त्रलिङ्गाच्च । स इमां देव इति हि परोक्षनिर्देशः । यदि हि वध्वाः स्युः स इमां देव इति न स्यात् । यत्तूक्तं सा हि जुहोतीति तत्र ब्रूमः । अन्यस्यापि मन्त्रो दृश्यते । अध्वर्युर्जुहोति । होता वषट्करोति । यत्तूक्तं मन्त्रलिङ्गादिति तत्र ब्रूमः । न ह्यत्रेयं कन्याभिधीयते । अन्या एव तु कन्याः । यदीयमभिधीयते बहुवचनं नोपपद्यते । तथाभूतश्च प्रत्ययः । तस्मात् वरस्येति सिद्धम् ॥ (१३)

अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्मं तूष्णीं चतुर्थम् ॥

चोदितक्रयः प्राप्तः[1] । चोदनासामर्थ्यात् । अश्मारोहणस्य व्यवधानोपदेशात्[2] । तस्मादव्यवहितानां प्रयोगः प्राप्तः । तेन व्यवधानप्रयोगदर्शनार्थं अयमेव परिणयनग्रहणं कल्पयन्ति । तूष्णीं परिणीय भवन्ति । एतत् सिद्धं भवति । एवमपरिणीयग्रहणं कल्पयन्ति । तूष्णीं ग्रहणं तूष्णीं होमधर्म-

[1] A. शप्त: instead of प्राप्त:

[2] A., L. व्यवधान उपदेशात्.

प्राप्त्यर्थम् । चतुर्थग्रहणं परिसंख्यानार्थम् । शेषात् स्विष्टकृत् इति स्विष्टकृन्निवृत्त्यर्थं चतुर्थग्रहणम् । एवमपरे कल्पयन्ति । अस्यार्थं एवं वर्णयतां[1] त्रीण्येव परिणयनानि भवन्ति । त्रिः परिणयं जपतीति चोदनासामर्थ्यात् । अयमेव चागमः । एवमनेकार्थविचारणायामुत्तम आगमपक्षो वेदितव्यः[2] ॥

अप्राप्तनिषेधः किमर्थः । चतुर्थहोमं कृत्वा कथममन्त्रकं परिणयनं स्यादित्येवमर्थमित्येके । अन्ये तु त्रीणि परिणयनान्यानन्तर्येणोक्तानि । तत्र त्रयो होमाः । तत्र पूर्वं पूर्वं परिणयनं कृत्वा पश्चात् होमः स्यादिति ज्ञापयितुमिति । शूर्पपुटः कोणः । तूष्णींवचनं प्रजापतिज्ञापनार्थम् । चतुर्थग्रहणं कथम् । एतस्य द्रव्यस्य स्विष्टकृतं न स्यात् । स एव च कर्ता यथा स्यादिति । तेन वधूर्जुहोति ॥ (१४)

ओप्योप्य हैके लाजान् परिणयन्ति तथोत्तमे आहुती न सन्निपततः ॥

एके आचार्या ओप्योप्य लाजान् परिणयनमिच्छन्ति । हकारोऽभिमतपक्षज्ञापनार्थः । अयमस्याभिमतः पक्ष आचार्यस्य । द्वितीयोपदेशात् दुर्बलत्वं मा भूत् । तुल्यबलत्वे विकल्पः सिद्धो भवति । तथोत्तमे आहुती न संनिपततः[3] । तथा सति क्रियायामुत्तमयोराहुत्योः सन्निपातो न भवति ।

[1] A. एवं तु वर्णयतां.

[2] Here L. has श्रीलक्ष्मीनारायणाय नमः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

[3] Devasvāmin and Haradatta takes this part as a separate sūtra and all MSS. read so. But since the sūtra numbering follows the Bibliotheca Indica Edition, the entire sūtra is printed as one.

यद्येवं वचनमपार्थकम् । नैवोत्तमयोराहुत्योः सन्निपातोऽस्ति । तच्चैके[1] प्रशंसायां इमां मन्यन्ते । यस्मादुत्तमयोराहुत्योः सन्निपातो न भवति तस्मादयं पक्षः कर्तव्य इति । अन्ये पुनर्निन्दां मन्यन्ते । तेन नायं पक्षः कर्तव्य इति । तदिदमुभयं नोपपद्यते[2] । किमर्थं तर्हीदमारभ्यते । तथा कर्तव्यं परिणयनं यथोत्तमयोराहुत्योः सन्निपातो न भवति । कथं वा प्राप्नोति[3] । इह प्रागुक्तं अपरिणीयेति । तदन्यार्थम् । कृतं सत्[4] इह दोषमुत्पादयति । तत्[5] को दोषः । परिणयनमकृत्वा चतुर्थो होमः कर्तव्यः ॥

अभिमतार्थज्ञापनार्थो हशब्दः । एके लाजानोप्योप्य पश्चात्परिणयन्ति । किमिति । तथा सत्युत्तमे आहुती न संनिपतत इति कृत्वा । पूर्वस्मिंस्तु पक्षे उत्तमे आहुती संनिपततः । कोऽयं संनिपातो नाम । यदि पूर्वाहुतिशिरसि प्रक्षेपः । न तर्हि कश्चिदप्यसाविष्यते । किं पुनः पूर्वस्मिन्पक्षे । अथानन्तरम् । न तर्ह्यसौ दोषः । पार्वणादौ दृष्टत्वात् । तस्मादयमर्थः । यथोत्तमे आहुती न संनिपततस्तथा कर्तव्यम् । उत्तमयोराहुत्योर्मध्ये परिणयनं कर्तव्यमित्यर्थः । कथं वा न स्यात् । अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्ममिति । अन्यार्थं कृतमपीह मध्ये परिणयनं निवर्तयेत् । अथवा पूर्वस्मिन्पक्षे उतमे संनिपततः । अत्र तु न संनिपतत इति वदन्नपरिणीयवचनं चतुर्थपरिणयनार्थमित्यस्मिन्नपि पक्षे पूर्वं परिणयनं कृत्वा पश्चाद्धोमो न चानन्तर्येण होम इति ज्ञापयति । यदि त्वानन्तर्येण होमः स्यात्सर्वासामेव संनिपातादुत्तमयोराहुत्योः पूर्वस्मिन्पक्षे संनिपात इति नोपपद्यते ॥ (१९)

अथास्यै शिखे विमुञ्चति यदि कृते भवतः ॥

[1] L. तत्रैके.

[2] A. नत्विदमुतयत्रौपपद्यते. L. ननु इदमुभयं नोपपद्यते.

[3] A. कथं वा न प्राप्नोति.

[4] A. तदल्पार्थं कृतं सन्. L. तद्द्रव्यार्थं कृतं सन्त.

[5] L. omits तत्. A has only त् instead of तत्

अथशब्दः अनन्तरार्थः[1] । एतस्मिन्नन्तराले स्विष्टकृन्मा भूदिति । अस्यै इति किमर्थम् । अथ शिखे विमुञ्चतीत्येवमुच्यमाने उभयोः शिखाविमोकः स्यादिति स माभूदिति अस्यै इत्युच्यते[2] । यदि कृते भवतः । यदि जनपदधर्मत्वेन[3] वा[4] ग्रामधर्मत्वेन वा[4] कुलधर्मत्वेन वा कृते भवतः । अथ विमोको भवति ॥

कीदृशे पुनः शिखे ॥

अथशब्द इदानीं स्विष्टकृन्निवृत्यर्थः । अस्यै इति वरस्य निवृत्यर्थः । यदीत्यनित्ये । देशधर्मादिना यदि कृते भवतः ॥ (१६)

के कृते भवत इत्याह ॥

ऊर्णास्तुके केशपक्षयोर्बद्धे भवतः प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् इति ॥

तयोर्विमोको भवति । प्र त्वा मुञ्चामीत्येताभ्यां ऋग्भ्यां दक्षिणे पूर्वया ॥

प्र त्वा मुञ्चामीति दक्षिणां शिखां विमुञ्चति ॥ (१७)

उत्तरामुत्तरया ॥

उत्तरे पक्षे उत्तरया ॥

प्रेतो मुञ्चामि इत्युत्तरां शिखां विमुञ्चति । वरस्य तु शिखे तूष्णीं विमुञ्चति ॥ (१८)

[1] A. अनन्तरायामर्थः

[2] A., L. इत्युच्यमाने.

[3] A. जवयदधर्मत्वेन.

[4] L. omits वा in both cases.

अथैनामपराजितायां दिशि सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयति इषे एकपदी ऊर्जे द्विपदी रायस्पोषाय त्रिपदी मायोभव्याय चतुष्पदी प्रजाभ्यः पञ्चपदी ऋतुभ्यः षट्पदी सखा सप्तपदी भव सा मामनुव्रता भव पुत्रान्विन्दावहै बहूंस्ते सन्तु जरदष्टय इति ॥

अथैनामपराजितायां[1] दिशि सप्त पदान्यभ्युत्क्रामयति । इष एकपदीत्येतैर्मन्त्रैः । अथशब्दः पूर्वेण व्याख्यातः । अथात्र संशयः । किमेतावानेवायं[2] मन्त्रः । आहोस्वित् अन्योऽप्यस्ति[3] इति । कुतः पुनः संशयः । साकाङ्क्षत्वात्[4] । इष एकपदीति साकाङ्क्षोऽयं[5] मन्त्रः । एतावत्तावद्भवितव्यम्[6] । कस्मात् । अशेषानुपदेशात् । नेत्युच्यते । य[7] उपदिष्टः शेषः उत्तमेन मन्त्रेण स इहानुपपद्यते । तत्रोपदिष्टः[8] कथमिहानुकृष्यते । उच्यते । यथाग्निहोत्रे प्राश्नामीति पुरस्तादुक्तं उपरिष्टात् भवति[9] तेन यथा[10] तत्रानुकर्षो[11] भवति एवमिहापि अनुकर्षो[12] भविष्यति । तदेतन्नोपपद्यते । पुरस्तादुक्तं उपरिष्टाद्भवति[13] । उपरिष्टात्

[1] A. अथैनामशपजितायां.
[2] L. किमेतावानवायं.
[3] L. अहोस्विदन्त्योऽप्यस्ति. A. आहोस्विदत्योऽप्यस्ति.
[4] L. साकंक्षत्वात्.
[5] A. साकांक्षो मन्त्रः
[6] A. एतावताद्भवितव्यम्.
[7] य omitted in L.
[8] ष्टः not at all clear in A. Looks more like पः
[9] A. भयति.
[10] A. पथ.
[11] L. तथानुत्कर्षो. A. तत्रानुत्कर्षो.
[12] A. L. अनुत्कर्षो.
[13] A. उपरिष्टाद्भावति.

विधीयमानः[1] पुरस्तान्न भवति । नेत्युच्यते । शास्त्रान्तरेऽप्युपरिष्टादप्याम्नातः पुरस्तात् भवति । यथा घृताचीनाम्ना[2] प्रियेण[3] प्रिये सदसि सीदेति यथोपरिष्टान्मन्त्रो दृष्टः । जुह्वादिषु च प्राणाय त्वेत्येवमादिषु उल्लिखामीति उपरिष्टादाम्नातः पुरस्ताद्भवति । एवमिहापि । नेत्युच्यते । इह याजुषाणां मन्त्राणां[4] अनुकर्षो[5] भवति । समासः ऋचः संपद्यते[6] । सप्तपदी भवेति सामादिना[7] मन्त्रेणानुकृष्यमाणेन ऋचामनुकर्षः कृतो भवति । नेत्युच्यते । तस्मिन् सन्दिग्धे ऐतरेयिणां वचनमारब्धम् । भवादिषु सर्वत्र समानम्[8] । तेनेहाप्यनुषङ्ग एवाध्यवसीयते । तेनास्माकमप्यनुकर्षो भवति[9] ॥

अथशब्दः पूर्वेण तुल्यः । एनां वधूम् । अपराजिता प्रागुदीची । तत्र सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयति वधूं सप्तभिर्मन्त्रैः । वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वात् भवादेश्च योग्यत्वात् सन्निहितत्वाच्च प्रत्येकं सम्बध्यते । यथा रहस्ये उल्लिखामीति शब्दः 'प्राणाय त्वापानाय त्वा व्यानाय त्वोल्लिखामि' इत्यन्त्ये वाक्ये पठितोऽपि पूर्वत्रापि सम्बध्यते तद्वदत्रापि । ऐतरेयिभिरप्युक्तं—'भवादिषु सर्वत्र समानम्' इति । तेन इष एकपदी भव । सा मामनुव्रता भव इति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् ॥ (१९)

उभयोः सन्निधाय शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य ॥

[1] A. विधीययानः
[2] L. घृचीनाम्ना.
[3] A. L. नाम्ना extra after this word.
[4] A. मन्त्रार्णां.
[5] A. अनुत्कषे L. अनुत्कर्षो.
[6] L. संपद्यंते.
[7] L. सामादिनां.
[8] L. समासः
[9] Here L. has श्रीलक्ष्मीनारायणार्पणमस्तु.

उदकुम्भस्थेन उदकेनासेचनं[1] कर्तव्यम् । तत्रावसेचनं कृत्वा एतस्मिन् अन्तराले स्विष्टकृद्भवतीति ॥

सप्तमे पदे अभ्युत्क्रामिते तत्रस्थ एवोभयोः शिरसी सन्निधाय केनचिदुदकुम्भमानाय्य तत्रस्थेनोदकेन शिरसी अवसिञ्चति । अथाज्येन स्विष्टकृतं जुहोति ॥ (२०)

ब्राह्मण्याश्च वृद्धाया जीवपत्न्या जीवप्रजाया अगार एतां रात्रिं वसेत् ॥

ब्राह्मणी[2] या जीवपतिर्भवति[3] जीवप्रजा च या भवति तस्या एवंलक्षणाया ब्राह्मण्या अगारे एतामनन्तरां रात्रिं प्रतिश्रयेत् । तत्र प्रतिश्रयणे सत्ययं विशेषः । किमुक्तं भवति । देशान्तरे यदा विवाहः तदा प्रतिश्रयणविधिरयं भवति । किमर्थं स्त्री विशेष्यते न पुरुष इति । पुरुषस्य बहुभार्यत्वात् तस्य काचिन्मृतप्रजा भविष्यति । तस्या अगारे मा भूदिति अत्र स्त्रीविशेषणं क्रियते ॥

ग्रामान्तरगमने यद्यन्तरा वसतिः स्यात् तदा एवंगुणयुक्तायाः ब्राह्मण्या गृहेऽनन्तरां रात्रिं वसेत् । वसतिं कुर्यादित्यर्थः । स्वग्रामे विवाहश्चेन्नायं विधिः ॥ (२१)

ध्रुवमरुन्धतीं सप्त ऋषीनिति दृष्ट्वा वाचं विसृजेत जीवपत्नीं प्रजां विन्देय इति ॥

[1] A. उदकेनात्सेचनं.

[2] A. ब्राणी.

[3] A. जीवपतिर्भवतिर्भवति.

जीवपत्नीत्यनेन मन्त्रेण वाग्विसर्गविधानात् वाङ्नियमोऽस्ति । कस्य पुनरयं वाग्विसर्गो भवति । उच्यते । वध्वाः । कुतः । मन्त्रलिङ्गात् ॥

समाप्ते होमे रात्रौ ध्रुवादीन् दृष्ट्वा वाचं विसृजेत 'जीवपत्नीम्' इति मन्त्रेण । इदानीं वाग्विसर्जनविधानात् होमादारभ्य एतावन्तं कालं वाचो नियम इति गम्यते । कस्यायं वाग्विसर्गः । वध्वाः । कुतः । मन्त्रलिङ्गात् । तथा हि । जीवः पतिर्यस्याः सा जीवपत्नी । जीव इति कर्तरि पचाद्यच् । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' [पा. ४. १. ३३] 'विभाषा सपूर्वस्य' [पा. ४. १. ३४] इति ङीप्प्रत्ययो नश्चान्तादेशः ॥ (२२)

इति सप्तमः खण्डः

प्रयाण उपपद्यमाने पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य इति यानमारोहयेत् ॥

प्रयाण उपपद्यमाने इति कस्मात् । पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य इति यानमारोहयेदित्येवमुच्यमाने त्वहरहर्यानारोहणं प्राप्नोति । एवमपि उपपद्यमानग्रहणं[1] अपार्थकम् । इदमपि[2] वक्तव्यम् । इतरथा हि प्रयाणे यानमेव नित्यं स्यात् । तत्र यानं नाम चक्रीवच्छकटादिकं[3] उच्यते[4] । उपपद्यमाने याने[5] अनेन मन्त्रेणारोहयेत् । असति यानेऽन्यत्रायं मन्त्रो[6] न भवति । अन्येनापि नयनं भवतीत्येतच्च ज्ञापितं भवति ॥

[1] A. L. उपपद्यमानाग्रहणं.

[2] A. L. इदकमपि.

[3] A. चक्रवशाछोदिष्कं.

[4] A. वियतेन. L. विद्युतेन.

[5] L. repeats याने.

[6] A. त्रोमं.

विवाहहोमानन्तरं स्वगृहं गन्तव्यम् । तत्र यदि ग्रामान्तरे गृहं स्यात् तथा सति तत्र प्रयाणे यदि यानमुपपद्यते तथा सत्युपपद्यमाने याने यानमारोहयेत् वधूं मन्त्रेण । तेन प्रयाणे यानस्यानियमः । यानादन्येन शिबिकादिना प्रयाणे च न भवति मन्त्रः । स्वग्रामविवाहपक्षे स्वगृहगमने नायं विधिः ॥ (१)

अश्मन्वतीरीयते संरभध्वं इत्यर्द्धर्चेन नावमारोहयेत् ॥

अर्धर्चग्रहणं ऋङ्निवृत्त्यर्थम् ॥

यद्यन्तरा नाव्या नदी स्यात तदानेनार्द्धर्चेन नावमारोहयेत् । वधूमिति शेषः ॥ (२)

उत्तरेणोत्क्रमयेत् ॥

उत्तरेणार्धर्चेन उत्क्रमयेत् । तत्र चोत्क्रमयेत्[1] उत्तारयेद्वा[2] ॥

उत्तरेणार्द्धर्चेन अत्राजगाम इत्यर्द्धर्चेन वधूमुदकादुत्तारयेत ॥ (३)

जीवं रुदन्तीति रुदत्याम् ॥

जपेत् ॥

नीयमाना वधूः यदि रोदिति बन्धुवियोगात् तदा एतां जपेत् । अयं विधिः स्वग्रामेऽपि भवत्यविशेषात् ॥ (४)

विवाहाग्निमग्रतोऽजस्रं नयन्ति ॥

[1] A. तचोत्क्रमयेत्. L. तत्रोत्क्रमयेत्.

[2] A. उन्मरयेत् द्वा. L. उत्तारयेत् (वा omitted).

विवाहाग्निग्रहणं अन्यस्याग्नेर्नयनं माभूदिति । अजस्रग्रहणं किमर्थम् । प्रत्यक्षनयनार्थम् । ननु[1] अग्निशब्दादेवायमर्थः सिद्धः । एवं[2] सिद्धे यदजस्रग्रहणं[3] करोति तज्ज्ञापयति अरणिमत्त्वं[4] माभूदिति । अविधानादरण्योः । कुतः प्रसङ्गः । अत एवाजस्रग्रहणं क्रियते अरणिमानयं भवतीति । तथा सत्यप्रत्यक्षस्य नयनं स्यात् । तन्मा भूत् इति कृत्वा यत्नः क्रियते । अरण्योश्च शास्त्रान्तरे दृष्टत्वात् । पुंसवनाद्येकेषां जातकर्माद्यपरेषाम् । उक्तं च प्राक्—शास्त्रान्तरदृष्टानामप्रतिषिद्धानां विधीनामिह प्रामाण्यम्—इति । अतः अरण्योरध्यवसायनं स्यादीदृग्यत्नात् । तेनैवं ब्रुवता एकस्मिन्नेवाग्नौ सर्वाणि कर्माणि भवन्तीति यदुक्तं प्राक् तत् सिद्धम् ॥

विवाहाग्निग्रहणं अग्निविशेषनियमाभावशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अजस्रग्रहणं ध्रियमाणस्य नयनार्थम् । तेनान्यत्र प्रयाणे समारोपणं कृत्वा नयनं गम्यते । अयञ्च विधिः स्वग्रामेऽपि भवत्यविशेषात् ॥ (५)

कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु मा विदन् परिपन्थिनः इति जपेत् ॥

तत्र कल्याणा इति शोभनाः प्रशस्ताः प्रकाशादित्यर्थः । तेषु कल्याणेषु देशादिषु एषा ऋग्भवति । नन्वन्येषामियं[5] ऋक्[6] भये[7] दृष्टा । इह भयं नोपपद्यते । नेत्युच्यते । इहापि भयमस्ति । कथम् ।

[1] L. नयनं तु.
[2] A. स व.
[3] A. यदस्रग्रहणं.
[4] A. अरणीमानयं.
[5] L. तत्रन्येतन्येषां नियम.
[6] A. ऋ L. omits ऋक्.
[7] L. उभये.

एतेषु देशेषु[1] कल्याणेषु गन्धर्वाप्सरसः सन्ति[2]। न तयोः दम्पत्योः लभ्यन्ते[3]। तेन तयोरपीदं भयस्थानं[4] भवति। तस्मादत्रापि भये एवैषा[5] ऋक्[6] प्रयुज्यते[7] ॥

कल्याणेषु विवाहादिशोभनेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु एतां जपेत् ॥ (६)

वासे वासे सुमङ्गलीरियं वधूः इतीक्षकानीक्षेत ॥

वासे वासे इति वसतौ वसतौ इत्यर्थः। ये ईक्षका भवन्ति तान्[8] अनेन मन्त्रेणे ईक्षेत[9] सुमङ्गलीरिति[10]। तत्र वासे[11] इति नियमार्थमारभ्यते। कः पुनर्नियमः। कथं वासे वासे एवेक्षणं स्यादिति। अन्यत्र ये ईक्षकाः तेषामीक्षणं मा भूदिति ॥

वसतौ वसतौ ईक्षकाः सन्ति चेत् तानेतया ईक्षेत। वासादन्यत्रेक्षणे न मन्त्रः। वीप्सावचनं प्रतिवसतौ मन्त्रप्राप्त्यर्थम् ॥ (७)

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेत् ॥

[1] L. omits देदेषु.

[2] A. सन्तिति.

[3] L. लुभ्यन्ति. A. लभ्यन्ति.

[4] L. omits भय.

[5] A. L. एवैता.

[6] L. ऋच:

[7] L. प्रयुज्यन्ते.

[8] तान् not in the MSS.; inserted by me.

[9] A. L. ईक्षते.

[10] A. सुमंगलीरितिति.

[11] L. वासो.

इह प्रियमित्यनेन मन्त्रेण गृहं प्रवेशयेदिति[1] ॥

अनया वधूं गृहं प्रवेशयेत् । इदमादयो विधयः स्वग्रामेऽपि विवाहे भवन्ति ॥ (८)

विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्यानडुहं चर्मास्तीर्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन् उपविष्टायां समन्वारब्धायां आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिः इति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा समञ्जन्तु विश्वेदेवाः इति दध्नः प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वानक्ति हृदये ॥

तत्र विवाहाग्निग्रहणं न कर्तव्यम् । कस्मात् । अधिकृतत्वात् । अत एव कर्तव्यम् । नयने अधिकृतत्वात्[2] । होमे यः कश्चनाग्निः प्रसज्येत स मा प्रसाङ्क्षीदिति[3] विवाहाग्निग्रहणं क्रियते । उपसमाधायेति न वक्तव्यं सिद्धत्वात् । तत्र क्रियते चर्मास्तरणकालोपदेशार्थम्[4] । अथवा एककर्त्रर्थम् । तेन किं सिद्धं भवति । अन्यत्रान्योऽप्युपसमाधानं करोति[5] । न विवाहे उपसमाधानं अन्यः करोतीति । पश्चादित्यग्नेर्देशः । प्रत्यगित्यर्थः । अस्याग्नेः । आनडुहं इति[6] चर्मविशेषणं क्रियते । प्राक् चास्य ग्रीवा भवति । ऊर्ध्वं लोमानि च[7] भवन्ति । तस्मिन् उपविष्टायामिति[8] । तस्मिन्निति न

[1] A. प्रवेशयति.

[2] A. नयनेयधिकृतत्वात्. Between य and धि there is a curved stroke which looks like a half त.

[3] A., L. समाप्यसाकांक्षादिति.

[4] A. चर्मास्तरणं कालोपदेशार्थम् .

[5] A. करोतिति.

[6] A. आनडुहमिमिति.

[7] L. च omitted.

[8] A. उपविष्टायति.

वक्तव्यम् । अधिकृतत्वात् । तस्मिन्निति यदि नोच्यते न चात्रोपवेशनं स्यात् । तस्माद्वक्तव्यम् । समन्वारब्धायाम्[1] । समन्वारब्धवत्यामित्यर्थः । आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिः[2] इति चतसृभिः ऋग्भिः । प्रत्यृचं होमो भवति । तत्र प्रत्यृचग्रहणमपार्थकम् । यथा धाता ददातु इत्यत्र प्रत्यृचं होमो भवति असति प्रत्यृचग्रहणे एवमिहापि भविष्यति । तस्मात् प्रत्यृचग्रहणं न भवति । उच्यते । कर्तव्यम्[3] । इह एते होममन्त्राः कर्मकरणाः । कर्मकरणत्वात् स्वाहाकारान्तता इति । यत्र प्रत्यृचग्रहणं नास्ति तत्र च स्वाहाकारान्ते होमः कर्तव्यः । तेन कचिदुद्देशेन होमः स्यादिति नैवास्ते । तत्र तु वचनम् । तत्परीक्षा क्रियये[4] । समञ्जन्तु विश्वे देवा[5] इति दध्नः प्राश्य प्रतिप्रयच्छेत्[6] । तत्र संशयः । किमयं प्राशनमन्त्रः । आहोस्वित्प्रयच्छनमन्त्र इति । उच्यते । उभयार्थः । यद्युभयार्थः अभ्यासः[7] प्राप्नोति । उच्यते । न भवत्यभ्यासः । कस्मात् । उभयलिङ्गत्वात्[8] मन्त्रस्य । यथा द्वयोरभिमर्शनमन्त्रः[9] सकृदेव प्रयुक्तः सन्नुभयार्थो भवति तद्वद्यमपीति । स्वयं प्राश्य पश्चात् प्राशनार्थं तस्याः प्रयच्छति । आज्यशेषेण वानक्ति हृदये । अथवाज्यशेषेण हृदये अनक्ति । न पूर्वं करोति । द्वे हृदये अनक्ति । आत्मनश्च तस्याश्च । अनेनैव मन्त्रेण । अपरे आज्यशेषेण वानक्ति हृदये इति वाशब्दं चार्थे[10] वर्णयन्ति ॥

[1] L. समन्वारब्धायामिति.

[2] L. जनयतु प्रजापतिः omitted.

[3] A., L. have न before this word.

[4] L. has here श्रीलक्ष्मीनारायणार्पणमस्तु.

[5] L. omits विश्वे देवाः

[6] A. has only समञ्जतु प्रयच्छेत्.

[7] A. अ not at all legible. Looks more like ज्य.

[8] L. has तु before this word.

[9] A. यथा भार्ययोरभिमर्शनमन्त्रः L. यथाहार्ययोरभिमर्शनमन्त्रः

[10] A., L. have अथवाशब्दः चार्थो.

अग्निप्रणयनान्तं कृत्वाग्निमुपसमादधाति । समिधः प्रक्षिप्य प्रज्वलयतीत्यर्थः । ततः पश्चादस्यानडुहं चर्मास्तृणाति । प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम ऊर्द्ध्वलोम । ततोऽन्वाधानाद्याज्यस्य बर्हिषि सादनान्तं कृत्वा तस्मिन् चर्मण्युपविष्टायां समन्वारब्धायां वध्वां इध्माधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा आ नः प्रजां इति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा ततः समञ्जन्तु इत्यृचा दध्न एकदेशं स्वयं प्राश्य वध्वे प्राशनार्थं शिष्टं दधि प्रयच्छेत् । सा तु तूष्णीं प्राश्नाति । सकृत् प्रयुक्तस्य मन्त्रस्य उभयप्राशनार्थत्वात् । उभयार्थत्वं नौ इति द्विवचनात् । आज्यशेषेण वा उभयोर्हृदये अनक्ति तेनैव मन्त्रेण । हृदये अत ऊर्ध्वं इति विवृत्या पाठः कार्यः प्रगृह्यत्वात् । ततः स्विष्टकृदादि समापयेत् । विवाहाग्निग्रहणं अन्यनिवृत्त्यर्थम् । कथं पुनरन्याग्निप्राप्तिशङ्का । 'गृह्याणि वक्ष्यामः' (१ । १ । १) इति प्रतिज्ञातम् । उच्यते । दायविभागकाले अग्निः परिगृह्यते चेत् अत्राप्यन्योऽग्निः प्रसज्येत । तन्निवृत्त्यर्थमिदम् । अपिचात्र विवाहाग्निग्रहणात् न विवाहहोममात्रेण अग्नेर्गृह्यत्वसिद्धिः । किन्तर्हि । गृहप्रवेशनीयहोमे कृते । एवमुभाभ्यां होमाभ्यां गृह्यत्वसिद्धिः । नैकेन इति ज्ञायते । तेन गृहप्रवेशनीयहोमादर्वाक् दर्शपूर्णमासप्राप्तौ पार्वणस्थालीपाको न कार्यः । परिचरणहोमस्तु कार्य एव । 'पाणिग्रहणादि' (१ । ८ । १) इति वचनात् । वैश्वदेवं च कार्यमेव । तस्याग्निविशेषविध्यभावात् । तेनाग्निनाशे होमद्वयं कार्यमिति सिद्धम् । उपसमाधायेति आस्तरणकालोपदेशार्थम् । अथवा समानकर्तृकत्वसिद्ध्यर्थम् । तेन यत्रोपसमाधानग्रहणं नास्ति तत्रान्यो वोपसमाधानं कुर्यात् । तस्मिन्निति वचनं चर्मस्तरणानन्तरं तन्त्रान्तरमिति ज्ञापनार्थम् । प्रत्यृचग्रहणं कथं ऋगन्ते होमः स्यात् । न स्वाहाकारान्ते इत्येवमर्थम् । स्वाहाकारं पठन् जुहुयादित्यर्थः । तेन यत्र प्रत्यृचग्रहणं नास्ति तत्र स्वाहाकारं कृत्वा पश्चात् होमः । आज्यशेषेण वेति सिद्धवदुपदेशात् अनादेशे आज्येन होम इति गम्यते ॥ (९)

अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनौ[1] ब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौ स्याताम् ॥

[1] अत ऊर्ध्वं is not in the Bibliotheca Indica edtion.

अत ऊर्ध्वं इति। अत इत्यनेन किं निर्दिश्यते। गृहप्रवेशनीयः। तस्य[1] प्रकृतत्वात्। तेन प्रवेशनीयादूर्ध्वमनयोर्व्रतचर्या भवति। यद्येवं दोषः। को दोषः। प्राग्गृहप्रवेशनादेतानि व्रतानि न[2] प्राप्नुवन्ति। इष्यते च। तस्मान्नायमर्थः। एवं तर्हि अतःशब्देन विवाहो निर्दिश्यते। ननु च व्यवधानाद्गृहप्रवेशनेन तस्य निर्देशो नोपपद्यते। नेत्युच्यते[3]। विवाह एव प्राधान्येन प्रकृतः। गृहप्रवेशनीयः प्रसंगोक्तः। तस्माद्विवाह एव निर्दिश्यते अत इति। तेन विवाहादूर्ध्वमनयोः व्रतचर्या भवति। एवमपि दोषः। प्रागपि गृहप्रवेशनीयात् व्रतसमाप्तिः प्राप्नोति। न चेष्यते। तस्मादेष दोषः। एवमुभयथापि दोषः। एवं तर्ह्यन्यथा सूत्रविन्यासं करिष्यामः। अक्षारलवणाशिनौ[4] ब्रह्मचारिणावधःशायिनौ स्याताम्। तेनेमानि विवाहप्रभृतीनि विधीयन्ते ॥

विवाहादारभ्य एते नियमा भवन्त्युभयोः।

हैडिम्बिका राजमाषा माषा मुद्गा मसूरिकाः।
लङ्कयाढक्याश्च निष्पावास्तिलाद्याः क्षारसंज्ञिताः॥

गृहप्रवेशीयहोमात् प्रागपि नियमानामिष्टत्वात् योगविभागः कृतः॥ (१०)

उत्तरावधिमाह।

अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रम् ॥

तेन अतःशब्देन गृहप्रवेशनीयो गृह्यते। तेन गृहप्रवेशनीयादूर्ध्वं[5]

[1] A. L. गृहप्रवेशनीयस्य.

[2] A. omits न.

[3] L. omits नेत्युच्यते.

[4] L. अक्षारलवणाशिनाविति and omits all up to स्याताम्.

[5] L. गृहप्रवेशादूर्ध्वम्.

कालनियमो भवति[1] । प्राक् च अनियतः कालः । एवमादिष्टोऽर्थः सिद्धो भवति[2] ॥

अतो गृहप्रवेशनीयहोमादूर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा नियतौ स्याताम् ॥ (११)

संवत्सरं वैक ऋषिर्जायत इति ॥

संवत्सरमेके व्रतमिच्छन्ति । कस्मात् । एवं नियमसंयुक्तस्य ऋषिकल्पः किल पुत्रो जायत इति ॥

संवत्सरं वा नियतौ स्यातां एक ऋषिकल्पः पुत्रो जायत इति कृत्वा । अन्ये त्वाहुः । व्रतान्ते एक ऋषिः सम्पद्यते । पितृगोत्रं विहाय पतिगोत्रं भजते इत्यर्थः ॥ (१२)

चरितव्रतः सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात् ॥

चरितव्रतः समाप्तव्रत इत्यर्थः । सूर्याविदे । सूर्यया[3] दृष्टो मन्त्रः सूर्यैव भवति । यथा[4] वृषाकपिरिति । तं मन्त्रं यो वेत्ति स भवति सूर्यावित् । तस्मै सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात् । कथं पुनरसौ वेदितव्यः । स्वरैर्वर्णैः इत्येवमादिभिः लक्षणैः । तच्च कतमस्य पुनर्वाससः दानमुपदिशति । यद्वासः विवाहकाले[5] आसीत् तस्येदं दानमुपदिष्टं द्रष्टव्यम्[6] ॥

[1] L. कालनियमोऽयं प्राप्नोति.

[2] After कालनियमो भवति, A. has यतः काल एवेष्टोऽर्थः सिद्धो भवति ; L. has अतः काल एवेष्टोऽर्थः सिद्धो भवति.

[3] L. सूर्याया.

[4] L. तथा.

[5] A., L. यद्वासव्यवधापकाले.

[6] K. दानमुपदिष्टद्रव्यं. Both A. and L. have कृत्यं after this.

व्रतानन्तरं सूर्याविदे वध्वा उपयमनकाले उपहितं वस्त्रं दद्यात्। सूर्यया दृष्टो मन्त्रः सूर्या। यथा वृषाकपिरिति। सा च सत्येनोत्तभिता इति सूक्तम्। कथं तत् पुनरसौ वेत्ति। स्वरतो वर्णत इत्यादि ॥ (१३)

अन्नं ब्राह्मणेभ्यः ॥

अन्नं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥

दद्यादिति शेषः ॥ (१४)

अथ स्वस्त्ययनं वाचयीत ॥

अथानन्तरं स्वस्त्ययनवाचनं[1] स्वस्तिरिति ॥

ओं स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्ति इति। ते च ओं स्वस्तीति प्रत्यूचुः ॥ (१५)

इति प्रथमे अष्टमी खण्डिका

पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत् स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वा ॥

पाणिग्रहणमादिर्यस्य तदिदं पाणिग्रहणादि विधानम्। किं पुनस्तत्परिचरणं पाणिग्रहणाद्वेदितव्यम्। तत्र पाणिग्रहणादिग्रहणं न कर्तव्यम्।

[1] A. स्वस्त्ययनं वाचनं.

अधिकृतत्वात् । नेत्युच्यते । गृहप्रवेशनीयोऽधिकृतः । तेन गृहप्रवेशनीयादूर्ध्वं गृह्यपरिचर्या स्यात् । अतः पाणिग्रहणादिग्रहणं[1] क्रियते । ये पुनः पाणिग्रहणमधिकृतं मन्यन्ते तेषां किं प्रयोजनम् । कथमव्यवच्छिन्नं परिचरणं[2] स्यादित्यतो वचनमारभ्यते । कथं पुनर्व्यवच्छेदः स्यात् । उपदेशादेव । नेत्युच्यते । यावन्नोपशाम्येत[3] गृह्योऽग्निस्तावत्परिचरणं स्यात् गृह्यभावात् । कथमुपशान्तेऽप्यन्यमग्निमाहृत्य[4] होमकार्ये आहरणप्रायश्चित्तं कृत्वा परिचरणं स्यात् इति अतो वचनमारभ्यते । तत्र गृहसंप्रयोगादयं गृह्य इत्येषा संज्ञा भवति । तत्र किं परिचरणं यदिदं[5] कर्मोत्तरं[6] विधास्यते । एतत्परिचरणं सहोमकमेके मन्यन्ते । अन्ये[7] पुनर्लौकिकमेवेच्छन्ति । कस्मात् । मन्त्रविरोधात् । न हि कन्याया मन्त्रेऽधिकारो भवति पत्न्याश्च । नेत्युच्यते । अनयोरपि मन्त्रो भवति । यथा पत्नीवाचनादि पत्न्या भवति तद्वदिहापीति । तस्माद्द्वयोरपि मन्त्रः सिद्धः । स्वयंग्रहणमुत्तरविवक्षायाम् । अथ अपरे । पाणिग्रहणादिप्रयोजनं परिचरणस्य कालविध्यर्थम्[8] । गृह्यस्यैव यदा पाणिग्रहणं तदाद्येव[9] गृह्यस्य परिचरणं न प्राक् । कथं पुनः प्राक् स्यात् । गृह्यं परिचरेदित्यविशेषेणाभिधानात् । तस्मादिदं वचनम् । तेनैवं[10]

[1] A. L. पाणिग्रहणं.

[2] A. कथमव्यवच्छिन्नत्वं परिचणं.

[3] A. यावन्नोमपशोम्येत.

[4] L. कथमुपशम्यति.

[5] L. omits यदिदं.

[6] L. परिचयोत्तरं.

[7] A. L. सहोमकमन्ये.

[8] L. कालविधानार्थम्.

[9] L. तदाद्येच.

[10] L. तेनैव.

ब्रुवता तेनैवाग्निः उत्पन्न[1] इत्येतत्साधितं भवति । साधारण्यं[2] धारिण्याः कर्मव्यतिरिक्ते काल इति । पत्नी वा[3] परिचरेत् । अथवा पुत्रादयः परिचर्यां कुर्वन्ति । तत्रान्तेवासीति शिष्य[4] उच्यते ॥

पाणिग्रहणप्रभृति गृह्यमग्निं परिचरेत् स्वयं पत्न्यादयो वा । पाणिग्रहणादिवचनं गृहप्रवेशनीयहोमानन्तरकाले प्रारम्भशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । यद्विधास्यते तत्परिचरणम् । पत्नीकुमार्यौ न होमकर्म कुर्यातामित्येके । कुतः । स्त्रीणां मन्त्रानधिकारात् । अन्ये तु सहोमकम् । कुतः । वचनात् पत्नीसन्नहनवत् । अन्तेवासी शिष्यः ॥ (१)

नित्यानुगृहीतं स्यात् ॥

नित्यं परिगृहीतः[5] स्यादित्यर्थः । यावज्जीवमग्नेः संधारणमित्येतत्प्रदर्शयति[6] । अयमस्य मुख्योऽर्थः । कथं पुनरेतत् ज्ञायते । अनुगमने प्रायश्चित्तोपदेशात् । धारणं च विहितम् । एतत्सिद्धं भवति एतावता । असंमुख्यमाना[7] बहुधा कल्पयन्ति । कथम् । यदि धारणमेवात्र विवक्षितं[8] स्यात् नित्यः स्यादिति सिद्धमेतावता । अनुगृहीतवचनं किमर्थम् । एवमतिरिच्यमाना अनुगृहीतवचनं ब्रुवते । नित्यं[9] अनुगृहीतश्च नित्यानु-

[1] L. तेनैवाग्निमुत्पन्न.
[2] A. साधारणं.
[3] A. L. पत्नीं वा.
[4] A. L. विशेष for शिष्य.
[5] A. L. have no परि.
[6] A. यावदिषेसेधारणमित्येतत्प्रादर्शयति. L. यावज्जीवादिसंधारणमित्यतप्रदर्शयति.
[7] A. L. असंमुख्यमाणा.
[8] A. L. विवक्षितः
[9] L. omits नित्यं.

गृहीतः । किं साधनम् । अयं गृह्योऽग्निरस्य नित्यो भवति । क्वचिदनुगृहीतः । यान्यस्य पार्वणादीनि कर्माणि तेषु नित्यः । नित्यशब्दः कूटस्थवाची[1] । यानि पुनरस्यापत्यानां कर्माणि जातकर्मादीनि तत एव[2] एकदेशं गृहीत्वा तानि कर्माणि कर्तव्यानि । सोऽनुगृहीत इत्येवं कल्पयन्ति । कस्मात् । तेषां मन्त्राभावात् । तदेतदनुपपन्नम् । कस्मात् । जातो हि सन्[3] संस्कारमाकाङ्क्षते । स च संस्कारः परस्याग्नौ नोपपद्यते । अयं च परोऽग्निः । तस्मात्[4] नैतस्मिन्नग्नौ संस्कारो भवति । एषां स्वाग्निराकाङ्क्षितः[5] । तस्मादनुगृहीतवचनं तदवस्थमेव । एवं तर्ह्यनुगृहीतशब्दः परिगृहीतार्थः कल्पते अनेकार्थत्वमुपसर्गाणां दृष्ट्वा । कोऽर्थः स्मर्यते । ये एते होमधर्मा उल्लेखनादिप्रतिष्ठापनान्ताः एतेषामपि प्रतिहोमं प्रवृत्तिः प्राप्नोति । देशान्तरनयनेऽपि कथमेतेषामादावेव[6] क्रिया स्यात् । न पुनः पुनः । इत्यतो नित्यपरिगृहीतवचनम् । अपरे पुनरन्यथा[7] नित्यो धार्यः स्यात् अनुगृहीतो वेति विकल्पं वर्णयन्ति । नित्यशब्दो नित्यार्थः । एवमनुगृहीतवचनम् । कस्मात् । कर्मणोऽर्थाय अनुगृहीत इत्यनुगृहीतः । अनित्यधारणप्रदर्शनार्थम् । तत्तत् कर्म कृत्वा त्यज्यते इत्यनुगृहीतवचनमुत्तरविवक्षया । अपरे त्वेवमत्र विकल्पं विनिवेशयन्ति । क्वचिन्नित्य एव क्वचिदनुगृहीतः । त्रेतायां[8] प्रवेशान्नित्य एव स्यात् । तदा नित्यवचनमुत्तरविवक्षया चोत्तरयोरनुगते[9] सति

[1] A. L. नित्यशब्दात्कूटस्थवाची.
[2] A. omits एव.
[3] L. omits सन्.
[4] A. अयं च परोग्निस्तस्मात.
[5] A. L. स्वाग्निराकांक्षा:
[6] A. कथमेतेषामादौवेवन.
[7] L. अपरे तु तदन्यथा.
[8] A. षट् त्रताया.
[9] A. L. चेत्तयोमनुगते.

अन्यभावपक्षमात्रे प्राप्ते अनुगृहीतवचनम् । तस्मै कर्मणेऽप्ययमनुगृहीत[1] इत्यतः अनुगृहीत एव यथा प्रयोजनम् । अन्येषां त्वसति प्रातराहुतिं हुत्वा दक्षिणाग्नौ गृह्याग्निमत्ता । एवमेतद्विचार्यम् ॥

अनुशब्दः परिशब्दस्य स्थाने । नित्यं परिगृहीतं स्यादित्यर्थः । किमुक्तं भवति । यदि विवाहाग्निर्नष्टः स्यात् ततो नष्टाहरणप्रायश्चित्तं कृत्वा परिचरेदिति । अथवा आत्मनः पत्न्या वा समीपे कथं नित्यः स्यात् । नोभयोरन्यतरः स्थापयितव्य इति । अथवा होष्यद्धर्मस्योपलेपनादेर्निवृत्त्यर्थम् । तदपि हि क्वचग्रहणेन प्राप्नोति परिसमूहनादिवत् ॥ (२)

यदि तूपशाम्येत् पत्न्युपवसेदित्येके ॥

यदि खलूपशाम्येत् पत्न्या उपवासो भवतीति एके आचार्या मन्यन्ते । अन्ये पुनर्यजमानस्येच्छन्ति । यदि तूपशाम्येदुपवासः[2] अस्येत्येके[3] । अन्ये पुनरन्यत्प्रायश्चित्तमुपदिशन्ति । अपि वोत्तरया जुहुयात्[4] अयाश्चाग्ने इत्येतया । एवमेके[5] ॥

यदि प्रादुष्करणकाल उद्वायेत् ततः अन्यस्मात् होमकालात् पत्न्युपवसेदित्येके । एकग्रहणात् यजमान उपवसेदित्येके । अयाश्चाग्न इत्येकामाहुतिं जुहुयात् इत्येके । कुतः । शास्त्रान्तरे दर्शनात् । अन्ये तु पूर्वसूत्रमेवं व्याचख्युः । नित्यशब्द उक्तार्थः नित्यमाचमनमिति । यथा अनुशब्दः पश्चाद्वचनः । एतदुक्तं भवति । यदि वैवाह्यो न गृहीतो दायविभागकाले गृह्यते ।

[1] A. L. कर्मणेव्यायांनुगृहीत.

[2] L. तूपशाम्येप्युपवासः

[3] L. भवत्येके for अस्येत्येके.

[4] A. जुहुयात्तच. L. जुहुयात्तत्र.

[5] Here L has लक्ष्मीनारायणार्पणमस्तु.

गृहीतोऽपि नष्टो वा द्वादशरात्रमतिक्रान्तः। तत उक्तया क्रियया पश्चात् गृहीतो भवतीति। तत्र विवाहाज्याहुतयो लाजाहुतयो गृहप्रवेशनीयाज्याहुतयश्च हृदयाञ्जनं च भवति नान्यत् कन्यासंस्कारत्वात्। होमद्वयं चात्र समानतन्त्रं स्यात्। लाजहोमोऽत्रापि पत्न्यञ्जलिना कार्यः। तद्धोमे तस्य साधनत्वेन दृष्टत्वात्। लाजावपनं तु स्वयमेव करोति न भ्राता। दायविभागकाले गृह्यमाणे प्रयोगविशेषोऽन्वेष्यः॥ (३)

तस्याग्निहोत्रेण ॥

तस्य। कस्य। गृह्यस्य अग्निहोत्रेण॥

तस्यग्रहणं योगविभागार्थम्। तस्याग्निहोत्रेणैव विधिर्भवति नान्येन। तेन पाकयज्ञतन्त्रं न भवति। तर्हि प्राशनादयोऽपि स्युरित्याशङ्क्याह॥ (४)

प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ ॥

प्रादुष्करणं च होमकालश्च व्याख्यातः उत्सर्गेऽपराह्ण इत्यत्र। तस्येति न वक्तव्यम्। कस्मात्। अधिकृतत्वात्। उच्यते। तस्यग्रहणं क्रियते योगविभागार्थम्। तस्याग्निहोत्रेणैव[1] विधिर्व्याख्यातो वेदितव्यो नान्येनेति तत्र तत्र[2] निवर्तितं भवति। अथ होष्यद्धर्माणामपि[3] निवृत्तिः प्राप्नोति। न भविष्यति। प्राकृकृतो यत्नः यत्र क्वचेति। एवं अग्निहोत्रेणेत्यतिप्रसक्तो[4] विधिः। तेनोत्तरमारभ्यते। प्रादुष्करणहोमकालावेव भवेतां नान्यदिति।

[1] A. has तस्याग्निहोत्रेण विधिर्व्याख्यातः किमेव सिद्धं भवति between योगविभागार्थम् and तस्याग्निहोत्रेणैव। L. तस्याग्निहोत्रेण.

[2] A. तत्र तंत्र.

[3] A. होष्यधर्माणामपि. L. होष्यकर्माणामपि.

[4] L. अग्निहोत्रेणेसति प्रसक्तो.

तत्रैके एतस्मिन् पचनमिच्छन्ति । तथा सति प्रादुष्करणकालव्यपदेशोऽनर्थकः । कस्मात् । नित्यं प्रादुष्कृतत्वात् पचनस्य । अप्रादुष्कृते च पचनं नोपपद्यते । प्रादुष्करणकालव्यपदेशात्तु मन्यामहे । एतस्मिन्नेव काले प्रादुष्करणं नान्यस्मिन् काले । अप्रादुष्कृते च पचनं नोपपद्यते । तस्मान्नैतस्मिन् पचनम् । परिचरणोपदेशाच्च[1] । विशिष्टेन च कर्ता यथा स्यादभिसम्बन्धो यथायमग्निः । पचनस्य च[2] मांसान्यत्वात् एतस्मिन्[3] पचनं भवतीति सिद्धम् । किं पुनः पचनम् । तदुत्तरत्र विचारयिष्यामः ॥

प्रादुष्करणं नाम अपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्येति । एवं प्रातर्व्युष्टायामिति च । प्रदोषान्तो होमकालः सङ्गवान्तः प्रातरिति । एतावेव भवतो नान्यदित्यर्थः ॥ (५)

हौम्यं च मांसवर्जम् ॥

हौम्यं चाग्निहोत्रेण व्याख्यातं मांसं वर्जयित्वा । मांसप्रतिषेधान्मन्यामहे यथान्यान्यपि[4] द्रव्याण्यग्निहोत्रे भवन्तीति । स्वशास्त्रदृष्टानि शास्त्रान्तरविहितानि च परिसंख्यातानि भवन्ति ॥

हौम्यं चाग्निहोत्रेण व्याख्यातम् । पयसा नित्यहोम इत्यादि पञ्च द्रव्याण्याम्नातानि । मांसवर्जमिति मांसप्रतिषेधात् शास्त्रान्तरे दृष्टमपि हौम्यं भवतीति गम्यते ।

[1] L. omits च.

[2] A. पचनस्य च नस्य च. L. omits च.

[3] A. नैतस्मिन्.

[4] L. यथान्यपि.

पयो दधि यवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः ।
सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु ॥

द्रवद्रव्याणि स्रुवेण जुहोति। कठिनानि तु पाणिना। येन द्रव्येण सायं जुहोति तेनैव प्रातः प्रतिनिधिवर्जम् ॥ (६)

कामं तु व्रीहियवतिलैः ॥

व्रीह्यादिभिर्वा होमः कार्यः[1] । कामं त्विति कस्मादुच्यते । वाशब्दे क्रियमाणे तुल्यविकल्पः स्यात् । अतः कामं त्वित्युच्यते । अथात्र संशयः[2] किं व्रीह्यादिभिः समस्तैर्होमः[3] यद्वान्यतरेणेति[4] । समस्तैः प्राप्नोति । कस्मत् । समासनिर्देशात्[5] । न भविष्यति[6] । किं कारणम् । न्यायविरोधात् । अन्यतरेणापि होमे क्रियमाणे अर्थादर्थो निवर्तितो भवति । शास्त्रान्तर-प्रसिद्धेश्च । येन[7] व्रीहयोऽपि पृथक् चोद्यन्ते[8] । यवा अपि पृथक् । व्रीहि-भिर्यजेत । यवैर्यजेत इति स्वशास्त्रेऽपि दर्शनात् । न भविष्यति समस्तैर्होमः । वक्ष्यति कश्चित्पूर्णशरावाणि निदधाति ॥

कामवचनं पूर्वोक्ताभावे कथमेतेषां ग्रहणं स्यात् इत्येवमर्थम् । व्रीह्यादयश्च प्रत्येकं साधनानि न मिश्राणि । तच्च न्यायतोऽवगन्तव्यम् ॥ (७)

[1] L. कर्तव्यः

[2] A. अथात्रत्संशयः

[3] A. L. have इति after this.

[4] A. यत्नादन्यतरेणेति.

[5] A. L. समाननिर्देशात्.

[6] L. भविष्यामि.

[7] A. शास्त्रान्तरप्रसिद्धैश्च यैर्न. L. शास्त्रान्तरप्रसिद्धेश्च योन.

[8] A. पृथक्कोप्येते. L. पृथकोप्येते.

अग्नये स्वाहेति सायं जुहुयात् सूर्याय स्वाहेति प्रातस्तूष्णीं द्वितीये उभयत्र ॥

आभ्यां मन्त्राभ्यां सायं प्रातः जुहोति। तूष्णीं होमधर्मप्राप्त्यर्थम्। उभयत्र सायं प्रातश्चेत्यर्थः[1] ॥

तूष्णीं द्वितीये आहुती जुहोति। तूष्णींवचनं प्रजापतिध्यानार्थम्। उभयत्र सायं प्रातश्चेत्यर्थः। अग्निं परिसमूह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य होमद्रव्यस्याग्निहोत्रवत्तूष्णीं संस्कारं कृत्वा ततोऽग्नये स्वाहेति जुहोति। ततः प्रजापतये इति चतुर्थ्यन्तं शब्दरूपं ध्यात्वा स्वाहेत्युपांशूक्त्वा द्वितीयाहुतिं जुहोति। ततः परिसमूहनपर्युक्षणे। एवं सायम्। प्रातर्होमे तु पूर्वमन्त्रस्थाने सूर्याय स्वाहा इति विशेषः ॥ (८)

इति प्रथमे नवमी कण्डिका

अथ पार्वणः स्थालीपाकः ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः। पार्वण इति पर्वणि भवः। तत्र पक्षसन्धिः पर्वेत्युच्यते पौर्णमासी च अमावास्या च। तत्र पर्वग्रहणं न कर्तव्यम्। कस्मात्। तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासः इति वचनात् पर्वण्येव भविष्यति। दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवास इत्युपदेशादुपवास एव प्रसज्यते[2]। न पुनः कालः। पाणिग्रहणादिवचनात् अहरहः क्रिया प्राप्नोति। सा मा भूदिति कृत्वा पर्वग्रहणं क्रियते। स्थालीपाक इति कर्मणो नामधेयम् ॥

[1] Here L. has श्रीलक्ष्मीनारायणार्पणमस्तु.

[2] A. एव न प्रसज्येत. L. एव न प्रसज्येते.

उक्तोऽर्थः। पर्वणि भवः पार्वणः। स्थालीपाक इति कर्मनामधेयम्। दर्शपूर्णमासातिदेशात् काले सिद्धे पार्वणवचनं पाणिग्रहणाद्यहरहःक्रियाशङ्का-निवृत्त्यर्थम्। विवाहादनन्तरं या पौर्णमासी तस्यामस्य प्रथमारम्भः। प्रतिपद्यौपासनं हुत्वा ततः परिसमूहनादि प्रारभेत॥ (१)

तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासः॥

तस्य। कस्य। पार्वणस्य। दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासो व्याख्यातः। तस्येति न वक्तव्यम्। प्राक् कृतत्वात्। उच्यते। तस्यग्रहणं नियमार्थम्। कः पुनर्नियमः। तस्यैव पार्वणस्य कथमयमुपवासविधिः स्यात् अन्यत्र मा भूदिति। कथं प्रसज्येत। एतत्तन्त्रं इति सर्वपाकयज्ञेऽप्येतत्तन्त्रं भवति। एवमुपवासोऽपि तत्र स्यात्। स मा भूदित्यतो नियमः क्रियते। अथ कीदृग्लक्षणोऽयमुपवासशब्दः। अभोजने प्रसिद्धो लोके। इह तु नाभोजने। सकृद्भोजनस्य शास्त्रान्तरविहितत्वात्॥

तस्यग्रहणं नियमार्थम्। तस्यैवोपवासो यथा स्यात् तदतिदिष्टानां मा भूदिति। दर्शपूर्णमासाविति कर्मनामधेयम्। उपवास इत्येकभोजनम्। सर्पिर्मिश्रं दधिमिश्रं अक्षारलवणमशितव्यमित्यादयश्च नियमा लक्ष्यन्ते। तस्य ताभ्यामुपवासो व्याख्यात इत्यर्थः॥ (२)

इध्माबर्हिषोश्च सन्नहनम्॥

इध्माबर्हिषोश्च सन्नहनं बन्धनमित्यर्थः। तच्च दर्शपूर्णमासाभ्यां व्याख्यातम्। शास्त्रान्तरे यथा दृष्टं तथा सन्नहनं कर्तव्यम्। समन्त्रकमन्त्रकं[1] वा॥

अनयोश्च बन्धनं ताभ्यां व्याख्यातम्। इध्मः पञ्चदशदारुकः इति शान्तिकर्मणि साधयिष्यामः॥ (३)

[1] L. समन्त्रकमन्त्रकं.

देवताश्चोपांशुयाजेन्द्रमहेन्द्रवर्जम् ॥

देवताश्च दर्शपूर्णमासाभ्यां व्याख्याताः । तद्व्यपदेशात्सर्वा देवताः[1] प्राप्नुवन्ति । तत्र प्रतिषेधः । उपांशुयाजं[2] वर्जयित्वा इन्द्रं महेन्द्रं च इति[3] । तेन पौर्णमास्यामग्निः अग्नीषोमौ च । एवममावास्यायामग्निः इन्द्राग्नी च । एवं द्वे देवते[4] भवतः । अथात्र विचारः क्रियते । इन्द्रमहेन्द्रयोः प्रतिषेधो न वक्तव्यः । कस्मात् । सामान्याभावात् । नेत्युच्यते । सन्नयत एते देवते भवतः । तत्र सन्नयन् इति कर्ता निर्दिश्यते[5] । त्रेतायामसौ सन्नयन्निहापि सन्नयन्नेव भवति । तेनेन्द्रो महेन्द्रो वा विकल्पेन प्राप्नोति । तस्मात्प्रतिषेधः कर्तव्यः । यद्येवं असन्नयत[6] इन्द्राग्न्यपि तेन प्राप्नोति । कस्मात् । असन्नयत इति वचनात् । तस्मात् अग्निरेवैकः[7] प्राप्नोतीति । नेत्युच्यते । इन्द्राग्नी द्वितीया[8] देवता भवत्येव । कथम् । असन्नयतीत्येवं कृत्वा । कथमसौ असन्नयन् भवति । देवताप्रतिषेधात् । तदभावे सान्नाय्याभावात् । कस्मात् । भोक्त्रीति देवताभोज्यं सान्नाय्यम् । भोक्त्रभावे भोज्याभावः । तस्मा-दर्थात्सान्नाय्यम् । कथम् । असन्नयतीत्येवं कृत्वा । कथम् । प्रतिषिद्धं सान्नाय्यम् । प्रतिषेधे वा सन्नयनं भवति । तस्मादसन्नयत इन्द्राग्नी भवतः ॥

[1] L. omits देवताः

[2] A. L. have च after this word.

[3] A. इन्द्रमाहेन्द्रो वेति. L. इदं महेन्द्रं चति.

[4] L. द्वैवते.

[5] L. निर्देश्ते.

[6] L. यद्यवमसन्नयन.

[7] L. अग्निरेक:

[8] A. द्विपाती.

देवताश्च ताभ्यां व्याख्याताः। उपांशुयाजादिवर्जम्। तेनाग्निरग्नीषोमौ पौर्णमास्यां अग्निरिन्द्राग्नी अमावास्यायाम्। तदुक्तं शौनकेन।

पौर्णमासी न सम्प्राप्ताथ विवाहादनन्तरम्।
ततः प्रक्रम्य कुर्वीत स्थालीपाकं तु कर्मसु।
तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहानन्तरं यदा॥
तथापि पौर्णमास्यादिस्थालीपाकक्रिया स्मृता

अथेन्द्रमहेन्द्रयोर्निषेधः किमर्थः। सन्नयत एव हि ते विहिते। इन्द्रं महेन्द्रं वा सन्नयत इति। न चात्र सान्नाय्यं विहितम्। उच्यते। गृह्यकर्माणि तावदाहिताग्नेरपीष्यन्ते अर्धाधाने औपासनाग्नौ। सर्वाधाने तु कर्मणि कर्मणि पुनः संस्कुर्यात्। सन्नयत इति कर्तृविशेषणम्। दर्शे चासौ सन्नयन् भवति सोमेनेष्टवांश्चेत्। तेनात्रापि तस्य प्राप्तुतः। तस्मात् निषेधः। तर्हि इन्द्राग्नी न स्यातां असन्नयत इतिवचनात्। उच्यते। इन्द्राग्नी अस्यापि देवता भवत्येव। अत्र ह्यसावसन्नयन्निति कृत्वा। न चात्राभावः कर्तृविशेषणम्॥ (४)

काम्या इतराः॥

काम्या इतरा देवता भवन्ति। उक्ताभ्यो या अन्या उपांश्वाद्याः। तत्र संशयः। किमन्या अभिधीयन्ते[1]। आहोस्विदुपांश्वाद्या इति। उभयथाप्यपार्थकम्। कथम्[2]। अथ काम्यानां स्थाने इति वक्ष्यति[3]। नेत्युच्यते। उपांश्वादीनां प्रतिषेधः कृतः। तेन सर्वत्रैव प्रतिषेधः स्यात्। इत्यत इदमारभ्यते। किमित्युच्यते। अथ काम्यानामित्यविशिष्टं वचनम्। तेन काम्या भविष्यन्ति। तस्मादप्रयोजनम्। एवं तर्हि कामसांयोगेन पार्वणेन कथं प्रयोगः स्यादित्येवमर्थं वचनम्। अथ प्रयोगे सति इन्द्रो महेन्द्रो वा

[1] A. किमन्यामिधीयते. L. किमन्याभिधायन्ते.

[2] L. omits कथम्.

[3] L. वक्ष्यते.

केन द्रव्येण यष्टव्यः[1] । तत्र संशयः । सान्नाय्ये न[2] प्राप्नोति । तथा दृष्टत्वात् । नेत्युच्यते । इह स्थालीपाकेन यागः कर्तव्यः सान्नाय्याभावात् । अथोपांशुयाजस्यापि चरुः प्राप्नोति । नेत्युच्यते । आज्येनैवोपांशुयागः कर्तव्यः । कस्मात् । आज्यस्य विद्यमानत्वात् ॥

उक्ताभ्योऽन्या या उपांशुयाजाद्या देवताः ताः काम्या भवन्ति । कामे सति कर्तव्या इत्यर्थः । विष्णुं बुभूषन् यजेत इत्येवमाद्याः काम्याः । अथ काम्यानां स्थाने इत्येव सिद्धे उपांशुयाजादीनामपि निषेधः कृतः । तच्चात्र काम्यत्वेनापि न क्रियेरन्निति भ्रान्तिः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । अथात्र किं द्रव्यम् । उपांशुयाजस्य तावदाज्यम् । तस्य विद्यमानत्वात् दृष्टत्वाच्च । इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु चरुः सान्नाय्याभावात् ॥ (९)

तस्यै तस्यै देवतायै चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपति पवित्रे अन्तर्द्धायामुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति ॥

तस्यै तस्यै इति वीप्सा क्रियते । चतुरश्चतुर इति एषा वीप्सा । मुष्टीनिति परिमाणार्थो[3] निर्देशः । निर्वपतीति क्रिया चोद्यते[4] । पवित्रे प्रागुक्ते । अन्तर्धाय अमुष्यै त्वा जुष्टं निर्वपामि इत्यनेन मन्त्रेण । तत्रामुष्मै इति स्थाने विभक्त्यर्थो[5] निर्देशः सर्वनाम्ना ॥

प्रणीताप्रणयनोत्तरकालं शूर्पे पवित्रे अन्तर्द्धाय व्रीहीन् यवान् वा असम्भवे अन्यान् वा हौम्यान् एकैकस्यै देवतायै चतुरश्चतुरो मुष्टीन्

[1] A. L. यष्टव्यौ.

[2] A. मा instead of न.

[3] L. परिभाषार्थो.

[4] Here L has श्रीलक्ष्मीनारायणार्पणमस्तु.

[5] A. स्थाने विभभक्त्यर्थो. L. स्थानाविभक्त्यर्थो.

RĀJADHARMA

(Dewan Bahadur K. Krishnaswami Row Lectures, 1938, University of Madras)

BY

K. V. RANGASWAMI AIYANGAR

ADYAR LIBRARY

1939

RĀJADHARMA

(DEWAN BAHADUR K. KRISHNASWAMI ROW LECTURES)[1]

I

A FEW months ago I received an invitation from the Syndicate of the University of Madras inviting me to give the initial lectures on a foundation bearing the name of the late Dewan Bahadur K. Krishnaswami Row. The lectures were to be based on personal investigations, and to bear on ancient Indian culture. My hands were then quite full with work. The distance between Kāsī and Madras, and the difficulty of getting away from the University, in which it is now my privilege to serve, in a period full of work, tended to add to my reluctance. But it was overcome on three considerations. The desire of one's *alma mater* is, in the Hindu sense, *alanghanīya*—not to be set aside; the gentleman, whose name was borne by the lectureship was one for whom I had come to entertain affection and veneration; and the foundation seemed to be the first in the University, *definitely* marked for the advancement of a knowledge of ancient Indian culture, a subject which had yet to come to its own in Indian Universities. At present there is only one university in India—that at Benares—in which it is possible for a student to take a degree after a *full* course in this important branch. When teaching and

[1] Delivered on the 4th and 5th March, 1938.

research were accepted some years ago as *primary* obligations by the transformed provincial universities of India, a provision was made for the study of Indian history and archæology in a few of them. In Madras, where even the retention of the study of the history of the mother-country as *one* of several subjects forming an *optional* group, in the degree course, was secured only after long struggles, the first chair to be instituted was that of Indian History and Archæology, now limited by a convention to South India. Valuable additions have been made by instructors and research pupils to many branches of Indian history, political and cultural. But they have been due to the wide extension given by teachers to the scope of their duties. For instance, some recent additions to the literature of Indian polity and social structure have been made in the University of Bombay in the School of Sociology. With the exception of my colleague in Benares[1] who presides with distinction over our department of Ancient Indian History and Culture, only one other university professor in India—the Carmichæl Professor in Calcutta University—derives his designation from this branch. But, in Calcutta there is no provision for the group in the ordinary and honours courses leading to the B.A. degree, though it can be offered by a candidate for the M.A. degree. In the University of Bombay a candidate can indeed offer it in the M.A. examination, but the provision is infructuous as neither the University nor the constituent Colleges offer any help to students in securing the antecedent knowledge, or provide post-graduate teaching in it. In the Benares Hindu University alone has the vision of its founders and supporters made, from its beginning, provision in all the degree courses for the teaching of ancient Indian history including the history of Indian

[1] Dr. A. S. Altekar M.A., LL.B., D.Litt.

literature, art, religion, and social and political institutions. The involuntary self-denial of so many Universities of India in this respect has not contributed to a correct perception of many present-day problems, which like most questions of the day, have their roots in the past. It is the feeling that it would not be right to refuse co-operation in any effort to revive the study of this important branch of study that has been the most powerful force impelling me to accept the invitation, in response to which it is my privilege to address today an audience in my old University. I trust that it will not be regarded as presumptuous, or as an abuse of hospitality, if I venture to express the hope that in the many admirable developments which are now taking place in a University, which can claim to be the mother of four other universities, provision will be made, hereafter atleast, for the adequate and continuous study of Indian culture in every stage of the courses of study leading to the M.A. degree.

It is now some years since Mr. Krishnaswami Row passed away.[1] His work was done in fields which do not come much into public view. His career was remarkable. Born in 1845, he turned to the study of English after a course of vernacular education, and passed the Matriculation examination in 1864 from the Presidency College. He had not the advantage of College education. But, when he had attained eminence, he was nominated a member of the University Senate and held the position for many years. He began his long official career as a clerk in the district court of an out-station. Without academic training in law, he rose to the position of a subordinate judge in Madras and of the chief judge in Travancore, and won a name as a very sound lawyer

[1] February, 1923.

and judge. After holding the highest judicial office in Travancore for over fifteen years, he was placed at the head of its administration by the Maharaja, a shrewd judge of men, devoted to the interests of his subjects. He held the office of Dewan with distinction for over the full term of five years. After his retirement in 1904, and till almost the last day of his life he took part in the chief public movements of the province. He was thorough in whatever he did. The reputation for efficiency, acuteness, balance and integrity, which he made even when he stood on the lower rungs of the official ladder, he kept through out a long life. He was firmly rooted in a belief in the verities of his ancestral religion and *dharma*, and was inflexible in his adherence to them. To know him was to respect him. The commemoration of his name in a University, in which as a student he stood outside the portals, is a fitting recognition of a life devoted to culture and service. It is an honour to be brought into association with anything which bears his name.

"Indian culture," even when limited by the adjective "ancient," is a term of Atlantean extension. The wealth of themes in so wide a range is an embarrassment to one who has to make an initial choice, and perhaps to start a tradition. The selection of "*Rājadharma*," in the wide sense in which it is accepted in Indian tradition, is due, among other considerations to the desire to round off a series of studies, which were begun by me thirty years ago, and which have been pursued in moments of leisure snatched from daily avocation. In 1914 when I was honoured with an invitation like the present, to give the inaugural lecture on the foundation named after Dr. S. Subrahmanya Aiyar, the most venerated Indian of the day in our province, I gave the first fruits

of studies of ancient Indian polity. The attempt partook the character of a pioneer enterprise, as the *locus classicus* for all study of Indian polity, namely the *Arthas'āstra* of Kauṭilya had been published only five years previously inspite of its existence having been suspected very much earlier by Weber and Aufrecht. I next turned to ancient Indian economic theory and practice and gave the results of my study of them in ordinary lectures delivered before the University, and later on under the Maṇīndra Foundation in the Benares Hindu University. When my official harness was shed in 1934, an invitation from the University of Calcutta to be a Special Reader enabled me to follow up the implications of our wide literature of *Arthas'āstra* and *Dharmas'āstra* on the social and schematic side. It is my purpose today to submit some reflections on the character, scope, progress and content of the Indian literature of *Dharma* as a prolegomenon to the study of an important branch of literature, which has influenced for centuries the life of the people of India, and whose force is still not spent. Many of the opinions to which expression is now given have been formed in the course of an examination of cardinal works in this branch which I am editing. It might be useful if it is made clear at the very beginning, that the aim of the lectures is not to attempt another resume of Indian political theory. The subject is worked out and there is little that one can hope to add to the data already collected. A stray interpretation, that may be new, will not justify a mere summary of accessible information. The source literature of ancient Indian polity is not large, judged by what has survived. Kauṭilya's book towers over the rest like a Himalayan peak. The works of Kāmandaka, Somadeva, Hemacandra, Bhoja and Somes'vara, along with the dubious

works bearing famous 'epic' names like those of the opposed sages, Bṛhaspati and S'ukra, and Vais'ampāyana, virtually exhaust the number. Every inch of this small field has been subjected to the investigator's spade. He who aspires hereafter to add to our knowledge must discover another *Kauṭilīya*. The prospect is not hopeful.

The subject has, however, attained remarkable popularity. The feeling which the *Arthas'āstra* created at first was a mixture of admiration and consternation. A tendency arose to view the old pun in the name 'Kauṭilya,' as fitly describing the author of unethical and tortuous policies. More thorough study of the *Arthas'āstra* in relation to its environment changed the earlier view. Kauṭilya's memory was then not only vindicated ; he had a narrow escape from political canonisation. He has been gravely cited in legislative bodies, state papers and discussions of public policy, and his authority has been invoked—not always in defence of " emergency finance " or the necessity of espionage. The *Arthasāstra* has been translated into several languages and is not regarded as needing to be bowdlerised before it can be prescribed for academic study. The exhumation of the old unsavoury reputation is now barred. It is *res judicata*. The innocuous " Kauṭalya " is now welcomed as the correct form of his name, and it has replaced the suggestive " Kauṭilya ". The *Arthas'āstra* has the merit of being self-contained, and of exhibiting the working of a master-mind, like Aristotle's. To the statesman and administrator, it holds a different attraction. Its opinions have entered into the fibre of Indian political thought and life. The statesman, like the physician, believes in inherited tolerance to certain remedies, and selects only those which the system will not reject. Institutions and ideas are more readily

accepted and assimilated when they fit in with inherited aptitude and tradition than otherwise. The doctrine of the unity and continuity of history gains from the belief that the past survives in the present, like the immortal protoplasm. It offers a fresh inducement to the study of institutional and cultural origins. Reformers, who have to contend against mass inertia or opposition, are strengthened by the discovery of an ancient ancestry for their ideas. Though the sources of ancient Indian polity have been worked thread-bare, they will continue to attract men of affairs so long as there is belief in their utility.

This might please those who take a pride in national literature, but the satisfaction will not be un-alloyed. For a proper comprehension of our ancient life and thought not only *Arthas'āstra* but the bigger literature of *Dharmas'āstra* is needed. The former has been examined pretty thoroughly. The latter still awaits close study. The tendency has grown to view *Dharmas'āstra* as subsidiary to *Arthas'āstra*, and indiscriminate use has been made of citations from the former to support or to confirm the doctrines of the latter, and this has been frequently done without reference to context. The attitude reverses the traditional view of the relative position of the two. Barring the sections styled *Rājanīti* or *Rājadharma* in the Epics and Purāṇas, as well as in the Smṛtis, which are regarded of value on account of their political content, and the sections which deal with the principles and rules governing the law of persons and property (*vyavahāra*), *Dharmas'āstra* are rejected or ignored as 'priestly twaddle:' But, politics and civil law form by no means the whole or even the major part of *Dharmas'āstra* ; nor were they regarded by old writers of acumen, possessing a

sense of proportion and reality, as the most important. Otherwise, there is no meaning in writers, who display a subtlety and robustness of mind comparable to that of the best lawyers of our age or any other (*e.g.* Vijñanes'vara, Lakṣmīdhara, Jīmūtavāhana, or Mādhava or Raghunandana) spending themselves on the elaboration of the parts of *Dharmas'āstra*, which are now rejected as useless.

This selective or differential treatment is largely the result of a historical accident. The early British administrators suddenly found their desks in the counting houses turned into the chairs of judges and magistrates. They had to govern people who were governed by *personal* laws, set forth in treatises written in languages which Europeans did not understand. The penal law, of the country, except in small islands of Hindu government, not submerged in the Muhammadan inundation, was Muhammadan and was based on the Koran and traditions. Warren Hastings, who had no compunction in enforcing a law which made forgery a capital offence, was outraged when he heard the sentence of a Kazi of Chittagong, which was in strict accord with Muhammadan Law, on certain persons guilty of robbery and violence. The substitution of a *penal* law from Europe for the laws of the two great communities was the first step in British administration, and the process was hastened by the Supreme Court.[1] Another step was taken when the civil law relating to person and property (*vyavahāra*) was taken up for translation. Halhed translated from a Persian version the Sanskrit digest of *vyavahāra* made to the order of the Governor-General. A more satisfactory work was demanded by Hindu opinion, and it was supplied by Jagannatha's *nibandha* on *vyavahāra*, still

[1] Founded in 1774.

unprinted, of which a part was translated in 1797, and is known as 'Colebrooke's Digest.'

Other translations of legal works, like the *vyavahāra* section of the *Mitākṣara* and the *Mayūkha*, the *Dāyabhāga* of Jīmūtavāhana, the *Dāyakramasaṁgraha* of S'rī Kṛṣṇa, and two well known treatises on the law of adoption followed. 'manuals of 'Hindu Law,' for the guidance of judges and lawyers ignorant of Sanskrit, were also compiled by Strange, Wilson and Macnaughten. Since their time, the addition to this branch of modern legal literature has been considerable, and has been largely due to the growth of case-law. In spite of increasing dependence on judicial decisions in the interpretation of Hindu law and usage, the desire for the study of treatises on *vyavahāra*, either in Sanskrit or in translations, did not sensibly diminish, mainly because the Bench began to be strengthened by the appointment of judges to whom the texts and local and caste usage held an appeal. Recently there was a mild flutter when an Indian member[1] of the Judicial Committee of the Privy Council made citations in Sanskrit in a judgment which he pronounced.

Apart from the question of proximate utility, the selection of the *vyavahāra* content of *Dharmas'āstra* for study is also due to the assumption that it alone dealt with the "secular" as contrasted with the "religious" aspects of Hindu life and activity. Such a division of the life of the Hindu is not however correct. Hindu thought does not recognise the distinction. Secular and religious considerations are inextricably interwoven in Hindu motives and actions. This feature is reflected in *Dharmās'āstra*. Legal capacity is held to rest on

[1] The Right Honorable Sir Shadilal P. C.

spiritual. Legal competence can be affected by ceremonial impurity, by the commission or the omission of particular religious duties, and by their performance at proper and improper moments. This is why the treatment of *āsauca* (impurity arising from birth or death) and *kālanirṇaya* (determination of the proper time for doing prescribed things) occupies so large a space in Hindu legal literature. Some of the old rules may be argued as still operative. So critical a writer as Jimūtavāhana found it necessary to write, besides his two books on inheritance (*Dāyabhāga*) and procedure (*Vyavahāra-matṛkā*) a much larger treatise on the "determination of suitable time" (*Kālaviveka*,) and Mādhavacārya also wrote a *Kālanirṇaya*. In old Indian criminal law, as in other archaic penal law, spiritual and secular punishments were intermixed. An offence was treated as both a sin and a crime. Much misunderstanding of the supposed one-sided and unfair discrimination in the award of punishments on a caste-basis is due to a failure to visualise that every offence had two sentences, *both* of which were usually operative. In a sceptical age like ours the sentence of a spiritual authority and the imposition of even an exacting penance or rite of expiation will be regarded as light in comparison with imprisonment, banishment or death, while mere refusal to admit a person even to the right of expiation, as a penalty for the gravest offences, will be viewed as virtually letting an offender off. But it is not right to interprete the beliefs and usages of one age by those of another. When life was viewed as continuous, and as extending over both ante-natal and *post-mortem* time, and when the idea that an unexpiated offence entailed very grave consequences in a future existence was implicitly accepted, the deterrent effect of a denial of the right of expiation must have been very powerful. Civil status and competence was

held to be affected adversely by unfulfilled penance or purification, or by some defect in an enjoined ceremony or sacrament. This is why the treatment of sacraments (*samskāra*), purification (*s'uddhi*) and expiatory rites (*prāyas'citta*) occupies such an important place in *Dharmas'āstra.* The so-called 'Brahman immunities' should be judged in relation to this attitude. Kauṭilya, who does not hesitate, when considering the punishment of treason against the state, to over-ride the *smṛti* rule that a Brahman cannot be put to death, denies even maintenance to the apostate, with an exception in favour of the mother alone, because apostacy placed one beyond the pale of redemption by purificatory rites.

The assumption of a secular, as distinguished from a religious division in Indian legal and political literature is responsible for the magnification, in modern times, of *Arthas'āstra*, supposed to represent the realistic and secular, as contrasted with *Dharmas'āstra* reflecting the idealistic and religious element. The assumption of the origin of *Arthas'āstra* from a secular source is opposed to Indian tradition, which attributes a semi-divine, or at least an inspired source to it. It was counted in *smṛtis* among the sources of law, to which judicial recognition was due. Judges and assessors (*sabhyāḥ*) were to be expert in both *Arthas'āstra* was included either under *Atharva-veda*, or *Itihāsa*, described as the fifth Veda, or was counted by itself as a sixth Veda. The implication of this picturesque statement is that it had the authority, which any body of doctrine claiming to be a Veda will have, and yet, not being of the strict Vedic *corpus*, it was available, like the Epics and Purāṇas and the sciences and arts (*s'ilpa*, *kalā*) placed under the fifth and sixth categories, to women and to men of the unregenerate castes (*S'ūdrāntyajāḥ*) for

study. This feature made it very acceptable in periods in which, contrary to tradition and rule, thrones were occupied by non-Kṣatriyas and by women, and a considerable section of the population left the Brāhman fold to accept Buddhism and Jainism, which were outside the pale for denying the authority of the Veda.

The 'secular' character of *Arthas'āstra* is another assumption which can be justified neither by its content nor context. *Arthas'āstra* shared the same beliefs as *Dharmaṣ'āstra.* Its toleration of heresy was not new. Even before the days of Kauṭilya the Buddhist Sangha had become powerful. Under As'oka and his successors the heterodox position was further strengthened. Both As'oka and his successor Das'aratha patronised even the Ājivakas, who were atheists. Manu refers to associations of heretics, whose usages must be upheld for their own members. The heretic might be a nuisance but an administrator could not ignore his existence in society, especially when he had a powerful following. This is why in *Rājanīti*, beginning with Kauṭilya, it is laid down that a king, in granting audience, should give preference to heretics, magicians, learned Brahmans and destitute women. Heterodoxy was often believed to possess a mystic power which was the source of its confidence. The rule is thus merely one of prudence. The recommendation of Kauṭilya that the philosophies to be included in royal studies should include Ānvīṣikī, the Sāṁkhya, Yoga and Lokāyata, is coupled with the injunction that they should be learnt only from teachers of proved orthodoxy. Yājñavalkya, like Manu, recognises the customs of heretics (*pāṣaṇḍāh*), and the reference must be to the Buddhists. This is proof of the spirit of comprehension in *Dharmas'āstra*, of which another is heory that it included *Arthas'āstra.* Manu's impatience

with those who followed *Artha* and *Kāma*, is not a condemnation of the subjects which dealt with them, but was aimed against those addicted to the excessive pursuit of wealth and pleasure. It is not open to infer from the existence, from Mauryan times, of separate courts for the trial of criminal and civil causes that the differentiation reflected a distinction between secular and religious law, for the matters were adjudicated on in both types of tribunal. Criminal jurisprudence was also assigned a divine origin, and Daṇḍa (the Spirit of Punishment) was held to have been divinely created. Differences between rules of *Dharmas'āstra* and *Arthas'āstra* are neither more numerous nor wider than those *within* each, according to different writers. From the postulates that *all* knowledge is ultimately based on eternal verity (*Veda*) and that apparent differences or conflict, merely indicate options, (*vikalpa*) it follows that the differences between the two *s'āstras* must be viewed as capable of explanation and reconciliation. Revealed knowledge must be self-consistent. There cannot therefore be any real conflict between *Arthas'āstra* and *Dharmas'āstra*. The hypothesis of divine origin invested both with the qualities of universality, consistency and permanence. It is inconsistent with belief in God's omniscience to presume that circumstances and contingencies, which arise from age to age, or differ place to place, are not foreseen and provided for in literature which springs from Divinity. One's inability to find a unifying principle between apparent opposites does not mean that such a principle does not exist and is not discoverable. Generalisations of this type paved the way for wide interpretation, and for the evolution of a science compounded of equity, logic, psychology, grammar and rhetoric, to which the name *Mīmāmsā* came to be given. The rules of *Mīmāmsā*, which later on underwent systematisation, are not un (like) like those

evolved in western law in regard to the interpretation of statute law, but they follow as corollaries from the premises of Hindu religion. First designed for Vedic exegesis, their application to *Dharmas'āstra* and *Arthas'āstra* compelled their further elaboration and consolidation as a coherent body of doctrine. The two subjects to which interpretation applied benefited from it, particularly *Dharmas'āstra* ; for it survived, superseded and absorbed *Arthas'āstra*. The latter, which had enjoyed a vogue in and before the days of Kauṭilya and had been cultivated in many schools, ceased to command the old weight after the foundation of the powerful empire of the Mauryas and their successors. Its derivation from *S'ruti* made it as unacceptable to the Buddhist as the *Smṛti*. In the Brahamanical reaction under the S'ungas, Bhāras'ivas and Vākāṭakas in North, and under the S'ātavāhanas and Pallavas in South India, an impatience of compromise was born. In the revision of *Dharmas'āstra* and of epic literature made in the epoch, the *Arthas'āstra* core of *smṛtis* was strengthened so well that *Arthas'āstra* ceased to have an independent existence. *Arthas'āstra* works adapted themselves to the changed *milieu*. Kāmandaka's *Nītisāra*, which claims to be based on Kauṭilya's work, adopts, like the *smṛti*, the *s'loka* as the medium of expression. It rivals *Manusmṛti* in magnifying the power and position of the king. It omits the entire field of administration and law, leaving them to works like Manu's. It elaborates the technique of foreign relations, involving the mutual relations of rulers (*Rāja-maṇḍala*) and interests, forming groups ranging in number from sixteen to three-hundred-and-sixty. It stresses only those features of its original as were acceptable to the Brahman reaction. The difference between Kauṭilya and Kāmandaka is that between one who saw a great empire rise on the foundations of a number of small states, and

of one who witnessed the daily struggles and the shifting alliances of a number of precarious principalities. Later works, like those of Somadeva and Hemacandra, reflect the steady political decline, of which we have evidence in history.

The *Nītivākyamṛta* of Somadeva is more a literary experiment than an original essay on politics. He reproduced in pithy sentences the words of Kauṭilya, but not the spirit. That was not to be expected. Temperamentally, the Mauryan king-maker and the pacific Jain ascetic were poles apart. The subject-matter of Somadeva's little book is more closely related to Kāmandaka's work than to Kāmandaka's famous original. Hemacandra's *Lagu-arhan-nīti* is more an imitation of the popular summary of *smṛti* rules (*e.g.* the *Smṛtisangraha*) than a contribution to *Arthas'āstra*. Civil law is its chief topic. It reproduces the matter in digests, but without a reference to the ultimate and paramount authority of the Veda. Somadeva's book is taken up with moral maxims. It could have little use to an administrator. Hemacandra's book might have been used in a Jain kingdom, like that of Kumārapāla, but it is, at its best, a poor substitute for the works of Hemacandra's contemporaries Vijñānes'vara and Lakṣmīdhara. The aim of the Jain monk and polyhistor was to establish his claim to all-round learning and not to add sensibly to the literature of polity or law. The literature of *Rājadharma*, contained in the later digests more properly belongs to *Dharmas'āstra.*

There is another reason for the imperfect comprehension of the scope of *Dharmas'āstra* and its content. It consists in the misunderstanding of the small quantum of " worldly " matter in *smṛtis*, particularly in those of the earlier and later

times, and its absence in many of them. On the other hand, there are *smṛtis* of the middle period (fifth to eighth century A.D.), which omit everything but the "civil law". *Nārada-smṛti* is an example. The lost works of S'ankha-likhita, Hārīta (prose), Kātyāyana and Bṛhaspati seem to have had a large "civil law" content. The works of Manu and Yājña-valkya are comprehensive, and of the two, the latter, though very closedly related in doctrine and attitude to *Arthas'āstra* (perhaps even to Kauṭilya's work) is relatively sketchy on politics. *Parās'arasmṛti,* which commends itself as the one pre-eminently indicated for the present age, is pre-occupied with *ācāra* and *prāyasccitta* and ignores law and politics completely. Is it to be inferred that the subjects were regarded as of no value to the present age? The core of purely legal matter, in the modern sense, in the *Dharmasūtras* of Gautama, Āpastamba, Bodhāyana, Vasiṣṭha and Viṣṇu is thin, and forms in each work but a small proportion of the total. Lost verse *smṛtis* like those of Yama, Vyāsa and others, seem to have dealt with both sides, but it is impossible in their present fragmentary condition to guess the relative proportions of the two sections in their original state. The usual explanation is that the different proportions reflect the secular or unsecular bias of the writers. The *sūtras* and later *smṛtis* are supposed to have been preoccupied with religion and ceremonial, a few only dealing with "law", under the influence of *Arthas'āstra.* The later *smṛtis* belong roughly to the same age as Kāman-daka. If, under the influence of *Arthas'āstra,* they devoted themselves to legal questions to the exclusion of religious and half-religious-topics, it is remarkable that Kāmāndaka, who was deliberately modelling his book on Kauṭilya's *Arthas'āstra,* should completely ignore civil law and adminis-tration, which form a glory of his original, though even in it, the

sections dealing with law proper form but a small part of the whole. Kāmandaka's omissions should therefore be explained, like that of Somadeva, on the ground that he assumed the prevalent civil codes like those of Nārada. The theory of bias must accordingly fail. An efficient cause may also be found in the literary form of *smṛti* literature of the earlier epoch, and the methods in vogue for the transmission of doctrine. The older *smṛtis* are not only in prose but in aphoristic prose (*sūtra*), devised for memorising and for economy. A *sūtra* was not intended to be *read*. The aphorisms would usually be unintelligible to the uninitiated. The purpose of aphorisms was to act as sign-posts, and keep the real exposition to the track. It was so in Buddhist as in Brahmanic literature. The *s'loka*, which came in to vogue later on was in some respects as useful. Its rhythm enabled it to stick to the memory, and it was more intelligible than a *sūtra*. But it lacked brevity, on which much store was set. In the earliest epochs of Vedic study, the *Kalpasūtra* would be taught in the school of the branch (*s'ākha*) of a particular Veda, and the traditional explanation would be handed down in the school. It would not be reduced to writing but be available for recitation in class. The paramount value of the teachings of the Buddha and the belief that the *Suttas* (sūtras) of the *Tripiṭaka* reproduced his actual words, made the early Buddhists arrange for recitations of *Suttas* in the annual gatherings of the *Saṅgha*. No similar compelling motive was present in the case of *Dharmas'āstras*, which did not always form part of the *Kalpasūtra* of any particular Vedic school. Their commentaries were handed down from teacher to pupil, and ran the risk of becoming lost, when those who possessed the traditional explanation perished. When *smṛti* material was reorganised as a collection (*samhita*), in a comprehensive work, it incorporated much explanatory

material till then preserved by oral transmission. The *Manusmṛti* apparently incorporated much matter of the kind, as also the *Bṛhaspatismṛti*, judging from the character of its fragments. Invasions and wars must have interrupted the work of transmission. To such calamities must be attributed the loss of much *smṛti* material and the earliest commentaries embodying oral tradition. Among the lost commentaries that of Yajñasvāmin on Vasiṣṭha, Asahāya's *bhāṣyas* on Manu and Gautama, and the commentaries on Viṣṇu, Kātyāyana and Bṛhaspati must be counted. Again, the oldest commentaries on the *Dharmasūtras* are removed by centuries from their texts. We regard Karka, Maskarin and Haradatta as very old commentators, but between each of them and his original, twelve to fifteen centuries must have run. The distance in time between *Manusmṛti* and Medhātithi, or Yājñavalkya and Vis'varūpa is much less. It is only from the *bhāṣyas*, or elaborate commentaries, which came nearest the oral transmission of the interpretation of the *sūtra* literature, that one can form an idea of the space originally occupied by the different heads of a subject of the *sūtras*, and of the relative importance attached to them. For instance, the first four aphorisms of the *Brahmasūtra* are deemed relatively the most important in about a hundred and fifty, forming the whole, but they take up over a fourth of the whole space in the great commentaries of S'aṅkara and Rāmānuja. In the absence of continuous traditional interpretation, there was always the risk of misapprehension of the views of the original *sūtra*, even when shorter explanations embodying the traditional view, known as *vārttikāḥ* were supplied, as they were in many cases. But, even these were often criticised as not correctly conveying the meaning and drift of the *sūtra*, and the declared purpose of a *bhāṣya* was to explain, correct and supplement the *vārttika*. The *Mahābhāṣya* does so in regard

to the grammatical aphorisms of Pāṇini and the *vṛitti* of Kātyāyana. Kumārila does so in explaining the aphorisms of Jaimini and commenting on the *bhāsya* of S'abara.[1] Without *vārttika* and *bhāṣya*, a *sūtra* book is often not only not intelligible, but it is apt to mislead. Take the case of Kauṭilya's work. At the end of it, there is a *s'loka* which declares that having had experience of the contradictions between originals and commentaries, Viṣṇugupta (*i.e.* Kauṭilya) composed both the *sūtra* and the *bhāṣya*. The text of the *Arthas'āstra* of Kauṭilya is mostly in prose, though there are many verses interspersed. They have all been usually taken as *sutra*. Mahāmahopādhyaya T. Gaṇapati S'āstri, to whom we owe both a good text and a valuable commentary, accepted the last *s'loka* as authentic, and regarded the brief statements of the content in the introductory chapter (*adhikaraṇa-samuddes'a*), which are reproduced at the beginning of chapters, as the original aphorisms (*sūtra*) and the substance of each chapter as the commentary of Kauṭilya. The view merits acceptance. The aphorisms are just like chapter headings nothing more. *Sūtras* like *Vyavahārasthāpana* and *Dāyabhāgaḥ* are just headings. Suppose only these aphorisms or headings survived from the work of Kauṭilya. Could anything be gathered from them of his views, which are now so well-known ? As verse *smṛtis* are often the lineal successors of *sūtra* works, the peculiarity may be postulated of them also. The long discussions of the great *bhāṣyakāras*, who commented at length on *Manusmṛti* and *Yājñavalkya-smṛti* will then be viewed as carrying on the tradition of the transmission of authentic interpretation of such aphoristic literature. The 'tacking' of Mādhavācārya, in his well-known commentary on *Parās'arasmṛti*, of a whole book

[1] Curiously, the works of Kumārila are entitled *vārttikas* and *ṭīkā*, while S'abara's work is styled *bhāṣya*.

of civil law (*vyavahāra*) and maxims of government to a quarter-verse of the *smṛti* (*Rājā dharmeṇa pālayet*) will then be recognised as not exceeding the legitimate duty of a commentator, and his elaboration of the civil law, which the original appears to ignore as not a mere *tour de force*.

Bhāṣyas and *nibandhas* (digests) continued to be written up to the threshold of our own times. Nevertheless, there has been an increasing neglect of *Dharmas'āstra*. It has not only shared the misfortune of all technical literature in Sanskrit through the drying up of the springs of patronage, but it has also suffered from another cause. The contact between European and Indian cultures in the 19th century produced, in Hindus, in the beginning an admiration for the former and induced an apologetic attitude for the supposed crudities of the latter. There came, later on, a new love for and pride in their ancient literature. But the revival helped only the study of the Veda and its auxiliaries, classical Sanskrit literature, and Indian philosophical systems. *Dharmas'āstra* had little share in the revived interest. Its very mass repelled all but the few who devoted their time to the *Kalpasūtras*, in their triple division of *s'rauta*, *gṛhya* and *dharma*. *Manusmṛti* was an exception. It is illustrative of the indiscriminate trend of the movement that when translations of even the smaller *smṛtis* of Nārada, Viṣṇu and Bṛhaspati were included in Max Müller's "Sacred Books of the East," a version of the *samhita* of Yājñavalkya, which had been so great an attraction, was not finally included in the series. Recent interest is due to lawyers and judges, who know Sanskrit. Indifference to *Dharmas'āstra* is still pretty general, and may be traced to the feeling that 'things that matter' like law and politics, are wanting in such "priestly" books. Most students have neither the patience nor the

conviction, which made Colebrooke obtain a grounding in *Mīmāmsā*, which is so vital to an understanding of *Dharmas'āstra*, before he translated the *Digest* of Jagannātha.

The result is regrettable in view of the excellent progress made in the study of our history, and of the application of the comparative or historical method to law and politics. Sir Henry Maine's influence was an important factor of the change. It helped to supersede the analytical study of Indian law and politics by the historical. Institutions are now viewed as growths which suggest lines of evolution. The reciprocal influence of idea and environment is assumed and investigated. Institutions, movements and ideas are judged without bias. But, have these safeguards been applied in the study of *Dharmas'āstra*? Is it not a common tendency to assume ignorance, prejudice and self-interest as the ruling motives of hierarchy, and to regard them as present in *Dharmas'āstra*, because it apparently emanates from the priestly class? Even a cursory view of *Dharmas'āstra* must dispel such ideas. The critical faculty is not the monopoly of the modern age, any more than reasoned scepticism. S'abara indulges, in quite a 'modern' manner, in flings at priests and their selfishness when he comments on the purpose of some Vedic rites. Kauṭilya does not spare his own teacher. S'aṅkarabhaṭṭa does not spare his father, the renowned Kamalākara. Good faith and competence alone earn respect for authority from our 'legal' writers.

Doctrines which sound strange to us are not necessarily unsound. Nor can we presume that in an earlier age they were not considered reasonable and well-grounded. Take the instance of the doctrine that the king and the Brahman uphold the

world-order. The acutest writers of India accepted it, though they were aware of the weaknesses of individual rulers and Brahmans. Deliberate or veiled sophistry was certain of exposure in times in which logic was well-developed. Distortions of meaning were difficult when the rules of interpretation were clearly laid down and understood by those who used them. An author who misquoted a text, or altered its wording, would be promptly exposed. The care with which the texts were preserved, especially in technical literature, is seen in the way in which *bhāṣyas* and digests notice and discuss even petty differences in reading. An authority opposed to one's own view is never ignored or suppressed. It is met squarely. The principle was enforced by the peculiar form adopted in exposition. The opposed statements were stated, then answered and the conclusion reached last. There were other conditions favouring literary integrity. Learning was localised in places like Kāśī, Paithān and Nāsik. The wandering scholar, who carried his library in his head, roamed about as a pilgrim and made his learning pay for the tour, helped to keep ideas and books in circulation. A new book soon acquired an *instantaneous* influence and recognition proportioned to its merit, even in far-off places, in an age which had not the advantages of printing. The conditions made for uniform texts as well as the spread of new methods, new ideas and new doctrines in areas far removed from those in which they were first promulgated. Critical estimates of the honesty, accuracy, and reliability of writers were carefully canvassed, and spread throughout the country. New writers had need to be careful. Rivalry between scholars was keen and criticism sharp and unsparing. The conditions were such as to ensure integrity in texts, accuracy and fidelity in interpretation, logic in inference, and absence of bias in application.

The spread of priestly impositions in such an atmosphere can be safely ruled out.

But it is largely on such presumptions and on defective understanding that many views of our day about *Dharmas'āstra* are based. J. J. Meyer, to take a distinguished example, discriminates between Indian works on magic and law, and places *Dharmas'āstra* under the former. The view is akin to that which ascribes the birth of civil law (*vyavahāra*) to the influence of political environment, and its incorporation into *Dharmas'āstra* to an alliance between king and priest. The small content of ' law ' in *smṛtis*, the existence of two classes of Mauryan courts, and the assumption that Indian thought differentiates between " religious " and " secular " elements are responsible for these wrong generalisations. They fail to recognise either the importance of *unwritten law*, preserved in the recollection of assessors and judges, who *had* to be trained in *Dharmas'āstra*, or to the relative value to be attached to customary and king-made rules. Jolly's dictum that the characteristic of *Dharmas'āstra* is high-flown religious idealism expresses a kindred view. To describe *Arthas'āstra* as ' public law ' and *Dharmas'āstra* as ' private law,' as a recent writer (B. K. Sarkar) does, is to miss the intimate relation between the Hindu state and family, and the duty of the former to correct irregularities of conduct by members of the latter.

The Indian king was believed to be responsible as much for the correct conduct (*ācāra*) of his subjects, and their performing the prescribed rites of expiation (*prāyascitta*) as for punishing them, when they violated the right of property or committed a crime. The *ācara* and *prāyascitta* sections of the *smṛti* cannot accordingly be put *outside* the " secular " law. The allied

distinction between *Arthas'āstra* and *Dharmas'āstra* on the plea that the former deals with *real-politik* and the latter with *ideals*, over-looks the fact that when judges and parties shared the same ideals, as expressed in *smṛtis*, ideals were translated into action, and that there was an " idealistic " element in *Artha-s'āstra* as much as in *Dharmas'āstra*. Breloer's view that *Arthas'āstra* is " planned economy " is correct taken by itself, but the ' plan ' is part of a wider scheme of *social* organisation, laid down in *Dharmas'āstra*. Dr. K. P. Jayaswal's distinction between *Arthas'āstra*, *Rājanīti*, and *Dharmas'āstra* as that between " municipal and secular law ", " constitutional law," and " penance law " is not only based on superficial observation but on the disputable view of the origin and function of the two classes of Mauryan courts, and a failure to observe, that *Rājanīti* in the widest sense will include (as Sarkar realises), *all Dharmas'āstra*. The occasional identification of *Dharma-s'āstra* and *vox populi* is due to the translation of ' *Mahājana*,' in a famous verse from the *Mahābhārata*, into ' the populace,' whereas it only means a magnanimous man learned in *Dharma*.

Illustrations can be multiplied of the prevailing mis-conception of *Dharmas'āstra* and its supposed rivals. Its primary cause is a failure to start, as in many *nibandhas*, with a chapter dealing with definitions of terms, (*paribhāṣā*) in which the term *Dharma* is explained. The word *Dharma* is indeed difficult to define, and Āpastamba, in a famous passage, states that it is best to gather its import from practice. Indian logic (*Nyāya*) defined it as an innate quality of the soul, action enjoined (*i.e.* by the Veda). The idea is further developed in *Mīmāmsā*. *Dharma* is that which is signified by a direction and results in a benefit. The *Nyāya*

school held that an invisible effect, called *apūrva* attached itself to the soul by the performance of an enjoined act (*Dharma*), and lasted till the benefit actually accrued to the soul. *Dharma* was thus regarded as fixed in action. A school held that its effect was instantaneous, though its manifestion had to wait till death. The idea is akin to the belief that good and bad actions are inseparable from the soul and guide its pilgrimage through existences (*Karma, samsāra*). *Dharma* is viewed as the norm, which sustains the universe, and in this sense is somewhat like the Vedic *Ṛtam*, and the Greek Law of Nature. For practical purposes, *Dharma* can be taken as the innate principle of anything in virtue of which it is what it is. Analysed and applied, the conception becomes ethically duty, physically essential property, spirituality in religion and righteousness or law in popular usage. Manu equates *Dharma* with merit flowing from doing the right thing (*puṇya*). and in that sense it is described as the only thing which follows the soul. The belief in a moral God leads to the identification of *Dharma* with the Deity. Viewed in its working, *Dharma* is law of cause and effect, and is described as destroying when violated and protecting when obeyed. Innate quality and potentiality are related; so *Dharma* is taken to be the mean between the ideal and the possible. The many wide extensions which are given to the term by itself and in combination with qualifying words, is illustrated in the recently published *Dharmakos'a*. The Buddhist adopted the concept, omitting the postulate of its being due to Vedic injunction. It becomes the root-principle of cosmic order, by finding which one can obtain liberation (*nirvāṇa*). It includes and underlies every law, physical, ethical, and human, and it is eternal. It forms therefore, along with the Buddha and the Saṅgha the *Triratna* (Three Jewels) of Buddhism.

Strictly construed, every science will thus be *Dharmas'āstra*, but the term was restricted to enjoined *human* action. So conceived, it was divided into *pravṛtti* and *nivṛtti Dharma*, according as its end was action or freedom from it, into ordinary and extra-ordinary, (*sādhaṛaṇa*, *asādhraṇa*), into *iṣta* and *pūrta* (viewed from the standpoint of enjoined Vedic ritual), and as relating to *varṇa* (caste), station (*ās'rama*), caste and station (*varnās'rama*), quality (*guṇa*) and context (*nimitta*). The divisions were subdivided, as general, special, equal and emergent *e.g. Āsramadharma.*

If differences springing from detail are put aside, *Dharma* is the whole duty of man. It includes not only the relations of man to man, but of man to the Universe. Whatever is enjoined by authority or the inward promptings of conscience is *Dharma* and comes within the scope of *Dharmas'āstra*. In this sense its scope is encyclopaedic, and it comprehends all knowledge. This idea is implicit in the enumeration of the location of *Dharma* (*Dharmasthāna*) which brings all knowledge within it. The Purāṇas alone rival *Dharmas'āstra* in so a wide scope. Vijñānes'vara brings *Arthas'āstra*, on this among other grounds, under *Dharmas'āstra*. Apart from the relevance of legal medicine in any system of law, *Ayurveda* (Medicine) is one of the *Dharmasthānas*. So are Astrology, (*Jyautiṣa*) and Natural Science (*Lakṣaṇa*). Two famous collections, both of *Dharmas'āstra*, made in the 16th century illustrate this view. Mitramis'ra's *Vīramitrodaya* has these branches among its 22 books. So has Todar Mal's less famous *Dharmasaukhya*. Sometimes, the relevant information from a branch may alone be brought in; as medical knowledge in the treatment of grievous hurt, questions of paternity determination, the relative position of twin children, the liabilities of

professional soldiers, etc. But certain sections were deemed essential in a *Dharmas'āstra.*

The best example of a complete *Dharma* digest (*Dharma-nibandha*) is the *Kṛtyakalpataru* of Bhaṭṭa Lakṣmīdhara. It is the oldest now available, and one of the most comprehensive and authoritative. It adopts a special arrangement not found in other digests. Taking the life of man to begin (as Hindu jurisprudence held it to begin) with conception in the womb, and to end in salvation after death (*Mokṣa*), Lakṣmīdhara expounds the traditional view of the public and private duties of man in a sequence following the progress of life and station. The first book begins with the period of dedicated study (*Brahmacarya*). The second is devoted to the house-holder, *i.e.*, the ordinary citizen (*Gṛhastha*), and the third to the daily and periodical duties, and the proper time for their performance (*Niyatakāla*). The offering of oblations to ancestors is an essential duty, signifying the continued existence of the family. The ceremonies connected with this duty (*S'rāddha*) occupy the fourth book. In the Iron Age (*Kaliyuga*) an easy way of acquiring merit is by making gifts (*Dāna*) which form the subject of the *fifth* book. The dedication of objects of worship (*Pratiṣṭhā*), and the rites of worship (*Pūjā*) take up the next two sections. Merit (*puṇya*) accrues and demerit disappears. Pilgrimages to holy places or streams (*Tīrtha*) are performed. But pilgrimage cannot get rid of the need for ceremonial expiation, which is prescribed for all transgressions. The rites of expiation (*Prāyascitta*) perhaps took up another entire book which is now lost. Ceremonial impurity is believed to arise from birth, death, action, and contact. Purification from such impurity (*S'uddhi*) is therefore next dealt with. Thus far all the sections are common to persons

irrespective of their civil status. But, kings have not only to enforce, as part of their regal duty, the performance by every one of his special duty, but they have other duties springing from the headship of society. These are brought together in a separate section, named *Rājadharmakāṇḍa*. The commonest work of the king, in a society, in which public opinion largely enforces the performance of religious and sacramental duties, even apart from State-compulsion, is that of seeing that every man's person, property and status are not violated by any other person. Disputes concerning these come under *Vyavahāra*, with its eighteen conventional titles. The two sections ordinarily viewed as politics and law, form the twelfth and eleventh books. Among the duties of the king was that of performing public ceremonies, believed to be able to combat evil influences threatening society or its head. Misfortune is heralded by alarming portents (*adbhuta*). The treatment of these is taken up in the thirteenth section on propitiation (*S'anti*). To every one comes death, and the way to release (*Mokṣa*) if life has been properly lived. Its treatment concludes a vast treatise in fourteen sections, typical of the content of *Dharmas'āstra*.

Lakṣmīdhara's great book was written to a king's order. It has been described to show the correct view of the scope of a *smṛti* or *nibandha*. Many digests were written subsequently, but with the exception of *Vīramitrodaya*, none *formally* treats of all the sections in the *Kṛtyakalpataru*, though more or less the same matter is distributed in them. Sometimes, entire sections are omitted in certain digests, *e.g. Rājadharma*, in the narrower sense, in *Smṛticandrikā*, and *Vyavahāra* and *Rājadharma* in *Smṛtimuktāphala*, to refer to two digests with which we are familiar in South India. Their authors had

no political and forensic experience and so they refrained from dealing with what they did not know. The same reason will explain why Candesvara omits the sections dealing with consecration, purification, expiation, propitiation and salvation in his *Ratnākara*. He was a Ṭhakur and not a *full* Brahman. Lakṣmīdhara was not merely a learned Brahman, but he had held successively every major administrative office, under a powerful king, before he commenced his digest. He did not feel debarred either by want of administrative experience or of *S'rotriya* status from dealing with *every* division or topic of *Dharma*.

The correct perception of the scope and content of *Dharmas'āstra*, and of the means of ascertaining *Dharma*, requires, as an antecedent condition, a grasp of the major assumptions or postulates of Indian belief and their logical implications. The more important of them may be indicated. First in importance were two allied hypotheses: "*Dharma* has its root and finds its sanction in revelation (Veda)," and "the *sole* subject of revealed literature (Veda) is *Dharma*." The Veda is boundless, eternal, uncreated, omniscient, and consistent with itself and ultimate reality. In its branches, and in the knowledge derived from it, it is one-pointed. All of them aim at a common goal, teach the same doctrine, and their authority is equal. The purpose of life is four-fold, *viz.* the pursuit of welfare, of pleasure and salvation, (*artha, kāma, mokṣa*) along with the performance of *Dharma*; and the four-fold purpose corresponds to and is rendered possible of attainment by the four-fold division of the population (*cāturvarṇa*) and the four-fold division of life (*caturās'rama*). From these premises a number of inferences of importance for the determination of valid conclusions were drawn by close reasoning. They

demanded and obtained universal acceptance. A few of them may be mentioned illustratively. The hypotheses in regard to the Veda led to the conclusion that any rule in a *smṛti* for which a Vedic source can be found becomes invested with the infallibility of the Veda, and its binding authority cannot be questioned. The first duty of a commentator is to search the Veda for the authority for any rule. S'abara, Kumārila and later writers of *Mīmāmsā* revel in such research. Vis'varūpa excels in finding Vedic authority for the text of Yājñavalkya, and Medhātithi for that of Manu. Since the Veda is limitless, it might be presumed that a portion of it has still to be found. But as human ingenuity and skill cannot be equal, in our degenerate times, to the discovery of the Vedic source of *every smṛti* rule, those rules for which such an origin cannot be found, are not to be rejected, if they are still found in a *smṛti*, as that raises the presumption that the author of it had the Vedic source before him which eludes the commentator. Its operation will therefore be held in suspense. The Veda is the bed-rock of Hindu religion. As *Dharma* is its only relevant content, the science which lays down *Dharma* (*Dharmas'āstra*) has the binding character of revelation. The hypothesis that *Dharma* creates a benefit, which attaches itself to the soul (*ātman*) leading to a happy result ultimately, made the exact study of *Dharmas'āstra* a paramount duty.

An infallible Veda cannot contain any internal inconsistency. Nor can it be really in conflict with what is manifest to experience. Since all knowledge has an ultimate Vedic basis, every branch of knowledge must be in accord with every other. Veda and *smṛti* must agree; so should *smṛti* and *smṛti*, *smṛti* and Purāṇa, and so on. The practice of good

men, *i.e.*, men brought up in a proper tradition, should be presumed to be in accord with Vedic injunction, and be accepted as a guide to conduct. Hereditary practice must raise a similar presumption, and so also common usage or custom. When there is an apparent discord between a rule derived from one source and that from another, every endeavour should be made to reconcile them. *Smṛti* like the Veda is limitless in extent. Hence, even an unnamed or unidentified *smṛti* text, (*smṛtyantara*) must not be rejected, unless it is manifestly a forgery. So with a Purāṇa, or even an Upapurāṇa. There should be a close search for internal consistency. Caution is necessary in accepting guidance in so vast a field, and there should be no hesitation in rejecting unauthentic rules. An illustration may be given. The rule that a boy, who had undergone *saṁskāras* ending with investiture (*upanayana*) in the father's house, cannot be taken in adoption is laid down in the *Kālika Purāṇa*. After showing that the text, even if genuine, should be construed differently, Nīlakaṇṭha and Anantadeva ultimately reject it, as it was not found in several MSS. of the Purāṇa, and so was unauthentic. The license to search for sanction over so wide field did not lead to carelessness. It induced on the other hand exceptional vigilance in scrutinising every text cited as authority. The rules of interpretation were made more critical, refined and subtle, and so was also their application to the intepretation of rules of *Dharma* as guiding conduct.

The interpretation of *Dharma* and the adjudication of disputes on its basis was obviously not work for amateurs. To have the king preside over a court and hear cases might be embarrassing. He was therefore replaced by the trained judge, and the equally trained assessors who were to find the

verdict. It was open even to an expert visitor to intervene in a trial and state his view as *amicus curiae*. When there was either conflict between rules or authority, or between rule and usage, or when no rule could be found or the custom cited had to be examined for evidence of authenticity, the questions were to be decided by an *ad hoc* commission of experts, called *pariṣad*, for the constitution of which elaborate rules were laid down. These were three safeguards to ensure proper adjudication. A fourth lay in the power conferred on an expert to state the law on a disputed point, (like a jurisconsult) as a *vyavasthā*, and the medieval collections of *vyavasthās* were not unlike *responsa prudentam* in Rome. The opinion of a commentator or digest was to be honoured as *vyavasthā*. Special treatises on moot points (*dvaita-nirṇaya*) commanded the respect they deserved.

But for all decisions and their soundness the ultimate responsibility was laid on the king or the state. It was in this way that *Dharmaśāstra* in its comprehensive sense became the law of the country, and as it was the king who enforced its rules, it became *Rājadharma*.

II

THE first impression created by even a superficial view of the extant literature of *Dharmas'āstra* is its vastness. But what has survived is only a very small part of what must have been composed. Indian social and literary history testifies to tireless industry in the production of this form of literature amidst the storm and stress of the centuries. Calamities like barbarian invasion, internecine war, the impact of alien religions and cultures and political vicissitudes were powerless to stay the creative activity. In such circumstances a disproportionately large number of the intellectual and religious leaders of the community must have been eliminated, even if they were not deliberately singled out for extirpation by a ruler of an hostile religion or culture. Protracted wars have usually resulted in a cultural set-back, and the recovery takes time. That it worked so in India also cannot be doubted. But the wonderful activity in the cultivation of *Dharmas'āstra* continued, almost without cessation, even in the middle of wars and foreign invasions, and was sometimes even helped by them. What is the cause of the paradox ? What is the compelling influence which gave the subject an enduring vitality and power of recuperation ? An answer to the questions throws light not only on the vitality of a subject, which was closely associated with religion and regulated modes of life, but it reveals special features of the

governments of the time and their relations to the lives of the people.

Dharmas'āstra, like religion, dealt with the whole life, not with only a part of it. No one was outside its jurisdiction: the individual, the family, the corporations, and the king were all under it. It upheld the ideal of an indissoluble union between state and society, and king and subject. The welfare of the king was held to be rooted in the well-being of the people. Political union was sanctified by religious sanction. The King and Daṇda, the Spirit of Punishment (the power of sanction) were both of divine creation. Anarchy was abhorred. A condition of statelessness was conceivable only in the Golden Age. The doctrines of *karma* and *samsāra* linked life in this world with other existences and with the world order. A reciprocal influence, generated by *Dharma,* was believed to connect right or wrong living with cosmic influences of a supernatural character. Good government ensured the happiness of the people and it did so by bringing into operation beneficent influences which made happiness certain. Under ideal rule, like that of Rāma, unhappiness and sorrow were unknown. A good king reproduced the conditions of the Golden Age, and a bad one intensified the sufferings of the Iron Age. On the king lies a responsibility, which cannot be shifted or shirked. He is the maker of the age (*Rāja kālasya kāraṇam*). The theory of this awful responsibility of the state was enforced by telling illustrations. An Arjuna was given the name of the Hero of the Golden Age (*Kārta-vīrya*) because he was so vigilant that he corrected in his subjects even the impulse to wrong-doing. Rama was described as having produced in an age of less perfection the ideal conditions of the Golden Age (*Tretā-yuga-pravartita-*

kārta-yuga-vṛttānta). The union of king and subject was like that of soul and body. An evil ruler must be expelled. Taxes are the king's wages; he must earn them by good government. His freedom to do what he likes ends with his coronation (*abhiṣeka*). Thence forward his life is dedicated to the maintenance of *Dharma.*

Faith in the reciprocal influence of human righteousness and the order of the universe, which is a teaching of religion, was thus harnessed to social comity, mutual co-operation and obedience to the state. To disobey the king was not merely imprudent; it was a deriliction of *Dharma.* Conversely oppression was not only risky and foolish, but it was *A-dharma,* and will lead to prompt retribution both in this world and in others. The fire engendered in the hearts of men by tyrannical rule will burn the king and his dynasty. If God (Viṣṇu) is in the king, He is no less in the subject.

These high conceptions of duty lead to the proposition that good government requires a correct knowledge of *Dharma* on the part of the ruler. He should know not only his own duties but *fully* visualise those of every one else in the kingdom. Unhappiness is a sign of error in governing; and as it springs often from social misfits, the discovery and correction of such misfits is a primary duty of the state. As all duties are implicit in *Dharma,* its vast literature and sources must be explored for the discovery of remedies for injustice and evil, and for the solution of problems continuously thrown up by changing times and circumstances. The belief in the divine character of *Dharma* and its universality of applicability to all times and circumstances, makes the discovery of remedies to social evils, the aim of research in *Dharma*. *Dharma* adjusts

obligation to capacity. How far would the principle justify reduction of the weight of caste duties in times of stress, or in the general decline of the Iron Age? Were rules to be the same after the ravages of war, conquest, alien settlement, the penetration into society of the barbarian (*mleccha*), the multiplicity of economic occupation, enforced departures from functional grouping, and divorce of privilege and the merit to justify it?

In the answers to such questions will be found the re-orientation of *Dharma.* The adjustment of law to the needs of society has usually been made in three ways: by legal fiction, by equity and by legislation. In the evolution of *Dharma* by interpretation and by research, we can see the influence of the first two but not of the third. But, unlike the fictions, which were deliberately used by the civil lawyers of Europe, for reconciling the letter of the law and the needs of society, the hypotheses which served the same purpose in India were those which were believed in as part of religious dogma. The possibility of a sceptical jurist in ancient or medieval India cannot be ruled out, but the probabilities are that every change made by interpretation was made in the honest belief that it was necessary to vindicate *Dharma.*

Even advanced thinkers are usually the creatures of their age. A study of the variations of opinion among Indian writers on *Dharmaśāstra* will not disclose much chronological progress in ideas, and so-called "liberal views" may be found in writers of earlier and "conservative" leaning in those of later times. The existence of schools clustering round a great teacher or writer like Kauṭilya might lead to progress *within* the school. Of this we have parallel evidence in Indian

systems of philosophy. But till a late stage, cleavages of opinion, which would have led to the formation of schools of thought, did not arise in *Dharmas'āstra*, though we can trace divergence of opinion far back. Later differences have been classified as 'schools' and been treated as racial and provincial, though to those who held the views aimed at tenets, the universal acceptance.

The Mauryan empire saw Buddhism rise to the rank of an Imperial religion, but Buddhism was heresy, according to *Dharmas'āstra*. The period of barbarian invasions which followed the break-down of the empire of Magadha raised new problems of adjustment. Among them, the most important were readmission to *varṇas* of those who had gone out of them voluntarily or otherwise, the restitution of rights to abducted and outraged women, condonation (after purificatory or expiatory rites) of breaches of duty and failure to observe the sacramental rules, a new attitude towards non-kṣatriya kings, the recognition of renunciation (*sanyāsa*) by others than Brahmans, acceptance of foreigners who embraced Brahmanism the reduction of ceremonies which were beyond the strength of the people in altered conditions, permission of divorce and remarriage of women, and realignment privilege and duty to position and responsibility.

The hypothesis that *Dharma* was good for all time and all circumstances acted as the Law of Nature did in the evolution of Roman law. The processes by which the adjustment of *Dharma* was insensibly effected were, however, natural and logically followed from the primary hypothesis. The general lines are clear. *Smṛtis* were classified into those which had a 'visible' and an 'invisible' purpose (*dṛṣṭārtha* and

adṛṣṭārtha). To the former Vedic infallibility did not apply as their aim was wealth and pleasure as contrasted with the performance of enjoined duty and salvation of the latter. The latter prevailed over the former. Secondly, the authority of a *smṛti* depended on its merit *sui generis*. In a remarkable passage, Medhātithi dismisses the enumeration of valid *smṛtis* as futile because there is no end to it, and even a *smṛti* composed in the present generation might, if its doctrine was sound, become an authority. Thirdly, the rule of logical interpretation (*nyāya*) which Kauṭilya advocated and Manu condemned, received wide support. Fourthly, the application of valid usage was helped by the injunction to make official records of custom. Customary law was systematised, classified and made applicable to the groups concerned. The doctrine that weakness demands reduced rigor in penance, took the form of *Yuga-dharma*, accepted in the sense, not that it *alone* is operative universally in the *Yuga* or age concerned, but that it gives an option for a lenient construction of duty. The recommendation of gifts (*dāna*) and faith (*bhakti*) in preference to sacrifice (*Yajña*) and penance (*prāyasccitta*), the acceptance of the principle of substitution (*pratinidhi*) to meet cases in which the original cannot be produced (*e.g. kricchra* replaced by a money gift to one who does it for the donor), and the principle that certain ancient rites, which were not recommended, may be omitted in Kali-yuga (*Kalivarjyas*), moved in this direction. In the last category, it was the tendency to include customs which had gone out of use, like the levirate (*niyoga*) or rites which became impracticable (like the *As'vamedha* sacrifice). Rules of pollution (in the case of town life as pointed out by Nanda Pandita) were relaxed in marriages, festivals, pilgrimage, war and personal danger. The practice of referring questions

to *Pariṣads* gained ground, and caste-pariṣads to settle caste rules came into vogue, in imitation of the original.

These changes, along with the appearance on the stage of rulers who accepted the responsibility to enforce *Dharma*, but had not been brought up in the old tradition, necessitated a recasting of *smṛti* literature. When a political purpose was behind the recasting, as has been suggested by the late Dr. Jayaswal, in regard to *Manusmṛti*, the rules tended to go back to the old ideals, *e.g.* the condemnation of S'ūdra mendicancy and celibacy, and magnification of the Brahman. The new dynasties, which were either contemporaries of the S'ungas or came after them, were of dubious caste. Greeks and Scythians, who had no strong religion of their own, and no caste system embraced Brahmanism, and showed excessive zeal like all converts. The horse-sacrifice, which is one of the *Kalivarjyas*, is performed by rulers of doubtful caste, as well as by Brahman Kings like Puṣyamitra and the Bhāras'ivas. The S'atakarṇis and the early Pallava rulers performed it. So did the Kadambas and the Gaṅgas, as well as the Vākāṭakas. Even the Kuṣān Vasiṣka claims to have done one. Samudragupta, who raised a principality to an empire, and gloried in his relation to an out-caste class, performed two horse sacrifices. Heliodorus, a Greek envoy, calls himself a devotee of Viṣṇu (bhāgavata and erects a column in a Viṣṇu temple. The Huns, who were more cruel than other invaders, become worshippers of Viṣṇu. The depressing conditions of the age are reflected in an increasing addiction to magic. The altered circumstances are seen in the new *smṛtis* and Purāṇas. The literary Renaissance of the Gupta epoch shows the fillip given to new forms of old ideals under the inspiration of the Gupta dynasty. An empire has to be governed.

Civil law is more complex and requires specialists to enunciate it. The demand is met by the versified *smṛtis* of Yājñavalkya, Bṛhaspati, Nārada and Kātyāyana.

Cleavages of opinion between the *smṛtis* and their interpreters necessitate the production of adequate scholia. The new commentator cannot however rest content with *brief* explanations. He must attempt an exposition (*Bhāṣhya*). Asahāya (600 A.D.), Vis'varūpa (800 A.D.), Medhātithi (850 A.D.) illustrate this movement. The powerful support given to the spread of *Mīmāmsā* doctrine by Kumārila and to philosophical speculation by S'aṅkara swept away the lingering remnants of Buddhism. *Mimāṁsā* also furnished a potent instrument of *smṛti* interpretation. New dynasties came to power from the eighth century onwards, and history repeated itself. A great impetus was again given to the writing of commentaries and digests. The first experiments in 'legal' comprehension took the form of condensed *verse* summaries of the conclusions of the major *smṛtis*, which could be memorised and commented on in schools. Examples of it are Medhātithi's lost *Smṛtiviveka* and the anonymous *Smṛtisārasangraha, Caturvims'atimata* and *Ṣaṭtṛms'anmata*, but even these did not meet the new demand for *full* enunciation of *Dharma*. New motives for re-examination of the content of *Dharma* literature came after the Musalman invasions and settlement. There had been wholesale enslavement and forcible conversion to Islam of Hindu men and women. The attempt to rehabilitate them is reflected in *Devalasmṛti*, which declares with vehemence that all *smṛtis* opposed to it were void. The new Rājput dynasties, which came into prominence after the elventh century, like the Gāharwārs of Kanauj, the Paramārs of Mālva, and the Yādavas of Devagiri were fervidly Hindu. Nothing but wholesale

recapitulation of *Dharmas'āstra* will satisfy them. Large digests (*Nibandhāḥ*) become the fashion in every Court. We have lost King Bhoja's celebrated digest, Gopala's *Kāmadhenu* and several other works of the kind, born of this movement. The *Mitākṣara* is virtually a digest though greatly limited by its text. The ruler of a modest kingdom in Konkan, the S'ilāhara Āparārka, wins lasting fame by an extensive commentary on *Yājñavalkyasmṛti*. But the most exhaustive of the digests is easily the *Kṛtyakalpataru* produced by Lakṣmīdhara, by command of king Govindacandra. In Bengal Ballālasena and his teacher Aniruddha produced great digests. The stupendous digest of Hemādri, which covered only part of the ground, was the contribution of the new kingdom of Devagiri.

The later digests like those of Vis'vesvarabhaṭṭa, Madanasimha and Dalapati are useful, along with the digests of Candesvara and Vācaspati Mis'ra, in showing how even under Muhammadan rule, the devotion to Hindu *Dharma* was sustained. The impulse to compose treatises on *Dharmas'āstra* showed no sign of weakening, whether the head of the Musalman empire was a broad-minded ruler like Akbar or a staunch iconoclast like Aurangzib. We owe the great digest of Mitra Mis'ra to the revivalist zeal of a Bunḍela prince, who ambushed Abul Fazl, and became the friend of Jahangir. The still better known *Mayūkhas* were composed to the order of a petty Hindu chieftain. The production of such works in an epoch in which no Hindu ruler in Hindustan enjoyed independence, or under the patronage of Musalman rulers, was due to either or both of two motives, *viz.* the desire to acquire merit by causing to be written, a great work which will be as a guide to more fortunate rulers in the future, and secondly, to have for their own guidance in the small

areas under their own rule, suitable codes of the *full* Hindu *Dharma.* The revivalist influence coupled with the ambition of new dynasties in commissioning great treatises is best illustrated by the first kings of Vijayanagara under whom Mādhava wrote his famous works, including the commentary on Parās'ara.

Side by side with the production of digests and commentaries went on the writing of treatises on controverted points (*Dvaita-Nirṇaya*). They are most common in the literature of Mithila in the fifteenth and sixteenth centuries.

It was impossible to compose a new *nibandha* for the purpose of settling a number of minor questions in dispute. The composition of a *nibandha* involved an amount of labour which could be done only by a large body of scholars acting under the supervision of a master. Nor could the doubtful points of *Dharma* be settled by convoking *Pariṣads,* as men with the needed qualifications could not be secured. A permanent commission of legal reference was also out of the question. The *Paṇḍita* of the royal Court, the successor of the ancient *Purodhā,* had begun to replace him even in the Gupta period. *S'ukranīti* (12th century) makes it the duty of the *Paṇḍita* to consider laws which appear to run counter to tradition and worldly experience and advise the king on suitable action. The work of *Pariṣads* was sometimes done by the assemblies of paṇḍits specially convened in places like Kāsī, Paithān and Nāsik, where there was always a number of learned men.

The increase in the number of digests and commentaries did not altogether get rid of the embarrassment caused by conflict of views and doctrine. A conscientious ruler could

not easily commission a new digest. It was an expensive business, requiring the services of a large number of scholars working under the direction of the digest-maker. The *Mimāmsā* rule allowing an option (*vikalpa*), wherever two or more unreconciled positions had each separate authority, tended to increase confusion. If the matter was to be settled a way was open. If the king, *as well as his people*, ceased to believe in traditional *Dharma*, the ruler could proceed to frame by royal edict a new body of simple, compact and uptodate laws. But if the king or the bulk of his subjects were orthodox, and relied on *Dharmaśāstra*, the course was open only if they felt that it was possible to supersede *Dharmaśāstra* by royal edict (*rājaśāsana*), giving it the precedence, which it appeared to have in Kauṭilya's *Arthaśāstra*. But the passage was interpreted, as the similar one of Yājñavalkya, as implying only the power of a king to *declare* the law which was not in opposition to *Dharma*, in cases in which there was doubt, and not as vesting in a ruler concurrent or superior law-making authority. Consistency required that the authority for the alleged power should be considered in its context and read with the injunctions, found in both *Arthaśāstra* and *Dharmaśāstra*, enjoining the king to adhere to *Dharma*. Both brought the king within the jurisdiction of law, and allowed decisions to be given against him in his own courts. Medhātithi roundly declared that a king cannot make a law over-riding *Dharma*. The personification of the power of punishment as a divinity was a picturesque way of expressing the view that the king is subject to law. The evidence of history does not disclose any exercise of the alleged regal power of *independent* legislation. Aśoka, who declared *Dharma* in his edicts, merely enunciated doctrines which were equally acceptable to Brahman as well as to Buddhist.

He dealt with what would have been called *Sādhāraṇa*, *i.e.* ordinary, *Dharma*. What little evidence there is appears to run counter to the claim. The point may be illustrated. In old Indian law, theft was a capital offence. The receiver of stolen property, even if he took it in good faith, or in the ordinary way of trade, *might* become liable to punishment. It is stated by Daṇḍin that the Mauryas made a rule that in cases where such property was found in the possession of merchants, the presumption should be of their innocence, and that they should not be punished as receivers of stolen property. The interpretation is equitable. In Indian law, the value of stolen property which was not recovered by the king had to be made good by him. A rule of the kind, alleged to have been made by the Mauryas, could only add to the king's own liability. Another instance is of a small alteration which As'oka claims to have made in criminal procedure. In Ancient India, the passing of a capital sentence was followed by immediate action. There was no time between sentence and execution. As'oka claims to have granted to such an offender a respite of three days, after sentence of death had been passed, to enable him to make his arrangements for spiritual benefit. It is noteworthy that As'oka did not claim a power of reprieve. In the *Rājadharmakāṇḍa* we have recommendations to kings to release prisoners on the occasion of their coronation. But, there is a universal exception to the royal power of pardon, and that is in regard to the sentence of death, which cannot be set aside by a king. As'oka who forbade the slaughter of animals, restricted the prohibition to the royal kitchen, and there is no evidence of his having interdicted the Vedic sacrifices. His prohibition of caponing and castration was merely an enforcement of the *Dharma* rule against *brūṇahatti*. It is open to presume that if he felt he could change the law in the case of capital offences, the merciful

emperor might have exercised the power. His absention should be construed in support of the position of *Dharmas'āstra* that legislation by edict can *declare* law, but not *make* law *contrary* to *Dharma*. The unnamed Maurya of Daṇḍin might have been the great emperor himself. It is significant that a Buddhist ruler should have been chary of making a change of traditional *Dharma*, and his frequent references to *Dhamma*, usually taken as allusions to the Buddhist *Dhamma*, may as legitimately be viewed as to Brahmanical *Dharma*. His *Dharmavijaya* is conquest according to the humane rules prescribed by *Dharamas'āstra*. His *Dharma-amātya* was no other than the *Dharmādhikārī*. As'oka's partiality for the term might have been due to policy; even a Buddhist ruler must conform to the *Dharma* of his subjects. It may be noted that the Satraps of the Dakhan and the Pallavas, both reputed foreigners, styled themselves *Dharmarājas*. The Kadambas of Banavāsi, who could not have ruled in strict accord with *Dharmas'āstra*, took the title. The Gaṅgas of Tālkad did so too. Over the seas, the Kauṇḍinya emperors of Campā (*e.g.* Bhadravarman, c. 400 A. D.) took the title. The Colas gloried in keeping, like Kālidāsa's hero-king, to the rules of Manu. The drift of the evidence is one-pointed.

What was expected from the king indicates what the state was competent to do. It may be gathered from the evils which a condition of anarchy (*arājatā*) was supposed to generate, and which the king was to ward off. Among the things which disappear in anarchy, prominent mention is made of the worship of gods, *Dharma*, sacrifices and freedom. The discharge of the primary state-duty of protection (*paripālanam*) ensures freedom; but the other functions imply the use of directive, regulative and coercive power of the state

in the interests of *Dharma*. The list should be read with the accounts of barbarian (*mleccha*) rule given by the Purāṇas, as his characteristic was that he contravened *Dharma*. The *Viṣṇu-purāṇa* counts among the enormities perpetrated by the *mleccha* (the Indo-Bactrian and Indo-Scythian) the slaughter of Brahmans, women and children, killing of kine, greed and unjust taxation, violence, internecine war (*hatva eve paras-param*) and omission of the rite of coronation. The mixture of offences against humanity, sound economy, sound polity and ritual should be noted. They are, in popular belief, the signs of Kali, the personification of Evil. Every king who, in medieval times, either ordered the codification of *Dharma* or did it himself, is described as freeing his kingdom from Kali by the service. The royal champion of *Dharma* stood not for mere morality but for religion. It is in this sense that the king is classed with the Brahman as the prop of world-order. The curious suggestion that this statement refers to an old rivalry between civil power and the sacerdotal, which was ended by the alliance of king and priest in their mutual interest, is based on misconceptions, among which that of the division of functions between the courts of justice in which the judges and assessors were Brahmans, who declared the law and found the verdict on the evidence, and the executive authority which implemented the judgment, stands foremost. The education of a prince, on the lines indicated in *Arthaśāstra* and *Smṛti*, for his future office would be possible only if the prince succeeds by hereditary right to an old and established throne, in a small kingdom. A self-made ruler of a non-kṣatriya caste, who builds up a large kingdom, will neither have had the antecedent education for his office, nor the inclination and facilities to get it after the establishment of his authority and power. He would be

more dependent on his Brahman guides in regard to *Dharma* than a prince educated in the old royal curriculum. His acceptance of traditional duty will be even more complete, because it will be done with less understanding and with more desire for popular applause.

The atmosphere will be unsuitable for either the claim or the exercise of law-making by edict. Dependence for changes necessitated by altered conditions of life and time, will be exclusively on interpretation, involving the silent application of hypotheses and equity. That changes of far-reaching character *did* take place in the law (*dharma*) relating to almost every department of personal and public relationship is undeniable and will be illustrated later. A change, even one of a radical character, will not appear as revolutionary and as against *Dharma*, because of the belief in its eternal justice and its all-embracing character. Opposed positions will be viewed as instances of option (*vikalpa*), when properly vouched for, and will illustrate the latitude allowed by *Dharma*, when properly understood.

It is easy to give illustrations of the changes which took place, and which were manifestly due to the pressure of public opinion and the inner promptings of what may be termed the 'social conscience.' The first in importance is the altered attitude towards the relative position of the 'sources'. The increasing dependence on usage (*caritra*), on the doctrine of equal validity of all texts, (*ekavākyatva*), on anonymous texts (*e.g.*, citations like "*iti smṛtiḥ*", "*smṛtyantare*", "*evamucyate*"), on 'justice and good conscience' (*saṃkalpa, ātman-astuṣṭiḥ*), insight and intuition (*yukti*) and 'the' practice of the elect' (*śiṣṭā-cāra*), is evident, and it helped the process. Bṛhaspati

accepts even the usage of castes springing from condemned unions (*pratiloma*). There was also a tendency to emphasise the consultation of the expert, so as to bring in professional rules under valid custom. The digests illustrate the change in attitude. Mitra Mis'ra accepts as authority the practice of the 'good S'ūdra' (*sacchūdra*), apparently as a concession to the educated and pious member of the fourth *Varṇa*, bringing the extension under 'the practice of the good' (*ācaracas'iva sādhūnam*), in the place of 'the practice of the strict Brahman' (*siṣṭācāra*). The animus against the learned S'ūdra was really due to abhorrence of Jains and Buddhists for their abjuring the Véda and for their wholesale invitation to the S'ūdras to desert their occupations and become monks. With the fall of Buddhism there was a marked reduction of acerbity even towards the Buddhist.

To begin with, we may note the widening of the rules regarding allowable occupation and areas of habitation for the follower of *Dharma*. It will amuse a modern student if a list of "excluded areas" is made. S'ankha-Likhita excluded Sindh and Magadha. The *Mahabhārata* excluded the Punjab. Paiṭhīnasi included Orissa by special mention. South India was excluded virtually by all authorities, and the Aryan area meant only the western half of the present United Provinces. The acceptance of two principles, *viz.* (1) that the country is 'sacred' over which the black antelope roams (*krṣnamṛga*), barley (*yava*) is cultivated, and the *kus'a* grass grows, and (2) that any area in which there is a holy place (*tīrtha*), or through which a sacred river passes, is unobjectionable, along with the definition of *Ārya* as he who accepts the caste-classification, and the Aryan land as that in which *Varṇāsramadharma* prevails, and the application of the rule of necessity (*āpad-dharma*)

to condone travelling to prohibited areas, brought the whole of India, and even far-off countries like Cambodia, Bali and Java within the ambit of permitted areas. Indian maritime activity and colonisation would have been impossible, without open breach of *Dharma*, but for the elastic provisions.

Next comes the principle of *Yuga-dharma*, 'the Dharma of Time-cycles,' which was interpreted so as to secure a relaxation in the interests of weaker sex or status. Under this principle, women and S'ūdras can get the same merit (*puṇya*) as men and Brahmans by adopting easier rites. Certain forms of easy literature are opened to them.

Their non-investiture (*upanayana*) was to be viewed as an exemption and a privilege. The wife received the same power (*adhikāra*) as the husband, without his *samskāras*, by mere fact of marriage. The principle that a taint was acquired by mere contiguity or association was attenuated till it meant only a lapse through the closest association or actual commission of an offence. The very young and the very old were exempted from many obligatory duties or expiatory rites. The circumstances in which impurity from contact (*aspṛs'ya*) will *not* arise are made more numerous. Religious cults like those of *bhaktimārga* and *tantra* and the spread of monistic (*Advaita*) philosophy tended to extend both the area and the circle of recognised usage to persons and places accepting their ideas or produced indifference to strict conformity to prescribed conduct. Their influence helped to make things easier for women and the unregenerate castes, and to substitute faith and intuitive knowledge for rites of expiation, and "good works" and 'self-realisation' for ceremonial. But the substitution was

not effected without struggles with the adherents of *smṛti* (*e.g.*, case of Vaiṣṇava and S'aiva saints).

In the history of the Indian law of person and property, there is abundant evidence of diversity of view leading to progress. An impulse to change the law was justified on the ground of conscience (*ātmanastuṣṭi*) and the desire to vindicate *Dharma*. Reform in law or usage is not barred, if the move to change is justified on these grounds. In the field of civil law the main changes which follow are in the direction of the emancipation of the individual and his gains of learning (*cf.* the way in which the freeing of the 'earnings of the camp,' *castrense peculium*, from *patria potestas* paved the way for individualisation of property in Roman law), the reduction in the number of forms of marriage to suit the new conscience (*i.e.*, giving up forms like *āsura*, *rākṣasa* and, *gāndharva*-unions, which are but abduction, rape and seduction), the elaboration of the principle of adoption, and improvement in the civil status and rights of women.

The care of the dependant or destitute woman was then as great a social problem as the unemployed today. At first she was a charge on her family; next the obligation to maintain her was extended also to the clan or sept (*kula*) and ultimately to the state. Kauṭilya's recommendation of the provision of work-houses for women will be remembered, as well as his making male relations responsible for the maintenance of their help-less female dependants. The spirit of consideration for the weak, which is a feature of *Dharma*, is conspicuous in its operation on woman's rights. From mere right of maintenance to her right to inherit is a big advance, but it was already implicit in the *Dharma* attitude. If Āpastamba could assert

that by marriage a wife gains the right to a moiety of her husband's spiritual merit (*puṇya*) and to none of his sins, the spirit is akin to that of *Bṛhaspati*, who pleads vehemently for the right of the childless widow to inherit her husband's estate in preference to agnates: "The wife is recognised by the Veda, the Smṛti, the world and men of integrity and virtue as half the husband's person, and his partner in spiritual benefit. The death of the husband destroys only one-half of his person; the other half survives in the widow. So long as she lives, how can any other person take the dead man's estate?" The right of the unmarried daughter to the expenses of her marriage was secured. In times of commotion, the weak require protection more than the strong. To a grown-up and fatherless woman, a husband is the natural protector. Marriage becomes an obligation to women, and is treated as a sacrament. It is invested with further attractions. The reaction against Buddhism and Jainism led to an emphasis on marriage, apart from questions of economic statemanship advocating population to make up the wastage of man-power in war, as these religions admitted women as nuns. But it is not necessary to cite Buddhist influence (as done by Dr. Jayaswal) to explain the recognition of the spiritual equality of the sexes in Hindu *Dharma*. It was there already. The indissolubility of the marriage tie, in later law, cancelling the older permission for separation and divorce, is perhaps due to the fear of the encroachment of Buddhism on the family, by attracting wives to nunneries. The emphatic condemnation of prolonged celibacy and the advocacy of the house-holder's status, may be due to the reaction against a glorification of renunciation (*sanyāsa*) for women as well as for men. The medieval *Hindu* revivals, sanctifying pious works, are responsible for the attempts in digests (*e.g.*, *Smṛticandrikā* and *Vyavahāramayūkha*) to extend

the widow's powers of alienation of property in which she has only a life-interest. When divorce had been universally denied to high-caste women, it was permitted, (as Kauṭilya did it) to Non-brahmanas; it was saved for the fourth caste, by Kamalākara. The marriage of widows is similarly limited, and then denied. Even virgin widows, to whom leniency had been formerly shown, cannot now remarry, for Devaṇṇa Bhaṭṭa and Mādhavācārya explain away Parāśara's permission as barred by the inhibitions of the Kali age (*kalivarjya*). The time when a 'defender of the faith' like Candragupta II married, like Henry VIII, his brother's widow, without outraging orthodox sentiment, was forgotten. The gradual reduction of the levirate (*niyoga*), from permission to raise many off-spring to the raising of only one son to carry on the line, and then to positive prohibition, apparently on grounds of abuse by temptation springing from sex-impulse or the desire to retain property (definitely condemned by Vasiṣṭha), till its disappearance after the sixth century A.D., are to be noted on the debit side. But there is positive gain in two directions. Hypergamous unions (*asavarṇāvivāha*) are prohibited as *Kalivarjya*, and the inhibition was a discouragement of polygamy, already falling through public opinion into desuetude, except in royal families. The growth of orthodox opposition to self-immolation of the widow (*sahamaraṇa*) was a second gain. Not only did an old jurist like Viṣṇu commend *Sati*, but there is Greek evidence, for its practice. The citation of Vedic authority for it, as for another famous exception to the rule against suicide (*ātmahatyā*), is explained away by Medhātithi as analogous to that of black magic, which though found in a Veda, is still unacceptable to the good, and by Devaṇṇa Bhaṭṭa as an *inferior Dharma.* Bāṇa naturally denounced it. Tantric influence, which ennobled woman's body, went also against it,

It was interdicted to expectant mothers and to Brahman women. The later attempts to annul the prohibition (as by Mādhavācārya and the Bhaṭṭas) is a reaction due to the same aristocratic feeling which made it survive in Rājputana, and which led to holocausts like those of Gāṅgeyadeva (d. 1041), who was burnt with his hundred wives, or similar horrors in later Rajput and Sikh history. As an institution *Sati* was doomed long before it was legally prohibited in the 19th century.

In two respects there was hardening of the old rules: *viz.* the readmission to caste privileges of apostates who desired reconversion, and the rehabilitation of the abducted or ravished woman. As regards the latter, there had been a general safeguard against the offences in the Hindu epochs in the law prohibiting the enslavement and ravishing of even slave women by their owners, and of wet-nurses by their employers (Kātyāyana). The abduction of women of respectable families was a graver crime, and the offence was punished with death, (Vasiṣṭha). The offender was included under a special class of criminals (*ātatāyinaḥ*) who could be slain by any one when caught *in delicto.* Unchastity in a wife did not entail the forfeiture of a right to maintenance, and there were easy penances for the offence. The case of one who had been abducted and forced into conjugal relationship or into an alien religion was ostensibly stronger. Vasiṣṭha, Atri and Parāśara allow women to be reinstated in such cases after undergoing purificatory rites. Opinion was divided on the question of the readmissibility of a woman who had conceived during abduction, but Devala declared that she should be taken back after she gave birth to the child, which was to be separated from the mother to avoid caste-mixture (*varṇa samkara*). Vijñāneśvara, who is later than

Devala, and lived at the beginning of the period of Musalman occupation, will not admit her to full rights, but will give her only a *locus penitentiae* in her husband's house. Her treatment becomes ungenerous during the period Musulman rule, when it should have been otherwise. The rigor was extended to ordinary unchastity in woman, which was naturally worse, being voluṇtary. (*Caturvimsʻatimata;* Aparārka). This attitude shocked Al Beruni. A man who had been taken a prisoner of war and converted to a *mleccha* religion, and had even associated with *mleccha* women, might be taken back after purificatory rites, according to Devala. Cases of even persons who had willingly gone over to the *mleccha* side were to be considered with sympathy. This was in harmony with the old Vedic rule for the admission of the *vrātya* to Aryan privileges after a ceremony called *vrātya-stoma* had been performed. Who are *Vrātyas*? The conventional explanation was that persons born in the three higher castes who had neglected to undergo *upanayana*, or to perform Sāvitrī were *Vrātyas*. A recent writer has made out that the original *Vrātyas* were a powerful civilised community in Eastern India. The common tendency was to equate *Vrātyas*, *Mleccha* and *Yavana*. Vasiṣṭha, Manu and Yājñavalkya had forbidden association with them, intermarriage with them and their admission to Vedic instruction and to religious rites. But they could be purified by *Vrātyastoma* or by the performance of the *Asʻvameda* (Vasiṣṭha). The performance of the horse-sacrifice by so many kings of dubious caste in the "dark ages" of our history might probably have been due to this helpful rule. The abduction of women and men, or their being carried into slavery as prisoners of war, must have been an ordinary incident in the Muhammadan epoch. Why should the attitude be stiffened against the rehabilitation of unfortunate

men and women, when their number was so large ? Two reasons may be suggested : firstly, *whole-sale* readmission was viewed differently from isolated cases of readmission, because of the fear of society being swamped by such large-scale reconversion ; secondly, the fear of retaliation, directed both against the reconverted persons and against those who made the reconversion. When the power of reprisal was in the hands of a distant enemy it was negligible. But when it lay in men ruling the country, and their religion made apostasy a capital offence, it was to be dreaded. It is noteworthy that S'ivāji readmitted to the Hindu fold his general (*Sarṇobat*) Netāji Pālkar, who for ten years was a Muslim in Afghanistan and had even married a Musalman lady, after being carried away and forcibly converted to Islam. One of the Nimbālkars had become a Muhammadan. S'ivāji had him taken back and even gave him a daughter in marriage. But when it came to his own case, S'ivāji, would take no risks, and conciliated public opinion. He cheerfully underwent expiatory ceremonies as a *vrātya*, then had his rite of initiation, long intermitted in his family, and was crowned as a *Kṣatriya* king only after these ceremonies had been gone through.

Enough has been said to show the wide-spread feeling in heads of society that social well-being depended on the maintenance, in its purity, of traditional rules, and that the extension of such rules to meet new situations had first to be sanctioned by interpretation made in strict conformity with the prescribed rules and methods of investigation. To a ruler the part of the science of *Dharma*, which was of the most concern was the *general* part, and not that section, labelled *Rājadharma*, which laid down the special duties of his station. *Ācara*, purification, gifts, and propitiation were *directly*

relevant to his conception of the duties of his office as King. This is why so many treatises on branches, which are so different from what is popularly regarded as politics, were written either by kings, like Ballālasena, or at the instance of kings, like Hemādri's *Caturvargacintāmaṇī* or *Jayasimha-kalpadruma*. *We* may think that an Indian Rāja would have been attracted by what *we* feel attracted to, *viz. Rājanīti*, because it relates to polity. But, we should look at it from *his* standpoint. In an orthodox palace atmosphere, a prince will imbibe knowledge of the special duties of his future office (kingship) almost with his breath. He will not look for much inspiration or new knowledge of even court etiquette from books written by priests or paṇḍits. He would feel differently towards *civil law*, and the different departments of activity with which the remaining sections of *Dharmas'āstra* dealt. This attitude will explain *two* puzzling features of our *Dharma* and *Nīti* literature : *viz.* (1) the large *non-nīti* and *non-vyavahāra* content of *Nibandhas* written to order ; and (2) the fewness, insipidity and unattractiveness of the special treatises on *Rājadharma* or *Rājanīti*, particularly when viewed in comparison with their most opulent rival. Among works on *Arthas'āstra*, the only one written by a first-rate statesman was the *Kauṭilīya-Arthas'āstra* ; the others were written by paṇḍits, or composed by paṇḍits and fathered on kings (*e.g. Yuktikalpataru* of King Bhoja, and *Mānasollāsa* of King Somes'vara of Kalyāṇa). The baffling *S'ukranīti* is an exception, but its composite character, uncertain age and origin, and mixture of archaism in diction and doctrine with startling modern views, raise special problems of their own. Kāmandaka, Sōmadeva and Hemacandra were poets as well as paṇḍits. They wrote literary exercises, and aimed at pleasing, and not at contributions to political science. In the same way, the

handbooks on *Rājadharma*, in the restricted sense, with two exceptions, were composed by paṇḍits: *e.g. Rājadharma-prakāśa* of Mitramiśra, *Rājanītimayūkha* of Nīlakaṇṭha, and *Rajadharma Kaustubha* of Anantadeva.

The two exceptions to the unattractiveness of the narrower *Rājadharma* literature are: (1) the *Rājadharma-kāṇḍa* of the *Kṛtyakalpataru* and (2) the *Rājanītiratnākara* of Candeśvara. The latter has been printed by Dr. K. P. Jayaswal and Dr. A. Bannerji Shastri and has recently passed into a second edition. The former is being edited by me, and will soon be published. Lakṣmīdhara's work is of importance from several standpoints. He was not only a great and austere Brahman, but he belonged to a family in which high office had descended from father to son. The highest office of his day was that of *Mahāsāndhivigrahika*, a combination of the cabinet duties of the modern ministers of war, foreign affairs, and home affairs. Lakṣmīdhara's father Hṛdayadhara held the office also in the Gāharwār court. Lakṣmīdhara mentions the admiration which his mastery of law and fact evoked, when he ' summed up ' as chief judge (*prādvivāka*), and his *finesse* as a minister. Apparently, he passed through the lower appointments before attaining the high office which he held when he wrote the *Kṛtyakalpataru* and for which he had to wait till his father vacated it. He was thus a grandee, an inference which is confirmed by his allusion to his many gifts to Brahmans and temples. He represented the flower of the Brahman official hierarchy in his age, unlike his two great contemporaries. Vijñānesvara was not an administrator, and Aparārka was not a Brahman and had also not seen affairs with an intimacy which only a minister can obtain. Candeśvara, who came nearly two centuries after Lakṣmīdhara, is

in many respects an "under-study" to Lakṣmīdhara, from whom he borrows extensively. He too was a nobleman (*Ṭhakur*), a judge and a minister, as well as a scholar, and writer. But he was not a *s'rotriya* like his model, and he served in a small kingdom, unlike Lakṣmīdhara who served one of the powerful rulers of the time, Govindacandra of Kanauj (A.D. 1104-1154), who, in the length of his reign, the extent of his territory, prowess as a soldier, and distinction as an administrator, vied with his elder contemporaries in the Dakhan and South India, Vikramāditya VI and Kulottunga I. We might justly expect from these two writers a combination of learning and experience in dealing with *Rājadharma*, in its narrower sense, which cannot be looked for in treatises of Mitramis'ra, Nīlakaṇṭha and Anantadeva. Mitramis'ra does not also need extended consideration, since he has borrowed whole-sale from Lakṣmīdhara in the most unblushing way.

To take the latter first. Nīlakaṇṭa's *Nītimayūkha* does not cite Lakṣmīdhara, and is unlike the *Kalpataru*, from which he does not borrow in this section of his *Bhagavanta Bhāskara*. It is a jejune compilation unworthy of its author's reputation, and seems to have been put together simply to round off the digest. It borrows its treatment of policy wholesale from Kāmandaka, the sections on omens and prognostications from Varāhamihira, and the section on war from both, besides using Purāṇic literature to some extent. There is no sense of reality behind his statements. His patron was a mere nobleman, and Nīlakaṇṭha himself had no political training. The only topics on which he shows some animation are (1) the discussion whether a non-kṣatriya can be crowned in the old way, a point which he tacitly answers in the affirmative by furnishing a long account of the coronation ceremony, with extracts from

the *Aitareya Brāhmaṇa*, and, (2) the consideration of the rule that a Brahman might be killed in self-defence. Nīlakaṇṭha takes the view that *motive* is insufficient, and that the Brahman must actually attempt murder, before he can be killed. He advocates the use of *kūṭa-yuddha*, or improper war in certain circumstances, a concession to the lowered moral standard of the day.

Anantadeva's book virtually exhausts itself in three large divisions: architecture, following the injunction that the king should have forts; a treatment of civil and criminal law in their eighteen titles, showing little depth or originality; and a long account of the coronation ceremonies, with a description of the ritual and the *mantras* to be used on the occasion. The book was probably a manual for a small court like that of his patron Bāja Bahadur Candra of Almora (d. 1678). His special individuality appears only in the following. He recognises a polygamous king, with a chief queen for ceremonial purposes, and the possibility of competition to the succession, from the existence of many sons by different mothers. He recommends primogeniture. The cabinet he envisages is a small one and consists of the Minister, the Chief Priest, the Chief Cook and the Astrologer. He attaches importance to the ceremony of coronation and rules that the title of King should be taken only after coronation. It is noteworthy that S'ivāji, from whose dominions Anantadeva's family came, followed this precept, and the official form of dating his reign begins after his coronation in 1674; though he had taken the title of Rājā and declared his independence ten years earlier (1664).

Mitramis'ra's book is redeemed by two features: its comprehensiveness, due largely to his absorption of virtually

the greater part of the work of Lakṣmīdhara ; and his great learning, which enables him to add corroboration to what is given in his original. His patron Bīrsingh was given considerable freedom by Jahangir, and used his influence with the emperor to strengthen Hinduism. He was more than a petty ruler. It is possible that Mitramis'ra's book might have been designed for the guidance of the small kingdom, but the probability is that both the scholar and patron looked for a wider audience. The elaborate description of the coronation of S'ivāji, which we find in the *Citnis Bakhar* is almost word for word in accord with the rules laid down by Mitramis'ra, following Lakṣmīdhara, for the coronation of a king. Gāgā Bhaṭṭa (Vis'ves'vara Bhaṭṭa) who officiated as chief priest at the coronation, and received a lakh as his fee (*dakṣiṇā*) must have followed Mitramis'ra closely. It is also possible that Sawāi Jaisingh of Amber, the soldier-astronomer, who performed an *as'vamedha* and underwent a coronation in accordance with Hindu rites, followed this work. Mitramis'ra is a man of affairs, but still a man of his age. He discusses the question whether a ruler should be a kṣatriya only or a *consecrated* kṣatriya, and affirms the second alternative. His doctrines are strictly in accord with *Dharmas'āstra*. He advocates primogeniture and will not allow partition of a kingdom. His vigilance for the royal fisc is shown by an interpretation of the old rule that the king should make good property lost by theft, to the effect that the liability to the state will not arise where the loss is due to the carelessness of the owner. He shows some originality in the discussion of the theory of *Maṇḍala*, disagreeing with Kāmandaka in some respects, but it is all mere theory, as in the days of Akbar and Jahangir, there was no scope for foreign policy for a subject Rājā. The Brahmaṇa is permitted to fight

in certain emergencies. The duties of the conqueror *vis-a-vis* the conquered are in accord with tradition and high ethics, and derive some animation from the circumstance that a Hindu prince under the Mughal empire was in the position of a conquered ruler, and that the plea for generous treatment was part of the claim of the surviving Hindu Rājās, whom the Mughal administrators treated as Zamindars.

Candeśvara's *Rājanītiratnākara* was the work of an octogenarian. It has many points of originality. He hardly uses the work of Lakṣmīdhara, from whom he borrows wholesale in his other works; for, in spite of an acknowledgment of his obligation to the older writer, Candeśvara does not follow him either as regards his arrangement of topics, or his doctrine. He omits the treatment of various ceremonies prescribed by Lakṣmīdhara and other later writers for the propitiation of unseen powers. His work is more like the political testament of an old statesman, recording his opinion for the benefit of posterity. His own king was a Brahman and he himself was a Ṭhakur. So, he rules that kings might be of *any* caste. He ignores the coronation ceremony, and attaches no special constitutional value to it. He recognises *de facto* sovereignty, and admits the legitimacy of the conqueror. To impress on the king his very limited scope for capricious action, he argues that the state is a society of all persons concerned, including the halt, the maimed, the helpless, and orphans, and that their interests will be sacrificed in a division of a kingdom. He thus just misses anticipating Burke's famous definition. He is by no means for royal absolutism, or for breach of *Dharma* by the king. No man of his age could be. He cites the famous text (anonymous) about the divine character of the people, as a set-off to the theory of the divinity of the king.

Though brief, Candesʼvara's book displays originality, courage, and unconventionality. It was an after-thought, as he had completed his sketch of *Dharmasʼāstra* in *seven* books, without the need to write specially of *king-craft*. He would probably not have written even this tract but for the importunity of his sovereign, Bhavesʼa.

It only remains to describe the *Rājadharama-kalpataru*, which may be taken as the *locus classicus* of this type of literature, regarded whether by itself or in its relation to other parts of *Dharma* in the wider sense. Lakṣmīdhara's work is in 14 books. His omission of *vyavahāra* in the treatment of *Rājadharma* is part of an outlook which treated *all* parts of *Dharma* as *Rājadharma*. Its omission in Kāmandaka or *Mānasollasa* will be a defect, unless the works are viewed as popular supplements to *Dharma*, devoid of any authority. One feature in Lakṣmīdhara is note-worthy. He will not cite any authority that is not recognised as a source of *Dharma*. He follows in the arrangement of his quotations the order of enumeration of the sources: *sʼruti*, *smṛti*, *itihāsa*, *purāṇa* and *caritra*. He assumes a good deal, of what he has said in other sections of his digest. To compile a work on polity by Lakṣmīdhara one would have to lay under contribution several sections of his digest; it cannot be written from his '*Rājadharma*' alone. Lakṣmīdhara held the responsible position of chief minister to a king, whose power was daily growing, and yet who had to be educated in Hindu *Dharma*. It is therefore natural that, as in Kauṭilya's work, he should feel the need to deal with the problems of philosophy and religion, along with administrative organization, recruitment to the king's service, court ceremonial (important in a new dynasty, without tradition),

as well as economic development of a large area, just recovering from war, along with traditional treatment of the rules of taxation and economy, and the beneficial relations of the ruler and the ruled. His special "advance" on the *Kauṭilīya* is his elaboration of the magical and ceremonial rites recommended for the safety of king and kingdom. His reticence about foreign relations of the king is noteworthy, but the omission of the *Maṇḍala* theory is apparently the caution of the political minister, who will not give himself away. The Gāharwār king must have been proud of his *kṣatriya* lineage, which was questioned. It is proof of Lakṣmīdhara's independence that the rites which he prescribes for the coronation of even a Rajput king are Purāṇic and not Vedic. In this respect he is more consistent than his successors, who indiscriminately mixed up the two, for kings whose claim to be kṣatriyas was even more questionable than Govindacandra's. His magnifying the Brahman is consistent with himself and the tradition of the age. In one respect, he strikes an original note. While he will not countenance the use of deception or barbarism in war, he regards it as a game which should be short and sharp; and he accordingly recommends that the civil population of the enemy should enjoy no immunity from attack or destruction of property, as the aim of war is to put the maximum amount of pressure on the enemy and bring him to his knees quickly. He accordingly advises the laying waste of the enemy's territory, and the destruction of the enemy's buildings, water reservoirs, and bridges. But, once an enemy is overcome, the enemy subjects should receive the same considerate treatment as the subjects of the conqueror. Private looting is forbidden in war, and all booty belongs to the king. In civil government, the main principles of Lakṣmīdhara are economy, avoidance of waste, conservation of

resources and respect for the expert. Its modern-ness is what one would expect from a responsible and gifted statesman with great experience in governing a large kingdom. That the man of affairs was also a great Brahman was in conformity with a tradition, which refused to divide the functions of life, or accept any suggestion which would view mundane existence as the only one.

A result of the revived interest in legal texts and *Artha-s'āstra* in recent years has been a partial redemption of the reputation of Indians for realism and progressive instincts. But there still lurks a belief that religion and *Dharmas'āstra* strangled the free growth of legal and political institutions, made for inelasticity, and rendered society unable and unfit to readjust itself to changing conditions and needs. The claim of the old Indian norm (*Dharma*) to be viewed as eternal, infallible and indisputable has been represented as a confession of the want of both the desire and the capacity to move forward. Evidence of such adjustments must force itself on the notice of students of our social history and institutions. It will show that, inspite of the fossilising effect of the norm, the liberal use of fictions enabled some readjustment to be effected. The entire area of a vast literature, which was the creation of religious fervour and an overpowering sense of duty in centuries of kings and thinkers, cannot be summarily condemned as the dismal outpourings of minds in fetters to priest-craft and superstition. Explanations, so facile and so appropriate in a superficial consideration of fragments of a great literature, cannot explain the continued vitality of the culture, and the religious beliefs on which it was based, through centuries of vicissitudes, like foreign invasions, conquest, and wholesale persecution, the like of which

ṚGVEDAVYĀKHYĀ

MĀDHAVAKṚTĀ

DEDICATED

TO

THEM

WHO GAVE US THE VEDAS

PREFATORY NOTE

THAT I should write a preface to introduce a work on *Ṛg Veda* edited by so eminent a scholar as Dr. C. Kunhan Raja seems to me somewhat of an impertinence; but, when he himself desired that, as the Director of the Adyar Library, there should be a preface by me, I gladly agreed.

Dr. C. Kunhan Raja has been connected with the Adyar Library in various capacities for a period of nearly fourteen years; he has also served for sometime as Director and is now the Honorary Curator of the Oriental Section of the Adyar Library. At all times, he has placed his great and profound scholarship freely at the disposal of the Adyar Library. It was during his Directorship and under his supervision that the following works were published in the Adyar Library series:

A Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Adyar Library, 2 parts.
Saṃnyāsa Upaniṣads with the commentary of Upaniṣad Brahmayogin.
Unpublished Minor Upaniṣads.
Rukminī Kalyāṇam and
Das'opaniṣads with the commentary of Upaniṣad Brahmayogin, 2 parts.

The Ṛg Veda Vyākhyā of Mādhava now presented to the public, appeared serially in the *Brahmavidyā*—the Bulletin of the Adyar Library. Dr. C. Kunhan Raja had a very difficult

task to perform, in editing this work. The only available manuscript of the work—the one belonging to the Adyar Library itself—was so damaged that, even for purposes of transcribing, it was difficult to handle for fear of causing further damage. So far, no second manuscript is known to exist. From this worm-eaten palm-leaf manuscript, with many words and letters broken, Dr. Raja has prepared the present text—a task possible only for a person with his profound scholarship and specialized study of Vedic texts. It is not possible, however, to claim, under the circumstances stated above, that the work now issued is a complete and correct edition of the original text. Only the first part of the work is now issued. The remaining portions will appear in due course, when the general introduction, the Appendices and Indices will be added to the completed text. If the present publication makes it possible to discover and identify the further portions of the work and the other works written by the same author, the Adyar Library would consider the labour and cost spent on the publication as amply justified. The manuscript contains the commentary for only the first Aṣṭaka ; and two of the eleven Anukramaṇis written by Mādhava have also been discovered.

It only remains for me to express once more my grateful thanks to Dr. Raja for the many valuable services he has been rendering to the Adyar Library.

ADYAR
1st May 1939

G. SRINIVASA MURTI,
Honorary Director.

TABULAR STATEMENT OF THE ISSUES OF THE BULLETIN IN WHICH THE ṚGVEDAVYĀKHYĀ HAS APPEARED

Vol.	No.	Pages	Sūkta and Verse
I	1	1— 56	1. 1 — 10. 3
	2	57— 88	10. 4 — 14. 10
	3	89—119	14. 11 — 19. 9
	4	120—152	20. 1 — 23. 20
II	1	153—176	23. 20 — 25. 14
	2	177—192	25. 15 — 28. 1
	3	193—264	28. 1 — 34. 10
	4	265—336	34. 10 — 44. 5
III	1	337—416	44. 5 — 53. 9
	2	417—472	53. 10 — 61. 16

THE ADYAR LIBRARY ASSOCIATION

On 1st January 1936, Dr. G. S. Arundale, President of The Theosophical Society, formally announced the establishment of the Adyar Library Association, in grateful memory of the Founder of the Adyar Library, Colonel Henry Steele Olcott.

Rules of The Adyar Library Association

I. The Association shall be called the Adyar Library Association.

II. The general object of the Association shall be to develop the Adyar Library as the International Centre for Eastern and Western cultural studies and researches in the light of Theosophy—"cultural" taken in its broadest sense as including Philosophy, Science, Religion and Art.

III. For the furtherance of this object the Association is:

1. To collect and preserve the necessary books and manuscripts for the Adyar Library;
2. To erect, furnish, and maintain the required buildings for the Adyar Library;
3. To establish Fellowships and Scholarships;
4. To hold regular meetings and conferences, at least once a year;
5. To receive and administer donations and subscriptions;
6. To do all other things judged conducive to the general object.

IV. There shall be three classes of Membership: (1) Ordinary Members, who pay an annual subscription of Re. 1; (2) Corporate Members, who pay an annual subscription of Rs. 6; (3) Life Members, who donate Rs. 600. The Corporate and Life-Members shall receive the *Adyar Library Bulletin* gratis. Such of them as are resident in Madras may be permitted to borrow books on a deposit of Rs. 20.

The publications of the Library will be sold at a discount of 10% to the members of the Adyar Library Association. A complete set of the Adyar Library Publications will be presented to Life-Members.

V. The Association shall be administered by a Board, consisting of the President of The Theosophical Society as President, the Director of the Adyar Library as Vice-President, and of a Secretary and Treasurer, appointed by the President of The Theosophical Society. The Board may co-opt other members.

THE ADYAR LIBRARY

Director : Dr. G. Srinivasa Murti, B.A., B.L., M.B. & C.M.,
Vaidyaratna

Jt. Director and Curator for Western Section :
A. J. Hamerster

Curator for Eastern Section :
Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.)

BRAHMAVIDYĀ

THE ADYAR LIBRARY BULLETIN

Editor : Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.)

Rates of Subscription :

Life Subscription Rs. 100
or $ 50
or £ 10

		Per Annum	Single Copy
India & Ceylon	...	Rs. 6	Rs. 2-8
U. S. A.	...	$ 3	$ 1.25
British Empire	...	Sh. 12	Sh. 5
Other Countries	...	Rs. 9	Rs. 3-8

All Communications to be addressed to :

The Director,
Adyar Library,
Adyar, Madras S., India.

ARUNDALE NUMBER

ब्रह्मविद्या BRAHMAVIDYĀ

THERE IS NO RELIGION HIGHER THAN TRUTH

THE ADYAR LIBRARY BULLETIN

THE STATE MUSEUM, COCHIN.
AUG 5 1917

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

UNTO him who approaches in due form, whose mind is serene and who has attained calmness, the wise one teaches in its very truth that Brahmavidya whereby one knows the Imperishable, the Purusha, the Truth.

Vol. III, Part 4 1st December, 1939

THE ADYAR LIBRARY BULLETIN—DECEMBER 1939